

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 1 (15)

Київ 2014

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 11/14 від 25 вересня 2014 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. Левицька (м. Варшава, Республіка Польща),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
Л. В. Григорівська – канд. пед. наук; О. В. Суший – канд. філос. наук;
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.)

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – 408 с.

У черговому випуску збірника висвітлюються теоретико-методологічні проблеми та актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі її розвитку. Представлено результати досліджень з питань політичної стабільності, консолідації громадської думки, коїнгу особистості та суспільства в умовах війни на сході країни. Аналізуються феномени, що визначають соціальні уявлення громадян про політичне майбутнє України, роль у цьому процесі геополітичних, громадських, мас-медійних та інших чинників. Презентуються здобутки теоретичного та емпіричного вивчення проблем громадянського розвитку особистості, окреслюються семантичні координати соціальної взаємодії в політичній картині світу молоді. Значну увагу приділено особливостям функціонування політико-психологічних конструктів справедливості та ідеології у сферах соціальної та правової регуляції. Розглянуто явище бідності як стилю життя та можливості корекції спричинених нею труднощів.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів
України, 2014

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2014

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

І. С. Попович, м. Херсон

Здійснено спробу реалізувати феноменологічний метод дослідження соціальних очікувань особистості. Показано широту і глибину досліджуваної проблематики, порушено філософський аспект феноменології соціальних очікувань. Розкрито сутність дитячих очікувань та проведено їх порівняння з очікуваннями дорослої людини. Наголошено, що саме в дитячому віці, коли очікування не предметні, а чисті і перебувають у зародковому, первинному стані, необхідно особливу увагу звертати на психологію становлення очікувань. Висунуто припущення, що сензитивним періодом становлення соціальних очікувань особистості є молодший шкільний вік. Запропоновано ввести поняття “*homo expectation*” – людини, яка очікує: “*homo expectation*” через очікування творить своє буття, свій суб’єктивний світ, своє майбутнє; усе, чого очікує людина, стає її пророцтвом, що здатне реалізуватися, здійснитися. Зроблено висновок, що інтенційний об’єкт соціальних очікувань слід розглядати під кутом зору об’єктивності – таким, який він є у свідомості будь-якої людини.

Ключові слова: феноменологія, феноменологічний метод, соціальні очікування, інтенції, “*homo expectation*”.

Проблема. Українська держава вже понад два десятиріччя перебуває у вирі перманентних реформ, змін, нововведень. Ці процеси знайшли відображення у всіх сферах людського буття: політиці, економіці, культурі, ідеології, освіті та науці. Соціально-політична ситуація, бажання здобути краще майбутнє докорінно змінюють соціальне поле, соціально-психологічну реальність, які є вихідними, основоположними чинниками соціальних очікувань особистості. Якісно нова соціально-психологічна ситуація, патріотичні настрої населення України, готовність діяти в складних, екстремальних ситуаціях зумовлені складністю та суперечливістю перебігу процесів політичного, економічного, суспільного та духовного життя. Вони є важливими змістовими складниками становлення громадянина Української держави. Розвиток національної освіти полягає передусім у спроможності забезпечити Україну високоосвіченими, інтелігентними, соціально зрілими і творчо спрямованими фахівцями, які будуть працювати на благо країни і дбати про її цілісність, процвітання та

утвердження як рівної у колі розвинених демократичних держав світу. Україні потрібні фахівці-професіонали, здатні колективно, спільно з групою вирішувати завдання, прогнозувати перебіг подій, миттєво реагувати на зміни сьогодення, оперативно діяти в екстремальних ситуаціях, упродовжувати інноваційні, прогресивні технології.

У контексті цих завдань цілком закономірним є посилення уваги сучасної освіти до вивчення соціально-психологічної теорії, дослідження суб'єктивної реальності людини, феноменології соціально-психологічних явищ. Соціальні очікування були і досі залишаються тією науковою категорією, глибинний зміст якої огорнутий таємничістю, загадковістю, навіть деякою містичністю. Людині завжди хотілося передбачити, спрогнозувати перебіг подій, зазирнути в майбутнє. Кожна людина на щось сподівається, надіється, чогось очікує, чекає. Соціальними очікуваннями, сподіваннями наповнена кожна мить людських взаємин, стосунків, конфліктів та людського буття загалом.

Дослідження феноменології соціальних очікувань особистості продовжує наукові пошуки автора [1] і є спробою розкрити феноменологічну природу соціальних очікувань як одного з найважливіших та маловивчених психологічних феноменів. Намагання розібратися в неймовірно складному трактуванні визначень, змістових параметрів та психологічних особливостей соціальних очікувань має зрештою внести, на наш погляд, ясність та однозначність у трактування і дослідження феномена соціальних очікувань особистості. У нашому доробку – низка наукових пошуків, пов'язаних із досліджуваним феноменом як базовим психологічним механізмом саморегуляції поведінки особистості, його впливом на ефективність міжособової взаємодії, особливостями людських взаємин, дослідженням психологічних особливостей соціальних очікувань. Наразі наш науковий інтерес привернула проблема феноменології соціальних очікувань особистості, а саме феноменологічний метод дослідження соціальних очікувань особистості. Виникла нагальна необхідність з'ясувати місце і роль феноменологічного методу дослідження соціальних очікувань у розмаїтті інших методів та прийомів вивчення соціальних очікувань особистості. З огляду на висвітлені міркування очевидною є теоретична і практична актуальність запропонованої теми дослідження.

Мета статті: представити результати дослідження соціальних очікувань за допомогою феноменологічного методу, зробити спробу розкрити феноменологічну сутність соціальних очікувань особистості.

У своєму дослідженні ми спиратимемося на напрацювання відомих учених-психологів: К. О. Абульханової-Славської, М. І. Бобневої, М. І. Боришевського, П. П. Горностая, І. С. Кона, Е. Е. Лінчевського, О. Ю. Осадько, С. Л. Рубінштейна, М. В. Савчина, В. О. Татенка, Т. М. Титаренко, С. П. Тищенко, Т. Шибутані. У їхніх працях всебічно висвітлюється проблема соціальних очікувань, розвитку особистості як

суб'єкта самоактивності. Соціально-психологічний зміст очікувань, професійні очікування, соціально-психологічна феноменологія професійних очікувань – предмет досліджень Т. О. Борисової, М. Ю. Варбан, В. О. Ковалової, Т. Л. Тишковського, А. П. Фарадинської. Феноменологічному методу дослідження в психології, феноменології соціальних очікувань приділяли увагу також М. М. Карпицький, А. М. Книгін, Г. М. Тарнапольська, О. М. Улановський, Т. М. Титаренко [2–6].

Термін “феноменологія” походить від грец. *phainomenon* – “те, що з'являється” і *logos* – “вивчення”. Власне, у сучасному розумінні, феноменологія є напрямом філософських досліджень, який виокремився на початку ХХ ст. Найвидатнішим представником феноменології вважають Е. Гуссерля. Феноменологія, за його визначенням, розглядає і вивчає структуру свідомості та явища, які в ній відбуваються. Ідеться про спробу розгляду явищ з позицій “першої особи” – не так, як ці явища представлені у свідомості окремої людини, а якими вони постають у свідомості будь-якої людини, тобто розгляду об'єктивного. Отже, Е. Гуссерль і його послідовники вірили, що феноменологія як наука про явища може стати міцною основою для всього людського знання. Це, звісно б, дало б змогу наукам гуманітарного циклу, таким як філософія, педагогіка, психологія, здобути статус точних наук. Важливим аспектом є те, що свідомість – це завжди усвідомлення чогось. Об'єкт усвідомлення називають інтенційним об'єктом. Він може виникати у свідомості різним чином: як сприйняття, спогад, знак, зокрема як сподівання, очікування. Хоча всі ці інтенції мають різні структури, вони є “про щось”, але різним чином. Об'єкт усе ж таки “відбудовується” у свідомості як той самий ідентичний об'єкт [7].

У психологічній науці виник напрямок *феноменологічна психологія*, що базується на ідеях та методах феноменології і має за мету описове вивчення свідомості, суб'єктності та переживань людини. Інколи її розглядають як складову екзистенційної і гуманістичної психології. Власне, ядром феноменологічної психології є феноменологічний метод дослідження. Застосовуючи цей метод, спробуємо розкрити саме ту багатоманітну чорнову роботу, яка звичайно не рефлексується дослідником, однак має місце в процесі дослідження і позначається на його досвіді та результатах дослідження [5]. Відтак звернімося до феномена “соціальні очікування” – явища, особливого у своїй неповторності, цілісного за своєю сутністю, багатоманітного, з надзвичайно складною структурою і багатою психологічною природою.

У контексті здійсненого дослідження нашу увагу привернула праця М. М. Карпицького “Феноменологія дитячого очікування” [2]. Дослідник зауважив, що дитина може із задоволенням переглядати один і той самий мультфільм багато разів, на відміну від дорослої людини, яка, звісно, з віком втрачає живий, дитячий погляд на світ. Спираючись на спостереження автора згаданої праці, ми провели бесіду. Респондентами були діти молодшого шкільного віку (6–10 років), тобто учні 1–4 класів на-

вчання. На запитання: “Чому ти вчергове переглядаєш мультфільм?” діти відповідали: “Мені цікаво”, “Хочеться подивитися ще раз”, “Просто гарний мультфільм”, “Подобається, хочу дивитися щоразу”. Ці відповіді свідчать про те, що реальність дитини змінна, динамічна і є джерелом невичерпної цікавості. Саме в повторному перегляді мультфільмів, повторному читанні казок, оповідань формується зв’язок між реальним і очікуваним образами. У свідомості дитини формуються очікувані варіанти, сценарії подій. Оскільки все відбувається стрімко, швидко, дитині хочеться знову спробувати відчути, пережити своє творіння. Дитина ніби чіпляється за ймовірні перспективні лінії, очікувані образи. Це викликає неабиякий інтерес, емоційне захоплення, бажання повторити пережиті емоції, що позитивно впливає на формування імажинативних образів зокрема та імажинативної сфери особистості в цілому. Дитина у своїх фантазіях здатна переноситися у віртуальний світ, переживати окремі епізоди, сцени разом зі своїми героями, просто бути поряд із ними. Ця екзистенційна складова є вагомим чинником дитячих очікувань. Пережиті емоції, реалізація уявних образів, прогнозування, очікування відповідних дій від персонажів мультфільмів, казок, оповідань є тією чорною роботою, яку виконують соціальні очікування у своєму становленні. Вони переходять від чистого, первинного стану очікувань, тобто дитячих очікувань, до конкретного, визначеного, предметного стану, тобто очікувань дорослої людини. Безумовно, очікування дитини – це очікування становлення, у якому завжди може розкритися щось принципово нове. На наш погляд, саме в дитячому віці, коли очікування не предметні, а чисті і перебувають у зародковому, первинному стані, слід особливу увагу звернути на психологію становлення очікувань. Ми припускаємо, що саме молодший шкільний вік може бути сензитивним, тобто найбільш сприятливим, для формування і становлення соціальних очікувань особистості.

Зокрема, А. М. Книгін виокремлює два види очікувань: чистий стан очікування і предметне очікування, тобто очікування чогось визначеного. “Очікування як феномен – фундаментальне. Очікувати можна чого завгодно – споглядань, переживань, думок. Людина – це істота, яка щось очікує чи чогось очікує. Можна сказати, що очікування – простір екзистенції. В очікуванні екзистенція екзистує незалежно від будь-чого” [3], оскільки очікувати, на думку дослідника, можна не обов’язково чогось конкретного, а просто “чогось очікувати”. В англійській літературі його позначають як “wait” – “очікування”, але в розумінні чекання когось або чогось, тобто йдеться про пасивний стан очікування.

Соціальні очікування дорослої людини мають предметний характер, вони завжди спрямовані в майбутнє як на очікувану визначеність. Дорослий очікує конкретного явища, події, предмета, які завчасно уявляє у вигляді факту, що здійснився.

“Homo sapiens” – людина як представник людського роду – істота розумна. Ми пропонуємо ввести нове поняття “homo expectionation”: людина

– істота, яка очікує. Спробуймо обґрунтувати потребу в ньому та окреслити змістове наповнення. Йдеться про очікування предметне, тобто очікування чогось визначеного. Людина через очікування творить своє буття, свій суб'єктивний світ, своє майбутнє. Усе, чого очікує людина, стає її пророцтвом, що здатне реалізуватися, здійснитися. Відбувається перехід від уявного образу до реального. Уявний образ може бути не завжди бажаним, не завжди очікуваним. Запущений механізм візуалізації притягує уявний образ, реалізує його, робить реальним. Саме цей механізм, поряд з іншими, впливає на формування соціальних очікувань людини. Наші очікування мають програмувальну здатність і тенденцію до втілення. Очікування – як позитивні, так і негативні – можуть діяти за принципом “пророцтв самореалізації”.

Кожна людина реалізує покладені на неї очікування – і неважливо, знає вона про них чи ні. Усі очікування відтак спробуємо розділити на декілька типів. Візьмімо до уваги насамперед екзистенційну складову – існування людини, її повсякденне буття. Почнімо з очікувань від самого себе, або, як ще називають ці очікування, із самоочікувань. Далі йтимуть очікування від “значущих інших”. Власне, також особистісні очікування, але не від себе, а від чоловіка, дружини, дітей та ін. Наступними очікуваннями в нашому переліку будуть очікування від батьків та очікування від керівництва.

На наш погляд, очікування від самого себе є найважливішими. Очікуйте від себе кращих результатів – і ви будете працювати краще й, відповідно, досягнете бажаного. Ви докладатимете більше зусиль, щоб виправдати свої очікування. Так само очікуйте від своїх рідних, близьких, “значущих інших” позитивних результатів, належної поведінки, вірте їм – і зворотна реакція, результат не забаряться. Це називають “пророцтвом самореалізації”, або “законом очікувань”. Закон очікувань, якщо його правильно застосовувати, реалізовувати, знати про нього, має велику позитивну силу становлення і творення свого майбутнього, але так само протилежним чином він може впливати на тих, хто його порушує.

Очікування окреслюють перспективні лінії розвитку, формують наше буття, проєктують наше майбутнє. Очікування – це екзистенція, а екзистенція – це існування. Очікування відображають унікальну особистісну сутність людини, що втілює в собі духовну та психоемоційну неповторність. У повсякденному житті людині завжди хотілося зазирнути в майбутнє, передбачити, спрогнозувати перебіг подій. Соціальні очікування – це проєкції в майбутнє, орієнтири, які дають змогу їй не заблукати у вирі людського буття і допомагають пізнати себе.

Відомий український психолог Т. М. Тигаренко у своєму дослідженні “Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності” [6] веде мову про життєві очікування. На її думку, останні передбачають, на що особистість має право, чого вона очікує від життя. Постійна внутрішня боротьба між очікуваннями соціуму і потаємними інтенціями особистості

не дає змоги життєвим домаганням повністю відтворити особистісний потенціал. Перешкодою для реалізації потенціалу є й соціокультурні схеми, трафарети, взірці, сімейні та кастові очікування, що інтерпретують навколишню дійсність на користь соціуму, а не особистості. “Об’єктом домагань є не абстрактні уявлення про майбутнє, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьгоднішніх прагнень. ... У суб’єктному ставленні до майбутнього не доля, а сама людина визначає свій завтрашній день, акцентуючи увагу на саморегуляційному компоненті особистості” [8, с. 428].

Слід додати, що об’єкт усвідомлення у феноменологічній психології називають інтенційним об’єктом. Формування образу очікуваного, бажаного майбутнього завдяки наявності домагань спонукає до того, що певні елементи цього майбутнього набувають вираженої інтенційності, стають “магнітом”, який безпосередньо притягує людину, стимулює її активність [там само].

Зрозуміло, що феноменологія соціальних очікувань особистості має складну розгалужену структуру і відповідно свій власний інтенційний об’єкт. Цей об’єкт важливо розглядати не в такому вигляді, який він має у свідомості окремого індивіда, зокрема науковця, котрий досліджує явища свідомості та самосвідомості особистості, чи респондента – учасника дослідження. Інтенційний об’єкт соціальних очікувань слід розглядати обов’язково під кутом зору об’єктивності – таким, яким він постає у свідомості будь-якої людини.

Висновки. У здійсненій спробі реалізації феноменологічного методу дослідження соціальних очікувань особистості ми прагнули показати широту і глибину досліджуваної проблематики, торкнутися філософського аспекту, а саме феноменології соціальних очікувань. На основі аналізу результатів бесіди розкрито сутність дитячих очікувань і проведено їх порівняння з очікуваннями дорослої людини. Зроблено припущення, що сензитивним періодом становлення соціальних очікувань особистості є молодший шкільний вік. Запропоновано також нове поняття “*homo expectation*” – людини як істоти, котра очікує. “*Homo expectation*” через очікування творить своє буття, свій суб’єктивний світ, своє майбутнє. Усе, чого очікує людина, стає її пророцтвом, здатним реалізуватися, здійснитися.

Безумовно, зроблені в ході нашого дослідження висновки і висунуті припущення потребують належної апробації і подальших наукових пошуків.

Література

1. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах / І. С. Попович. – Херсон : ХМД, 2009. – 240 с.
2. Карпицкий Н. Н. Феноменология детского ожидания / Н. Н. Карпицкий // Приволжский научный вестник. – 2013. – Вып. 11 (28). – Ч. 1. – С. 75–76.

3. Книгин А. Н. *Философские проблемы сознания* / А. Н. Книгин. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1998. – 306 с.
4. *Тарнапольская Г. М.* О реальности присутствия другого в межличностном бытии / Г. М. Тарнапольская // *Философия и культура*. – 2009. – № 1. – С. 62–71.
5. *Улановский А. М.* Феноменологический метод в психологии, психиатрии и психотерапии / А. М. Улановский // *Методология и история психологии*. – 2007. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 130–150.
6. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
7. *Психологическая энциклопедия*. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с.
8. *Титаренко Т. М.* Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі / Т. М. Титаренко // *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : зб. наук. праць*. – К., 2006. – Вып. 25. – С. 416–430.

Reference

1. Popovich, I. S. (2009). *Sotsialno-psykholohichni ochikuvannia v liudskykh vzaiemnyakh* [Social and psychological expectations in human relations]. Kherson: KhMD Publ. (ukr).
2. Karpitskiy, N. N. (2013). Fenomenologiya detskogo ozhidaniya [Phenomenology of children's expectations]. *Privolzhskiy nauchnyy vestnik* [Volga Scientific Bulletin], 11 (28), 75–76 (rus).
3. Knigin, A. N. (1998). *Filosofskie problemy soznaniya* [Philosophical problems of consciousness]. Tomsk: Tomskiy Univ. Publ. (rus).
4. Tarnapoeskaya, H. M. (2009). O realnosti prisutstviya drugoho v mezhlichnostnom bytii [The reality of the presence of another in interpersonal being]. *Filosofiya i kultura* [Philosophy and Culture], 1, 62–71 (rus).
5. Ulanovskiy, A. M. (2007). Fenomenologicheskyy metod v psichologii, psiihatrii i psiihoterapii [Phenomenological method in psychology, psychiatry and psychotherapy]. *Metodologiya i istoriya psiihologii* [Methodology and History of Psychology], Vol. 2, Is. 1, 130–150 (rus).
6. Tytarenko, T. M. (2003). Zhyttieviy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [Life world of personality: within and outside the routine]. Kyiv: Lybi Publ. (ukr).
7. Korsini, R. and Auferbah, A. (Ed.). (2006). *Psichologichskaya jenciklopediya*, [Psychological Encyclopedia] 2nd ed. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
8. Tytarenko, T. M. (2006). Zyttyevi domahannia osobystosti u suchasnomu potentsialistskomu dyskursi [Life demands of the individual in contemporary discourse potentsialistskomu]. *Naukovi zapusky Instytutu psiihologii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy* [Scientific Proceedings of the Institute of Psychology named after G.S. Kostiuk of Pedagogical Sciences of Ukraine], 25, 416–430 (ukr).

Попович И. С. Феноменология социальных ожиданий личности

Предпринята попытка реализации феноменологического метода исследования социальных ожиданий личности. Показаны широта и глубина исследуемой проблематики, затронут философский аспект феноменологии социальных ожиданий. Раскрыта сущность детских ожиданий и проведено их сравнение с ожиданиями взрослого человека. Подчеркнуто, что именно в детском возрасте, когда ожидания не предметные, а чистые и находятся в зачаточном, первичном состоя-

нии, следует особенное внимание обратить на психологию становления ожиданий. Выдвинуто предположение, что сензитивным периодом становления социальных ожиданий личности является младший школьный возраст. Предложено ввести понятие “homo expectation” – человека ожидающего: “homo expectation”, благодаря ожиданиям творит свое бытие, свой субъективный мир, свое будущее; всё, чего ожидает человек, становится его пророчеством, способным реализоваться, осуществиться. Сделан вывод, что интенциональный объект социальных ожиданий следует рассматривать с точки зрения объективности – таким, каким он есть в сознании любого человека.

Ключевые слова: феноменология, феноменологический метод, социальные ожидания, интенции, “homo expectation”.

Popovitch I. S. Phenomenology of social expectations of individual

An attempt was made to implement a phenomenological method of research on social expectations of the individual. There were shown the width and depth of the problem, the philosophical aspect of the phenomenology of social expectations was also engaged. The author explained the essence of childhood expectations and compared them with adult's expectations. It is emphasized that in childhood when the expectations are not substantive but clear and when they are in their infancy and primary condition, it is necessary to pay special attention to the psychology of forming the expectations. The assumption is made that the sensitive period of development of social expectations of personality is elementary school age. The notion of “homo expectation” is offered meaning “a man who expects”. Through expectations the “Homo expectation” creates its being, its subjective world, its future. All that a person awaits becomes his/her prophecy that can be realized. The conclusion is made that the intentional object of social expectations should be considered from the perspective of objectivity – as it is in the mind of any person.

Key words: phenomenology, phenomenological method, social expectations, intentions, “homo expectation”.

МІЖ ФІЛОСОФІЄЮ ТВОРЕННЯ І МИСТЕЦТВОМ РУЙНУВАННЯ

О. В. Сушій, м. Київ

Виклики епохи цифрових технологій виявили свої загрозливі риси у відносинах між Україною і Росією. Провідною складовою гібридної війни в Україні стала інформаційно-психологічна (сміслово) війна, яка остаточно зруйнувала багаторічну риторику й усталений образ двох братніх народів – українців і росіян. У статті порушено проблему сучасного стану міжетнічних та міждержавних відносин між Україною і Росією, аналізується сприйняття українцями та росіянами нинішньої суспільно-політичної ситуації в Україні. Особливу увагу звернено на роль інформаційної пропаганди, за допомогою якої через фетишизацію соціокультурних розбіжностей регіонів держави формуються діаметрально протилежні оцінки подій у ній. Визначаються перспективи оптимізації міжетнічних взаємин та активізації процесу реінтеграції і консолідації поліетнічних регіонів України.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна політика, пропаганда, ситуація в Україні.

Проблема. У контексті загрозливих викликів сучасного світу, пов'язаних з руйнуванням стійкої моделі часових і просторових зв'язків, а також його глобальною взаємозалежністю, основоположною стає категорія відповідальності у своєму найвищому значенні – відповідальності за долю людства. Поглиблення взаємозв'язку між реальністю і віртуальністю значною мірою надає сучасності таких атрибутів, як різномірність, складність, багатозначність, мінливість, динамічність, парадоксальність і невизначеність, що прийшли на зміну рівновазі і стійкості.

Потенціал новітніх інформаційних технологій стає потужним інструментом впливу на менталітет людей, етносів, народів, цивілізацій, на мотивацію їхніх дій і поведінки. У цій царині протидіють дві тенденції. Перша полягає в застосуванні сучасних інформаційних технологій для впливу на організацію спільної діяльності, політичне і соціальне управління, на розвиток суспільства та особистості. Друга пов'язана з використанням новітніх інформаційних технологій для отримання надприбутків, маніпулювання людьми, встановлення гегемонії, ведення інформаційних війн тощо. Більше того, у добу інтенсивного розвитку інформаційних технологій, наявності глобальних інформаційних мереж і не менш глобалізованих засобів масової комунікації власне інформаційна складова займає все більш значуще місце в сучасних збройних конфліктах.

Події, що відбувалися в Україні в листопаді 2013-го – лютому 2014-го, складно позначити одним словом. Конфлікт? Криза? Протистояння? Розкол? Київський Євромайдан, продемонструвавши зразки самоорганізації, жертвності, солідарності, дістав однозначну загальну оцінку – Революція Гідності. Однак коли Україна стала жертвою неприкритої зовнішньої агресії з боку Росії, яка окупувала та анексувала Крим і проводить цілеспрямовану політику дестабілізації на Сході та Півдні України, коли під загрозою опинилося саме існування України як держави, світова громадськість винесла однозначний вердикт – гібридна війна.

Одним із перших заявив, що Росія веде проти України гібридну війну, колишній радник НАТО, парламентарій з Нідерландів та генерал-майор у відставці Франк ван Каппен. В інтерв'ю “Радіо Свобода” він дав чітке визначення терміна “гібридна війна”. Це – “поєднання класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, здійснює операцію з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які, власне, держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань”, – продовжує ван Каппен. І продовжує: “З одного боку, використовуються регулярні війська, нехай тільки для того, щоб налякати. Таким чином на Україну чиниться тиск: “Неправильний крок – дивіться,

що з вами буде!”. З другого боку, на території України діють групи, якими керують з Росії. На таку схему ведення війни надзвичайно складно реагувати” [1].

Вислів “гібридна війна” належить до широкого діапазону агресивних дій (військова сила – лише незначна їх частина), які виконуються узгоджено в рамках гнучкої стратегії з довгостроковими цілями. У праці полковника Маргарет Бонд “Гібридна війна: нова парадигма операцій стабілізації в державах, що слабшають” (2007 р.) описано проект майбутньої стратегічної концепції використання військової потужності в місіях, що забезпечують безпеку та стабільність як у передконфліктних, так і в нестабільних середовищах, з подальшою їх кординацією та переходом до більш традиційних цивільних програм. Інакше кажучи, війна в новому столітті набуватиме форми гібридної війни та використовуватиме всі можливості національної могутності для підтримки стабільності, гарантування безпеки, відновлювальних операцій, а також для збройної протидії. Гібридна війна, пояснює Маргарет Бонд, передбачає залучення всеохопного комплексу засобів: військових сил, ресурсів, програм, які спеціалізуються насамперед на максимально ненасильницькому, але переконливому використанні економічного і політичного впливу для реформування вороже налаштованих урядів, рухів або тенденцій в умовах політичної, соціальної та економічної нестабільності, характерних для держав, що слабшають, або держав, які не мають серйозного шансу закріпитися навіть на периферії розвинутого світу (*failing and failed states*). Разом з тим новий спосіб ведення війни передбачає і використання всіх можливостей військової сили (розвідки, нетрадиційного, у тому числі нелегального, озброєння, допоміжних підрозділів і бойової техніки), їх миттєве застосування у випадку, коли опозиційні елементи регулярних сил або нерегулярних повстанців, терористів або інших недержавних суб’єктів переступають поріг ворожості і перетворюються на пряму загрозу або загрожують мирній діяльності [2].

Слід підкреслити, що проти України Росія використовує всі засоби, які можуть застосовуватися в сучасній гібридній війні, – пропаганду, партизанські загони, диверсії. Головною і визначальною складовою гібридної війни в Україні стала інформаційно-психологічна (сміслова) війна, разом з якою було остаточно зруйновано багаторічну риторику та образ двох братніх народів – українців і росіян. Як справедливо зазначає Георгій Почепцов, сьогодні відбувається перша зміслова війна у світі – війна, яка не має чітких аналогів в історії. Це *принципово медійна війна*. Якщо зазвичай медіа підтримують військові дії, то тут усе навпаки: військові завершують ті дії, які забезпечила їм медійна складова. Цілі зміслової війни, як і війни інформаційної, завжди пов’язані не з інформаційним або віртуальним простором, а з простором фізичним. Але наслідки поширюються на всі три простори [3]. Схожих поглядів дотримується і польський експерт Лукаш Вуйчік. На його думку, гібридна війна вестиметься не по-старому, на

полі битви або вулицях міст, а передусім у головах людей. Ідеться вже не стільки про те, щоб знищити противника, скільки як отримати вплив на нього (найкраще такий, якого він сам не усвідомлюватиме). Парадоксально, але мета такої війни – привести до ситуації, коли застосування фізичної сили стане просто зайвим. Потрібно, щоб люди самі зрадили власну державу і підтримали агресора [4].

Події на Сході України переконливо продемонстрували, що сучасні засоби комунікації, у тому числі інтернет, здатні до мінімуму скорочувати дистанцію між риторикою і руйнівними діями. Драматичність нинішньої ситуації полягає в тому, що ця гібридна війна була зведена до протистояння росіян і українців, що призвело до зростання взаємної напруги. Як зазначає Володимир Фесенко, уперше за весь час своєї незалежності Україна зіткнулася із загрозою війни, причому війни з країною, яку раніше абсолютна більшість українців вважали дружньою [5]. Було б помилковим зводити політичне протистояння між Україною і Росією лише до міжетнічної ворожнечі. Проте складність нинішнього становища ставить на порядок денний проблему міжетнічних взаємин, і головне питання – як нам, українцям і росіянам, у майбутньому дивитися в очі один одному.

Після кримських подій, а також унаслідок зростання ризиків військового вторгнення серед громадян України суттєво посилилося негативне сприйняття Росії. Дані всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України наприкінці травня 2014 р., показали, що майже половина громадян України (47,8%) сприймає Росію як агресора. Виразною рисою динаміки ставлення українців до РФ із січня 2010-го по травень 2014 р. стало зменшення частоти вибору визначень, пов'язаних з дружелюбністю, повагою. Наприклад, за чотири роки частота вибору респондентами слова “сусід”, яке має доброзичливе психологічне забарвлення, зменшилася на 20%. А частота вибору визначення “ворог” збільшилася майже у п'ять разів – з 5,4% до 26,9%. За дев'ять років кардинально змінилася оцінка громадянами України свого ставлення до Росії в цілому. Якщо в травні 2005-го 71,3% опитаних ставилися “дуже добре” і “в основному добре”, то в травні 2014-го таких було вдвічі менше – 32,9%. Кількість тих, хто ставиться “в основному погано” і “дуже погано”, зросла за цей же період утричі – з 16,1% до 48,8%. При цьому істотні відмінності в особистому ставленні до Росії зафіксовано у жителів різних регіонів [6].

“Левада-центр” відмічає, що українська криза радикально змінила і ставлення росіян до України: більше половини респондентів (55%) негативно налаштовані щодо “сусіда”; 40% опитаних розглядають відносини між Росією і Україною як “ворожі”, а 39% – “напружені”. Росіяни покладають відповідальність за погіршення відносин між нашими країнами на нинішню київську владу. І тільки 3% опитаних вважають Росію винною в зростанні напруженості, що, як відомо, не виходить за рамки статистичної помилки [7].

Сприйняття українцями і росіянами вкрай складної і багатогранної суспільно-політичної ситуації в Україні можна назвати діаметрально протилежним. Цілком очевидно, що колосальну роль у формуванні громадської думки в Росії відіграє інформаційна пропаганда. Більш як половина респондентів в Росії (54%) довіряють російським ЗМІ, заперечуючи ведення інформаційної війни проти України. Майже кожен третій респондент (29%) згоден з тим, що вітчизняні федеральні ЗМІ використовуються як зброя пропаганди¹. З них 17% опитаних це виправдовують, а 12% вважають політику, що проводиться ЗМІ, шкідливою [8].

Незважаючи на високу оцінку росіянами об'єктивності висвітлення ситуації російськими ЗМІ, експерти піддають сумніву її адекватність, зауважуючи, що російське ТБ не просто спотворює суть того, що відбувається в Україні, а й створює свій ілюзорний ряд. Директор Центру східноєвропейських досліджень політолог Андрій Окара переконаний, що в інформаційному просторі Росії уявлення про події в Донецькій і Луганській областях абсолютно спотворюються. "Причому в останні дні – майже на 180 градусів, – зазначив він у бесіді з кореспондентом "Голосу Америки". – Відбувається не просто спотворення реальності, а створення альтернативної картинки, в якій існує інша логіка, ніж у дійсності" [9]. Масштаб цієї пропаганди можна проілюструвати прогнозом погоди на каналі "Росія-24", де відомий ведучий Вадим Заводченков розповідав нещодавно, що в бік Донбасу рухається циклон, який принесе "вітер змін", а Крим купається в сонячних променях [10].

Як у Росії, так і в Україні телебачення для більшої частини населення є основним джерелом інформації про події в Україні. Саме звідти, якщо вірити даним "Левада-Центр", 93% росіян дізнаються про ситуацію в Україні [8]. За результатами опитування ІСПП НАПН України актуальну інформацію про поточну ситуацію в країні 98,2% українців також отримують завдяки телерадіомовленню. Разом з тим вибір громадянами України основних джерел інформації має виразну регіональну специфіку. Менш як 2% мешканців Західного регіону дивляться і слухають передачі російського телебачення і радіо, тоді як у Східному та Південному регіонах – майже у двадцять разів більше: відповідно 38,4% і 39,1%. При цьому жителі Західного регіону отримують інформацію майже виключно з українських медіа. Це, безумовно, є одним з головних факторів, що визначає відмінності в оцінці політичних подій і суспільно-політичних явищ мешканцями цих регіонів [11].

Як зазначає Г. Почепцов, коли Україна вимкнула російські теленовини, вона лише призупинила (і то частково) інформаційний потік, але віртуальний потік у вигляді, наприклад, телесеріалів або концертів поп-

¹ Важливо пам'ятати, що ЗМІ в Росії вже багато років перебувають під повним контролем держави, вони транслюють створювану владою єдину керовану ідеологію.

зірок ніколи не припинявся [3]. Як відомо, російське телебачення тримається на старих, а не нових для аудиторії смислах, на активації й утриманні радянських ментальних конструкцій, що підтримують у віртуальній площині залежність людей від держави. Незважаючи на те, що Україна не змогла належним чином протистояти інформаційній війні, боротьба з неправдивою інформацією, що розгорнулася в соціальних мережах, інтернет-ЗМІ, традиційних медіа, а також протидія пропаганді, що безперервним потоком зливається більшістю російських ЗМІ, стали невід'ємною складовою битви українців за свою незалежність [12]. Не можна не відзначити, що і в Росії є багато людей, які не сприймають політику В. Путіна і відкрито висловлюють свою громадянську позицію.

У росіян немає єдиної думки щодо участі Росії в українській кризі. З одного боку, третина (32%) вважає, що Росія втручається в конфлікт (з них 15% схвалюють це втручання, 17% – ні). Кожен четвертий росіянин упевнений, що Росія “не втручається, хоча варто було б”, 31% – “не втручається, і правильно робить”. Більша частина росіян не бачать своєї провини, як і провини Росії за кровопролиття і загибель людей на Сході України [8]. З другого боку, переважна більшість росіян (88%) переконані, що нині існує загроза для російськомовних жителів України. Протилежної думки схильні дотримуватися лише 7% учасників опитування. При цьому 84% громадян вважають, що російський президент повинен відстоювати інтереси російськомовного населення Української держави [13].

У свідомості російських громадян міцно закарбувався образ Путіна-миротворця. За даними Всеросійського центру громадської думки (рос. – Всероссийского центра изучения общественного мнения, ВЦИОМ), росіяни вважають, що їхній президент добивається припинення кровопролиття в Україні. У тому, що дії і заяви В. Путіна щодо ситуації в Україні сприяють мирному вирішенню конфлікту, упевнені дві третини росіян (63%). Лише 9% опитаних схильні вважати, що висловлювання російського президента ведуть до ескалації напруженості. Так само кожен п'ятий респондент (18%) думає, що позиція В. Путіна не впливає на стан справ в Україні. Половина громадян (47%) вважають основною метою російського президента досягнення миру і спокою на Донбасі та в Україні в цілому. Третина опитаних (36%) вважають, що Путін прагне не допустити війська НАТО в Україну. Інші ж (33%) вбачають місію глави Російської держави в захисті російськомовного населення Східної України. Кожен четвертий (29%) називає головним завданням президента охорону економічних інтересів Росії в Україні. Вважають, що В. Путін хоче бути посередником на переговорах конфліктуючих сторін, 6% росіян. Частина опитаних (13%) припускає, що він перешкоджає вступу України до Євросоюзу. Тільки 10% називають метою В. Путіна приєднання територій Сходу України [14].

Населення України загалом не має ілюзій щодо мотивів, якими керується президент Росії В. Путін, втручаючись у події на Сході України:

варіанти відповідей “перетворення Донбасу, як і Криму, в ще один суб’єкт Російської Федерації” і “продовження політики відновлення Російської імперії” сумарно набрали 67%. Кожен п’ятий (21,6%) вважає, що В. Путін допомагає тим, хто бореться за федералізацію України. Найбільше тих, хто має ілюзію, що метою Путіна є захист прав та інтересів російськомовного населення Східної України, зокрема щодо питання статусу російської мови у Східному регіоні, – 31,1%. У сусідньому Південному їх істотно менше – 20,9%. Тих, хто бачить ВВП спадкоємцем експансіоністської політики російського царизму, на Заході України – 41,2% і в Центрі – 36,3% [6].

Оцінюючи нинішню ситуацію в Україні, аналітики та експерти одностайні в тому, що однією з найважливіших передумов кризи була етнокультурна неоднорідність українського суспільства: ідентичність та політичні настановлення українських громадян суттєво відрізнялися залежно від регіону проживання [15]. На цьому ґрунті, а також за відсутності продуманої та грамотної політики розвитку регіонів був сконструйований міф про дві України, а саме про її Західний і Східний регіони.

Західна частина України, а також частково її центральний регіон історично орієнтовані, на європейську цивілізацію, тоді як східні та південні регіони зберігають переважно орієнтацію на російську цивілізацію. Жителі цих регіонів ідентифікують себе як україно- і російськомовні громадяни. Одна частина говорить українською, друга – російською мовами; одна безпосередньо межує із Заходом, друга з Росією; одна переважно виживає за рахунок заробітчанства в Європі, а значна частина мешканців другої взагалі ніколи в житті не була за кордоном. Серед останніх багато людей, які глибоко ностальгують за Радянським Союзом; це переважно представники старшого покоління. Тож соціологи чітко фіксують найбільш укорінені українську, російську та радянську ідентичності. Виходить, одна частина бачить себе частиною європейського демократичного співтовариства, друга ж тяжіє до союзу з Росією.

Протягом усіх років незалежності українські політики цілеспрямовано розігрували карту регіональних розбіжностей, укорінення цих міфів у масовій свідомості та фрагментація суспільства були в інтересах різних кланово-олігархічних (зокрема кримінальних) груп. Трагічним результатом такої політичної “далекоглядності” став негласний “пакт еліт” щодо поділу країни на певні територіальні анклавні і, як наслідок, “регіоналізація” політичних партій, регіональний лобізм. Цілком закономірно, що політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу дала змогу використовувати традиційне ідейно-політичне протистояння російськомовних і україномовних регіонів країни як технології маніпулювання масовою свідомістю. Враховуючи те, що етнічні спільноти, котрі ідентифікують себе як україномовні і російськомовні, разом становлять більше ніж 94% населення

країни, а на всі інші етнічні групи припадає трохи більше 5% населення країни, політичні сили, які за роки незалежності так і не заручилися підтримкою переважної більшості населення, найбільш активно використовували зв'язок між культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями в передвиборній боротьбі і робили ставку або на російськомовні, або на україномовні регіони.

Відомо, що мобілізація відбувається не після оголошення війни, а проводиться непомітно, поступово, задовго до цього. Власне, полярні ідентифікації, як справедливо зазначає Лариса Нагорна, створюють феномен суспільного розмежування, яке в суспільстві часто сприймається як розкол [16]. Іншими словами, поляризація українського соціуму не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ, корупції, соціальної нерівності та несправедливості в країні, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності, що зрештою й стало дестабілізуючим чинником в українському суспільстві і зумовило той етнокультурний розкол, який реально сьогодні, на жаль, існує.

Для офіційної російської риторики давні етнокультурні, ціннісні та політичні розбіжності між російськомовними та україномовними регіонами України стали родючим ґрунтом для активзації й утримання радянських ментальних конструкцій, що витворюють квазірадянську модель російського світу, та посилення проросійських настроїв у російськомовних регіонах країни. На тлі тотальної корупції, глибокої несправедливості та принизливої нерівності можна без особливих зусиль вести продуману й успішну психологічну війну, спрямовану на дезінтеграцію і деконсолідацію українського суспільства та держави і водночас формування в очах росіян образу ворога. Що, власне, і було зrealізовано шляхом широкомасштабної відверто антиукраїнської кампанії.

По суті, як росіяни, так і більшість жителів Сходу і Півдня України стали жертвою зомбування, або масової обробки свідомості, пояснюють психологи. Наприклад, дія фейку “фашистів-бандерівців”, які захопили владу в Києві та пожирають безневинних немовлят, була побудована на конкретних смислотвірних механізмах активзації особистого свідомого й підсвідомого (емоцій, почуттів, стосунків) і колективного несвідомого (архетипи, стереотипи мислення), про які говорив ще К. Г. Юнг. Емоційно заряджені міфічні образи “фашистів”, “бандерівців”, поєднані з реальним Києвом, російськомовними громадянами, Майданом Незалежності, спрямували почуття і сили багатьох росіян на боротьбу з фашизмом в Україні, хоч у їхньому житті є безліч проблем, з якими варто було б поборотися в першу чергу. Іншими словами, відбувається заміщення – зникає особистість, з'являється система. Гуманістичне сподівання, що всі люди розумні і з ними можна домовитися, – це ілюзія, зауважує психолог Олег Хом'як. Розум, звичайно, у кожного індивідуальний, але якщо його взяла в користування система, він стає частиною цієї системи. А з нею домовитися неможливо [17].

Останні заяви В. Путіна красномовно свідчать про його прагнення розчленувати Україну за грузинським сценарієм, коли були відокремлені Абхазія і Південна Осетія. Таким чином російський президент сподівається отримати важелі впливу на Українську державу, які дали б йому змогу блокувати будь-які політичні та економічні рішення Києва, що йдуть супроти інтересів Кремля. А інструментом такого контролю має стати “федералізація”, про яку досить давно поговорюють у Москві і яка давно нав’язується Україні [18]. Власне, приводом до глибокого протистояння між Росією і Україною став не так сам факт “спільного” історичного минулого, як наше бачення власного майбутнього. Якщо до цього часу путінська Росія залишається активним прихильником ідеї Євразійського союзу, “Русского мира” як компенсаторної альтернативи руйнування СРСР і втраченої імперської величі, то Україна прагне стати частиною європейської спільноти. Для більшості українців вибір євроінтеграційного вектора розвитку України – це не вибір між Заходом і Сходом, це вибір того, чи буде жити наша країна надалі за принципами моралі і права. Українці показали всьому світу, що права, свобода, гідність, незалежність, громадянство, цілісність держави – цінності, за які й сьогодні люди готові віддавати свої життя. Разом з тим ситуація в Україні показала, що зазначені цінності є предметом маніпулювання, торгів, більше того – відкрито-го зневажання.

Під час всеукраїнського репрезентативного опитування громадян, яке ІСПП НАПН України проводив у травні 2014 р., ми поцікавилися думкою українців щодо того, чи підтримують вони територіально цілісну Україну як суверенну і незалежну, демократичну унітарну та європейську державу із широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад. Якби в Україні проводилося всеукраїнське консультативне опитування із цього питання як по вибірці в цілому, так і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, то у всіх регіонах переконлива більшість опитаних підтримала б територіальну цілісність і суверенітет України. Навіть на Сході тих, хто підтримує (64,8%), утричі більше, ніж тих, хто відстоює “ангінезалежницьку” позицію (20,4%). За суверенну і неподільну Україну проголосувало б понад 80% представників усіх вікових категорій [6].

Якою ж є думка росіян щодо питання державності України? На запитання “Левада-Центру” “Як Ви думаєте, з яких часів існує Україна як держава?” не змогли відповісти лише 12% респондентів. Думки ж більшості із них (88%) розподілилися в межах визначення, з якого саме періоду часу Україна існує як держава [7]. Іншими словами, незважаючи на палке неприйняття російськими державниками самого факту існування незалежної від них України, яка руйнує російську монополію на історичну спадщину Русі, у масовій свідомості росіян українська державність є незаперечною.

Незважаючи на присмак “сумного оптимізму”, варто зазначити, що наслідки розриву “братських” стосунків між двома великими східнос-

лов'янськими народами у стратегічній перспективі не досить чіткі. І, попри загальний драматизм ситуації в Україні, сьогодні варто замислитися над питанням пошуку модусу вівенді, що в майбутньому дало б змогу відновити хоч якусь подібність до нормальності в стосунках між українським і російським суспільствами загалом. Вочевидь, нинішня ворожість між українцями і росіянами є наслідком не лише анексії Криму, збройного конфлікту на Сході України, а й результатом цілеспрямованої інформаційної пропаганди та мистецтва телефальсифікації. Точковий, односпрямований інформаційний потік викристалізував у свідомості більшості росіян "ура-патріотичне" сприйняття політики керманіча Росії, про що, власне, свідчать як рекордно високий рейтинг Путіна, так і рекордно низький рівень протестної активності росіян. Натомість різнополярні інформаційні потоки, по суті, дезорієнтували більшу частину населення Сходу України, передусім щодо ситуації в країні.

Не заперечуючи нагальність завдання мирного врегулювання конфлікту на Сході України, зазначимо, що головна й переконлива відповідь, яку може і повинна дати наша країна – це просування реформ і перетворення України на сучасну та демократичну країну, якої потребують її громадяни. Українці важливо, щоб було запропоновано чітку та виважену програму перетворень на близько- та середньострокову перспективу, засоби та механізми її реалізації, визначено політичні, партійні, громадянські кадри змін та міру їхньої відповідальності.

Не можна обійти увагою те, що за роки незалежності в Україні, на жаль, не сформувалася українська політична нація, а отже, ні етнічної консолідації, ні національної єдності в українському суспільстві поки що немає. Разом із цим радикалізація суспільних настроїв унаслідок подій 2013 – 2014 років не стільки зменшила традиційно притаманну українцям амбівалентність і невизначеність, скільки сигналізувала про формування нових настановлень, які можуть стати основою зміцнення національної самосвідомості українського народу, суспільної консолідації, соціальної мобілізації та громадської самоорганізації. Українці важливо не розпорошити ці паростки і саме на цьому ґрунті здійснювати системну, реалістичну, відкриту та прозору, соціально відповідальну державну політику, щоб відновити довіру до влади.

Безумовно, потрібна грамотна стратегія розвитку Донбасу як частини України, розвитку єдиної держави. Не варто забувати, що східні регіони України, передусім Донбас, за роки незалежності України пережили соціальну травму, пов'язану з втратою внаслідок розпаду СРСР значення дуже успішного і дуже поважного промислового регіону. До того ж ці регіони протягом останніх десятиліть мали систему паралельного управління, так званий олігархат. Регіональні еліти і групи інтересів створили своєрідні соціально-економічні регіональні анклавні структури, які мали оригінальний статус із певною низкою пільг щодо податків, інвестицій, тарифів тощо.

Висновки. За умов, що склалися, надзвичайно важливим є поєднання державного управління, регіонального та місцевого самоврядування. На тлі стратегічних перспектив щодо врегулювання збройного конфлікту на Сході України, питань децентралізації влади, реформи місцевого самоврядування надзвичайно важливим видається процес реінтеграції та консолідації поліетнічних регіонів України, підмуриком якого мала б стати ціннісно орієнтована комунікація. Адже відносини між регіонами України на сьогодні не мають ані глибокої ціннісної основи, ані спільного мобілізаційного проекту, через що бачення майбутнього замінюється емоціями про “орієнтацію на Захід” та “орієнтацію на Схід” як альтернативними сценаріями розвитку держави. Вочевидь, створення безпечного інформаційного простору, що сприяє позитивній міжетнічній комунікації та формуванню толерантних настановлень, є важливою складовою для започаткування суспільного діалогу в поліетнічному середовищі. Більше того, перед ЗМК стоїть завдання стати одним з головних глашатаїв реформістських зрушень у країні та загальнонаціонального примирення.

Література

1. Пиджак рвется по шву. Фрагмент итогового выпуска программы “Время Свободы”, 26.04.2014 [Электронный ресурс]// Радио Свобода. – Режим доступа : <http://www.svoboda.org/content/article/25362031.html>.
2. *Bond M.* Hybrid war: a new paradigm for stability operations in falling states [Электронный ресурс] / Margaret Bond. – Режим доступа : <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA468398>.
3. *Почепцов Г.* Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия) [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // Mediasapiens. – Режим доступа : <http://os.vita.mediasapiens.ua/material/31194>.
4. *Wójcik Ł.* Ukraińska wojna hybrydowa (Wojna typu zgađuj-zgađula) [Электронный ресурс] / Łukasz Wójcik // ИноСМИ. – Режим доступа : <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1579805,1,ukrainska-wojna-hybrydowa.read>.
5. *Фесенко В.* Кризис в Украине в восприятии украинцев [Электронный ресурс] / В. Фесенко // Pro et contra. – 2014. – Май-август. – Режим доступа : http://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_63_all.pdf.
6. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm.
7. Отношение россиян к другим странам. Пресс-выпуск [Электронный ресурс] // Левада-Центр. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/06-08-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>.
8. Украинский кризис: внимание, участие России, будущее. Пресс-выпуск [Электронный ресурс] // Левада-Центр. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/29-08-2014/ukrainskii-krizis-vnimanie-uchastie-rossii-budushchee>.
9. Журналисты или “агенты информационных спецслужб”? [Электронный ресурс] // Голос Америки. – Режим доступа : <http://www.golos-ameriki.ru/content/russiantv-as-propaganda/1916301.html>.

10. Прогноз погоды – и тот с политическим подтекстом [Электронный ресурс] // Радио Свобода. – Режим доступа : <http://rus.azattyq.org/content/russia-weatherman-ukraine-politics/25333687.html>.
11. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 56 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm.
12. www.Stopfake.org [Електронний ресурс].
13. “Русский мир”, Украина и политика России. Пресс-выпуск №2632 [Электронный ресурс] // ВЦИОМ. – Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=114905>.
14. Война в Донбассе: чего хочет Москва? Пресс-выпуск №2647 [Электронный ресурс] // ВЦИОМ. – Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=114931>.
15. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
16. *Нагорна Л. П.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
17. Как правильно общаться с друзьями и родственниками из России [Электронный ресурс] // Racurs.ua. – Режим доступа : <http://racurs.ua/518-kak-razgovarivat-s-rossiyanami>.
18. *Гельман М.* Военный план Кремля [Электронный ресурс] / Марат Гельман // Новое время. – 30.08.2014. – Режим доступа : <http://nvua.net/opinion/gelman/Voennyy-plan-Kremlya--9686.html>.

Reference

1. Pydzhak rvetsya po shvu. Fragment ytohovoho vypuska prohrammy “Vremya Svobody” [Jacket torn at the seam. Fragment of the final issuance program “Time Freedom”]. (26.04.2014). *Radio Svoboda* [Radio Liberty], <http://www.svoboda.org/content/article/25362031.html> [downloaded 10 July] (rus).
2. Bond, M. (2007). Hybrid war: a new paradigm for stability operations in falling states. <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA468398> [downloaded 10 July].
3. Pocheptsov, H. (2014). Pervaya smyslovaya vojna v mire (Ukraine, Krym, Rossiya) [The first semantic war in the world (Ukraine, Krimea, Russia)]. *Mediasapiens* [Mediasapiens], <http://osvita.mediasapiens.ua/material/31194> [downloaded 10 July] (rus).
4. Wójcik, Ł. (2014). Ukraińska wojna hybrydowa (Wojna typu zgaduj-zgadula). *Polityka*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1579805,1,ukraińska-wojna-hybrydowa.read> [downloaded 10 July] (pol).
5. Fesenko, V. (2014). Krizis v Ukraine v vospriyatii ukraintsev [The Crisis through the Eyes of Ukrainians]. *Pro et contra*. [Pro et contra], http://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_63_all.pdf [downloaded 10 July] (rus).
6. Suspilno-politychna sytuatsiya v Ukrayini naperedodni prezydents'kykh vyboriv. (Traven 2014). Informatsiynyy byuletyn [Socio-political situation in Ukraine on the eve of presidential elections. May 2014: Newsletter]. In M. M. Sliusarevskiy (Eds.), http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm [downloaded 10 July] (ukr).
7. Otnoshenie rossiyan k druhim stranam (2014). Press-vypusk [Russians attitude to other countries. Press-release]. *Levada-Tsentr* [Levada-Center],

- <http://www.levada.ru/06-08-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam> [downloaded 7 August] (rus).
8. Ukrainskiy krizis: vnimanie, uchastie Rossii, budushchee (2014). Press-vypusk [Ukrainian crisis: attention, Russian participation, the future. Press-release]. *Levada-Tsentr* [Levada-Center], <http://www.levada.ru/29-08-2014/ukrainskii-krizis-vnimanie-uchastie-rossii-budushchee> [downloaded 30 August] (rus).
 9. Zhurnalisty ili “ahenty informatsionnykh spetssluzhb”? [Journalists or “agents of information security services?”] (2014). *Holos Ameriki* [Voice of America], <http://www.golos-ameriki.ru/content/russiantv-as-propaganda/1916301.html> [downloaded 10 July] (rus).
 10. Prohnoz pohody – i tot s politicheskim podtekstom [Weather forecast – and the one with political overtones]. *Radyo Svoboda* [Radio Liberty], <http://rus.azattyq.org/content/russia-weatherman-ukraine-politics/25333687.html> [downloaded 10 July] (rus).
 11. Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislya padinnya rezhymu Yanukovycha. (Berezen 2014). Informatsiynny byuletyn [Condition of social consciousness in Ukraine after the fall of Yanukovich’s regime. March’ 2014: Newsletter]. In M. M. Sliusarevskiy (Eds.), <http://www.ispp.org.ua/bibl/6.htm> [downloaded 10 July] (ukr).
 12. <http://www.Stopfake.org>
 13. “Russkiy mir”, Ukraina i politika Rossii (2014). Press-vypusk № 2632 [“Russian world”, Ukraine and the Russian policy. Press-release № 2632]. *VTsIOM* [VCIOM: Russian Public Opinion Research Center]. <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=114905> [downloaded 24 July] (rus).
 14. Voyna v Donbasse: cheho khochet Moskva? Press-vypusk № 2647 [War in the Donbas: what Moscow wants? Press-release №2647]. *VTsIOM* [VCIOM: Russian Public Opinion Research Center], <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=114931> [downloaded 14 August] (rus).
 15. Etnopolitychna kultura v Ukraini: realiyi ta vyklyky chasu [Ethnopolitical culture in Ukraine: realities and challenges of the time] (2010). Kyiv: Institute of political and entnonational researches of the name imeni I. F. Kuras NANS of Ukraine (ukr).
 16. Nahorna, L. P. (2011). Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan [The socio-cultural identity: the traps of values distinction]. – Kyiv: Institute of political and entnonational researches of the name imeni I. F. Kuras NANS of Ukraine (ukr).
 17. Kak pravilno obshchatsya s druzyamy i rodstvennikamy iz Rossii [How to communicate with friends and relatives from Russia] (2014). *Racurs.ua* [Racurs.ua], <http://racurs.ua/518-kak-razgovarivat-s-rossiyanami> [downloaded 10 July] (rus).
 19. Helman, M. (2014). Voennyi plan Kremlya [The military plan of Kremlin]. *Novoe vremya* [New time], <http://nvua.net/opinion/gelman/Voennyi-plan-Kremlya--9686.html> [downloaded 30 August] (rus).

Сушій Е. В. Между философией созидания и искусством разрушения

Вызовы эпохи цифровых технологий обнажили свои угрожающие очертания в отношениях между Украиной и Россией. Ведущей составляющей гибридной войны в Украине стала информационно-психологическая (смысловая) война, которая окончательно разрушила многолетнюю риторику и сложившийся ранее об-

раз двух братских народов – украинцев и русских. В статье затронута проблема современного состояния межэтнических и межгосударственных отношений между Украиной и Россией, анализируется восприятие украинцами и русскими нынешней общественно-политической ситуации в Украине. Особенное внимание обращается на роль информационной пропаганды, посредством которой через фетишизацию социокультурных различий регионов государства формируются диаметрально противоположные оценки событий в нем. Определяются перспективы оптимизации межэтнических отношений и активизации процесса реинтеграции и консолидации регионов Украины.

Ключевые слова: гибридная война, информационная политика, пропаганда, ситуация в Украине

Sushyi O. V. Between philosophy of creation and art of destruction

The challenges and opportunities of the digital age have exposed the real threat in relations between Ukraine and Russia. The key component of a hybrid war in Ukraine has become information and psychological war, which finally destroyed the multi-year rhetoric and image of the two fraternal nations – Ukrainians and Russians. The article touched upon the problem of the current interethnic and intergovernmental relations between Ukraine and Russia, analyzes perception of Ukrainians and Russians of the current social and political situation in Ukraine. Indicated the role of information propaganda, which formed diametrically opposite assessment of the events in Ukraine through a fetishization of social and cultural differences of regions of Ukraine. Determined to perspectives optimize of interethnic relations and activization of process of reintegration and consolidation of regions of Ukraine.

Key words: hybrid war, information politics, propaganda, situation in Ukraine.

ФУНКЦІОНУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕОЛОГІЙ У СОЦІУМІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

В. В. Жовтянська, м. Київ

Представлено аналіз соціально-психологічних засад функціонування і розвитку ідеологій у суспільстві. Виділено низку внутрішніх суперечностей ідеології, які виступають основою розвитку як самих ідеологічних систем у процесі їхнього функціонування в суспільстві, так і самих суспільств, у яких ці ідеології знаходять своє втілення. До цих суперечностей віднесено єдність і протилежність ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного, елітарного і масового. Проаналізовано два магістральні способи подолання цих суперечностей у ході суспільного розвитку: перший спосіб передбачає, що соціальні цілі заздалегідь визнаються як такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення вихідних ідеологічних цінностей; другий характеризується абсолютизацією ідеології та отожденням первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами і цілями.

Ключові слова: ідеологія, суспільство, соціальні цілі, соціальні цінності.

Проблема. Історично склалося так, що чільне місце в дослідженні ідеологій та особливостей їхнього функціонування в суспільстві зазвичай належало соціальним філософам і політологам. Але цариною функціонування ідеологій є передусім суспільна свідомість, а значить визначення конкретних механізмів цього функціонування вимагає соціально-психологічного аналізу. Це завдання видається особливо актуальним, коли досягається розуміння того, що суспільна свідомість у цілому та ідеологічні уявлення зокрема є самостійними чинниками суспільного розвитку, які неможливо редукувати до якихось інших феноменів. Крім того, важко не помітити те, що в ході суспільного розвитку відбуваються видозміни й у самих ідеологічних системах, що також зумовлює соціальні зрушення. Ці процеси в сучасній соціальній психології все ще залишаються мало проясненими і недостатньо дослідженими.

Мета статті: визначити соціально-психологічні засади функціонування і трансформації ідеологій у ході суспільного розвитку.

Сам термін “ідеологія” увів у вжиток наприкінці XVIII ст. французький філософ А. Д. де Трасі для позначення науки про загальні принципи формування ідей і засади людського знання (див. [1]). Але у своєму первинному значенні це поняття не прижилося, його на деякий час забули. Потім воно знову з’явилося, хоч уже і з дещо іншим змістом, у філософії Карла Маркса. Той вважав, що ідеологія породжується хибною свідомістю і виражає специфічні інтереси певного класу, що видаються за інтереси всього суспільства [2]. Ідеологія, за Марксом, – це елемент надбудови, що залежить від базису (способу матеріального виробництва і структур класів) і має вторинний характер. Тобто для самого Маркса ідеологія не була центральним поняттям, але в марксистській і постмарксистській традиції воно вже згодом посідає одне з чільних місць.

Лінія дослідження ідеології як хибної свідомості дістає відтак свій розвиток, зокрема, у французькій філософській традиції. Так, Л. Альтюссер розглядає ідеологію в контексті дослідження умов відтворення продуктивних сил, а точніше – відтворення робочої сили при капіталістичному способі виробництва [3]. Ідеться не так про фізичне відтворення і відтворення кваліфікації робітників, як про відтворення засобів підпорядкування робітників встановленим правилам соціального порядку. При цьому мається на увазі, що в ідеології представлена не система реальних відносин, яким підпорядковується існування індивідуумів, а уявне відношення цих індивідуумів до реальних відносин, у яких проходить їхнє життя (під реальними тут, цілком у марксистському дусі, слід розуміти виробничі відносини). Визначальна функція ідеології, за Альтюссером, – конституювати конкретних індивідуумів у суб’єктів. Це означає, що до індивідуума звертаються як до вільного суб’єкта, щоб він вільно підпорядковувався наказам, а значить вільно обирає своє підпорядкування.

Тут Альтюссер спирається на ідеї іншого французького послідовника марксизму – А. Грамші. Той використовував поняття гегемонії подібно до того, як Альтюссер послуговувався поняттям ідеології. “Гегемонію краще за все розуміти як організацію згоди – процес, за допомогою якого підпорядкування форми свідомості конструюється без насилля або примусу” (цит. за: [4, с. 65]).

І все-таки Грамші, як справжній марксист, первинним чинником соціального розвитку і класового поділу вважав економічну складову. Натомість його послідовники аргентинці Е. Лакло і Ш. Муфф вважали, що не існує ніяких об’єктивних законів, які обумовлюють поділ суспільства на класи (див. [4; 5]). Насправді розвиток від царини політики до царини об’єктивності відбувається якраз завдяки гегемонії, яка реалізується через утвердження та уніфікацію (“натуралізацію”) єдиного підходу до розуміння дійсності. При цьому інші способи розуміння пригнічуються. Схожим чином утвердження або відкидання способів розуміння дійсності відбувається в ході боротьби дискурсів, які намагаються зафіксувати ті чи ті значення слів у мові.

Слід зазначити, що поєднання ліній аналізу ідеології і дискурсу є доволі популярним у сучасній соціальній філософії. Так, у критичному дискурс-аналізі, розробленому Н. Феркло, стверджується, що дискурсивні практики роблять свій внесок у створення і підтримку нерівного розподілу влади між соціальними групами, тож їх можна розглядати як ідеологічні ефекти (див. [4]). При цьому ідеологію дослідник визначає як певні конструкції значень, які сприяють виробництву, відтворенню і трансформації відношень домінування.

Дослідження ідеології в контексті поняття дискурсу тісно пов’язане з працями французьких структуралістів, зокрема Р. Барта [6]. Барт визначив ідеологію як царину, спільну для так званих конотативних означальних. Під ними він розумів образи, які завдяки специфіці соціального застосування поводяться як знаки. Мається на увазі, що вони асоціативно “відсилають” до деяких глобальних означуваних, насичених емоційно-ціннісними уявленнями, і, як притаманно знакам, організовані в певну систему. Але оскільки вони є не просто знаками, а й образами, то, на думку Брата, здатні натуралізувати повідомлення, щодо якого вони виступали просто як символи. Тому ідеологія є доволі оманливою цариною, здатною навіювати певні думки і ставлення до дійсності.

Тут же доречно звернутися до праць німецького філософа Т. Адорно, який досліджував особливості німецької ідеології крізь призму поняття “жаргон” [7]. Під останнім він розумів певний спосіб висловлюватися й означувати речі, що за змістом наближається до поняття дискурсу. При цьому Адорно аналізує, яким чином жаргон імітує історичне як нібито природне, що виступає характеристикою, наприклад, тієї ж фашистської ідеології. При цьому жаргон (як і ідеологія за Марксом) відволікає увагу від справжніх соціальних проблем, які Адорно (так само за Марк-

сом) пов'язував із капіталістичними виробничими відносинами і законом вартості.

Погляд на ідеологію як своєрідну суспільну ілюзію, що камуфлює справжній стан справ на догоду інтересам окремих соціальних груп, простежується і в працях іншого німецького філософа – К. Манхейма [8]. Він виділяє так звану часткову ідеологію (коли викривлення фактів здійснюється суб'єктами або групами більш-менш свідомо), а також радикальну тотальну ідеологію (коли викривлення дійсності зумовлене несвідомими мотивами, які мають універсальний характер для цілого класу людей). Тобто Манхейм наголошує на тому, що будь-яке знання є соціально обумовленим, а відтак і суб'єктивним, оскільки будь-яка соціальна позиція має свою об'єктивно задану мотивацію щодо того чи того об'єкта.

Не можна не помітити, що соціально-філософські погляди на сутність ідеології та її функції в суспільстві значною мірою формувалися і формуються під впливом марксистської теорії. З цієї позиції ідеологія постає передусім як хибна або принаймні викривлена суспільна свідомість, пов'язана з боротьбою за владу та інтересами різних соціальних груп чи класів. Водночас не менш помітними є й ті перетворення, яких із часом зазнала марксистська ідея. Так, ідеологія, яку спочатку розглядали лише як “надбудову”, тобто похідну від економічного базису, а саме способу виробництва і виробничих відносин, згодом перетворюється на первинну детермінанту суспільної поведінки, суспільних відносин і, зрештою, суспільного розвитку. Тобто ідеї Маркса цілком у дусі обстоюваної ним діалектики перетворилися на власну протилежність: саме свідомість, а точніше – суспільна свідомість, стає визначальною щодо соціального буття. Це актуалізує питання про закономірності формування цієї суспільної свідомості. Причому якщо відкидається редукціонізм цих закономірностей щодо економічних або якихось інше норм, то їх дослідження пріоритетно належить соціально-психологічній науці.

Відтак розгляньмо генеральні соціально-психологічні підходи до вивчення ідеології.

Американські психологи Дж. Джост, Ч. Федеріко і Дж. Нап'єр, зробивши ґрунтовний аналіз літератури, присвяченої проблемі ідеології, запропонували досить узагальнене її визначення – як набору переконань про належний порядок у суспільстві, а також про способи його досягнення [9]. Це може бути й індивідуальний набір переконань, і набір переконань, притаманний певній соціальній групі. В останньому випадку йдеться про якусь специфічно ідентифіковану ідеологію, і це та тема, на яку особливу увагу звертають політологи. Джост, Федеріко і Нап'єр зауважують, що якщо політологи, аналізуючи ідеологію, зазвичай розглядають ті системи поглядів і переконань, які пропонуються елітами, то психологи зосереджують увагу переважно на системі ідеологічних уявлень, притаманних широким верствам населення. Згадані автори вважають, що треба брати до уваги і процеси, що йдуть “зверху вниз”, тобто від

еліт до широких народних верств, і процеси, що йдуть “знизу вгору”, тобто від цих верств до еліт.

Цю думку поділяє і вітчизняний соціальний психолог М. М. Слюсаревський [10]. Він пропонує розглядати ідеологію як рівень суспільної психології. Тобто ідеологія – це не лише система теоретично осмислених ідей та поглядів на соціальну дійсність, а й ті буденні, звичайно не зведені в систему погляди, настрої, звичаї, пригаманні побутовій свідомості.

Проведений нами аналіз літератури дає підстави говорити про наявність численних білих плям і проблемних питань, пов’язаних з поняттям ідеології. Передусім це стосується взаємозв’язків “елітарного” і “масового” рівнів її функціонування. Також відчувається брак концептуальних досліджень, які б розкривали соціально-психологічні механізми функціонування ідеологій у соціумі та їхній вплив на соціальний розвиток. Хоча філософський аналіз поступово схиляє дихотомію першопричин “буття-свідомості” на користь свідомості, видається цілком очевидним, що соціальна психологія ще не сформулювала свого бачення механізмів розвитку суспільства на основі саме психологічних закономірностей. Власне, і закономірності розвитку ідеологій у суспільстві залишаються досі не вивченими. Порівняння ж філософських і психологічних підходів до розуміння ідеології залишає відкритими два запитання: а) чи завжди ідеологію слід вважати “хибною свідомістю”, яка завуальовує чи викривлює справжній стан справ, пов’язаних із соціальною дійсністю і б) чи редукуються ідеологічні впливи щодо функціонування дискурсивних практик.

Зрозуміло, в межах пропонованого в цій статті теоретичного аналізу ми не претендуємо на те, щоб розв’язати всі ці проблемні питання, хоча тією чи тією мірою спробуємо все таки їх висвітлити. Хотілося б насамперед зосередитися на особливостях розвитку ідеологічних систем, які прийняті соціумом і функціонують у ньому, а також на пов’язаних із цим розвитком способах існування суспільних відносин.

У самій назві “ідеологія” є дві складові – “ідея” і “логос”. “Ідея – деякий ідеальний стан суспільства, а “логос” – його осмислення, яке охоплює і аналіз поточної ситуації, і спосіб досягнення бажаної “ідеальної”, і, що, можливо, найголовніше, – спосіб утілення омріяного ідеалу в суворих реаліях. Тобто в самій основі ідеології простежується діалектика суперечностей ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного. Крім того, пам’ятаємо, що є ще два полюси взаємодії і суперечностей, пов’язані з функціонуванням ідеології, а саме: еліти, які розробляють і до певної міри втілюють ідеології, і народ або певна соціальна група, які стають носіями ідеологій, але також самі впливають на осмислення і переосмислення ідеологем. Усі ці суперечності, звісно, даються взнаки у процесі втілення та функціонування ідеологій у конкретних соціальних реаліях. Причому це проявляється як у трансформаціях

первинних ідеологем, так і в трансформаціях суспільства, у якому відбувається втілення і функціонування тієї чи тієї ідеології.

Коли йдеться про трансформації, а дуже часто й деформації, ідеологій, то тут можна виділити декілька груп чинників.

Перша з них має першопричини у сфері логосу і пов'язана зі ступенем компетентності носіїв ідеології. Річ у тім, що ідеологічна система та її обгрунтування можуть бути досить складними, тож у процесі сприймання широкими масами вони часто зазнають спрощення, а подекуди й викривлення. Крім того, через неочевидність інтерпретацій індивіди, а згодом і різні групи можуть надавати їм свої тлумачення, що дуже часто пов'язані з приватними мотивами і бажаннями. Так первинна ціннісна система може обростати особистими інтересами, вельми далекими від первинного "ідеалу".

Друга група чинників лежить у сфері ідеологічного праксису, який своєю суттю тісно пов'язаний з політичною боротьбою. А ця боротьба передбачає максимальну мобілізацію прихильників і постійне рекрутування нових. У цій практиці реального життя, щоб вижити й перемогти, ідеології доводиться іноді бути досить гнучкою; при цьому емоційні аргументи в запалі боротьби починають переважати над раціональними. Крім того, ефективність боротьби передбачає єдність суб'єктів, що перебувають по той чи той бік барикад, а це формує запит на уніфіковану систему поглядів. По-перше, на те, що відбувається, а по-друге – на ту мету, яка має бути досягнута. І це потужний чинник спрощення ідеологічних систем, які в крайніх випадках можуть бути взагалі редуковані до популярних гасел. До того ж максимальна мобілізація часто передбачає подолання сумнівів у прихильників, що означає передусім зниження критичності. І це, власне, одна з найважливіших передумов деформації ідеологій. Тут же можна пригадати і те, що в ході боротьби відбуваються передавання повноважень і зростання довіри до лідера, позиція якого сприймається як доровказ, що також часто призводить до спрощення або викривлення первинних ідей.

Нарешті, третя група чинників пов'язана з вельми драматичною суперечністю, що лежить у самому ядрі феномена ідеології. Ця суперечність полягає в тому, що ціннісна складова ідеології в принципі не може бути вичерпана конкретним раціональним приписом і зокрема системою тих цілей і засобів, за допомогою яких має бути досягнута бажана ідеальна позиція. Мовою ідеалістів це можна тлумачити як суперечність між ідеальним і реальним, що є основою розвитку.

Соціальна практика засвідчує, що існує два шляхи виходу з цієї колізії. Перший полягає в тому, що суспільні цілі, на які мають бути спрямовані колективні зусилля, заздалегідь визнаються за такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення ідеї. У такому разі вони не є апріорі правильними, а завжди можуть бути оскаржені і перевірені в процесі соціальної комунікації. Тобто сформована соціальна мета потенційно

завжди перебуває під питанням і має право на існування лише за умови надання певних підтверджень. Такий спосіб функціонування ідеологій представлено в концепціях суспільного договору. Сам факт, що ідеологічна інтенція прийнята в результаті договору, свідчить про її умовний характер, а відтак вона не може сприйматися як абсолютна і передвічна. Зрозуміло, що впровадження такого способу функціонування ідеологій у соціумі можливе лише за умови вільного комунікативного простору і конкурентної політичної системи – базових засад функціонування відкритих суспільств.

Зауважимо, що, поки ідеологія існує як філософсько-правова система в межах гуманітарного дискурсу, вона завжди актуально чи потенційно є предметом дискусії. Але, як ми вже зазначали, функціонування й утвердження ідеологій у суспільному житті безпосередньо пов'язане з політичною боротьбою, і в межах цієї боротьби будь-яка ідеологія претендує на перемогу, тобто претендує на визнання своєї виняткової правильності, а отже, на абсолютність. І оскільки ця боротьба є конкретною практикою, вона має цілком конкретну мету, котра якраз і абсолютизується. Це цілком суголосно тим процесам, які О. М. Леонт'єв позначав як зсув мотиву на мету [11]. Якщо відбувається саме так, то певний спосіб існування суспільства сприймається як абсолютно правильний, адже він для носіїв ідеології починає втілювати в собі ту правду і ті цінності, які лежать в основі ідеології. Він насичується тими смислами, які спроможні задавати сенс життя, і сам набуває таким чином межової цінності. Мета, яка злилася з межовими цінностями, спроможна надихати на боротьбу мільйони. Якщо така ідеологія перемагає, то вона закріплює певний спосіб існування як абсолютно правильний, і за таких умов сумніви в такому соціальному устрої починають сприйматися як злочин, оскільки суперечать базовим цінностям, а відтак є абсолютно неетичним вчинком. За такого способу свого розвитку ідеологія дуже подібна до релігії: вона “знає” абсолютну правду, і сумніватися в цій правді є гріхом. Тут не без деякої частки іронії можна згадати про марксизм, який колись виступив своєрідною анти-релігією і згодом сам обернувся на релігію багатьох народів. Крім того, така ідеологія стає також і онтологією, оскільки “знає” правильні інтерпретації принаймні для соціальних явищ (а іноді й не тільки для них, і тут знову можна звернутися до марксизму). Тобто якщо в концепціях суспільного договору принципи, які стали предметом домовленостей, за визначенням набувають умовного характеру, то за іншого способу розвитку ідеології – пов'язаного з її абсолютизацією – вона, навпаки, намагається онтологізуватись, видаючи таким чином суспільну організацію за природний процес. Адже природний процес ґрунтується на детермінації і з ним неможливо сперечатись. Марксизм для цієї мети використовував гегелівський принцип єдності пізнання і буття, фашизм – науковоподібні здобутки.

Оскільки в межах абсолютизованої ідеології будь-яка критика стає неможливою (чи просто не сприймається), то так само стає неможливим і відсторонений погляд на будь-які затверджені ідеологією позиції, а відтак зникають передумови для рефлексивного аналізу цих позицій. У теорії смислових трансформацій [12] ми вже розглядали, до яких наслідків призводить брак рефлексії в процесі формування когнітивних висновків. І головним наслідком є при цьому суб'єктивне злиття інтерпретацій дійсності і самої дійсності. Брак рефлексії призводить до того, що суб'єктивний процес формування цих інтерпретацій уже не усвідомлюється, він ніби залишається “за кадром”. Інтерпретації сприймаються тепер не як сформовані, а як цілком природні. Тобто моделі дійсності перестають бути власне моделями, а сприймаються як сама дійсність. Спосіб бачення об'єктів, фіксований в інтерпретаціях, приписується при цьому самим об'єктам як їхня природна властивість. У результаті дійсність зливається для суб'єкта з її інтерпретацією, заданою в нашому випадку ідеологією.

Ідеологія формує, власне, спосіб відношень (і зокрема ставлень) до різних об'єктів соціального світу. Якщо ідеологія абсолютизується, то цей спосіб “відноситься”, а також і “ставиться” переноситься вже на самі об'єкти. Наприклад, з позицій марксизму буржуазія є поганою і такою, що загніває; пролетаріат – багатостраждальним, але прогресивним і т. ін. Усі дії з об'єктом задаються його категоріальною визначеністю. Так, представник дворянства може і навіть має бути репресованим, оскільки дворянство – клас гнобителів і експлуататорів, який завинив перед трудовим народом. Конкретна вина цього окремого представника при цьому вже не має значення.

Як спосіб інтерпретації, ідеологія (не лише абсолютизована) є тією призмою, крізь яку розглядається об'єкт, певним ракурсом бачення. Більш точно – це контекст, у якому означаються цікаві для ідеології об'єкти. Іншими словами – це категоріальна реконструкція соціального світу, або те, що Лакло і Муф називали дискурсом. Абсолютизована ідеологія – це ідеологія із зафіксованим і соціально затвердженим контекстом інтерпретації, який стає ніби “прибитим” до об'єктів дійсності.

Абсолютизація ідеології та ототожнення первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами вигідна тим владним елітам, які хочуть закріпити владу за собою (тобто майже всім владним елітам). Адже за таких умов те, що вважається безумовним добром, переноситься не лише на конкретні соціальні проекти, а й на окремих суб'єктів, що їх утілюють. Це можуть бути як соціальні групи чи партії, так і окремі люди. З цього погляду ідеологія є інструментом збереження наявного в соціумі поділу влади (про що регулярно нагадують марксистки). Тому абсолютистський спосіб ідеологічного розвитку є найкращим засобом легітимізації авторитаризму і навіть його переведення до більш стійкої – тоталітарної – форми державного правління. Брак критичності в процесі абсолютизації

ідеології виступає для цього головним підґрунтям: окрім того, що вона забезпечує асоціацію ідеологічного ціннісного ряду з конкретними особами чи групами, вона ж іще й відкриває широкі можливості для маніпулювання масовою свідомістю. Визначення ідеології як хибної свідомості цілком пасує такому способу її функціонування.

Через брак критичності можна також ціннісне навантаження приписувати досить широкому колу явищ, причому таким чином, як це вигідно владі. Наприклад, сьогодні ми можемо спостерігати, як легко і швидко в сучасній Росії виникають цілі “народи-вороги” (грузини, українці, американці). Або ж можна пригадати із не такого далекого соціалістичного минулого, як так само легко формувались у радянському дискурсі “геніальні” проекти на кшталт БАМу та цілини (втілювалися, щоправда, ці проекти не так легко).

Закріплення цінностей у семантичних категоріях продукує подальше збереження затвердженого ідеологією соціального устрою та владного розподілу. Коли нове покоління згодом долучається до культурного простору, то його долучення до соціального світу відбувається на основі використання цих категорій разом із затвердженим у них усталеним ставленням до різних об’єктів. Тобто ідеологія інтеріоризується в навколишній дійсності і стає її імпліцитним навантаженням.

Розгляньмо це явище докладніше. У вже згадуваній вище теорії смислових трансформацій ми аналізували процес формування значень (семантичних категорій) в онтогенезі і наголошували, що цей процес, як і будь-який інший когнітивний умовивід, базується на смислах. Смысл являє собою суб’єктивний аспект репрезентації об’єкта і містить у собі загальне ставлення до об’єкта, тобто його оцінку та узагальнений спосіб взаємодії з ним. Смысл може бути сформований, зокрема, й ідеологією, прийнятою соціумом. В умовах браку рефлексії цей суб’єктивний спосіб репрезентації не відрізняється від об’єкта і зливається з ним у свідомості індивіда. І це стосується будь-яких когнітивних моделей, яким для того, щоб претендувати на об’єктивність, потрібно пройти через рефлексію. Але річ у тім, що дитина, ознайомлюючись із семантикою, а точніше – через семантику з навколишнім світом, ще не володіє навичками рефлексивного ставлення, тому об’єктивність значень звичайно не відбувається. Через це об’єкти дійсності дитина сприймає крізь призму смислів, значною мірою сформованих соціокультурним, зокрема й ідеологічним, багажем. Тож постає питання: а чи здатна позбутися ідеологічних приписів, закладених у семантичних категоріях, доросла людина, яка на відміну від дитини вже має навички критичного мислення? Чи можлива ревізія цих приписів постфактум?

Звісно, ми завжди можемо переглянути своє ставлення до тих чи тих речей, якщо маємо про них нову інформацію і, головне, готові цю інформацію сприймати. І якраз щодо останнього моменту у випадку, який ми розглядаємо, є певні утруднення.

По-перше, сам образ світу й образи його окремих об'єктів формуються для нас через семантику. Тому відсторонитися від вже закладеної в цей образ системи значень дуже важко, хоча й можливо, – наприклад, якщо перейти до іншої семантики. Але, як ми пам'ятаємо, абсолютизована ідеологія не терпить конкурентів, тобто витісняє інші можливі значеннєві тлумачення для соціальних об'єктів.

По-друге, значення пов'язані між собою і утворюють цілісну систему. Тому зміна значеннєвого змісту якогось одного об'єкта потягне за собою зміни значеннєвих змістів інших об'єктів з того ж самого семантичного поля. Іншими словами, зміна ставлення і розуміння щодо якогось одного явища, що є значущим з погляду ідеології, швидше за все вимагатиме зрушень у всьому світогляді, адже йдеться про непростий і часом досить болісний процес. Це тим більше ймовірно, оскільки об'єкт, навантажений ідеологічним ставленням, зав'язаний на всю ідеологічну систему, яка “помаркувала” собою й цілу низку інших об'єктів: потягни одне – зачепиш інше.

По-третє, смисл, яким навантажений об'єкт, завжди вписаний в індивідуальну й суспільну історію і на нього замикається багато інших смислів. Так, він швидше за все буде підкріплений думкою значущих інших – батьків, референтної групи, лідерів думок. Також він може бути підкріплений героїкою, представленою в історичній спадщині, пам'яттю загиблих – тим, що формує моральний стрижень підростаючого покоління. Відтак зміна смислу ідеологічно навантаженого об'єкта може вимагати зміни цілісної системи уявлень про добро і зло, близьке і чуже, хороше і погане.

До речі, вписування в індивідуальну історію подекуди формує смисли, узагалі дуже далекі від морального навантаження. Так, якщо об'єкт пов'язаний з позитивними переживаннями, то він сприймається як хороший, якщо з негативними – як поганий. Цей найбільш простий і навіть примітивний спосіб формування оціночних смислів може стосуватись і соціальних об'єктів. Так, після знесення пам'ятників Леніну багато людей ностальгували через те, що ці пам'ятники так само, як і ім'я вождя, асоціювались у них з юністю, першими побаченнями, що були призначені біля цих пам'ятників, тощо. Тобто свої власні індивідуальні смисли виявилися для них більш значущими, ніж якісь історичні події, пов'язані з постаттю Володимира Ульянова.

Таким чином, після абсолютизації ідеології і, як наслідок, злиття ціннісного навантаження із соціальними об'єктами, первинна ідеологічна система дуже видозмінюється. І йдеться не лише про збіднення “логосу”, тобто спрощення і викривлення складних філософських чи політико-правових вчень. Цінності, закладені в основу цієї системи, також перетворюються на дещо інше – на оціночні позиції, задані спрощеними і синкретичними полюсами “доброго і злого”, “хорошого і поганого” і тісно з ними пов'язаного “свого і чужого”. Тобто абсолютна перемога ідеології

обертається зрештою її самознищенням. Це відбувається одночасно з утвердженням соціальної системи і фіксованим розподілом влади і ролей, закріплених у цій системі за різними соціальними об'єктами і суб'єктами.

Висновки. В самій основі ідеології закладено діалектику суперечностей ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного, елітарного і масового. Ці суперечності становлять потенціал розвитку як самих ідеологічних систем у процесі їхнього функціонування в суспільстві, так і самих суспільств, у яких ці ідеології знаходять своє втілення. Причому подолання цих суперечностей може відбуватись у різний спосіб залежно від способу розвитку суспільства, який залежить від характеру втілення ідеологій. Перший спосіб передбачає, що соціальні цілі заздалегідь визнаються за такі, що не претендують на абсолютне й повне втілення ідеологічних засад і цінностей. Упровадження такого способу функціонування ідеологій можливе в умовах відкритих суспільств. Для другого способу характерні абсолютизація ідеології та отождолення первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами і цілями, що призводить зрештою до вихолощення первинної ідеологічної системи і водночас фіксації затвердженого ідеологією авторитарного (або тоталітарного) способу правління.

Знання соціально-психологічних засад функціонування і розвитку ідеології у суспільстві є важливим інструментом регулювання суспільно-політичних процесів, зокрема поширення й підтримки демократичних принципів співжиття та запобігання утвердженню негативних способів функціонування ідеологій.

Література

1. *Идеология* [Электронный ресурс] – Режим доступа: ru.wikipedia.org/wiki/Идеология
2. *Маркс. К.* Сочинения. Издание 2. Т. 3. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – 625 с.
3. *Альтюссер. Л.* Идеология и идеологические аппараты государства / Л. Альтюссер. // Неприкосновенный запас. – 2011. – №3(77). – С. 14–58.
4. *Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х. : Гуманитар. Центр, 2008. – 352 с.
5. *Гололобов И. В.* Теория политического дискурса Эрнесто Лаклау: введение / И. В. Гололобов. // Антропология, меньшинства, мультикультурализм. – 2003. – №3. – С. 129–136.
6. *Барт. Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика. : пер. с фр. / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
7. *Адорно Т.* Жаргон подлинности: О немецкой идеологии / Теодор Адорно ; пер. Е. В. Борисов. – М. : Канон, 2011. – 192 с.
8. *Манхейм. К.* Идеология и утопия: пер. с нем. / К. Манхейм. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – Ч. 1. – 246 с.
9. *Jost J. T.* Political ideology: its structure, functions, and elective affinities / Jost J. T., Federico C. M., Napier J. L. // Annual Review of Psychology. – 2009. – Vol. 60. – P. 307–337.

10. *Слюсаревський М. М.* Ідеологія як рівень суспільної психології / М. М. Слюсаревський // “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори. – К. : Міленіум, 2009. – С. 274–289.
11. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
12. *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі : [монографія] / В. В. Жовтянська. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 255 с.

Reference

1. Ideologiya, ru.wikipedia.org/wiki/Ideologiya (rus).
2. Marks, K. and Engels F. (1955). *Sochineniya. Tom 3. [Works]* Moscow: Politizdat (rus).
3. Altyusser, L. (2011). Ideologiya i ideologicheskie apparaty gosudarstva [Ideology and state ideological apparatus]. *Neprikosnovennyu zapas [Emergency reserve]*, 3 (77), 14–58 (rus).
4. Yorgensen, M. V. and Fillips, L. Dzh. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod [Discourse analysis. Theory and method]*. Kharkiv: Humanitarian Center (rus).
5. Gololobov, I. V. (2003). Teoriya politicheskogo diskursa Ernesto Laklau: vvvedenie [Political theory discourse of Ernesto Laklau: introduction] *Antropologiya, menshinstva, multikulturalizm [Anthropology, minorities, multikulturalizm]*, 3, 129–136 (rus).
6. Bart, R. (1989). *Izbrannye raboty: Semiotika: Poetika. [Select works, Semiotics, Poetics]*. Moscow: Progress (rus).
7. Adorno, T. (2011). *Zhargon podlinnosti. O nemetskoj ideologii. [Jargon of authenticity. About German ideology]*. Moscow: Kanon (rus).
8. Mankhey, K. (1992). *Ideologiya i utopiya. Chast I [Ideology and utopia. Part 1]*. Moscow: INION RAN (rus).
9. Jost, J. T., Federico, C. M. and Napier, J. L. (2009). Political ideology: its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337.
10. Sliusarevskiy, M. M. (2009). Ideologiya yak riven suspilnoi psykholohii [Ideology as a level of public psychology] In Sliusarevskiy, M. M. “My” i “Ya” v suchasnomu sviti. Vybrani tvory [We and I in the modern world. Selected works] (pp. 274–289). Kyiv: Millenium (ukr).
11. Leontev, A. N. (1975). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost [Activity. Mind. Personality]*. Moscow: Politizdat (rus).
12. Zhovtianska, V. V. (2012). *Transformatsii smysl v sotsiokulturnomu prostori [Transformation of sense in sociocultural area]*. Kirovohrad: Imeks – LTD (ukr).

Жовтянская В. В. Функционирование и трансформации идеологий в социуме: теоретический анализ

Представлен анализ социально-психологических основ функционирования и развития идеологий в обществе. Выделен ряд внутренних противоречий идеологии, выступающих основой развития как самих идеологических систем в процессе их функционирования в обществе, так и самих обществ, в которых эти идеологии находят свое воплощение. К этим противоречиям относятся единство и противоположность ценностного и логического, идеального и реального, романтического и прагматического, элитарного и массового. Проанализированы два магистральных способа преодоления этих противоречий в ходе общественного развития: первый способ предполагает, что социальные цели заранее признаются не претен-

дуючими на абсолютное и полное воплощение исходных идеологических ценностей; второй характеризуется абсолютизацией идеологии и отождествлением первичной системы ценностей с конкретными социальными явлениями и целями.

Ключевые слова: идеология, общество, социальные цели, социальные ценности.

Zhovtianska V. V. Functioning and transformation of ideologies in the society: theoretical analysis

The paper presents an analysis of the social psychology principles of the functioning and development of ideologies in the society. The author singles out the number of internal contradictions in ideology that act as the development basis of the ideological systems in their functioning in society and of the societies in which these ideologies are implemented. These contradictions are the unity and opposition of values and logic, ideal and real, romantic and pragmatic, elite and mass. Two main ways to overcome these contradictions in the social development are analyzed. The first way assumes that social goals are previously recognized as having no claim to absolute and complete implementation of initial ideological values. The second method is characterized as ideology absolutization and identification of primary value system with specific social phenomena and goals.

Key words: ideology, society, social goals, social values.

**РЕГУЛЯТИВНО-ОСОБИСТІСНИЙ КОМПОНЕНТ РОЗУМІННЯ
АКТОРАМИ ПОЛІТИЧНИХ ЗАДАЧ**

Т. М. Траверсе, м. Київ

Представлено результати експериментального дослідження регулятивно-особистісного аспекту політичного мислення на етапі розуміння задачі політичного змісту. Особливості предметності, поняттєвості, практичності і творчості політичного мислення визначено за результатами експериментальної частини дослідження, учасниками якого стали різні групи респондентів, зокрема депутати районних рад України, студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед задач політичного змісту, які вирішували респонденти, розглядалися чотири типи: на аналізування політичної ситуації, на прогнозування, на прийняття рішень і на управління. Виокремлено тактики роботи з актора з іншими суб'єктами за критерієм інтелектуальної поведінки (авторитарна, маніпулятивна, гуманістична) та відповідні орієнтації (на значення, на смисли, на співвідношення значення і смислів). З'ясовано, що регулятивно-особистісний компонент саморегуляції та активності актора в процесі розуміння політичної задачі зумовлюється властивостями його ціннісно-мотиваційної сфери, індивідуальними особливостями мисленнєвого процесу та специфікою вирішуваної задачі. Зацікавленість та позитивне ставлення до нових політичних задач, орієнтація на самостійність вирішення, домінування особистісних смислів політичного мислення, пізнавально-процесуальну мотивацію інтерпретовано як якісні характеристики інтелектуальної організованості актора.

Ключові слова: тактики політичного мислення, цінності, ціннісні орієнтації, пізнавально-процесуальна мотивація, особистісні смисли мисленнєвої діяльності.

Проблема. Актуалізоване вітчизняне політичне життя ставить сьогодні перед суспільством чимало гострих питань. Серед них – орієнтація пересічної людини в суспільно-політичному просторі, визначення цінностей, ціннісних орієнтирів, уявлень та домінуючих мотивів її функціонування в політичному середовищі – усі вони зумовлюють значущість проблеми політичного мислення. Останнє, на жаль, і досі не стало предметом системних досліджень учених. Опосередковано окремі аспекти політичного мислення розглядаються в контексті соціальних уявлень (Е. Дюркгайм, С. Московічі) та репрезентацій (М.-Л. Рукетт), політичних уявлень (О. В. Мітіна, В. Ф. Петренко та ін.), соціально-політичних настановлень, стереотипів, атитюдів (П. Бурдье та ін.), соціального мислення як функціонального механізму свідомості (К. О. Абульханова-Славська та ін.), політичної свідомості (В. О. Васютинський, О. Б. Шестопал), громадської думки (П. Д. Фролов та ін.), політичного менталітету (Н. Ф. Каліна, Є. В. Чорний, О. Д. Шоркін, О. Б. Шестопал та ін.), суб'єктів політичної влади та політичної еліти (А. Тойнбі, К. Мангейм та ін.), аналізу політики та прийняття політичного рішення (Р. Даль, І. Дрор, Т. В. Корнілова та ін.), політичного прогнозування та антиципування (В. П. Горбатенко, І. Г. Батраченко та ін.).

Психологічна характеристика процесу мислення виявляється тоді, коли постає питання про мету, мотиви і засоби аналізу задачної ситуації. Тому психологічну сутність політичного мислення розглядають звичайно в контексті життєвого досвіду людини, зокрема тієї діяльності, у якій вона є суб'єктом свого буття.

Мета статті: представити результати експериментального дослідження регулятивно-особистісного аспекту політичного мислення на етапі розуміння задачі політичного змісту.

На основі системно-стратегіального підходу до проблеми розуміння, розробленого школою В. О. Моляко, пропонуємо виокремлювати три компоненти, які детермінують процес розуміння: когнітивний, операціональний та регулятивно-особистісний. А. Б. Коваленко зазначає, що “в ході розуміння задачі відбувається включення різних компонентів розуміння – когнітивного, операційного, регулятивно-особистісного – в регуляцію поведінки суб'єкта діяльності, своєрідність поєднання яких залежить як від суб'єктивно-особистісних характеристик, так і параметрів творчої задачі” [1, с. 82–83]. “Дія стратегії творчого мислення, – зазначає Л. Г. Чорна, – охоплює особистісний, суб'єктивний та індивідні рівні саморегуляції та активності людини” [2, с. 508].

Особливості предметності, поняттєвості, практичності і творчості політичного мислення [3] зумовили розроблення експериментальної час-

тини дослідження. Воно здійснювалося за участі різних груп респондентів, серед яких були зокрема депутати районних рад України, студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Було сформовано групи депутатів, студентів-політологів, студентів неpolітологічних спеціальностей (математики, механіки, психологи, філософи, релігієзнавці, економісти), серед них виокремлено групу учасників Майдану – по 50 осіб у кожній. Респонденти вирішували шерег задач політичного змісту, серед яких ми виокремили чотири типи – на аналізування політичної ситуації, на її прогнозування, на прийняття рішення і на управління.

Аналіз психологічних функцій операційного знання в політичному мисленні передбачає звернення до індивідуальних особливостей його набуття та використання. Особливості репрезентованого в досвіді суб'єкта змісту можуть суттєво вплинути на способи його обробки в процесі вирішення політичної задачі. Одні й ті самі політичні задачі можуть бути вирішені візуально, аналітично тощо, де якісні відмінності розв'язків полягатимуть у тому, що кожному з них відповідає суб'єктивне "уявлення", або "бачення".

Індивідуальні особливості застосування операційного знання виявляються в тому, що актором здійснюється проблематизація та продукування тих проблемних задач, які відповідають тим чи тим способам репрезентації структур індивідуального політичного досвіду. Проте виявлено факти, які свідчать про те, що наочні компоненти мислення можуть обиратися як основа вирішення і за відносно слабкого розвитку наочних уявлень (політики – 32%, студенти-політологи – 52%, інші студенти – 62%). І, навпаки, задача майже одразу зводиться до аналітичного запису, незважаючи на те, що формальні перетворення політичного змісту доступні респондентові лише в обмеженій формі (зокрема, студенти-математики, коментуючи діяльність влади, говорили: "... нічого особливого, люди як люди").

Розуміння здійснюється на основі встановлення сутнісних зв'язків між об'єктом, його ознаками, елементами та умовами, в яких він функціонує. Предмет (а далі й предметність) як конструювальна характеристика політичного мислення залежить від інтенційності мислення актора, його досвіду. Орієнтація у предметності політичного мислення зумовлюється характерними для мислення особливостями – виокремленням ознак і зв'язків того якісно-специфічного змісту, який є релевантним до індивідуально-особистісних настановлень актора. Відбувається мисленнєве перетворення цього змісту з урахуванням предметної логіки його аналізу та структурування суб'єктом пізнання. Так, зафіксовано випадки, коли для актора форма та зміст задачної ситуації можуть бути доступними. Але специфічність його мислення, відсутність у нього релевантних умінь не дають змоги оперувати даною інформацією, щоб видобути з неї закладений зміст (політики – 44%, студенти-політологи – 68%, інші студенти –

80%). Цей ефект найскравіше виявляється під час вирішення задач на розуміння політичних гасел (наприклад, “Свобода, рівність, братерство”). У такому випадку актори здебільшого відмовлялися від вирішення задачі.

Дослідники вказують на істотну відмінність у функціях суб’єктивних значень об’єктів, з одного боку, та їхніх смислів – з другого. Суб’єктивні значення виконують функцію пізнавального орієнтування в навколишній дійсності. Чим краще відображувані значення тих чи тих реальних об’єктів відбивають їхній явний стан, чим краще передбачувані значення прогнозують майбутній стан речей, тим досконалішим є таке орієнтування, що постає як передумова успішного досягнення цілей, які поставив перед собою суб’єкт [4]. Таку закономірність у розумінні задачної ситуації ми виявили в групі політиків (70%) та в групі учасників Майдану (66%).

Смисли виконують функцію ціннісного орієнтування в ситуації та мотивування діяльності суб’єкта, а отже, визначення того, які саме цілі він схильний ставити перед собою і який обсяг ресурсів згоден витратити на їх досягнення. Із потребами актора (та емоціями як їхнім виявом) безпосередньо пов’язані саме смисли. “Саме вони мотивують його поведінку. Щоб вплинути на поведінку, здійснюють управління смислами, які становлять для суб’єкта різні об’єкти, з котрими він має справу. ... Політик вдається до популізму, тобто здійснює дії (зокрема вербальні), котрі, як він розраховує, мають сподобатись якнайбільшому числу виборців (матимуть привабливий для них смисл) ... Щоб певна поведінка принесла суб’єктові ... справжню користь, вона має ... враховувати не лише смисли її складників, а і їхні значення, причому відображувані (або передбачувані) значення мають бути досить близькі до реальних ... реально допоможуть покращити становище людей (тобто матимуть для них не лише привабливий смисл, а й позитивне значення, причому не тільки суб’єктивне, а й об’єктивне)” [4, с. 196].

Політична участь актора може зумовлюватися тим, що навіть буденна, проте специфічно організована політична інформація може бути недоступною для нього. І тоді актор долучається до політики, хибно розуміючи складні взаємозв’язки компонентів суспільно-політичної ситуації. Рівень оволодіння політичною діяльністю зумовлює певну якість інформації, яка зазвичай у політика поділяється на кілька блоків (публічна або непублічна; релевантно або хибно змістовна тощо). “Її реалізація стає доступною лише на певному рівні його підготовленості, оскільки спроби більш раннього використання тієї чи іншої категорії інформації, – зазначає В. Д. Шадриков, – призводять до збільшення дезадаптації суб’єкта щодо вимог діяльності” [5, с. 49].

У пошуковому процесі політиків-фахівців виявлено суттєву особливість – наявність у їхній базі знань “вузлових точок”, “ключових елементів”, які є чутливими до певних одиниць задачного матеріалу (92%). Вони ініціюють зміну в наявних понятійних структурах, визначаючи ха-

рактер і напрям актуалізації наявних знань та продукування нових. Це можуть бути окремі політичні, здебільшого ідеологічно зумовлені, поняття, зміст яких мало змінюється з плином часу (наприклад, партія, держава, політична еліта, електорат, народ). Ці поняття можна розглядати як інваріанти в структурі досвіду. Часом певні поняття внаслідок частого і вдалого застосування (завдяки чому забезпечується успішне розв'язання проблем) набувають особливого, системотвірного статусу в структурі понятійного знання актора (наприклад, використання політичних символів).

Актуалізація в досвіді актора тих структур, які спрямовують його політичне мислення, не є однозначною відповідністю щодо предметного матеріалу, який піддається розумінню, та задіяних когнітивних структур. У більшості випадків зміст політичної ситуації, який піддається розумінню, є неоднозначним та полівалентним. Ознаки і зв'язки, що виокремлюються конкретним актором і, відповідно, становлять основу його думки, іншим актором можуть не виокремлюватись. Це означає, що інший актор вирішує цю задачу з іншим за зв'язками і відношеннями предметним змістом, який розгортається в іншому контексті.

Так, у більшості політиків (90%) яскраво виражена предметність політичного мислення, особливо коли йдеться про задачі на прийняття рішення і на управління. Найслабше політичний предмет ними утримувався в задачах на прогнозування (увесь час тяжіючи перейти у соціальний – відповідно 10%). У групі студентів-політологів була досить добре виражена тенденція до перевизначення задачі, спостерігалися спроби вирішити її відтак як навчальну (40%). Студенти намагалися вирішувати задачу як умовну, тобто сприймали її як проблему, що існує віртуально. Це особливо характерно для задач на прогнозування та управління (політологи – 40%, інші студенти – 74%, учасники Майдану – 36%). Водночас студент неполітологічних спеціальностей визначали як предмет насамперед суспільно-політичні цінності задачної ситуації, вирішуючи зокрема задачу на прийняття рішення (“Чти на Майдан чи ні?”) як задачу морального вибору в соціальному вимірі, тобто не розрізняючи поняття моралі та моральності в соціальному та політичному контекстах, що неминуче призводило їх до хибного (зокрема ідеалізованого) розуміння ситуації, або, коли зайшовши у глухий кут, вони ставили запитання: “політики – це люди?”.

Отже, один і той самий предметно-релевантний (або іррелевантний) розв'язок задачі можуть зумовлювати суб'єктні переваги одних мисленнєвих дій над іншими, індивідуальний стиль обробки інформації, потребово-мотиваційна сфера актора, зокрема пізнавально-процесуальна мотивація.

У політичному мисленні виявилось важливим не просто враховувати супутні фактори політичної ситуації. Політичні задачі є інтерактивними, оскільки не можуть бути вирішені без мотивування інших суб'єктів й обов'язково передбачають організацію діяльності інших акторів.

З огляду на результати дослідження виокремлено *тактики роботи*

актора з іншими суб'єктами за критерієм інтелектуальної поведінки: 1) авторитарна (опора на відповідні владні ресурси); 2) маніпулятивна (орієнтація на непрямий примус або вплив на свідомість); 3) гуманістична (цілі актора відповідають інтересам соціуму). Суттєвим для їх диференціювання є розроблення актором процедур узгодження інтересів передбачуваних учасників задачної ситуації (натиснути, обдурити, домовитися і т. ін.). А проте існує реальний перебіг соціально-політичних процесів, де переважають ті чи ті настрої. Ці настрої (наприклад, “дух армії”, “дух Майдану”) поряд з матеріальними є важливими ідеальними чинниками політичної діяльності.

У контексті розуміння акторами політичних задач було виокремлено дві *тактики* – орієнтації на значення та орієнтації на смисли. Успішність вирішення політичних задач демонстрували ті актори, яким вдавалося віднайти баланс між орієнтацією на значення та орієнтацією на смисли. Співвідношення орієнтацій на значення і на смисли ми виокремили як тактику, що зумовлюється насамперед усвідомленням залучення інших людей до політики (політики – 80%, студенти – 40%, студенти – учасники Майдану – 70%). При цьому мотивування іншого актора, тобто ті цілі, які мають спонукати уявного суб'єкта їх підтримати, мають бути з позитивним смислом, а протилежні цілі – з негативним.

Оскільки політична задача є динамічною, то, з одного боку, актор має виявляти послідовність, наполегливість, волю, а з другого – гнучкість, рухливість розуму, оскільки можливі помилки через ригідність мислення (що демонстрували переважно студенти неполітологічних спеціальностей (60%) у задачах на управління та аналізування).

В інших випадках зафіксовано використання ефективних способів пошукової діяльності, які, будучи у складі звичного репертуару актора, зумовлювали індивідуальний стиль його політичного мислення. У кожному десятому випадку у політиків виявлялася така ситуація, коли індивідуальний стиль мислення функціонував як “матриця стійкого патологічного стану” (Н. П. Бехтерева), яку варто зруйнувати. (В історії політики таке руйнування часом траплялося, навіть шляхом відтинання голови самого політика). Іншими словами, політична задача підлягає перманентному переформулюванню, оскільки попередня втрачає актуальність у зв'язку зі зміною “польової” політичної ситуації.

Залученість актора до соціально-політичних відносин зумовлює процес трансформації суспільно-політичних цінностей в особистісні. Поліфункціональність такого залучення полягає в тому, що актор одночасно залучений у процес засвоєння та реалізації цінностей конкретного суспільства (що певним чином відбивається на регуляції політичної поведінки щодо цінностей і цілей розвитку соціуму), а тому створює можливості для його соціально-політичного становлення і розвитку.

Регулятивно-особистісний компонент політичного мислення містить відомості про мотиваційну сферу актора. Зауважимо, що процеси

консумеризації суспільного життя (явище політичного консумеризму) зумовлюють “споживацьки мотивовану політичну поведінку та політично вмотивовану споживчу поведінку” [6, с. 58], які є складовою соціальної онтології сучасного політичного буття.

Мотиваційна спонукальна функція щодо моральних норм у політиці виявляється тоді, коли їх дотримання в ситуаціях прийняття особистісного рішення може обернутися для політика прагматичними втратами (наприклад втратою рейтингу), але водночас набуттям ціннісного характеру – можливістю підтримати самооцінку, залишитися вірним собі (“справі партії”, “справі народу”), не піддатися тисковій ситуації тощо (66%).

Особистісні рішення зафіксовано в задачах на управління і на прийняття рішення щодо тих значеннєво-сміслових орієнтирів, коли актор виявляє здатність вийти за межі задачної ситуації, стати над вимогами ситуації завдяки акту довизначення, артикуляції власних цінностей, ціннісних уявлень та орієнтації (політики – 30%, учасники Майдану – 76%). Таке рішення можна вважати *вчинком*. За С. Л. Рубінштейном, вчинок є такою дією, у якій “провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, ... до норм суспільної моралі” [7, с. 537]. При цьому простежується зв’язок прогнозованих наслідків із цінністю можливого як щодо зисків, так і щодо втрат (відповідний розподіл у політиків – 58 на 42%, у студентів – 50 на 50%, в учасників Майдану – 80 на 20%) (що яскраво виявилось в подальшому процесі формування ними задуму вирішення задачі).

З’ясувалося, що однаковий рівень розуміння задачі в акторів різному впливає на їхню інтелектуальну політичну поведінку. Ідеться, зокрема, про психологічну готовність, що виявляється у тому, що одні задачі сприймаються та опрацьовуються досить “легко” і мають позитивний емоційний супровід, тоді як інші ніби залишаються поза увагою. Така предметно-політична вибірковість мислення, своєрідна психологічна неготовність не лише супроводжуються байдужим ставленням, а й викликають опір, негативні емоційні переживання, створюючи емоційні бар’єри щодо розуміння політичної задачі. Найвищий рівень такого нерозуміння по всій вибірці виявлено щодо задач на політичне прогнозування (політики – 46%, студенти-політологи – 64%, інші студенти – 84%). При цьому політики більш емоційно переживали неможливість спрогнозувати ситуацію, констатуючи брак потрібної інформації, недостатність власних знань, а головне – наявного власного політичного ресурсу.

Політичні потреби акторів виявилися здебільшого недостатньо усвідомленими, хоча водночас і приймалися ними як мета діяльності. Їх можна інтерпретувати як “міфічні”, що зумовлено домінуванням операцій аналізу та кількарязового узагальнення. Зокрема, обґрунтовуючи позицію щодо того, “чи потрібно йти на Майдан”, студенти говорили, що “слід змінити владу”, “прогнати корупціонерів”, “боротися за демократію”,

“виборювати вільне суспільство” та ін. При цьому уточнення мотивів, наприклад: “що ви будете робити зі зміненою владою?”, зумовлювали розгубленість студентів-учасників політичних подій (46%). Конкретизуючи образ “зміненої влади”, вони здебільшого послуговувалися поняттями-символами на кшталт “обрати достойних політиків” (82%), а при уточненні стратегії поведінки щодо нової влади менш як у третини з них (28%) зафіксовано більш-менш релевантне ставлення до поставленої мети (“демократія і демократизація”) та усвідомлення необхідності власної політичної активності “тут і тепер” (її реальних ресурсів, володіння релевантними засобами і т. ін.) з погляду ставлення як до обраних політиків, так і до самого себе в бажаній новій політичній ситуації.

Раціональність політичної поведінки не існує як автономне явище, оскільки зумовлюється набором інструментальних і термінальних цінностей, які є значущими в конкретному соціальному стані та водночас виступають орієнтирами для інтелектуальної політичної поведінки актора. У найбільш суб’єктно значущих задачах (на прийняття рішення і на управління) політики завжди виокремлювали суперечності (96%), фіксували предмет задачі як політичний (100%) та диференціювали значущі і другорядні властивості задачної ситуації (98%). Це виявлялося в продукуванні умовиводів та попередніх висновків, які детермінували провідний образ ситуації (90%). Майже в усіх випадках мали місце теоретичні узагальнення, послідовність, зв’язність та логічність думки, інтелектуальна рефлексія та прийняття рішення щодо розуміння умов задачі (94%). (Це, до речі, суперечить твердженням Д. В. Ольшанського, який був переконаний, що політичне мислення є алогічним [8, с. 75]).

Прикметно, що більшість політиків нехтували нормами-ідеалами (88%) і навіть нормами-стандартами (46%), яких би мали обов’язково дотримуватися. Це виглядало як готовність до співпраці з іншими, а в крайньому разі, по суті, йшлося про готовність до політичної мімікрії. Це зумовлювалося, на нашу думку, як усвідомленням обмеженості власного політичного ресурсу, так і персональними мотивами отримання зисків завдяки перебуванню в політиці.

Більшість політиків спираються на свій попередній досвід, використовуючи знання з інших сфер громадської (68%) та професійної (86%) діяльності. Для політиків характерна така ієрархія (послідовність) пошукових дій: підготовчі (94%), планувальні (76%), реалізуючі (72%) та оціночні (70%), перевіряльні (44%).

Метою, найбільш значущою усвідомленою потребою для політиків виявилася “влада” (92%), що підтверджує наше припущення про те, що вирішення політичних задач інтерпретувалося ними як робота з профільними політичними задачами. Мотиви “отримати знання” (32%), “удосконалити себе” (20%) були для політиків недостатньо значущими.

У системі цінностей та ціннісних орієнтацій (як ціннісні орієнтації ми визначаємо елементи мотиваційної структури особистості, на основі

якої актор здійснює вибір мети, мотивів інтелектуальної діяльності з урахуванням особливостей задачної ситуації) пріоритетні позиції посіли політичні переконання, соціокультурні і політичні стереотипи та соціальні настановлення (атитюди).

Політичні переконання – це ті цінності, які є суб'єктивними переконаннями актора, його внутрішніми спонуками, що набули ознак ціннісних орієнтацій. Ідеться про характеристики політичної ситуації, які мають для акторів особистісне значення. Цінності у політиків здебільшого містять концептуальний елемент, що не є конкретною метою. Цінності радше співвідносяться з цілями пошукової діяльності та слугують певними критеріями вибору тієї чи тієї стратегії інтелектуальної поведінки. Цінності акторів ґрунтуються на почуттях, емоціях та потребах (при цьому вони функціонують як виведені з досвіду абстракції). Водночас емоції виявилися не завжди актуальними, проте потенційно вони завжди мають місце.

Висновки. Регулятивно-особистісний компонент саморегуляції та активності актора в процесі розуміння політичної задачі зумовлюється його ціннісно-мотиваційною сферою, індивідуальними особливостями мисленнєвого процесу та специфікою вирішуваної задачі. Зацікавленість і позитивне ставлення до нових політичних задач, орієнтацію на самостійність розв'язку, домінування особистісних смислів політичного мислення, пізнавально-процесуальну мотивацію можна інтерпретувати як якісні характеристики інтелектуальної організованості актора. Стратегіальна організація політичного мислення поряд з особистісним охоплює суб'єктивний та індивідуальний рівні інтелектуальної активності людини, що й має стати предметом наших подальших розвідок.

Література

1. *Коваленко А. Б.* Психологія розуміння / А. Б. Коваленко. – К. : Геопринт, 1999. – 184 с.
2. *Чорна Л. Г.* Особливості прояву стратегії творчого мислення в обдарованих старшокласників / Л. Г. Чорна // Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / за заг. редакцією В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – С. 501–549.
3. *Траверсе Т. М.* Системно-стратегіальна концепція політичного мислення (продовження) / Т. М. Траверсе // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля. – Луганськ : НОУЛІДЖ, 2014. – № 2(34). – С. 333–339.
4. *Балл Г. О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Видання друге, доп. – Житомир : Рута ; Волинь, 2008. – 232 с.
5. *Шадриков В. Д.* Психология деятельности и способности человека : учеб. пособие / В. Д. Шадриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
6. *Торяник В. М.* Політичний консумеризм: генеза, сутність, технології / В. М. Торяник. – Дніпропетровськ – Нікополь : Фельдман О. О., 2011. – 326 с.

7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : учебник / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 537 с.
8. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.

Reference

1. Kovalenko, A. B. (1999). *Psykhoholiia rozuminnia* [Psychology of understanding]. Kyiv: Geoprint Publ. (ukr).
2. Chorna, L. G. (2008). Osoblyvosti proiavu strategii tvorchoho mislennia v obdarovanykh starschoklasnykiv [Peculiarities of display of creative thinking strategy in gifted senior high school students]. *Stratehii tvorchoi diialnosti: shkola V. O. Moliako* [Strategies of creative activity: V. O. Molyako School. Ed. V. O. Molyako]. Kyiv: Osvita Ukrainy Publ. (ukr).
3. Traverse, T. M. (2014). Systemno-stratehialna kontsepsiia politychnoho myslennia (prodovzhennia) [System and strategy-related concept of political thinking (continuation)]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii: Zbirnyk naukovykh prats Shidnoukrajinskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia* [Theoretical and applied problems of psychology: Collection of scientific works of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University], 2(34), 333–339 (ukr).
4. Ball, G. O. (2008). *Orientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittii, psykhologichnii sferakh)* [Reference points of modern humanism (in public, educational, psychological spheres)]. Zhytomyr: Volyn Publ. (ukr).
5. Shadrikov, V. D. (1996). *Psihologiya deyatelnosti i sposobnosti cheloveka: Uchebnoe posobie* [Psychology of activity and the human abilities: Textbook]. Moscow: Logos Publ. (rus).
6. Torianyk, V. M. (2011). *Politychnyi konsumeryzm: henez, sutnist, tekhnologii* [Political consumerism: genesis, essence, technologies]. Dnipropetrovsk, Nikopol: Feldman O. O. Publ. (ukr).
7. Rubinshtein, S. L. (1946). *Osnovy obschey psihologii: Uchebnik* [Fundamentals of general psychology: Textbook]. Moscow: Uchpedgiz Publ. (rus).
8. Olshanskiy, D. V. (2001). *Osnovy politicheskoy psihologii* [Fundamentals of political psychology]. Ekaterinburg: Delovaya kniga Publ. (rus).

Траверсе Т. М. Регулятивно-личностный компонент понимания акторами политических задач

Представлены результаты экспериментального исследования регулятивно-личностного аспекта политического мышления на этапе понимания задачи политического содержания. Особенности предметности, понятийности, практичности и творчества политического мышления определены по результатам экспериментальной части исследования, участниками которого стали различные группы респондентов, в частности депутаты районных советов Украины, студенты Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Среди ряда задач политического содержания, предложенных для решения респондентам, рассматривались четыре типа: на анализирование политической ситуации, на прогнозирование, на принятие решений и на управление. Выделены тактики работы актора с другим и субъектами в соответствии с критериями интеллектуального поведения (авторитарная, манипулятивная, гуманистическая) и соответствующие ориентации (на значения, на смыслы, на соотношение значений и смыслов). Установлено, что регулятивно-личностный компонент саморегуляции и активности актора в про-

цессе понимания политической задачи обуславливается свойствами его ценностно-мотивационной сферы, индивидуальными особенностями мыслительного процесса и спецификой решаемой задачи. Заинтересованность и положительное отношение к новым политическим задачам, ориентация на самостоятельность решения, доминирование личностных смыслов политического мышления, познавательно-процессуальная мотивация интерпретированы как качественные характеристики интеллектуальной организованности актора.

Ключевые слова: тактики политического мышления, ценности, ценностные ориентации, познавательно-процессуальная мотивация, личностные смыслы мыслительной деятельности.

Traverse T. M. Regulative-personal component of political tasks comprehension by actors

The article presents findings of the experimental research of the regulative-personal aspect of political thinking at the stage of comprehending a task of a political character. Peculiarities of objectivity, conceptuality, practicality and creativity of political thinking preconditioned the development of the experimental part of the research. It was carried out in different groups of respondents among who were deputies of different regional councils of Ukraine and students of the Kyiv National Taras Shevchenko University. The respondents solved a number of tasks of the political character. Four tasks were chosen out of them. They related to political situation analysis, forecasting, decision making and management. The following tactics were identified in the course of the research: authoritarian, manipulative, humanistic; orientation at meanings, orientation at senses, correlation between orientation at meanings and orientation at senses. Regulative-personal component of actor's self-regulation and activity in the process of comprehension of a political task is preconditioned by his or her value-motivational sphere, individual features of the thinking process and the specific character of the task to be solved. An interest and a positive attitude to new political tasks, orientation at finding an independent solution, domination of personal meanings of political thinking, cognitive-procedural motivation constitute qualitative characteristics of actor's intellectual self-discipline.

Key words: tactics of political thinking, values, value orientations, cognitive-procedural motivation, personal meanings of thinking activity.

ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ: УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОЗНАКИ РОЗВИТКУ

А. О. Краснякова, м. Київ

Політичну суб'єктність розглянуто як здатність особи до усвідомленої і відповідальної політичної участі, мета якої – вплив на суспільно-політичні процеси. Представлено структурну модель становлення політичної суб'єктності особи. З'ясовано, що передумовою становлення політичної суб'єктності є ефективна політична соціалізація особистості, а результатом – її політична компетентність. Політичну компетентність, громадянську відповідальність, соціальну мотивацію визначено як суб'єктивні умови становлення і розвитку політичної суб'єктності. Наголошено, що усвідомлено-

відповідальна політична участь особистості можлива лише за умови сформованості її громадянської відповідальності (за себе, за інших, за країну) та усвідомлення нею своєї спроможності впливати на перебіг суспільно-політичних процесів. Означено суб'єктні якості, які сприяють становленню і розвитку політичної суб'єктності, зокрема рефлексивну здатність людини аналізувати детермінанти політичної поведінки, її готовність до саморозвитку і самовдосконалення. Життєстійкість охарактеризовано як потенційний ресурс становлення й розвитку суб'єктності особи в політично нестабільному суспільстві.

Ключові слова: політична суб'єктність, суб'єкт політики, політична компетентність, громадянська відповідальність, життєстійкість, політична участь.

Проблема. Дослідження проблеми становлення політичної суб'єктності актуалізується зміною уявлень про роль людини в історично-ноб процесі. Наприкінці минулого століття багато говорилося про необхідність переорієнтації дослідницького погляду на те, що відбувається в політиці. Не дивно, що проблема вивчення політичної суб'єктності і сьогодні перебуває в полі пильної суспільної уваги. Усе більше прихильників збирає навколо себе думка, що “сучасний політичний світ творить уже не макрополітика і діючі на її полі “суб'єкти”, а саме людина своєю усвідомленою, активною діяльністю визначає акторів політичного життя (інститути влади, представницькі структури тощо) і формує поле політики. Саме вона і є носієм політичної суб'єктності” [1, с. 65].

Сучасні політологи і філософи розглядають політичну суб'єктність як усвідомлену участь суб'єкта в політичному процесі. Проте, крім філософсько-політичного тлумачення, поняття має ще й психологічний зміст, а структуру, умови становлення та ознаки розвитку цього феномена вивчено наразі недостатньо. Тому актуальним завданням вважаємо уточнення психологічного змісту дефініції “політична суб'єктність”, виокремлення суб'єктних якостей та умов, що сприяють становленню і розвитку політичної суб'єктності особи. На нашу думку, таке дослідження має також важливе практичне значення, адже усвідомлена й відповідальна участь громадян у політичних процесах є ознакою демократичного розвитку суспільства.

Мета статті: уточнити психологічний зміст поняття “політична суб'єктність”; виокремити суб'єктні якості, умови становлення та ознаки розвитку політичної суб'єктності особи; представити структурну модель становлення політичної суб'єктності.

Аналіз наукових джерел, присвячених становленню політичної суб'єктності, дає підстави для того, щоб умовно поділити їх на три великі групи. *Перша група* – праці із загальнотеоретичних проблем, у яких розробляється сутність поняття “політична суб'єктність”, розглядаються критерії, ознаки та структурні елементи, умови й особливості процесу її

становлення та розвитку (Г. С. Ареф'єва, А. В. Бондар, М. Вебер, Є. Й. Вятр, Є. Кмига, Б. П. Курашвілі, В. О. Татенко, Р. Д. Хунагов та ін.). *Друга група* – дослідження особистості як суб'єкта політичної діяльності, активності, участі та політичної взаємодії (Г. Алмонд, С. Верба, Н. Ю. Беляєва, Ю. Г. Волков, А. О. Еткінд, І. В. Жадан, Л. О. Кияшко, Є. Б. Куркін, В. В. Москаленко, М. І. Пірен, С. І. Сорокін, О. Б. Шестопал). *Третя група* – це група досліджень політичної суб'єктності великих і малих соціальних груп та інститутів: політичних партій і рухів, громадських об'єднань, спільнот (В. М. Березовський, А. П. Бутенко, В. О. Васютинський, В. Є. Нікітін, О. М. Плющ, О. М. Яницький та ін.). Окреме місце належить дослідженням впливу інтернет-середовища на процеси політичної соціалізації, формування політичних орієнтацій, уявлень, політичних цінностей, які стосуються процесу становлення політичної суб'єктності кіберпокоління. Кількість таких досліджень сьогодні помітно зростає (О. М. Арестова, А. В. Балик, І. М. Білоус, О. Є. Войскунський, О. М. Лещенко, С. М. Коноплицький, О. В. Петрунько та ін.). На нашу думку, цей напрям має з часом утворити окрему групу досліджень.

Що ж до самого поняття політичної суб'єктності, то слід зазначити, що серед філософів і політологів і досі не вщухають дискусії з приводу визначення його методологічного статусу. На наш погляд, слушною є пропозиція Р. Д. Хунагова розглядати політичну суб'єктність не як категорію, а як поняття, утворене від двох базових філософських категорій – “суб'єктність” і “політика”. Дослідник тлумачить політичну суб'єктність як усвідомлену участь суб'єкта в політичному процесі, його здатність задовольняти свої потреби шляхом усвідомленої активної політичної діяльності [2]. Вважаємо такий психологічно-філософський підхід до визначення поняття конструктивним для сучасних політичних психологів.

У межах нашого дослідження, крім поняття політичної суб'єктності, є сенс розглянути ще й дефініції понять “суб'єкт політики” і “суб'єкт політичного життя”, оскільки їх часто-густо використовують як синонімічні. У *політології* суб'єктом політики є носій предметно-практичної діяльності, що спричинює певні зміни в політичних відносинах суспільства; особа, організація або соціальна група, які усвідомлюють цілі і завдання політичної діяльності, відносно самостійно беруть участь у політичному житті. Політичну суб'єктність політологи розглядають як здатність впливати на поведінку інших осіб, викликати певні зміни в політичних відносинах, готовність брати на себе відповідальність за наслідки своїх політичних дій. *Філософи* визнають суб'єктом політики і окремого громадянина, і певну соціальну групу, яка цілеспрямовано діє в політиці. У наш час як групового суб'єкта розглядають також інтернет-спільноту. У філософському розумінні політична суб'єктність – це сукупний результат об'єктивної можливості політичної дії і суб'єктивної спроможності до неї. Тож і в політології, і у філософії за провідний критерій суб'єкта політики

дослідники визнають результативну політичну дію, в процесі якої здійснюється вплив суб'єкта на політичні процеси, а під політичною суб'єктністю розуміють здатність суб'єкта викликати політичні зміни.

У політичній психології базовими засадами дослідження суб'єкта політики стали: філософсько-психологічна концепція суб'єкта С. Л. Рубінштейна; суб'єктно-діяльнiсний підхід, який розробляли К. О. Абульханова-Славська, І. Д. Бех, А. В. Брушлинський, О. Д. Донченко, О. О. Конопкін, Г. С. Костюк, Б. Д. Паригін, В. А. Петровський та ін.; суб'єктно-вчинкова парадигма В. О. Татенка і В. А. Роменця. *Суб'єкт* у психології – це насамперед носій активності, людина, яка продуктивно виконує певну діяльність і здатна до інтеграції, саморегуляції і саморозвитку, саморуку і самовдосконалення; *суб'єктність* – здатність людини бути стратегом своєї діяльності, ставити мету, усвідомлювати мотиви, самостійно діяти та оцінювати відповідність своїх дій тому, що замислювалося. Бути суб'єктом сьогодні, за В. О. Татенком, означає “воліти бути людиною і самою собою; хотіти і могли обстоювати своє право на людське існування; самовизначатися у просторі й часі свого життя; творити нові зміни і форми буттєвості; здійснювати рефлексію своїх творінь; набувати і нарощувати досвід людського буття” [3, с. 335–336]. Отже, *засадиною базою нашого дослідження* стали:

– суб'єктно-вчинкова парадигма, згідно з якою справжнім суб'єктом суспільно-політичного життя є людина як жива істота, а не якась безтілесна сутність [4];

– філософсько-психологічний підхід Р. Д. Хунагова, відповідно до якого політична суб'єктність виникає і розгортається в конкретно-історичних умовах, змінюючи свій характер і зміст залежно від цих умов [2].

Спираючись на вищевикладені положення, ми розробили структурну модель становлення політичної суб'єктності (рис.).

Передумовою становлення політичної суб'єктності є ефективна політична соціалізація, в ході якої молода людина не тільки адаптується й інтегрується в суспільство (через засвоєння нею політичного досвіду, цінностей, норм, настановлень), а й стає здатною до розвитку незалежності, свободи та відстоювання власної позиції (через вплив на політичні процеси). Результатом ефективної політичної соціалізації, за висновками О. М. Скар, “має стати формування політичних компетенцій особистості – комплексу умінь, знань, мотивів, сформованих у процесі політичної соціалізації, що сприяють здатності особистості ефективно функціонувати в громадсько-політичному бутті” [5, с. 56–57]. Оволодіння політичними компетенціями, на думку дослідниці, зумовлює компетентну політичну поведінку громадянина, яка передбачає здатність людини осмислено діяти на основі здобутих знань та застосовувати їх у житті [там само].

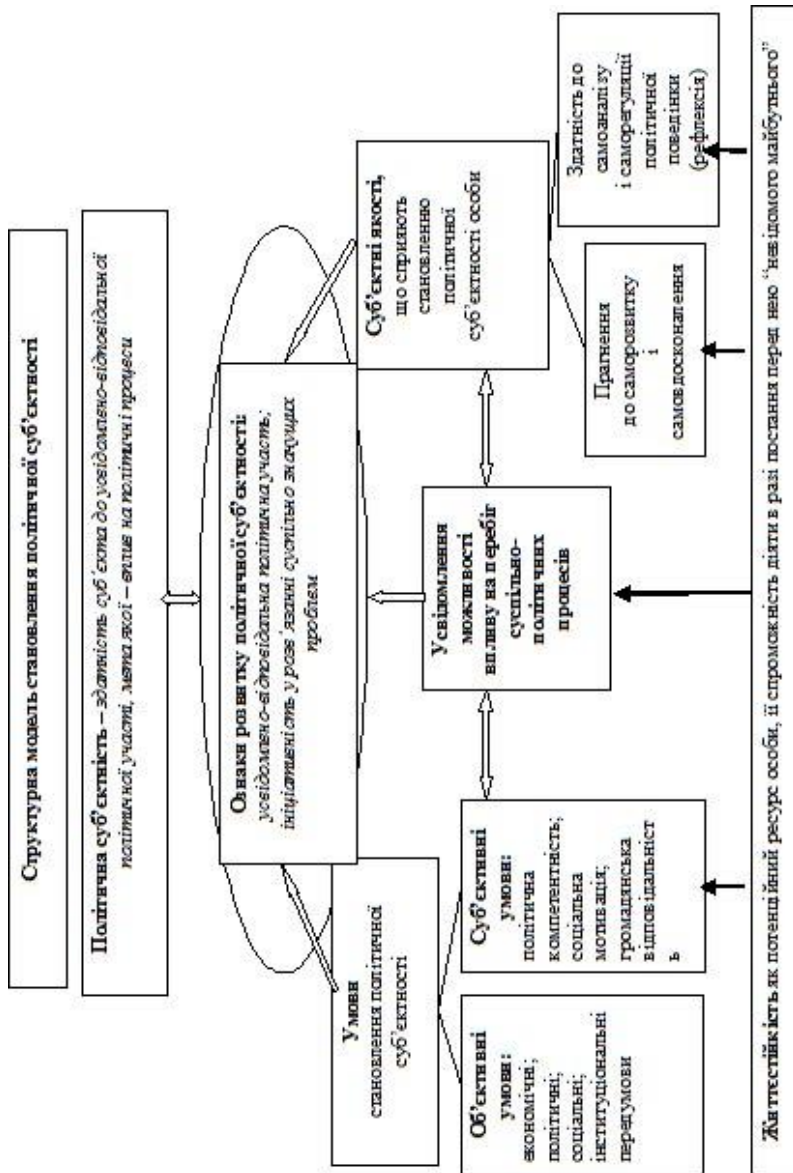

Рис. Структурна модель становлення політичної суб'єктності

Слушно видається нам і пропозиція Л. В. Сохань розглядати політичну компетентність, з одного боку, як здатність і бажання людини брати на себе відповідальність, а з другого – як її готовність помічати проблеми і шукати шляхи їх розв'язання, проявляючи ініціативу. Враховуючи, що політична суб'єктність обумовлюється соціальною мотивацією і громадянською відповідальністю, вважаємо, що *ініціативність у вирішенні суспільно значущих питань* сприяє націленості суб'єкта на ті завдання, які виходять за межі його індивідуальних інтересів. Уміння розв'язувати не тільки особисті проблеми, а й проблеми інших людей, проблеми суспільства активними політичними діями ненасильницького характеру є однією з ознак політичної суб'єктності. На цьому наголошує В. О. Татенко: “Справжнім суб'єктом політичної активності може вважатися той індивід, який бачить у політиці не так засіб, як мету своєї діяльності: відстоювання прав і свобод, прийняття рішень, зорієнтованих на підвищення добробуту кожного члена громади, які забезпечують захищеність кожної конкретної особи, надають можливості для її розвитку” [4].

Набуття компетентності в будь-якому виді діяльності, зокрема в політичній сфері, залежить від *прагнення людини до саморозвитку та самовдосконалення*. Політичний простір безперервно змінюється, розвиток інформаційно-комунікативних технологій породжує лавиноподібний інформаційний потік новин. Їх треба вміти аналізувати й систематизувати, щоб не стати жертвою маніпулятивного впливу інформаційно-політичних технологій. Саморозвиток і самовдосконалення тісно пов'язані зі *здатністю особистості до рефлексії своєї діяльності, наслідків прийнятого рішення, до аналізу своєї поведінки, взаємодії з оточенням*. Тож прагнення до саморозвитку та самовдосконалення, рефлексивна здатність до саморегуляції політичної поведінки є тими необхідними суб'єктові якостями, які сприяють становленню його політичної суб'єктності.

Проблеми з'ясування основних суб'єктних якостей, як ми вже зазначали, присвячено чимало досліджень. Так, основними якостями (і водночас критеріями) політичної суб'єктності Р. Д. Хунагов вважає “здатність людини до усвідомленої політичної дії, раціональність, суверенність і автономність, системність політичної діяльності” [2]; О. М. Волкова впевнена, що саме суб'єктні якості (активність, рішучість, самостійність, відповідальність за прийняття політичного рішення, свобода вибору, здатність до саморозвитку) визначають чітку суб'єктну позицію молодой людини щодо подій суспільно-політичного життя [6]. Іншої позиції дотримується О. М. Плющ. На його переконання, “політична суб'єктність зумовлюється соціально-політичними реаліями суспільства, і критерії суб'єктності задає простір дії” [7, с. 284]. Утім, незважаючи на часом протилежні думки, коли йдеться про виокремлення переліку суб'єктних якостей, майже всі дослідники одноставні щодо їх провідної ролі в процесі становлення і розвитку політичної суб'єктності. Особливу увагу науковці приділяють об'єктивним і суб'єктивним умовам становлення політичної суб'єктності (А. В. Бондар,

В. О. Татенко, Р. Д. Хунагов). До суб'єктивних умов становлення політичної суб'єктності відносять наявність у суб'єкта достатнього рівня політичної компетентності, соціальної мотивації та громадянської відповідальності; до об'єктивних – економічні, соціокультурні, політичні та інституціональні передумови.

Об'єктивні умови розвитку сучасного українського суспільства виявляються у нескінченних змінах політичної влади і переструктуруванні політичного простору. Як наслідок – хронічна недовіра українців до політичних інститутів, державної влади, політиків і державних діячів; зневіра людини в можливості впливати на суспільно-політичні процеси. В умовах постійної тривоги, частого зіткнення з об'єктивно чи суб'єктивно стресовими ситуаціями та хвилюваннями, породженими насамперед політичними подіями, інформаційними війнами, зростає внутрішнє напруження між самим суб'єктом і суспільством. Проте особистість мусить “витримувати” стресову ситуацію, зберігати внутрішню збалансованість і не просто діяти, а підвищувати ефективність своєї діяльності. В. О. Татенко звертає увагу на те, що особистість займає суб'єктну позицію в політичному житті залежно від індивідуально-психологічних, вікових, статевих, світоглядних особливостей, сімейного стану, стану здоров'я, власного і запозиченого досвіду взаємодії з органами держави і влади, а становлення і розвиток політичної суб'єктності залежать від потенціалу суб'єкта, зовнішніх і внутрішніх умов, які цей потенціал актуалізують [4].

Потенційним ресурсом, який сприяє становленню і розгортанню особистості як суб'єкта політичного життя, виступає, на нашу думку, *життєстійкість* як комплексна характеристика системи настановлень особистості щодо себе, щодо суспільства, щодо своїх відносин зі світом. Результати попередніх досліджень мотивів політичної участі молоді стали для нас підставою, аби зробити такі висновки: 1) залученню молоді до активної політичної участі сприяє високий рівень її життєстійкості; 2) потреба самореалізації, соціальна мотивація і високий рівень громадянської відповідальності виступають провідними чинниками політичної активності молоді [8]. Відтак отримані результати актуалізували наш науковий інтерес до вивчення життєстійкості. За визначенням автора теорії життєстійкості С. Мадді, життєстійкість (*hardiness*) – це спроможність “бути”, здатність діяти в разі постання “невідомого майбутнього”, готовність долати стресові ситуації в суспільно-політичному житті, уміння адекватно оцінювати обставини і своїм більш ініціативним, активним втручанням у подію обернути труднощі на переваги (див. [9]). Враховуючи те, що українське суспільство вже майже чверть століття перебуває в стані політичної та економічної нестабільності, соціальних конфліктів, вважаємо життєстійкість тим потенціалом, який сприяє саморегуляції політичної поведінки особи.

Вітчизняні і зарубіжні політичні психологи приділяють значну увагу дослідженню категорій політичної поведінки, активності і діяльності.

Розгорнутий аналіз цих досліджень викладено в монографії “Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації” за ред. Л. О. Кияшко [10]. Політичну участь автори розглядають як усвідомлену реалізацію членом суспільства своєї соціальної ролі, аби вплинути відповідним чином на політичні процеси і досягти визначених суспільно значущих цілей; як громадянську відповідальність, що є інтегральною внутрішньою умовою політичної активності та особистісної причетності до політичного сьогодення [там само, с. 101]. За умови сформованості громадянської відповідальності (за себе, за інших, за країну) й адекватного оцінювання особистістю можливості впливу на перебіг суспільно-політичних процесів політична участь набуває характеру *усвідомлено-відповідальної участі людини в житті суспільства* і виступає ознакою розвитку політичної суб’єктності особистості.

З огляду на наведені вище міркування спробуємо представити алгоритм становлення політичної суб’єктності особистості у вигляді такої формули: *“Я усвідомлюю себе людиною, членом суспільства і громадянином країни + Я можу і хочу щось змінити на краще в собі, у своєму житті, у житті країни + Я вмюю і знаю, як це можна зробити + Я маю певний досвід і готовий використати свій особистісний ресурс + Я усвідомлюю ступінь відповідальності за свої дії + Я готовий до саморозвитку і самовдосконалення + Я прагну самореалізуватися, у тому числі і в суспільно-політичній діяльності”*.

Висновки. Політичну суб’єктність пропонуємо визначати як здатність суб’єкта до усвідомлено-відповідальної політичної участі, мета якої – вплив на суспільно-політичні процеси. Суб’єктивними умовами становлення політичної суб’єктності є політична компетентність як певний рівень оволодіння людиною політичними компетенціями, соціальна мотивація та громадянська відповідальність. До ознак розвитку політичної суб’єктності слід віднести усвідомлено-відповідальну політичну участь, яка стає можливою за умови сформованості громадянської відповідальності (за себе, за інших, за країну), та усвідомлення можливості впливу суб’єкта на політичні процеси; ініціативність у вирішенні суспільно-політичних питань. До суб’єктивних якостей, що сприяють становленню і розвитку політичної суб’єктності, віднесено рефлексивну здатність людини аналізувати детермінанти політичної поведінки і її готовність до розвитку та самовдосконалення. Як головний потенційний ресурс цього процесу виступає життєстійкість особи.

У подальшому актуальним завданням вважаємо визначення соціально-психологічних механізмів становлення і розвитку політичної суб’єктності, зокрема тих, які діють у віртуальному просторі.

Література

1. Лапкин В. В. “Человек политический” перед вызовами “infomodernity” / В. В. Лапкин, И. С. Семенов // ПОЛИС. – 2013. – № 6. – С. 64–81.

2. Хунагов Р. Д. Политическая субъектность: философско-политический анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.10 “Философия политики” / Р. Д. Хунагов ; Ростов. гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 1993. – 24 с.
3. Татенко В. О. Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
4. Татенко В. О. Психологічна реабілітація пересічного суб’єкта політики [Електронний ресурс] / В. О. Татенко // Незалежний культурологічний часопис “Г”. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/tatenko.htm>.
5. Соціальне навчання: механізми розвитку політичних ставлень молоді : [наук.-метод. посіб.] / [І. В. Жадан, І. А. Дідук, С. І. Позняк та ін.] ; за ред. І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 352 с.
6. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая психология” / Е. Н. Волкова ; Нижегород. ин-т развития образования. – М., 1998. – 43 с.
7. Плюц А. Н. Коллизии политической субъектности // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 17 (20). – С. 280–285.
8. Краснякова А. О. Потреба самореалізації як детермінанта політичної активності молоді / А. О. Краснякова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 166–175.
9. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
10. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2014. – 216 с.

Reference

1. Lapkin, V. V. and Semenenko, Y. S. (2013). “Chelovek polytycheskyy” pered vyzovamy “infomodernity” [“Homo politicus” vs Challenges of “Infomodernity”] *POLIS* [Political Research], 6, 64–81 (rus).
2. Khunagov, R. D. (1993). Politicheskaya subektnost: filosofsko-politicheskiiy analiz [Political subjectivity: Philosophical-political analysys] Abstract of Ph. D. dissertation. Rostov State University, Rostov-na-Donu (rus).
3. Tatenko, V. O. (2006). Subyektно-vchynkova paradyhma v suchasnyy psykholohii [Subject-act paradigm of modern psychology] *In Liudyna. Subyekt. Vchynok: Filosofsko-psykholohichni studii* [Mans. Subject. Deed: Philosophical and psychological studies] (pp. 316–358). Kyiv: Lybid (ukr).
4. Tatenko, V. O. Psykholohichna reabilitatsiia peresichnoho subyektа polityky [Psychological rehabilitation of a common political actor], <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/tatenko.htm> (ukr).
5. Zhadan, I. V. (Ed.). (2012). *Sotsialne navchannia: mekhanizmu rozvytku politychnykh stavlen molodi* [Social learning: mechanisms of development of youth political attitudes] Kirovohrad : Imeks-LTD (ukr).

6. Volkova, E. N. (1998). Subektnost pedagoga: teoriya i praktika [Subjectivity of an educator: theory and practice]. Abstract of D. Sc. dissertation. Nizhny Novgorod Institute of Development of Education. Moscow (rus).
7. Pliushch, O. M. (2007). Kollizii politicheskoy subektnosti [Collisions of political subjectivity] *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 17 (20), 280–285 (rus).
8. Krasnyakova, A. O. (2009). Potreba samorealizatsii yak determinanta politychnoi aktyvnosti molodi [Self-actualization need as a determinant of active political participation of youth]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrayinskoj derzhavy* [Problems of political psychology and its role in developing a citizen the Ukrainian state], 9, 166–175 (ukr).
9. Leontev, D. A. and Rasskazova, E. R. (2006). *Test zhyznestoykosti* [Viability test]. Moscow: Smysl (rus).
10. Kyiashko, L. O. (2014). *Politychna uchast molodi suchasnoi Ukrayiny: psykholohichni chynnyky aktyvizatsii* [Political participation of modern youth: psychological factors of its activazation]. Kyiv: Milenium (ukr).

Краснякова А. А. Политическая субъектность: условия становления и признаки развития

Политическая субъектность рассмотрена как способность индивида к осознанному и ответственному политическому участию с целью воздействия на общественно-политические процессы. Представлена структурная модель формирования политической субъектности индивида. Установлено, что предпосылкой становления политической субъектности является эффективная политическая социализация индивида, а результатом – его политическая компетентность. Политическая компетентность, гражданская ответственность, социальная мотивация определены как субъективные условия становления и развития политической субъектности. Подчеркнуто, что осознанно-ответственное политическое участие индивида возможно только при условии сформированности его гражданской ответственности (за себя, за других, за страну) и осознания им своей способности воздействовать на ход общественно-политических процессов. Обозначены субъектные качества, способствующие становлению и развитию политической субъектности, в частности рефлексивная способность человека анализировать детерминанты политического поведения, его готовность к саморазвитию и самосовершенствованию. Жизнестойкость охарактеризована как потенциальный ресурс становления и развития субъектности в политически нестабильном обществе.

Ключевые слова: политическая субъектность, субъект политики, политическая компетентность, гражданская ответственность, жизнестойкость, политическое участие.

Krasnyakova A. O. Political subjectivity: the conditions of formation and indications of development

Political subjectivity is regarded as the ability of an individual for conscious and responsible political participation in order to have an influence on social and political processes. A structural model of developing political subjectivity of an individual is presented. It has been found that effective political socialization is a prerequisite of the political subjectivity formation, and its result is the political competence of an individual. Political competence, civic responsibility, social motivation are considered to be subjective conditions for formation and development of the political subjectivity. It is

emphasised that conscious and responsible political participation of an individual is only possible if one has a developed civic responsibility (for one self, for others, for the country) and understanding of one's effectiveness in influencing social and political processes. Subjective qualities which contribute to formation and development of the political subjectivity are outlined. They are *inter alia* reflexive ability of an individual to analyse the determinants of political behavior, his or her readiness for self-development and self-improvement. Viability is defined as a potential resource for formation and development of a subject in the politically unstable society.

Key words: political subjectivity, political actor, political competence, civic responsibility, viability, political participation.

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИК ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

О. М. Скар, м. Київ

Методику дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді побудовано на поєднанні аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проективного методу. Логіка конструювання інструментарію дослідження практик передбачала передусім виявлення “набору” політичних, громадянських практик, репрезентованих у політичному дискурсі суспільства. Аналіз дискурсу дав змогу визначити теми, найпродуктивніші для дослідження політичних практик (засади взаємодії, способи впливу, організація комунікацій, дотримання законності), і нарративні “пропозиції” – судження, що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми. Виокремлені теми й пропозиції покладено в основу створення психосемантичного опитувальника. За основу було взято також ідею про дві засадничі моделі політичної поведінки (“уникання проблем” та “вирішення проблем”) і властиві їм характеристики. Показано доцільність залучення ресурсів проективних методик і можливостей експериментальної психосемантики, завдяки яким стає можливим актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості молоді й дослідити смисли і значення, що структурують її політичну картину світу, та виявити особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Ключові слова: молодь, політична соціалізація, політична картина світу, взаємодія, політичні практики, емпіричне дослідження, інструментарій.

Проблема. Одним із завдань політичної соціалізації на сучасному етапі розвитку українського суспільства має виступати, на нашу думку, створення умов для формування цілісної й несуперечливої політичної картини світу в підростаючого покоління, що забезпечувало б його більш успішну соціальну, соціально-політичну адаптацію. Водночас численні агенти політичної соціалізації демонструють різновекторні й неузгоджені практики, артикулюють суперечливі цінності й мотиви, наповнюючи по-

літичний дискурс суспільства неоднозначними месиджами, смислами і значеннями, що в цілому несприятливо позначається на політичній картині світу молоді, а відтак і на особливостях її входження в суспільно-політичне, громадянське буття країни. Тому актуальним питанням для психологічної науки стає не тільки вивчення дискурсів різних суб'єктів політичної соціалізації, а й з'ясування специфіки й суперечностей їхніх впливів, і зокрема тих, що стосуються дослідження практик як чинника структурування політичної картини світу студентства. А тому нагальним завданням на сьогодні є створення адекватного інструментарію, який дав би змогу здійснити коректне емпіричне дослідження.

Мета статті: викласти логіку конструювання інструментарію вивчення практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми, показав, що поле політичної соціалізації правомірно розглядати як комунікативний простір, у якому функціонують і взаємодіють дискурси основних агентів політичної соціалізації, що виступають як ретранслятори континуумів смислів і значень, цінностей та ідей, інтерпретацій і думок, образів і практик та безперервно борються за “означування” соціальної реальності. Встановлено, що побудова картини політичного світу молоді відбувається завдяки її “зануренню” в суспільно-політичний дискурс у процесі дискурсивної взаємодії через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації.

Ми виходимо з того, що основною й необхідною умовою, що забезпечує в процесі соціалізації набуття особистістю соціального (у тому числі й *політичного*) досвіду, є **взаємодія** (В. О. Васютинський) [1]. Взаємодії, що відбуваються між людьми в процесі політичної соціалізації, опосередковані цілою системою агентів й інститутів, що впливають на становлення особистості як громадянина. Істотний вплив справляють не тільки суб'єкти політики і політичні інститути, а й неполітичні чинники – сім'я, школа, групи ровесників, культура, ЗМІ, які в непрямій формі передають базові особистісні орієнтації щодо влади, щодо конфлікту і порядку, свободи й дисципліни, прийнятних і продуктивних способів та принципів і норм взаємодії, які в політиці оформлюються в специфічному контексті. Молодь, як суб'єкт політичної взаємодії, конструює, будує свою картину політичного світу у взаємодії з культурою, соціумом, різними суб'єктами політичної соціалізації, а точніше – з їхніми дискурсами.

Поняття *політичних практик* визначають як сукупність усталених, узвичаєних у суспільстві способів взаємодії, що передбачають певний набір правил, конвенцій поведінки суб'єктів, застосовуваних для реалізації власних цілей та інтересів у сучасних дослідженнях. Окреслено *характеристики* (соціальність, нормативність, конвенційність, звичність, повторюваність, регулярність, стабільність, “зрозумілість”, інтерсуб'єк-

тивність тощо) та *функції* політичних практик (контролю, регулювання поведінки, відтворення впорядкованості світу і т. ін.). Визначено також концептуальні та методологічні засади вивчення політичних практик як чинника структурування картини політичного світу молоді, а також розроблено модель емпіричного дослідження.

Політичні практики запропоновано класифікувати на: вертикальні – горизонтальні; формальні – неформальні; явні, “видимі” – латентні, приховані; політичні практики професійних політичних “виробників” – політичні практики “носіїв” (різних суб’єктів політики) – політичні практики “споживачів”; конфліктні – компромісні практики; авторитарні – демократичні практики. Ще однією можливою класифікацією практик, у тому числі й політичних, є, на нашу думку, умовний поділ їх на продуктивні – непродуктивні. Так, *продуктивні* практики – це результат відбору особистістю серед способів взаємодії з оточенням, спрямованих на задоволення власних потреб, досягнення своїх цілей та інтересів, тих, які найчастіше, найбільшою мірою себе виправдовують, найбільш вдалих та ефективних стратегій поведінки, що з часом стають звичними і сталими. Зміст практик, за Т. М. Титаренко, визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість, зі своїм оточенням, реальними й віртуальними учасниками взаємодії та із соціумом у цілому [2]. Натомість *непродуктивні* практики – це радше рефлексивні реакції, які виникли внаслідок травматичного зіткнення особистості з реальністю. На думку Дж. Голліса, кожна людина стикається з двома категоріями неминучої так званої екзистенційної “травми”, які позначаються на всьому плінні та якості її життя (у тому числі в подальшому і на особливостях суспільно-політичної взаємодії). Ці “первинні” переживання з дитинства беруть участь у формуванні відчуття Я, відчуття навколишнього світу й уявлення про характер зв’язків зі світом. Унаслідок обмеженого життєвого досвіду, звуженого бачення можливих альтернатив утворюються “неправильні” тлумачення, “прочитання” себе та світу. З часом, після численних повторень і підкріплень, вони перетворюються на практики, “отримують” внутрішній “статус” і починають керувати тим, як людина рефлексивно функціонує у світі, соціумі, суспільстві. Зовнішні стимули чи внутрішні спонуки час від часу активують “старі” прочитання світу, що викликає звичні реакції на них, неусвідомлювані стратегії, які задіює людина в той чи інший період життя чи в тій чи тій ситуації. Рефлексивна поведінка чи ставлення людини “негласно” виражає логіку внутрішнього досвіду, навіть якщо посил “неправильний”, “збитковий”, є породженням іншого часу й місця та дуже часто суперечить очевидному чи “не помічає” того, що доросла людина свідомо вважає достеменним і правильним [3].

У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговує розгляд наслідків ситуації, яку Дж. Голліс назвав “переживанням базової безпорадності в разі зіткнення з оточенням”. Їх можна, на нашу думку, застосувати й для аналізу особливостей політичної взаємодії. Централь-

ний месидж – несила змінити “стан справ” у зовнішньому світі: “світ великий, а ти – ні”; “світ могутній, а ти – ні”; “світ незбагнений, але задля виживання тобі доведеться осягнути його шляхи” [там само]. Дослідник виділяє *три основні типи рефлексивної реакції* на цю ситуацію:

1) виходячи з того, що світ сильніший, більший, могутніший за людину, виникає бажання, за висловом Голліса, “уникнути його потенційної дії покарання”. Стратегіями поведінки при цьому є: *уникання, ухиляння, відкладання, заперечення, “відступання”, “ховання”* тощо. На жаль, ці примітивні “захисти” ведуть до неприйняття масштабних вимог життя. Ситуація ускладнюється, на думку автора, коли такі рефлексивні реакції починають “приймати рішення” за людину й “узурпують” свідомість дорослого з його більш широким спектром альтернатив;

2) оскільки світ “жорстокий і безцеремонний”, то потрібно першим “бити й хапати те, що потрібно, інакше поб’ють тебе і залишать ні з чим” [там само]. Стратегія поведінки – намагання *взяти ситуацію під контроль*. Виявляється також у спробах добитися контролю над оточенням (щоб не дати йому можливості контролювати себе) та в *неприборканому*, непереборному *прагненні до влади*. Інші, відмовившись від ідеї добитися відкритого контролю, вдаються до *“пасивно-агресивної” поведінки*. Така людина на перший погляд завжди готова прийти на допомогу, але при цьому непомітно саботує спільні зусилля, у найбільш “невдалий” момент докидає ущипливі, критичні зауваження, ніколи не доводить до завершення розпочате, тим самим *займаючи позицію сили, замасковану під безсилля* ;

3) уявлення про власне безсилля та непомірну силу іншого може “викликати” таку стратегію поведінки, як *приспосовання*. З раннього дитинства багато дітей “привчаються” отримувати любов, навзаєм виконуючи те, чого від них очікують, вимагають (або просто передбачають) інші люди, і передусім батьки. Дітям “ставиться умова”, що вони повинні поводитися добре; але, намагаючись постійно і некритично поводитися лише добре, уже в дорослому житті люди ризикують втратити право жити так, як вони вважають за потрібне, а отже, і “владу” над власним життям. Вивчення тоталітарних систем та суспільств із сильним колективним тиском показує, що через залякування більшість людей стають “хорошими” громадянами – покірними, догідливими, мовчазними і, зрештою, посібниками злочинів таких режимів [3].

На окрему увагу в контексті дослідження політичних практик (як узвичаєних у суспільстві способів взаємодій) заслуговують напрацювання, представлені в теорії психології опанування (*англ.* – *coping behavior*) (див. [4, с. 123–124]). Особливість цього підходу в тому, що стиль реагування особистості тут розглядають як “...стійкий цілісний патерн індивідуальних проявів, який виражається у переважанні тієї чи тієї форми (способу) взаємодії суб’єкта” (цит. за: [4, с. 123]). Згідно з теорією психології опанування виділяють два типи стилів реагування особистості на ситуацію: 1) зорієнтований на раціональне розв’язання проблем (аналіз складної ситуації, вироблення і дотримання плану її розв’язання, пошук

додаткової інформації, консультування з відповідними фахівцями тощо) та 2) занурення в емоційні переживання щодо ситуації, що зазвичай гальмує конкретні дії (намагання уникнути проблем, залучення інших до їх розв'язання тощо) [там само].

З огляду на все сказане вище ідея про дві засадничі моделі політичної поведінки (“уникання проблем” та “вирішення проблем”) була взята нами за основу (рис.). Відтак було виділено ознаки, властиві кожній з виокремлених моделей поведінки (враховуючи при цьому характеристики авторитарних, демократичних та ліберально-демократичних практик [5]), для того щоб використати їх для “уточнення” формулювань суджень анкети (наративних пропозицій, виокремлених нами з дискурсів різних суб'єктів політичної соціалізації), які будуть запропоновані молоді для оцінювання.

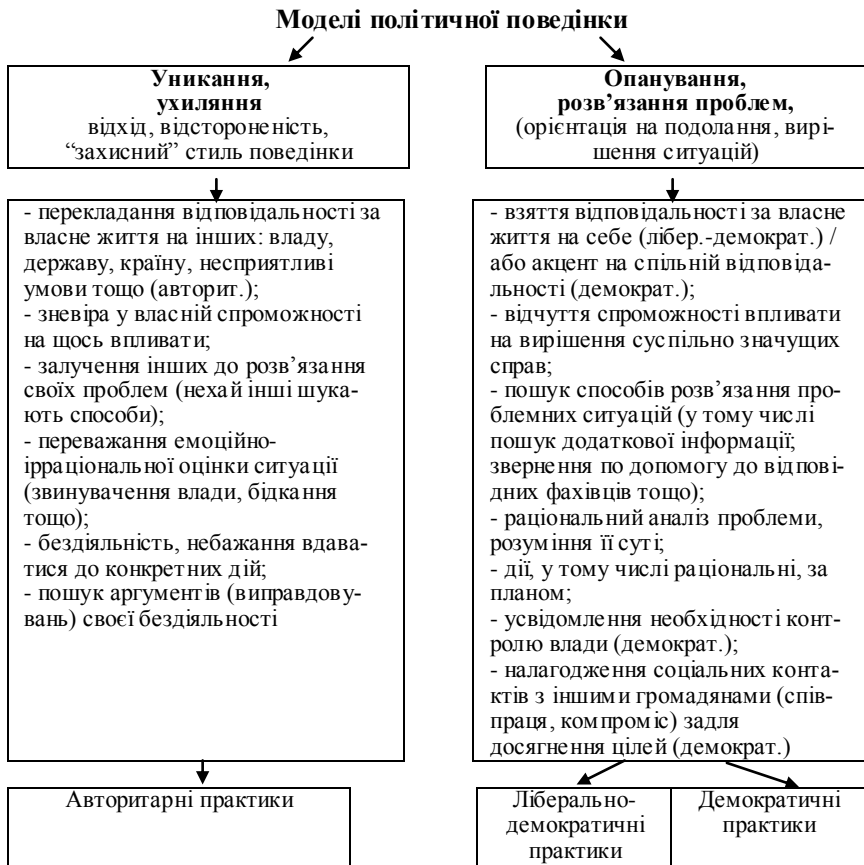

Рис. Засадничі моделі політичної поведінки

Ми також виділили сфери взаємодії молоді (як суб'єкта політичної соціалізації) з реальністю, у яких відтворюються, продукуються й виявляються політичні практики, що репрезентуються в їхній політичній картині світу. Ідеться про сферу взаємодії з владою, сферу взаємодії з іншими громадянами та сферу ставлень до себе як суб'єкта політичної взаємодії. Було визначено можливі типи поведінки в кожній ситуації (табл.). При цьому ми спиралися на напрацювання когнітивістської психології, зокрема щодо когнітивних стилів особистості як способу вивчення соціальної реальності, що визначають як формування індивідуальної картини світу, так і особливості соціальних (і політичних) орієнтацій особистості. Нагадаємо, що М. О. Холодна, наприклад, виокремлює чотири типи соціальних орієнтацій особистості: 1) позитивна орієнтація на соціальні референти та авторитети – *конформний тип поведінки*; 2) негативна орієнтація щодо інституціональних референтів, активне несприйняття авторитетів, опір соціальним нормам поведінки, прояви негативізму – *протестний тип поведінки*; 3) орієнтація на доброзичливі, дружні відносини з іншими як намагання уникнути відчуття соціальної ізоляції, почуття “Ми”, навички маніпулювання партнерами по взаємодії, ефективне функціонування в соціумі; 4) орієнтація на власний досвід у розумінні тих чи тих ситуацій, висока пізнавальна і пошукова активність тощо – *компетентний тип поведінки* (див. [4]). Корисними виявилися для нас також добре відомі ідеї К. Томаса про типи поведінки особистості в конфліктній ситуації (*ухилення, пристосування, конкуренція, компроміс, співпраця*).

У контексті нашого емпіричного дослідження важливу роль відіграє також поширена в лінгвокогнітивних дослідженнях ідея про те, що *текст можна використати як засіб вивчення дискурсу*. Так, текст сьогодні розглядають як динамічне когнітивне утворення, що є формою фіксації знань про світ та водночас джерелом вивчення цих знань (М. В. Гаврилова).

Оскільки кінцевою метою нашого дослідження є з'ясування специфіки й можливих суперечностей впливу різних агентів політичної соціалізації на структурування політичної картини світу молоді, то завданням *першого* його етапу було виявлення емпіричним шляхом того, наскільки в дискурсі сучасної молоді представлені, наявні “пропозиції” з дискурсів тих чи тих агентів політичної соціалізації. Для реалізації цього завдання запропоновано спеціальну процедуру аналізу політичного дискурсу різних агентів, при розробленні якої послуговувались основними принципами психолінгвістики та психосемантики (О. Ю. Артем'єва, В. А. Петровський) та спиралися на ідеї М. Л. Макарова про особистісні смисли в соціальному контексті, які виявляються в змісті дискурсу [6]. Ця процедура включає кілька послідовних етапів, а саме:

1) виділення в дискурсі тем, найбільш продуктивних для дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді;

Моделі політичної поведінки в ситуаціях взаємодії з різними
суб'єктами

Сфери взаємодії	Ситуації	Тип поведінки
з владою	політичний вибір	конформний тип поведінки приєднання; уникання, відмова, відхід; орієнтація на власний вибір
з іншими громадянами	громадянсько-політична взаємодія	конформний тип поведінки; уникання, відмова, відхід; співробітництво; компроміс
ставлення до себе як суб'єкта громадянсько-політичної взаємодії	ставлення до своїх громадянських обов'язків	дотримання; ухиляння; протест
	ставлення до дотримання законності (хабарництво, корупція);	дотримання законів; вільна інтерпретація повноважень;
	ставлення до правопорядку	підпорядкування; ухиляння; порушення заради досягнення своїх цілей; протест, опір соціальним нормам

- 2) виокремлення спектру пропозицій, що розкривають кожну тему;
- 3) відбір найуживаніших пропозицій;
- 4) формулювання та корекція “пропозицій” з огляду на завдання емпіричного дослідження.

Як найбільш доцільний метод для аналізу дискурсу було використано контент-аналіз. Одиницею аналізу було вибрано пропозицію, що відповідає низці вимог:

- 1) пропозиція має розкривати виділену тему політичного дискурсу;
- 2) різні пропозиції повинні представляти практики, що змістовно відображають позицію чи основний “месидж” різних суб'єктів політичної взаємодії;
- 3) зміст пропозиції має бути “провокативним”, неоднозначним;
- 4) пропозиції мають “розкривати” значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Завдяки аналізу політичного дискурсу було визначено теми, найбільш продуктивні для дослідження політичних практик. Серед них були такі: засади взаємодії; способи впливу; організація комунікацій; дотри-

мання законності. Виявлено також спектр наративних “пропозицій”, що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Визначені теми й “пропозиції” було покладено в основу створення психосемантичного опитувальника. Тож на *другому* етапі емпіричного дослідження буде проведено психосемантичне опитування молоді. За його результатами планується відтворити факторну структуру, в якій кристалізуються базові суспільно-політичні практики. Передбачаємо, що за підсумками вирішення цього завдання дослідження зможемо визначити найбільш/найменш впливових агентів поля політичної соціалізації та виявити основні смисли й значення, що структурують політичну картину світу молоді.

Завданням *третього* етапу дослідження має стати уточнення та отримання додаткових емпіричних даних, що стосуються вивчення фонових (неявних, непомітних, нерефлексованих) практик суспільно-політичного дискурсу. Для реалізації цього завдання буде залучено ресурси проєктивних методик (серія проєктивних малюнків: “Я на виборах”, “Я і влада”, “Мої дії в суспільстві”) та методику незавершених речень.

Завершальний етап роботи – апробація розробленого нами методичного інструментарію вивчення політичних практик та його уточнення, корекція з огляду на отримані первинні емпіричні дані. Після цього планується провести емпіричне дослідження. Сподіваємося, що за результатами емпіричного дослідження вдасться виявити і відтворити різні типи картин політичного світу студентства, а також найвпливовіших агентів політичної соціалізації, практики яких позначаються на конфігурації й змісті картини світу молоді. А з’ясування специфіки та суперечностей таких впливів допоможе намітити шляхи оптимізації входження молоді в суспільство.

Висновки. Розроблена процедура аналізу політичного дискурсу дає змогу виокремити теми, найпродуктивніші для емпіричного вивчення політичних практик у складі політичної картини світу молоді, та визначити набір “пропозицій”, які розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми. Методика дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді сконструйована з огляду на розуміння необхідності поєднання аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проєктивних методів, що дає змогу емпіричним шляхом виявити особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб’єктів політичної соціалізації.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.

2. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. 2. – Вип. 7. – С. 15–23.
3. Холлис Дж. Обретение смысла во второй половине жизни: Как наконец стать по-настоящему взрослым : [пер. с англ.] / Джеймс Холлис. – М. : Когито-Центр, 2012. – 334 с.
4. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : [кол. моногр.] / за ред. І. В. Жадан. – К. : Пед. думка, 2007. – 218 с.
5. Скар О. М. Політичні практики суб'єктів політичної взаємодії: спроба класифікації / О. М. Скар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 13. – С. 279–290.
6. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.

Reference

1. Vasiutynskyi, V. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vldy* [Interactional psychology of power]. Kyiv: Publ. of the Kyiv University of Slavic Studies (ukr).
2. Tytarenko, T. M. (2011). *Sotsial'no-psykholohichni praktyky zhyttyekonstruyuvannya osobystosti* [Socio-psychological practices of life-constructing of an individual]. *Aktual'ni problemy psykholohii. Psykholohichna hermenevtyka* [Actual problems of psychology. Psychological hermeneutics], 7, 15–23 (ukr).
3. Hollis, Dzh. (2012). *Obretenie smysla vo vtoroy polovine zhizni: Kak nakonets stat' po-nastojashhemu vzroslym* [Sense finding in the second half of life: How at last to become adult indeed]. Moscow: Kogito-Centr Publ. (rus).
4. Zhadan, I. V. (Eds.). (2007). *Sotsial'ni uiavlennia molodi: osoblyvosti ta shliakhy formuvannia* [Social presentations of young people: features and ways of formation]. Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
5. Sknar, O. M. (2012). *Politychni praktyky subyektiv politychnoi vzaiemodii: spoba klasyfikatsii* [Political practices of the subjects of political interaction: an attempt of classification]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol' u stanovlenni hromadianyna Ukrainy koi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in developing a citizen of the Ukrainian state], 13, 279–290 (ukr).
6. Makarov, M. L. (2003). *Osnovy teorii diskursa* [Basics of the theory of discourse]. Moscow: Gnozis Publ. (rus).

Скар О. Н. Опыт создания инструментария исследования практик политического взаимодействия

Методика исследования политических практик как фактора структурирования политической картины мира построена на сочетании анализа общественно-политического дискурса (контент-анализ), методов психосемантики и проективно-го метода. Логика конструирования инструментария исследования практик предполагает прежде всего выявление “набора” политических, гражданских практик, репрезентированных в политическом дискурсе общества. Анализ дискурса позволил определить темы, наиболее продуктивные для исследования политических практик (принципы взаимодействия, способы воздействия, организация коммуни-

каций, соблюдение законности), и нарративные “пропозиции”, раскрывающие контекст дискурса политического взаимодействия в пределах каждой темы. Выделенные темы и пропозиции положены в основу создания психосемантического опросника. Мы основывались также на идее о двух основных моделях политического поведения (“избегание проблем” и “решение проблем”) и свойственных им характеристикам. Показано целесообразность привлечения ресурсов проективных методик и возможностей экспериментальной психосемантики, благодаря которым актуализируются неосознаваемые пласты политического сознания молодежи, что позволяет исследовать смыслы и значения, структурирующие ее политическую картину мира, и выявить особенности практик, представленных в дискурсе взаимодействия субъектов политической социализации.

Ключевые слова: молодежь, политическая социализация, политическая картина мира, взаимодействие, политические практики, эмпирическое исследование, инструментарий.

Sknar O. M. Experience of creating a tool for political interaction practices research

The research method for investigating political practices as a factor of structuring youth political world outlook is based on the combination of social and political discourse analysis (content analysis), psycho semantic and projective techniques. The logic of constructing the practices research instrument envisaged in the first place identification of a “set” of political and civic practices represented in the society political discourse (content analysis). The discourse analysis made it possible to determine the themes which are the most productive for the political practices research (interaction foundations, influence methods, communication organization, and law obedience) as well as the narrative “propositions”, i. e. statements that reveal the semantic context of the political interaction discourse within each of the themes. The identified themes and propositions were used as the basis for developing a psycho-semantic questionnaire, which is also built on the idea about two basic models of political behavior (problem “avoidance” and “solution”) and their typical characteristics. Expediency of applying projective techniques and experimental psycho-semantics resources for actualizing of the unconscious in the political consciousness of young people is shown. Such research approach also allows exploring the meanings and values that structure youth political world outlook and identify the characteristics of practices represented in the interaction discourse of the political socialization subjects.

Key words: youth, political socialization, political world outlook, interaction, political practices, empirical research, tools.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

О. М. Лукашевич, м. Київ

Проаналізовано сучасні психологічні наукові підходи до вивчення громадянського розвитку особистості в дорослому віці. Наголошено на то-

му, що сьогодні гостро бракує теоретичних концепцій, які розкривали б сутність цього явища. Ідеться про побудову таких методологічних конструктів, за допомогою яких можна було б адекватно й науково достовірно відобразити на концептуальному рівні уявлення про особливості громадянського розвитку дорослої людини. З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження пошук був спрямований на інтеграцію наукових підходів щодо визначальної ролі особистісного розвитку людини в дорослому віці, формування ціннісно-сислової сфери як умови її громадянського розвитку, постійного збагачення ресурсності дорослої особистості як перспектив її громадянської самореалізації та самоздійснення. Запропоновано інтегративну концепцію громадянського розвитку особистості в дорослому віці, структурними елементами якої є інтегративно-особистісний, особистісно-ціннісний та ресурсний наукові підходи.

Ключові слова: громадянський розвиток, доросла особистість, громадянські цінності, громадянська свідомість, ресурсність особистості.

Проблема. Українське суспільство увійшло в смугу складних і суперечливих трансформацій, які охопили всі сфери соціального життя – економічну, соціально-політичну, духовно-моральну та інші. Кризові явища значною мірою впливають на стан та ефективність розвитку громадянина, оскільки людина завжди формується в певних соціальних умовах. Тому перед психологічною наукою постає важливе завдання – актуалізація досліджень громадянського розвитку дорослої особистості, яка є рушійною силою в побудові громадянського суспільства. При цьому в науковому дискурсі виникає проблема неузгодженості змісту понять “громадянськість”, “громадянство”, “громадянське суспільство”, що ускладнює визначення методологічних орієнтирів дослідження зазначеного феномена. А проте більшість дослідників одностайні сьогодні в тому, що громадянин має бути гнучкою і мобільною особистістю з невичерпною життєтворчою силою (прагненням до саморозвитку, самореалізації, самоздійснення), яка керує процесами її розвитку: соціального, морального, духовного, громадянського тощо. Тож дослідження проблематики громадянського розвитку особистості в дорослому віці на підставі переконливих та обґрунтованих наукових концепцій набуває визначальної актуальності.

Методологічний концепт з огляду на предмет і об'єкт нашого дослідження спирається на психологічні ідеї цілісності особистості як результату її становлення й розвитку (С. Д. Максименко); ідею суб'єктності в психології, згідно з якою глибинні сили особистості є сутнісним чинником її громадянського розвитку (К. О. Абульханова, А. В. Брушлинський); акмеологічний підхід щодо піку громадянської зрілості особистості в дорослому віці (Б. Г. Ананьєв, О. О. Бодальов, А. О. Деркач, О. М. Князєв), а також відображає взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової і конкретно-наукової методології, що

наближають нас до розуміння проблематики громадянського розвитку дорослої особистості в сучасній психологічній науці. Серед найбільш поширених підходів – інтегративний (Г. О. Балл, Л. І. Бахарева, О. С. Гребенюк, Т. В. Зверева, М. І. Чепиков, Г. В. Федорець), ціннісний (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Л. Є. Просандєєва, Л. А. Снігур, С. Л. Рубінштейн), ресурсний (К. О. Абульханова, Л. І. Анциферова, Г. М. Зарковський, М. С. Каган, Д. О. Леонтєєв, П. Г. Щедровицький, Ю. М. Резник) тощо, на яких базує свій науковий пошук більшість дослідників. Разом з тим явно бракує наукових підходів, які б безпосередньо торкалися дослідження громадянського розвитку особистості, пояснювали особливості формування цього процесу в дорослому віці.

Мета статті: обґрунтування методологічного концепту, який би належною мірою визначав науковий алгоритм дослідження громадянського розвитку особистості в дорослому віці.

У центрі уваги нашого дослідження – доросла особистість. Коло найбільш поширених варіантів трактування поняття “особистість” і відповідно особистісного підходу в сучасній психології досить повно окреслив Г. О. Балл [1]. Один із них, характерний для прихильників природничонаукової традиції в психології, схильний зводити зміст поняття “особистість” до сукупності притаманних індивідові сталих, природжених рис. Другий варіант, різновиди якого сформувалися як у межах західних рольових та інтеракціоністських концепцій, так і в радянській психології, убаचाє в особистості насамперед якість індивіда, що формується в суспільно детермінованих процесах соціальної взаємодії, спілкування, діяльності. Трактований із цих позицій особистісний підхід (як і його модифікація – особистісно-рольовий підхід [2]) наполягає на такій побудові цих процесів, за якої згадані якості якнайбільше відповідатимуть певній апробованій у соціумі системі цінностей. Нарешті, третій варіант, базований на філософській традиції (від класичної німецької філософії до екзистенціалізму ХХ ст.), наголошує як на визначальному атрибуті особистості на її суверенності, ознаками якої є її внутрішня свобода, відповідальність, притаманна їй здатність до здійснення вчинків, до творчості, до побудови й реалізації сенсу свого життя. Тож у виокремленні цих якостей та всебічній підтримці їхнього становлення полягає, на думку Г. О. Балла, головний зміст цього підходу.

До потреб сучасних наукових досліджень особистісний підхід адаптували К. О. Абульханова, О. Г. Асмолов, В. В. Давидов, В. В. Столін, В. О. Тагєнко, Т. М. Тигарєнко, І. С. Якиманська та ін. Нові наукові концепти щодо тлумачення сутності особистісного підходу викладено в працях І. С. Дударєнко, В. В. Рибалки, С. К. Шандрука.

Нам близька позиція В. В. Рибалки, який вважає, що “...особистісний підхід має спиратися на цілісне уявлення про життєвий

шлях особистості, охоплювати по змозі найбільш важливі, довготривалі, ключові періоди її становлення, враховувати, що життя людини має цілісну будову, характеризується певним поєднанням ліній розвитку, накопичення, збагачення і трансформації притаманних особистості якостей та їх утілення в процесі і продуктах діяльності та поведінки” [3, с. 128]. Таке бачення особистісного підходу, на нашу думку, дає змогу досліджувати як вікові особливості процесів громадянського розвитку дорослої людини, так і динаміку соціальних та індивідуальних змін.

Відаючи належне вже напрацьованим у психології підходам, Г. О. Балл разом з тим визнає, що набагато перспективнішим було б створити синтетичну (інтегративну) версію, або, інакше кажучи, *інтегративно-особистісний підхід*, який долав би односторонність згаданих вище варіантів. Інтегративність трактується при цьому одночасно у двох аспектах. По-перше, йдеться про аспект методологічний (гносеологічний), тобто про інтеграцію (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним (не лише тим, про які було вже згадано) варіантам розуміння та пізнання особистості. Слушну думку висловив з цього приводу П. П. Горностай: “Усі теорії дуже різні, проте заслуговують на увагу не лише відмінності між ними (хоч при поверховому аналізі вони найпомітніші), але й можливості їхньої взаємодії, коли положення однієї теорії постають доповненням або продовженням іншої. Ідеться про інтегративний підхід, у рамках якого можуть бути розроблені складові частини загальної метатеорії особистості” [4, с. 100]. По-друге, мається на увазі онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісний розгляд людського індивіда (особи) в єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей [1]. Адже, як констатував С. Д. Максименко, “неможливість вирішити загадку цілісності й унікальності особистості зумовлена... тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого” [5, с. 133]. На думку Г. О. Балла, важливим є те, що об’єктивне існування цілісного людського індивіда утворює онтологічну підставу для системного об’єднання адекватної інформації про нього, отриманої різними методами, які зосереджують увагу на різних властивостях цього індивіда; інакше кажучи – для реалізації гносеологічного аспекту інтегративності.

Отже, *інтегративно-особистісний підхід* орієнтує на дослідження особистості як біопсихосоціодуховної системи. В основі підходу лежить *інтеграція* змісту громадянського розвитку дорослої особистості, якостей і властивостей особистості громадянина, що забезпечує важливу єдність (цілісність) зв’язків і взаємозв’язків між різнорідними і незалежними явищами та процесами, сприяє виявленню інтеграційних, інваріантних системних зв’язків та якісних характеристик громадянського розвитку особистості в дорослому віці. У цілому цей підхід відкриває широкі можливості для глибокого аналізу психічних явищ (процес громадянсько-

го розвитку, стан, властивості особистості громадянина тощо), які виявляються в діяльності, і сама ця діяльність (включно із громадянською) та її елементи (дії і вчинки) не можна правильно зрозуміти без урахування їхньої особистісної зумовленості. Він передбачає розгляд розвитку конкретної особистості як цілісної системи через внутрішні умови (елементи структури особистості громадянина), які опосередковують усі зовнішні впливи соціуму. Єдність зовнішніх впливів і внутрішніх умов орієнтує на пізнання внутрішнього змісту особистості, її переживань, свідомості на основі зовнішніх даних про її поведінку, діяльність і вчинки.

Особистісно-інтегративний підхід, на нашу думку, цілком задовольняє наукові запити в дослідженні ґрунтовних психологічних понять і категорій, які розкривають основні закономірності розвитку особистості. А оскільки завданням нашого дослідження є вивчення особливостей її громадянського розвитку, то виникає потреба в пошуку таких наукових підходів, які були б спроможні пояснити ці особливості.

Позиція вітчизняних психологів (М. Й. Боришевський, О. В. Киричук, Л. А. Снігур) щодо визначальної ролі ціннісно-сислової сфери особистості в розвитку її громадянських якостей (громадянськості) обумовлює вибір *ціннісного підходу* як такого, що пояснює засади ціннісно-сислової орієнтації особистості у взаємодії з оточенням, її індивідуальної неповторної самобутності і творчого потенціалу. Цей підхід ґрунтується на принципах особистісного розвитку (І. Д. Бех, С. Л. Рубінштейн) та ціннісної самореалізації людини (спрямованості суб'єкта на реалізацію цінностей) (А. В. Брушлинський, В. В. Знаков, Н. І. Непомнящая, І. С. Якиманська) у контексті її життєвих перспектив (І. Д. Бех, Л. Є. Просандєєва, Л. А. Снігур, О. В. Сухомлинська та ін.). Тож проблему розвитку й формування громадянських цінностей вважаємо в нашому дослідженні визначальною. За вихідне взято положення про те, що умовою розвитку особистості як громадянина є сформована система політичних і громадянських цінностей, ідей, у які вона вірить, орієнтація в політичному середовищі, що дає їй змогу адаптуватися в суспільстві. Ієрархічна система цінностей як важливий чинник громадянського розвитку особистості виконує регулятивну функцію активності людини і перебуває на перетині мотиваційно-потребової сфери та світоглядних структур свідомості [4]. Ціннісний підхід, з одного боку, являє собою сукупність вихідних теоретичних положень про закономірності, структуру, функціонування та розвиток самоцінності особистості громадянина, а з другого, він полягає в особистісній інтерпретації цінностей (у тому числі громадянських) і сенсів життя, відтворенні ціннісно-сислової сфери особистості та індивідуального способу буття [там само]. Система ціннісних орієнтацій особистості в дорослому віці є одним із ключових чинників, що визначають рівень розвитку її моральної та громадянської свідомості. При цьому динаміка цінностей у соціально-економічних умо-

вах, які постійно змінюються, визначається як зміною цих умов, так і особливостями особистості дорослої людини, її віком, досвідом професійної і громадської діяльності.

Особливої актуальності в контексті нашого дослідження набуває *особистісно-ціннісний підхід*, запропонований Л. Є. Просандєєвою [6]. Цей підхід передбачає вивчення особистості громадянина в конкретній соціальній ситуації, розгляд кожного психічного явища в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда (потреб, знань, цлей, продуктивності діяльності, поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей до спілкування, спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології) відповідно до конкретного вікового етапу розвитку – дорослості. Врахування принципу особистісно-ціннісного підходу потребує від нас дослідження громадянського розвитку особистості в єдності її якостей як представника певної соціальної групи, індивідуальних особливостей самосвідомості, спонукальної сфери, способу її мислення і розвитку почуттів. Ми маємо орієнтуватися на цілісне вивчення особистості, в єдності головних детермінант (передумов, умов, чинників) її розвитку – соціального оточення, діяльності, внутрішньої активності тощо. Це дає змогу обґрунтувати застосування особистісно-ціннісного підходу до вивчення психологічних механізмів, закономірностей, генезису громадянського розвитку особистості в дорослому віці. Крім того, у межах цього підходу доцільно доповнити усталену систему цінностей громадянськими, що можуть бути об'єднані в такі основні групи: демократичні, національні, загальнолюдські тощо.

У контексті нашого дослідження слід вирішити ще одне завдання, а саме конструювання перспектив громадянської самореалізації та громадянського самоздійснення дорослої людини. Орієнтуючись на провідні потреби цього віку в самоактуалізації (А. Маслоу, Є. І. Саєв, В. І. Слободчиков, В. Франкл та ін.), самореалізації (К. О. Абульханова, Л. І. Анциферова, Л. О. Коростильова, Л. Н. Коган та ін.) і самоздійсненні (Л. І. Антропова, О. О. Бодальов, Р. О. Зобов, О. А. Лукіна та ін.) як утіленні свого потенціалу в дійсності, ми розуміємо, що громадянський розвиток людини відбувається у щільному взаємозв'язку з реалізацією цих потреб. Крім того, суспільно-політичне становище в країні, неустале-на система громадянських цінностей, маргіналізація населення та інформаційна війна визначають потребу у віднайденні ресурсів для подолання цієї кризи. Саме в цьому ми вбачаємо практичне завдання нашого дослідження – пошук реальних, дієвих способів реалізації громадянського потенціалу дорослої особистості в процесі побудови громадянського суспільства в Україні.

Вагомі пояснювальні можливості з погляду дослідження потенціалу дорослої особистості має, на нашу думку, *ресурсний підхід*. У широкому значенні “ресурс” як умова розвитку особистості включається

у зміст особистісного і людського потенціалів (Г. М. Зараковський, М. С. Каган, Г. Б. Степанова, П. Г. Щедровицький, Д. О. Леонт'єв та ін.), розвитку особистості (К. О. Абульханова, Л. І. Анциферова, Ю. М. Резник та ін.) і становлення суб'єктності людини (В. А. Петровський), а також як пояснювальний принцип розвитку в дорослому віці (R. Nelson, C. J. Soto та ін.).

Науковий потенціал категорії ресурсу дає змогу екстраполювати це поняття на механізми громадянського розвитку дорослої людини. У загальному вигляді потенційні можливості громадянського розвитку дорослого можна представити за допомогою ресурсу розвитку, який ми розуміємо як сукупність таких психологічних властивостей і процесів, які доросла особистість може потенційно використати як засіб щодо самостійної та усвідомленої постановки завдання громадянського розвитку, вирішення якого визначить напрям і зміст “найближчого” розвитку. Ресурси розвитку ми розглядаємо як внутрішньо необхідні, укорінені в особистісно значущій суспільній дійсності засоби громадянського розвитку, пов'язані із здатністю людини зайняти позицію суб'єкта щодо свого розвитку.

Певні вікові особливості ресурсності дорослої особистості визначила О. С. Штепа. Психологічну ресурсність особистості дослідниця розуміє як здатність людини актуалізувати власні психологічні ресурси для саморозвитку, саморозкриття у взаєминах та надання підтримки іншим. За результатами її дослідження психологічна ресурсність осіб ранньої дорослості характеризується здатністю до творчого самореалізування в професії, осіб середньої дорослості – здатністю відповідати за інших та допомагати їм, осіб пізньої дорослості – здатністю підтримувати інших власною вірою в добро [7]. Тож з'ясування вікових особливостей психологічної ресурсності особистості є пріоритетним у дослідженні громадянського розвитку дорослої особистості.

З огляду на вищевикладене припускаємо, що громадянський розвиток дорослого обумовлюють властивості певної базової структури (чи структур) “потенціалу” якісно нових одиниць психологічного аналізу, які здатні адекватно й науково достовірно відобразити на концептуальному рівні уявлення про зазначені особливості розвитку дорослої людини. Вважаємо, що однією з таких властивостей може бути рефлексія життєвого шляху, яка забезпечує реалізацію суб'єктної громадянської позиції дорослого щодо життєвого шляху, а також його зміни і перетворення [8]. Тоді громадянський розвиток дорослої особистості можна розглядати як похідну від потужності ресурсу його розвитку.

Беручи до уваги запит нашого дослідження щодо визначення методологічного концепту у вивченні громадянського розвитку особистості в дорослому віці, вважаємо за доцільне визначити як засадничий методологічний концепт саме *інтегративний підхід*. Світоглядною

основою інтегративної методології є принцип цілісності, згідно з яким психіка являє собою надзвичайно складну, відкриту, багаторівневу систему, що самоорганізується, має здатність підтримувати себе в стані динамічної рівноваги й відтворювати нові структури і нові форми організації. Наша позиція ґрунтується на тому, що громадянський розвиток особистості є одночасно і процесом, і результатом, тобто має комплексний, інтегративний зміст. Сама особистість з її цілісною організацією і саморегуляцією – це результат інтеграції всіх властивостей людини як індивіда, особистості і суб'єкта діяльності.

Розуміння визначальної ролі свідомості і самосвідомості в громадянському розвитку особистості дає підстави розглядати інтегративний підхід як такий, що спроможний охопити громадянську свідомість у цілісності як активний, відкритий неструктурований простір, що саморозвивається, здатний наповнювати реальність смислами, відношеннями і переживаннями. Це розуміння є справедливим як для онтогенезу, так і філогенезу свідомості особистості, тож особливості цього процесу можна досліджувати в розвитку. Підхід дає змогу об'єднати тілесні переживання (відчуття), емоції, почуття, мислення і духовні переживання в цілісність, єдність системи “Людина” і показати, за яких умов вона стає здатною досягти справжньої цілісності й автентичності [9]. Саме з такої позиції і можна, зрештою, пояснити, як у процесі громадянського розвитку дорослої людини в структурі її особистості виникає така сукупність психологічних утворень [10]. За складові структурні компоненти інтегративного підходу до дослідження громадянського розвитку дорослої особистості ми визначили інтегративно-особистісний, особистісно-ціннісний і ресурсний підходи, які, власне, разом пояснюють феномен особистісного і громадянського розвитку дорослої людини як відкритої самоорганізованої системи. Ця система інтегрує зовнішні середовищні і внутрішні індивідуальні ресурси особистості, що зумовлюють інтенсифікацію цього процесу в суспільно значущій діяльності громадянина; адекватно відображає на концептуальному рівні уявлення про якісні характеристики розвитку дорослої людини, зокрема самодетермінації розвитку, де дорослий виступає одночасно і як суб'єкт, і як об'єкт такого розвитку; розкриває механізми підвищення ролі індивідуальних відмінностей у процесах розвитку; визначає особливості формування ціннісних (громадянських) орієнтацій дорослої людини.

Висновки. Вивчення наукових підходів до пояснення проблематики громадянського розвитку дорослої особистості визначалося передусім особливостями об'єкта і предмета досліджуваного феномена. Ці особливості полягають у тому, що громадянський розвиток особистості є одночасно і процесом, і результатом, а ще має певні вікові особливості і потенційну ресурсність, яка актуалізується в процесі цього розвитку. Зазначені особливості вимагали пошуку якісно нових одиниць психоло-

гічного аналізу, які дали б змогу адекватно і науково достовірно відобразити на концептуальному рівні уявлення про закономірності розвитку дорослої людини. Таким методологічним концептом став інтегративний підхід, що об'єднав у собі як структурні компоненти більш вузькі і спеціалізовані критерії інтегративно-особистісного, особистісно-ціннісного і ресурсного підходів.

Література

1. *Балл Г.* Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25–53.
2. *Войтко В. И.* Личностно-ролевой подход к построению учебно-воспитательного процесса / В. И. Войтко // Вопросы психологии. – 1981. – № 3. – С. 69–78.
3. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології / В. В. Рибалка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
4. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
5. *Максименко С. Д.* Загальне поняття про особистість та її структуру / С. Д. Максименко // Особистість в психологічних дослідженнях: Тексти. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2005. – С. 131–144.
6. *Просандеева Л. Є.* Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. Є. Просандеева; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 44 с.
7. *Штепа О. С.* Особливості психологічної ресурсності осіб зрілого віку / О. С. Штепа // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – Львів, 2012. – Вип. 15. – С. 322–329.
8. *Клементьева М. В.* Психологические ресурсы жизненного пути: структура, содержание, методика исследования / М. В. Клементьева. – LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH&Co. KG, 2012. – 154 с.
9. *Козлов В. В.* Интегративная психология: Пути духовного поиска, или Освящение повседневности / В. В. Козлов. – М. : Психотерапия, 2007. – 528 с.
10. *Дашидондокова Л. Б.* Психологические механизмы формирования гражданственности личности старшеклассника : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.07 “Педагогическая психология” / Л. Б. Дашидондокова ; Бурятский гос. ун-т. – Улан-Уде, 2008. – 22 с.

Reference

1. Ball, H. (2009). Intehratyvno-osobystisnyi pidkhid u psykholohii: vporiadkuvannia holovnykh poniat [Integrative-personality approach in psychology: organization of main concepts]. *Psykholohiia i suspilstvo* [Psychology and society], 4, 25–53 (ukr).
2. Voytko, V. I. (1981). Lichnostno-rolevoy podhod k postroeniyu uchebno-воспитательного protsessa [Personality-and-role approach to the construction of educational process]. *Voprosy Psihologii* [Questions of psychology], 3, 69–78 (rus).
3. Rybalka, V. V. (2003). Metodolohichni pytannia naukovoї psykholohii [Methodological issues of scientific psychology]. Kyiv: Nika-Tsentr (ukr).

4. Hornostay, P. P. (2007). *Lychnost i rol: Rolevoy podhod v sotsyalnoy psihologii lichnosti* [Personality and role: Role approach in social psychology of personality]. – Kyiv: Ynterpress LTD (rus).
5. Maksymenko, S. D. (2005). Zahalne poniattia pro osobystist ta yii strukturu [General concept of personality and its structure]. *Osobystist v psykholohichnykh doslidzhenniakh: Teksty* [Personality in psychological studies: Texts] (pp. 131–144). Nizhyn: Publ. of National State University named after M. Gogol (ukr).
6. Prosandeeva, L. Ye. (2012). Psykholohichni zasady rozvytku samotsinnosti osobystosti v protsesi sotsializatsii [Psychological principles of development of self-worth of personality are in the process of socialization]. Ph. D Thesis, National Pedagogical University of the name of M. P. Drahomanov, Kyiv, Ukraine.
7. Shtepa, O. S. (2012). Osoblyvosti psykholohichnoi resursnosti osib zriloho viku [Specifics of psychological resource potential of people in mature age]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Filosofski nauky* [Herald of the Lviv university. Series: Philosophical sciences], Issue 15, pp. 322–329 (ukr).
8. Klementeva, M. V. (2012). *Psihologicheskie resursy zhiznennogo puti: struktura, sodержanie, metodika issledovaniya* [The Psychological resources of life course: structure, contents, research methodology]. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH&Co. KG (rus).
9. Kozlov, V. V. (2007). *Integrativnaia psihologiya: Puti duhovno go poiska, ili osv'yashchenie povsednevnosti* [Integrative psychology: Ways of spiritual search, or sanctifying the mundanity]. Moscow: Psychotherapy (rus).
10. Dashydondokova, L. B. (2008). Psychological mechanisms of forming the civic consciousness in senior pupils. Abstract of Ph. D dissertation: Buryatiya of personality state University, Ulan-Ude, Russian.

Лукашевич О. Н. Исследование гражданского развития взрослой личности в контексте современных психологических теорий

Проанализированы современные психологические научные подходы к изучению гражданского развития личности во взрослом возрасте. Внимание акцентировано на практически-отсутствии теоретических концепций, которые бы раскрывали сущность этого явления. Речь идет о построении таких методологических конструктов, с помощью которых можно бы было адекватно и научно достоверно отобразить на концептуальном уровне представление об особенностях гражданского развития взрослого человека. Согласно предмету и объекту нашего исследования поиск был направлен на интеграцию научных подходов относительно определяющей роли личностного развития человека во взрослом возрасте, формирования ценностно-смысловой сферы как условия его гражданского развития, постоянного обогащения ресурсности взрослой личности как перспектив ее гражданской самореализации и самоосуществления. Предложена интегративная концепция гражданского развития личности во взрослом возрасте, включающая в качестве структурных элементов интегративно-личностный, личностно-ценностный и ресурсный научные подходы.

Ключевые слова: гражданское развитие, взрослая личность, гражданские ценности, гражданское сознание, ресурсность личности.

Lukashevych O. M. Study of civil development of adult personality in the context of modern psychological theories

The author analyzes the modern psychological scientific approaches in relation to research of civil development of personality in adult age. Attention is driven to non-existence of theoretical concepts that expose the essence of this phenomenon. This refers to such methodological constructs that could help to represent adequately at a conceptual level the idea of civil development of the grown man. According to the subject and object of our study, the search was focused at integration of scientific approaches: in relation to the defining role of the personality development in adult age, developing the value-semantic sphere as a condition of the civil development, enrichment of resource potential of adult personality as prospects of his/her civil self-realization. Integrative concept of civil development of adult personality is proposed. As structural elements it includes personality-integrative, personality-value and resource scientific approaches.

Key words: civil development, adult personality, civil values, civil consciousness, resource potential of personality.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ІМПЛІЦИТНІ МОДЕЛІ КОНСОЛІДАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ У СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

О. В. Петрунько, м. Київ

Запропоновано погляд на громадську думку як на ресурсоспроможний соціально-психологічний феномен, що має належний консолідувальний потенціал. Проаналізовано типи і моделі консолідації громадської думки, описані у фаховій літературі й реконструйовані емпіричним шляхом. Наведено результати відтворення імпліцитних соціальних моделей консолідації громадської думки, що існують у свідомості студентів педагогічних спеціальностей, отримані за допомогою опитувальних технік та проєктивних методів дослідження. Означено перспективи корекції імпліцитних моделей консолідації засобами інформаційно-інтервенційних та акціональних технологій впливу.

Ключові слова: громадська думка, консолідована громадська думка, імпліцитні моделі консолідації громадської думки, корекція імпліцитних моделей громадської думки, інформаційні та акціональні технології.

Проблема. Загострення й актуалізація питань, пов'язаних із консолідацією громадської думки як базового чинника консолідації інформаційних суспільств, спричинені необхідністю пошуку нових моделей суспільної згоди, згуртованості, єдності і, відповідно, нових форм взаємодії в умовах, коли старі моделі й форми стають неефективними. Нині цілком очевидно, що протягом останніх десяти років українське суспільство не стало консолідованішим, а навпаки, увиразнилися ознаки деконсолідації: зруйновано довіру населення до державних інститутів; посилилася конфронтаційність мислення як політиків, так і громадян; зросла недовіра жителів регіонів один до одного тощо [1]. Отже, держава або не має гарантованих важелів консолідації, або ж неефективно їх застосовує.

Тому важливим й актуальним є дослідження чинників суспільної консолідації та з'ясування можливостей їх активізації. Одині з таких чинників – громадська думка (думка, яка не вичерпується думкою владної й інших еліт та їхніми більш чи менш вичерпними репрезентаціями в ЗМІ) з природними для неї консолідувальними ресурсами, серед яких – знання

про себе саму та свої консолідувальні можливості. Причому (і в цьому є очевидна проблемність) це знання не тільки (і не стільки) усвідомлене й належно рефлексоване, а й (і часом переважно) неусвідомлене, неявне, імпліцитне, але так само впливове. І наразі увагу буде приділено саме імпліцитному знанню, яке, попри неявність і нерелфлексованість, істотно впливає на вибір стратегії взаємодії і поведінку його носіїв, а в разі відтворення й експлікації містить великі пояснювальні і прогностичні можливості для дослідників соціальних процесів (Дж. Келлі, Дж. Брунер, Р. Тагіурі, В. Ф. Петренко, П. Д. Фролов) [2].

Мета статті: відтворити імпліцитні соціальні моделі консолідації громадської думки, що існують у свідомості студентської молоді, та означити перспективи корекції цих моделей.

В інформаційних суспільствах (а надто в часи доленосних суспільних перетворень) істотно зростає роль громадської думки як репрезентанта і потужного регулятора суспільного життя, який вносить це життя, у відповідність й приводить його до певного “спільного знаменника” на всіх рівнях функціонування суспільства. Така регуляція завдяки природним для громадської думки консолідаційним (здатним консолідувати її саму) і консолідувальним (здатним консолідувати тих, хто перебуває у сфері її впливу) ресурсам, наявність яких є умовою її життєздатності й функціонування. Ці ресурси утворюють потужний консолідувальний потенціал громадської думки, а критичне їх послаблення ставить під сумнів сам факт її існування [3].

Аналіз наукових і фахових уявлень про громадську думку дає підстави розглядати цей надзвичайно багатофункціональний феномен насамперед як:

1) соціальний інститут, який є агентом впливу на індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів, інструментом збереження чинного суспільного порядку, а отже, виконує низку відповідних функцій – аналітико-прогностичну, функцію соціальної оцінки (раціональної і ставленнєвої); функцію соціального впливу і контролю (нормувальну, прескриптивну, пропозиційну, регулятивну, функцію санкцій та ін.);

2) спільний ментальний простір неоднаковою мірою усвідомлюваних та експлікованих індивідуальних і колективних, об'єктивних і суб'єктивних смислів, змістів, значень, оцінок, емоцій, почуттів, ставлень тощо, носіями яких є колективні й індивідуальні суб'єкти, які з різною мірою активності комунікують (взаємодіють) одні з одними з приводу дискусійних суспільно значущих питань, що становлять інтерес для більшості комунікантів;

3) процес спільного творчого конструювання й узгодження (консолідації) смислів, змістів, значень, оцінок, емоцій, почуттів, ставлень, дій, учинків тощо, який реалізується в горизонтальному (узгодження, консолідація думок, ставлень, поведінки, взаємодії індивідів у

референтних соціальних групах) і вертикальному (узгодження, консолідація думок, ставлень, поведінки, взаємодії індивідів та соціальних груп із владою, суспільною елітою, соціальними інститутами тощо) вимірах; і в цьому розумінні громадська думка є інструментом, який забезпечує поділення людьми соціальної реальності, усвідомлення міри подібності з іншими її суб'єктами.

Усі ці репрезентації громадської думки так само, як і вона сама, містять необхідну “консолідувальну ідею, представлену як усвідомлене, відрефлексоване й логічно вибудоване знання, а також як імпліцитні, неявні, невідчутні, як повітря, і досить різноманітні його фрагменти, здатні організовуватися у відносно логічні побудови під впливом різноманітних ситуаційних чинників. Ці імпліцитні знання зазвичай не обговорюються їхніми носіями в процесі повсякденної комунікації, але вони інтуїтивно вгадуються тими, в чій свідомості приховані аналогічні змісти, і відносно активно (як емпатія чи щонайменше як “розділені емоції”) або й так само приховано, імпліцитно “поділяються” ними. На основі множини таких відносно невпорядкованих імпліцитних знань можуть бути реконструйовані приховані серед них досить організовані когнітивно-емоційні конструкти – імпліцитні соціальні теорії, типології, моделі. Така реконструкція можлива за допомогою спеціальних процедур реконструювання, моделювання й інтерпретації, зокрема проєктивних методів (методу незакінчених речень, проєктивних малюнків, тесту руки Вагнера), методів експериментальної психосемантики, колективних опитувальних технік (тематичних дискусій, фокус-груп) з подальшими контент-аналізом та інтерпретацією текстів, у яких репрезентоване й експліковане досліджуване явище. Власне, реконструкції імпліцитних моделей консолідації, прихованих у свідомості студентської молоді, і присвячене наше дослідження.

Питанням суспільної консолідації, у тому числі моделям і чинникам внутрішньої єдності соціальних систем різного рівня складності, приділяли увагу філософи, культурологи, політологи, соціологи, а віднедавна й соціальні психологи. Цьому, зокрема, присвячено праці Е. Дюркгайма, який розглядав *механічний* (примусовий, прескриптивний, тоталітарний, авторитарний) та *органічний* (свідомо-добровільний, аскриптивний, демократичний) типи консолідації суспільства (щоправда, замість “консолідація” він використовував термін “солідарність”).

Механічна, або авторитарна, солідарність гарантується примусом і насильством, унормованими репресивним законом, функція якого – уподібнювати виконувани індивідами соціальні функції і самих індивідів та карати тих, хто цей закон порушує. Крім закону, поведінка людей жорстко регулюється колективними уявленнями, звичаями, традиціями, релігійними ідеями, соціальними правилами, нормами, контролями тощо. Тож механічна солідарність передбачає поглинання індивідуальних феноменів колективними в умовах жорсткої подвійної (законом і соціумом) регламе-

нгації, а її результат постає як тотожність і одностайність думок переважної більшості. Механічний тип солідарності, за Е. Дюркгаймом, характерний для нерозвинених, архаїчних, авторитарних суспільств [4].

Органічна солідарність (або демократична модель солідарності) характерна для високорозвинених суспільств, інших високоорганізованих соціальних систем, де кожен індивід виконує специфічні функції згідно з усталеним там поділом праці. Це єдність, заснована на автономії індивідів, взаємному обміні, поділі функцій і функціональній залежності. При цьому колективна свідомість не поглинає індивідуальну: обидві органічно доповнюють одна одну. На переконання Дюркгайма, головним джерелом органічної солідарності є саме поділ функцій, що послаблює колективну свідомість, але не приводить до її зникнення. Умовою єдності за такої моделі є безперервна комунікація, що реалізується як діалогування, у процесі якого відбувається осмислення, визнання й узгодження альтернативних позицій, проблем, суперечностей, пошук “точок дотику”, вироблення компромісів тощо [там само].

Нині більш поширеним є визначення суспільної консолідації як способу соціальної взаємодії, спрямованої на досягнення балансу інтересів окремих осіб, соціальних груп, спільнот і суспільства в цілому, що є базовим чинником цілісності, єдності і соціальної рівноваги суспільства. Саме тому запропоновані Дюркгаймом авторитарна і демократична моделі суспільної консолідації мають великий пояснювальний потенціал. Вони пояснюють: 1) як співвідносяться між собою альтернативні змісти; 2) як розподіляються функції між суб'єктами суспільної взаємодії. З огляду на це П. Д. Фролов пропонує розглядати **нормативну** (об'єднання навколо певних змістів, спільних для більшості “точок консолідації”, ідей, інтересів, цінностей, уявлень про соціальні норми, спільних емоцій і почуттів) і **процедурну** (вироблення спільного дискурсу, спільних уявлень, однакового розуміння про владу сили, владу більшості, вироблення суспільного консенсусу, консолідація навколо харизматичної ідеї чи харизматичного лідера, консолідація “проти спільного ворога” тощо) **консолідацію** [1].

Прикладами процедурної консолідації індивідів із спільнотою можуть бути адаптація, соціалізація та індивідуалізація. **Адаптація** означає орієнтацію на стабільність і соціальний порядок, пристосування до реальних умов, вбудовування в них, дотримання відомих правил і норм. **Соціалізація** передбачає спрямованість на суспільне визнання, успішну кар'єру, створення сім'ї і виховання дітей, що найбільше можливо в умовах стабільного розвитку, суспільної злагоди, загальних успіхів. **Індивідуалізація** націлює індивіда на свободу, самореалізацію, самоактуалізацію, толерантність, повагу до інших, сприйняття єдності як різноманітності тощо [5].

Нині до найбільш розроблених належать поняття національної, етнічної, політичної консолідації, консолідації демократії. Українські дослідники (П. І. Гнатенко, О. М. Лозова, В. М. Павленко та ін.) розглядають національну консолідацію як процес націєтворення, зміцнення етнонаціо-

нальних груп, з яких складається нація, формування спільних для всіх її суб'єктів території, інститутів, цінностей, ідентичностей (політичних, економічних, соціальних, духовних). При цьому механізмом національної консолідації вважають згуртування нації навколо одної чи кількох надважливих ідей чи їхніх носіїв (харизматичних та інших лідерів), які репрезентують інтереси й уявлення широкого загалу і підкріплені (або й не підкріплені) інституціональними важелями [6; 7].

Важливий аспект національної консолідації – етнічна консолідація, поштовхом до якої є, за Х. Ортега-і-Гассетом, посилення життєвого тону нації, активація стимулів її активного самоздійснення. Масштаби, швидкість і глибина процесів етнічної консолідації залежать від низки соціальних, економічних, етнокультурних, соціально-психологічних чинників. Та найактивніше вони відбуваються: 1) в умовах загрози для цілісності етносу, конфлікту чи конкуренції з іншою етнічною групою (що гостріший конфлікт, то вища згуртованість, то більша орієнтація на досягнення спільних цілей і, відповідно, менша – на особисті завдання, потреби й цінності); 2) у переломні періоди історії, коли перед етносом відкриваються перспективи й можливості сходження на більш високий щабель історичного буття [8].

Більшість дослідників консолідації наголошують на надсумативній, неадитивній її природі й існуванні різних типів надсумативних цілісностей, що мають неоднакові інтегративні властивості й різні типи зв'язків між їхніми частинами. На основі цих інтегративних зв'язків і властивостей В. І. Кирилов виділяє три типи неадитивних цілісностей: механічний, неорганічний і органічний. **Механічне ціле** характеризується такою взаємодією частин, за якої вони мало залежать від цілого, але ціле істотно залежить від них. Проте таке механічне ціле є не простою сумою окремих частин – це інша якість, яка визначається взаємодією їх одна з одною. **Неорганічному цілому** властива така взаємодія частин, яка спричинює взаємоперетворення їхніх властивостей. Порівняно з механічним, у неорганічному цілому залежність частин від цілого є більшою, а залежність цілого від частин – меншою. **Органічному цілому** притаманні не лише внутрішня взаємодія частин, а й взаємодія цілого із зовнішнім середовищем, а отже, здатність до саморозвитку. Значення кореляційних та інтегративних зв'язків для цього типу цілісності дуже велике, його частини не можуть функціонувати поза цілим, а зміна однієї з частин означає й зміни інших частин і цілого загалом [1; 9].

Такий природничо-науковий аналіз типу зв'язків між цілим і його частинами покладено в основу розроблення тривимірної типології і трьох типів соціальних цілісностей, запропонованих Д. В. Пивоваровим [10]:

1) **тоталітарна**, для якої характерне пригнічення частин цілим, нехтування якісних їхніх відмінностей на користь загальній однаковості;

2) *гармонійна*, у якій немає домінування частин і цілого одне над одним, натомість між ними існують зв'язки інтегративного, взаємодоповнювального, взаєморозвивального характеру;

3) *партитивна*, якій властива максимально можлива автономія її частин, яскраво виражений їхній "індивідуалізм" і разом із цим – природна потреба цих частин у взаємодії як потенційній можливості розвитку.

Окремі фрагменти наведених відомостей наявні й у буденній свідомості у вигляді імпліцитного соціального знання, що являє собою достатню (для створення необхідного "запасу різноманітності") кількість нерядоположних, несистематизованих, відносно автономних, стереотипних і творчих, когнітивних, когнітивно-емоційних та емоційних елементів, з яких у разі потреби відтворюються практично придатні імпліцитні теорії (так звані теорії середнього рівня) і моделі світу, що з позиції здорового глузду відносно точно репрезентують соціальну дійсність. За певних обставин ті чи ті елементи активізуються, об'єднуються один з одним і переоб'єднуються (залежно від ситуації), тою чи тою мірою усвідомлюються і вербалізуються або й не усвідомлюються і не вербалізуються (ці ідеї є не лише в психології, а у нейробіології, нейроеконومیці і т. ін.), і саме в цьому полягає творча функція масової свідомості і громадської думки (як вияву останньої) при осмисленні й опрацюванні соціальними суб'єктами будь-якої сфери соціального знання.

Як показали наші дослідження, здійснені протягом 2013–2014 років на вибірках студентів гуманітарних спеціальностей (N=120) із застосуванням психосемантичних і проєктивних методів, основні елементи імпліцитного знання щодо консолідації (щоправда, не всі однаково легко) можуть бути активовані, експліковані й реконструйовані в емпіричний спосіб. Найуспішніше активуються й відтворюються наявні у свідомості студентів: уявлення і припущення щодо вимірів консолідації; консолідувальні міфи; прості типології консолідації; моделі консолідації.

1. Уявлення і припущення щодо вимірів консолідації, тих її "вузлів", у яких відбувається перетин ідей, інтересів, їх інтеграція, єднання:

1) *уявлення про правила і норми (когнітивно-нормативний вимір консолідації)*: індивідуалізм – колективізм як цінність; рефлексивний потенціал; просоціальність; орієнтація на традиції; норми і способи контролю; індивідуалізм – просоціальність; егоїзм – альтруїзм; спільний дискурс, спільні смисли; інтереси, цінності і т. ін.;

2) *уявлення про консолідувальні моделі поведінки (поведінковий вимір)*: прийняття, довіра, відкритість – неприйняття, недовіра, захист; конформізм, підпорядкування – нонконформізм, виклик, спротив; орієнтація на консенсус – орієнтація на харизматичну ідею (харизматичного лідера); консолідація "заради чогось" (наприклад, за спільне майбутнє, за збереження довкілля тощо) або "проти чогось" (проти корупції, проти спільного ворога, проти зовнішнього агресора); комунікація, діалог, зменшення соціальної дистанції – сепарація, збільшення соціальної дистанції;

активне розв'язання спільних проблем – приховування, уникання проблем; співпраця – конкуренція, боротьба тощо;

3) *уявлення про спільну емоційно-почуттєву основу консолідації (афективний вимір)*: спільні емоції і почуття; емпатійність; задоволеність із життя; соціальний оптимізм; психологічний комфорт; толерантність, терпимість до думок і дій інших людей; модальність ставлення до “іншо-сті”.

2. **Консолідувальні міфи** (які є справедливими не більше, ніж помилковими):

1. Міф про спільне для всіх майбутнє.
2. Міф про існування єдино правильного рішення, в якому варто переконати інших.
3. Міф про силу і правду більшості.
4. Міф про те, що правильність своєї позиції можна довести, усунувши, знищивши ворога.
5. Міф про компроміс як спосіб досягнення згоди.
6. Міф про те, що кращий спосіб досягти єдності – поступитися принципами заради спільної справи.
7. Міф про лідера: консолідувати людей здатний харизматичний лідер, мудрий правитель, уряд, який повернеться обличчям до народу, тощо.

3. **Імплицитні типології консолідації громадської думки**. На основі експлікованих імплицитних уявлень, що існують у свідомості студентів, порівняно легко відтворюються такі типи консолідації:

- 1) *спонтанна* (самочинна, стихійна, самоорганізаційна) консолідація, або так звана *народна дипломатія*, і *організована ззовні* (за допомогою певних зовнішніх важелів), або так звана *бюрократична дипломатія*;
- 2) *розвивальна* (за щось, в ім'я чогось) і *захисна* (проти чогось);
- 3) *ситуативна* (тимчасова) і *стійка* (тривала);
- 4) *консолідація навколо ідеї* (партії) і *навколо лідера* (певної особи);
- 5) *демократична*, добровільна і *авторитарна*, примусова.

Одна з реконструйованих нами типологій базується на двох критеріях: перший – авторитет єдиної думки, істини – плюралізм думок (цей критерій репрезентує зміст громадської думки, або її об'єкт); другий – думка еліти, “верхів” – думка громадян, “низів”, “простої більшості” (цей критерій репрезентує носіїв, суб'єктів громадської думки). Тож можна говорити про чотири типи консолідації і чотири типи консолідованої громадської думки:

1) громадська думка, що формується (консолідується) в умовах, коли є одна панівна істина, автором якої є еліта, а отже, ця думка є елітарною за змістом і функціями (власне, *елітарна модель консолідації*);

2) громадська думка, яка формується (консолідується) в умовах, коли авторство єдиної конкурентоспроможної істини належить низам, народів (*соціокультурна, або традиціональна, модель консолідації*);

3) громадська думка, що формується (консолідується) в умовах плюралізму думок, які мають елітарне походження й одночасно припускають плюралізм змістів і плюралізм елітних – у тому розумінні, що вони мають рівні права, – авторів (*плюралістична, або демократична, модель консолідації*);

4) громадська думка, що формується (консолідується) в умовах плюралізму думок, які належать народу, а отже, належним чином не артикулюються і тому мало усвідомлюються або й фактично відчужуються від їхніх авторів (*демоскопічна модель консолідації*).

4. Імпліцитні моделі консолідації – найпридатніші, з погляду здорового глузду, консолідувальні стратегії. Найпоширенішими серед них є:

1) моделі згуртування навколо спільних і значущих для більшості ментальних феноменів (ідей, уявлень, у тому числі про спільне минуле і спільне майбутнє, цінностей, цілей, завдань, авторитетів, нормативних приписів); таке згуртування може бути: *вмотивовано-добровільним*, заснованим на принципах демократії; *самоорганізаційним*, ініційованим “знизу”, заснованим на вірі в єдину ідею, у спільний міф; *декларативно-прескриптивним*, прописаним інструкціями, “нав’язаним зверху”.

2) “протестні” моделі (згуртування, консолідація проти “спільного ворога”, “зовнішньої загрози” і т. ін.), які, власне, мають найпотужнішу консолідувальну силу і найважче піддаються корекції;

3) модель боротьби (спільні дії, об’єднані однією метою – здолати, перемогти ворога);

4) модель співпраці, долучення до спільної соціально значущої діяльності заради розвитку і досягнення відповідних цілей;

5) самопрезентаційні моделі: хто “голосніше кричить” (активно, аргументовано заявляє, проголошує, переконує, у тому числі і через мас-медіа);

6) модель компромісу (балансу інтересів і взаємних поступок сторін);

7) полярна (бінарна, така, що припускає існування єдиної правди, а отже, усе решта – неправда) і полівекторна (плюралістична, що припускає існування кількох істин) моделі;

8) модель консенсусу (означає згоду з оточенням, яка виявляється в публічній поведінці, що цю згоду підтверджує);

9) модель конформізму (поступливість і підпорядкування вимогам групи навіть у разі особистої незгоди з ними).

Описані знання та уявлення студентів про природу (важелі, типи, моделі) консолідації є досить розмаїтими і разом з тим універсальними, позавіковими, позачасовими, позаісторичними, характерними для суспільств будь-якого типу. Окремі їхні фрагменти актуалізуються, взаємодіють, об’єднуються з іншими, специфічними для конкретних суспільств і конкретного історичного часу когнітивними й емоційними фрагментами, утворюючи імпліцитні, якими соціальні суб’єкти керуються в повсякден-

ній соціальній взаємодії на інтерсуб'єктному та інтрасуб'єктному її рівнях. На інтерсуб'єктному рівні консолідувальний потенціал соціальної взаємодії виявляється як толерантні оцінки й висловлювання на адресу носіїв альтернативних точок зору, готовність і здатність до контактів і діалогу, відкритий обмін інформацією, на інтрасуб'єктному рівні – як уявлення про природу соціальної єдності (полівекторну чи полярну), особистісна толерантність (толерантне ставлення до “іншості”), система цінностей та настановлень, які визначають “прийнятні для всіх” мету і способи її досягнення, повага до Я- і Ми-ідентичностей тощо.

У зв'язку із цим надзвичайно важливим видається пошук ефективних інструментів корекції та “переформатування” імпліцитних знанневих систем, увідповіднення їх з актуальними цілями і завданнями суспільства. Одним з таких інструментів є сучасні інтерактивні know how, а саме інформаційні, інтервенційні, акціональні і рефлексивні технології впливу.

Можна припустити, що посилення консолідувального потенціалу таких систем в разі дії означених технологій відбувається завдяки: 1) поглибленню консолідувального змісту соціальних уявлень, їхньої актуальності, гостроти, дискусійності, смисло- й емоційності; 2) посиленню консолідувальної мотивації; 3) активації рефлексії, підвищенню загальної рефлексивної культури учасників соціальної комунікації; 4) зростанню кількісних та зміни якісних показників комунікації; 5) активації і зростанню показників особистої, соціальної, етнічної толерантності тощо. При цьому вплив інформувальних, інформувально-інтервенційних та акціональних технологій на зміну соціальних теорій може бути однаково ефективним, але в разі застосування акціональних технологій вплив є більш стійким (спричинені ним зміни зберігаються протягом більш тривалого часу).

Висновки:

1. Громадська думка є багатофункціональним феноменом масової свідомості, який має потужний консолідаційний і консолідувальний потенціал із мобілізації, унормування та спрямування думок і соціальної поведінки індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів у належне просоціальне річище. Один з потенційних консолідувальних чинників – імпліцитні соціальні теорії (уявлення, моделі, типології) консолідації, які завжди є в її складі і які можуть бути відтворені в емпіричний спосіб за допомогою проєктивних, психосемантичних та інтерпретаційних засобів.

2. Найуспішніше активуються й відтворюються наявні у свідомості студентів: 1) уявлення щодо вимірів і чинників консолідації, а саме: про правила і норми, що репрезентують когнітивно-нормативний вимір консолідації; консолідувальні моделі поведінки (вимір поведінки); спільну емоційно-почуттєву основу консолідації (афективний вимір); 2) впізнану більшістю консолідувальні міфи; 3) деякі типи консолідації: демократична і авторитарна; спонтанна й організована; розвивальна (в ім'я чогось) і захисна (проти чогось); консолідація навколо ідеї і навколо

лідера; 4) моделі консолідації (прийнятні, з погляду здорового глузду, консолідувальні стратегії): консолідація навколо спільних для більшості соціально значущих цілей; “консолідація проти” (спільного ворога, зовнішньої загрози); консолідація-боротьба; консолідація-співпраця; консолідація-компроміс; консолідація-конформізм; бінарні, що припускають лише одну істину, і полівекторні (що припускають плюралізм істин і їхніх авторів) моделі та інші.

3. Ефективним і надійним інструментом корекції імпліцитних соціальних моделей є інтерактивні технології впливу, насамперед акціональні й рефлексивні. Тому розроблення і реалізація таких технологій – консолідувальних за змістом і процедурами – є надзвичайно перспективним напрямом теоретико-прикладних досліджень.

Література

1. *Фролов П. Д.* Громадська думка: критерії та моделі консолідації / П. Д. Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С. 203–210.
2. *Petrunko O. V.* Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / O. V. Petrunko, P. D. Frolov, D. V. Poznyak // *The psychology of politicians* / Ed. by Ashley Weinberg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – С. 203–233.
3. *Петрунько О. В.* Консолідувальний потенціал громадської думки: структурна, динамічна та функціональна складові / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 15. – С. 207–214.
4. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
5. *Полушкевич О. А.* Гендерная дифференциация представлений о солидарности в реалиях современного российского города [Электронный ресурс]. / О. А. Полушкевич – Режим доступа : <http://fst.my1.ru/index/gendernaja-differenciacija-predstavlenij-o-solidarnosti-v-realijakh-sovremennogo-rossijskog-goroda/0-53>
6. *Гнатенко П. И.* Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-пресс, 1999. – 466 с.
7. Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: монографія / наук. ред. О. М. Лозова. – К. : Інтрсервіс, 2014. – 193 с.
8. *Ортега-и-Гасет Х.* Выбранные творения. / Хосе Ортега-и-Гасет. – К. : Основы, 1994. – 424 с.
9. *Кириллов В. И.* Логика познания сущности / В. И. Кириллов. – М. : Высш. шк., 1980. – 175 с.
10. *Пивоваров Д. В.* Онтология религии / Д. В. Пивоваров. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2012. – 564 с.

Reference

1. Frolov, P. D. (2014). Gromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii [Public opinion: criterions and models of consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta*

- politychnoi psykholohii* [Scientific studies on social and political psychology], 34(37), 203–210 (ukr).
2. Petrunko, O. V., Frolov, P. D. and Poznyak, D. V. (2011). Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine. In The ashley Weinberg (Ed.) *psychology of politicians* (pp.203–233). Cambridge: Cambridge University Press.
 3. Petrunko, O. V. (2013) Konsoliduvalnyi potentsial hromadskoi dumky: strukturna, dynamichna ta funktsionalna skladovi [Consolidating potential of public opinion: structural, dynamic, and functional elements]. *Problemy politychnoi psykholohii ta ii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in becoming a citizen of Ukraine], 15, 207–214 (ukr).
 4. Dyrkgeym, E. (1991). *O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sotsiologii*. [Division of public work. Method of sociology]. Moscow: Nauka (rus).
 5. Poliyshevich, O. A. *Gendernaya differentsiatsiya predstavleniy o solidarnosti v realiyah sovremennoogo rossiyskogo goroda* [Gender differentiation of reflections on solidarity in modern Russian city], http://fst.myl.ru/index/gendernaja_differenciacija_prestavlenij_o_solidarnosti_v_realiakh_sovremennoogo_rossijsko_go_goroda/0-53 (Accessed 20 October 2014) (rus).
 6. Gnatenko, P. I. and Pavlenko, V. N. (1999). *Identichnost: filosofskiy i psihologicheskyy analiz*. [Identity; philosophical and psychological analysis] Kyiv: Art-press (rus).
 7. Lozova, O. M. (2014). *Etnopsykholohichniy vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* [Etnopsychological dimension of Ukraine: semiothisa, mythmaking, identity] Kyiv: Intrservis (ukr).
 8. Ortega-i-Gaset, H. (1994). *Vybrani tvory* [Selected works]. Kyiv: Osnovy (ukr).
 9. Kirillov, V. I. (1980). *Logika poznaniya sushchnosti* [Logics of essence knowledge]. Moscow: Vysshaya shkola (rus).
 10. Pivovarov, D. V. (2012). *Ontologiya religii* [Ontology of religion]. Ekaterinburg: Ural. University Publ. (rus).

**Петрунко О. В. Импліцитні моделі консолідації суспільного
мніння в свідомості студентської молоді**

Суспільне мніння розглядається як ресурсний соціально-психологічний феномен, який має належний консолідаційний потенціал. Проаналізовані типи і моделі консолідації суспільного мніння, описані в спеціальній літературі і реконструйовані емпіричним шляхом. Приведені результати реконструкції імпліцитних соціальних моделей консолідації суспільного мніння, існуючих в свідомості студентів педагогічних спеціальностей, отримані на основі опитних методів і проєктивних методів дослідження. Обзначені перспективи корекції цих імпліцитних моделей консолідації з допомогою інформаційно-інтервенційних і акціональних технологій впливу.

Ключові слова: суспільне мніння, консолідація суспільного мніння, імпліцитні моделі консолідації суспільного мніння, корекція імпліцитних моделей суспільного мніння, інформаційні і акціональні технології.

Petrunko O. V. Implicit models of public opinion consolidation in consciousness of student youth

The author suggests a view at the public opinion as at the resourceful socio-psychological phenomenon that has proper consolidation potential. Analyzes types and models of public opinion consolidation that are described in the literature and empirically reconstructed. The article presents the results of the implicit social models of public opinion consolidation, existing in the mind of the students of pedagogical specialties based on the forms of projective techniques and methods of research. Correction perspectives of these implicit models via information-interventional and actional impact technologies are shown.

Key words: public opinion, consolidated public opinion, structural-content component of public opinion, dynamics of public opinion, functions of public opinion, consolidation potential of public opinion.

СЕМАНТИЧНІ КООРДИНАТИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

С. І. Позняк

Політична картина світу як суб'єктивне відображення людиною політики і власного образу в ній конструюється молоддю в межах дискурсу, що продукується суб'єктами політичної соціалізації та віддзеркалює взаємодію їхніх соціалізувальних впливів. Таким є пропонуванний загальний підхід до дослідження особливостей структурування політичної картини світу молоді. Як теоретична основа для емпіричного дослідження репрезентацій студентством соціальної взаємодії в структурі політичної картини світу використовуються теорія соціального капіталу та його психологічна складова – “соціально-психологічний капітал” – ставлення, що підтримують та регулюють інтерсуб'єктну взаємодію. За результатами психосемантичного етапу емпіричного дослідження, участь у якому брали представники ВНЗ чотирьох регіонів країни, визначено основні координати семантичного простору уявлень студентства про соціальну взаємодію. Виявлені смислові та диспозиційні тенденції свідчать про детермінованість уявлень респондентів смислом громадянської суб'єктності, невизначеність значень щодо громадянської ідентифікації та сутності громадської залученості, репрезентацію вузького радіуса інституціональної та міжособової довіри.

Ключові слова: політична картина світу, соціальна взаємодія, соціалізувальний дискурс, соціально-психологічний капітал, громадянська суб'єктність.

Проблема. Соціально-політичний досвід людини, групи, нації відображається в індивідуальній та колективній свідомості неповторним чином, створюючи унікальну картину суб'єктивного світу, яка складається з динамічної системи пов'язаних між собою образів та уявлень про суспільство, політику, структуру та конфігурації влади, ступінь та форми персонального залучення суб'єкта. Внутрішньоорганізований світ суб'єктивного відображення навколишньої дійсності пов'яже об'єктивну

реальність та людину і є умовою послідовності та цілеспрямованості її соціальної активності. Ж. Дюбі наголошував, що системи образів та уявлень, притаманні різним групам і стратам суспільної формації, поєднуються по-різному, але завжди становлять основу людських уявлень про світ, своє місце в ньому і, відповідно, визначають вчинки і поведінку людей [1].

Політична картина світу є частиною загальної картини світу людини і стосується системи образів та уявлень про владу, політичну систему, її структуру, політичних акторів, механізми політичного впливу, способи прийняття політичних рішень, норми і правила політичної взаємодії та політичної участі, образ “Я” в політиці. Дослідження політичної картини світу має як теоретичне, так і прикладне значення. У процесі теоретичного аналізу політичної картини світу відбувається концептуалізація когнітивних та емоційних засад політичної активності суб’єкта, а емпіричні дослідження суб’єктивного відображення політики роблять можливим прогнозування політичних дій громадян і молоді зокрема [2]. Для того щоб зрозуміти секрети впливу влади на свідомість громадян, важливіше досліджувати, на думку О. Б. Шестопаля, навіть не владу як таку, а ті образи, які заповнюють свідомість людей [3]. У сучасному суспільно-політичному контексті країни такі дослідження набувають особливої актуальності.

Мета статті: окреслити основні концептуальні положення підходу до вивчення політичної картини світу і зокрема дослідження семантичних координат соціальної взаємодії у структурі політичної картини світу студентської молоді; представити модель семантичного простору репрезентації студентством соціальної взаємодії, побудовану на основі аналізу даних психосемантичного дослідження, та обговорити отримані результати.

Картина світу і політичного світу зокрема є відображенням як загальнокультурної та загальнонаціональної системи орієнтації, на безумовності існування яких наголошує Е. Фромм [4], так і специфічних (регіональних, ідеологічних, соціально-рольових тощо) конфігурацій уявлень про політичний світ. Суспільство вибудовує певну культурну суперструктуру – загальнонаціональну картину світу – ядро, в якому, за образним висловом Г. Гачева, відображена “цілісність національного життя: і природа, і стихія, і побут, і фольклор, і мова, і образність поезії, співвідношення простору і часу та їхніх координат ... тобто виявляється начебто набір ... основних національних цінностей, орієнтирів, символів, архетипів” (цит. за: [2, с. 89]). Наявність такого ядра уможливорює взаєморозуміння різних груп суспільства, у межах яких відбувається селекція та інтерпретація інформації, що надходить.

У цьому контексті актуалізується питання вивчення потенціалу та особливостей впливу на структурування політичної картини світу студент-

нтської молоді різнорідних, різновекторних та багатозначних смислових конструктів, що виробляються такими суб'єктами політичної соціалізації, як ЗМІ, влада, освіта, громадські організації, релігійні громади, і самою молоддю зокрема. Вербальною репрезентацією соціалізувальних впливів та їхньої взаємодії є дискурс, який, наголошує І. В. Жадан, не лише репрезентує образи, уявлення та смисли учасників взаємодії, а й задає межі реальності і, як динамічна форма соціальної практики, конструює соціум, людину та ідентичність. У межах чинного дискурсу в процесі соціалізації молодь вибудовує власний текст, основними механізмами конструювання якого є селекція, інтерпретація, концептуалізація смислів і значень [5]. Саме соціалізувальний дискурс постає як об'єкт дослідження особливостей семантичного простору соціальної взаємодії у структурі політичної картини світу студентської молоді.

Для визначення базових смислів, що структурують суспільно-політичний дискурс щодо соціальної взаємодії і побудови інструментарію емпіричного дослідження, звернімося до теорії соціального капіталу – досить поширеного в сучасних суспільних науках концепту, що пропонує продуктивні, на нашу думку, підходи до вивчення соціальної взаємодії і її колективного та індивідуального ресурсу [6]. Соціальний капітал пропонуємо розглядати як систему уявлень та диспозицій, що визначають простір спільних значень і смислів, які підтримують та регулюють інтересуб'єктну комунікацію, впливають на вибір патернів і партнерів соціальної взаємодії, а отже, забезпечують здатність суб'єкта вступати у взаємодію з іншими. Таке розуміння поняття в цілому ґрунтується на аналізі праць П. Бурдьє, Дж. Кольмана, Р. Патнама та Ф. Фукуями, які містять базові положення щодо його концептуалізації. Однак викладене визначення віддзеркалює насамперед психологічний аспект соціального капіталу, що відповідає завданням соціально-психологічного дослідження. О. М. Татарко для позначення ставленнєвого аспекту соціальної взаємодії, що, на думку дослідника, лежить в основі формування капіталу соціального, пропонує застосовувати нове поняття – “соціально-психологічний капітал” [7].

Смислові параметри соціальної взаємодії визначалися за результатами аналізу концепцій соціального капіталу Дж. Кольмана і Дж. Нагапіт та С. Гошала [8; 9]. Параметри можна об'єднати у три групи: 1) стосункові (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства і відповідальності); 2) когнітивні (спільні змісти та смисли, вироблені і використовувані індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); 3) структурні (настановлення та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури).

У результаті теоретичного аналізу було також виділено показники соціального капіталу, з урахуванням яких і розроблено, власне, програму емпіричного дослідження семантичного простору репрезентації соціаль-

ної взаємодії в політичній картині світу студентства. За основні показники визначено: репрезентації міжособової довіри й довіри до соціальних і політичних інститутів, ідентичність та ідентифікацію, взаємність зобов'язань та очікувань, визнання “правил гри”, прийняття і забезпечення легітимності суспільних норм та санкцій, долученість до мережі соціальних контактів та соціальної підтримки, громадянську взаємодію та відповідальність (у сфері політичних інтересів, у розв'язанні проблем громади будь-якого рівня), громадянську залученість – формальну (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях тощо) і неформальну (волонтерську, добродійну діяльність).

Емпіричне дослідження уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію здійснювалось у три етапи. На *першому* етапі було проведено контент-аналіз дискурсів суб'єктів політичної соціалізації для виявлення смислових компонентів політичного дискурсу, в координатах яких формуються репрезентації молоді про соціальну взаємодію. Метою *другого* етапу, обговоренню результатів якого присвячена ця стаття, було визначення основних координат семантичного простору, що структурують уявлення молоді про базові ставлення та цінності соціальної взаємодії. Основний метод дослідження на цьому етапі – психосемантичне опитування. *Третій* етап емпіричного дослідження передбачав застосування проєктивних методик для поглибленого вивчення смислів, які структурують уявлення студентської молоді про соціальну взаємодію.

На основі результатів контент-аналізу наукового та освітнього дискурсів (освітнянські ЗМІ та навчальні програми з предметів суспільно-гуманітарного циклу для учнів 10-11-х класів ЗОШ), програмних документів і звітів щодо низки освітніх та просвітницьких проєктів НДО і професійних асоціацій, а також публікацій рубрик “суспільство” і “політика” популярних інтернет-видань за основні теми дискурсу суб'єктів політичної соціалізації щодо соціальної взаємодії було визначено такі: *довіра міжособова та інституціональна; правила гри, норми і санкції; громадянська залученість*. У межах кожної із зазначених тем було сформульовано від 10 до 12 пропозицій¹, що віддзеркалюють основні смислові вектори політичного дискурсу. Далі пропозиції було використано в ході розроблення бланка-опитувальника для проведення другого, психосемантичного, етапу дослідження, апробацію якого було висвітлено в наших попередніх статтях.

У психосемантичному опитуванні взяло участь 482 респонденти – студенти ВНЗ, які представляли різні регіони країни: центральний (м. Київ – 105 осіб; м. Вінниця – 85 осіб); південний (м. Херсон – 97 осіб);

¹ Окремі формулювання було запозичено з опитувальників, що використовувались у всесвітньому дослідженні цінностей (World Value Survey) та європейському соціальному дослідженні (European Social Survey).

східний (м. Донецьк – 105 осіб); західний (м. Івано-Франківськ – 89 осіб). Дані, отримані в ході опитування, було опрацьовано за допомогою методів математичної статистики.

Координати семантичного простору репрезентацій респондентів визначалися за результатами факторного аналізу даних на основі шестифакторної моделі. Щоб виявити регіональні культурно-специфічні особливості репрезентацій молоддю соціальної взаємодії (якщо такі існують), було досліджено факторну структуру репрезентацій соціальної взаємодії студентством у цілому по країні, а також окремо в кожному з регіонів.

Відтак у результаті обробки повного масиву даних психосемантичного опитування студентської молоді різних регіонів України вибудовано *факторну модель репрезентацій соціальної взаємодії* цієї віковою когортю населення (сумарна дисперсія 67,1 %).

Перший найінформативніший фактор – *громадянська активність і відповідальність* (18,28 % внеску в сумарну дисперсію) – об'єднав такі судження: “без залучення до громадської діяльності ми не зможемо відстояти свої соціальні, економічні та професійні інтереси” (0,599); “брати участь у заходах на благо суспільства та своєї громади є обов'язком кожного громадянина” (0,591); “члени громадських організацій – це люди, які вболівають за добробут суспільства і готові поступитися власними інтересами заради спільної справи” (0,560); “серед громадських організацій та волонтерських груп є ті, чий цілі та інтереси я поділяю” (0,530); “тільки своєю активною політичною участю ми, громадяни, зможемо змусити політиків служити інтересам усіх членів суспільства, а не своїм власним (0,480) та ін.

Другий фактор дістав назву *громадянської та соціальної ідентифікації* (внесок у сумарну дисперсію 13,7 %). Він охоплює такі судження: “лише неосвічені і залякані люди можуть виявляти лояльність та довіру до влади і її установ” (0,594); “нехай заможні люди займаються добродіями та волонтерською діяльністю – бідні не повинні нікому допомагати” (0,539); “людина, яка ідентифікує себе з будь-якою групою, втрачає самостійність та індивідуальність і діє “як усі”” (0,522); “у громадян не може бути спільних інтересів з владою” (0,488).

Третім став фактор, що містить судження, пов'язані зі смислами *довіри та взаємності* (внесок у сумарну дисперсію 9,95%): “серед моїх знайомих завжди є люди, на яких я можу покласти в разі потреби” (0,561); “ми живемо в той час, коли нікому, окрім своєї сім'ї, не варто довіряти” (0,505); “людина має завжди бути насторожі, щоб не було охочих скористатися її благодушністю” (0,504); “більшість людей, які мене оточують, цікавляться тільки власним добробутом” (0,493); “я не можу поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнений, що можу розраховувати на взаємність” (0,471).

Четвертий фактор – *ставлення до норм і правил* (9,08 % внеску в сумарну дисперсію) – представлений такими позиціями: “ми всі потураємо корупції, бо готові давати хабарі, аби не витратити час і зусилля на вирішення питань законним шляхом” (0,595); “постійні розмови про недолугість нашого законодавства призводять до того, що люди стають терпимими до порушення законів і правопорушників” (0,469); “слід усвідомити, що депутати будуть дбати про наші інтереси лише тоді, коли ми почнемо витратити свій час і кошти на їх обрання” (0,406).

До п'ятого фактору – *потреба в соціальному захисті* – із внеском у сумарну дисперсію 8,19 % увійшли такі судження: “ототожнення з певною групою, її цінностями та ідеалами допомагає людині почуватися більш захищеною” (0,517); “більшість громадян розраховують на підтримку влади у розв'язанні своїх проблем” (0,413).

Шостий, найменш інформативний, фактор (внесок у сумарну дисперсію 7,9 %) віддзеркалює значення *індивідуальної свободи*, або *свободи вибору*: “оточення не має права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підкоритися встановленим суспільством “правилам гри”” (0,619); “свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать додержанню суспільних норм і правил” (0,432); “я вважаю, що зусилля кожного громадянина, спрямовані на самовдосконалення, важливіші для зміцнення нації та суспільства, ніж участь у політичній та громадській діяльності” (0,401).

Побудована факторна модель свідчить про те, що репрезентації соціальної взаємодії студентською молоддю детерміновані насамперед смислами, пов'язаними з громадянською суб'єктністю. Ці смисли представлені першими двома факторами – “громадянська відповідальність та активність” і “громадянська та соціальна ідентифікація”. Перший фактор свідчить про усвідомлення молоддю важливості активного залучення до суспільно-політичних процесів і налаштованість на участь. Структура ж другого дає змогу виявити якісні особливості такої участі. Більшість студентів, які брали участь в опитуванні, не можуть повною мірою ідентифікувати себе з владою та інститутами держави, громадянами якої вони є. Респонденти, видається, налаштовані бути в опозиції до державної влади і не готові співпрацювати з нею. Так, за результатами аналізу одномірного розподілу даних лише 35% опитуваних не погодились із твердженням “лише неосвічені та залякані люди можуть виявляти лояльність і довіру до влади та її установ”, погодились (сказали “так”) 33%, не змогли зробити свій вибір 32%. А про те коли йдеться про бажаний стан речей, 69 % опитаних вважають, що у громадян можуть бути спільні інтереси з владою, і тільки 9% упевнені, що таких не може бути. Не змогли визначитися з відповіддю 22% респондентів.

Значення третього фактору робить наголос на смислах довіри та взаємності в структурі семантичного простору репрезентації учасників

дослідження. На відміну від попереднього фактору, в якому також представлено значення довіри інституційної, тут ідеться про довіру міжособову. Щоб скласти уявлення про її рівень, проаналізуємо результати одномірного розподілу даних. Із судженням “серед моїх знайомих завжди є люди, на яких я можу покластися в разі потреби” погодились 88% відсотків респондентів, і лише 2% відповіли “ні”. Майже половина (46%) досліджуваних відреагували “так” на судження “ми живемо в той час, коли нікому, окрім своєї сім’ї, не варто довіряти”; 29% не погодились з ним, решта ж не змогла зробити свій вибір. Що ж до судження “людина має завжди бути насторожі, щоб не було охочих скористатися її благодушністю”, то понад половину (58%) студентів підтримали його, 17% з ним не погодились, не визначився з відповіддю кожен четвертий (25%). Більш як третина (38%) респондентів позитивно поставилися до твердження “я не можу поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнений, що можу розраховувати на взаємність”, кожен четвертий (27%) відповів “ні”, а кожен третій (34%) не зміг зробити вибір.

Отримані результати свідчать про доволі вузький радіус довіри та очікуваної взаємності, які структурують уявлення студентства про його взаємодію з іншими. Для більшості респондентів такий радіус обмежується сім’єю та найближчим оточенням – імовірно, коханим(-ою); людьми, яких вони люблять; друзями; Богом ¹.

На користь висновку про вузький радіус довіри, репрезентований дослідженими, говорить і аналіз структури фактору, який актуалізує значення “потреба в соціальному захисті”. Майже дві третини опитуваних (64%) зазначили, що можуть розраховувати на такий захист від групи, цінності та ідеали якої вони поділяють. А що стосується держави, то лише кожен третій студент (35% опитаних) вважає, що громадяни можуть розраховувати на підтримку влади у розв’язанні своїх проблем, тоді як помітно більше (43%) респондентів негативно відреагували на це твердження.

Смисли, пов’язані із соціальними нормами та санкціями, представлені в моделі репрезентацій студентів – учасників дослідження – факторами “ставлення до норм і правил” та “індивідуальна свобода”. Беручи до уваги смислову структуру цих факторів та оцінку респондентами змісту суджень, що увійшли до їхнього складу, можна зробити припущення, що більшість опитуваних визнають “толерантне” ставлення суспільства до порушення як соціальних, так і правових норм. Наприклад, двоє із трьох (67%) респондентів погодились із судженням “ми всі потураємо корупції, бо готові давати хабарі, аби не витратити час і зусилля на вирішення питань законним шляхом”, негативно відреагували на нього лише 15%. Очевидно, що студенти поділяють відповідальність за такий стан речей зі своїми співгромадянами. Разом з тим 75% респондентів вважа-

¹ Наведені конструкти були запропоновані учасниками апробаційного етапу дослідження для закінчення речення “Я скоріше довіряю...”.

ють, що “оточення не має права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підкоритися встановленим суспільством “правилам гри””, і лише 9% не погоджуються із цим судженням. Учасники дослідження високо цінують індивідуальну свободу і вважають, що “свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил” (69% опитуваних).

Висновки. Розглянуті нами підходи до побудови емпіричного дослідження семантичного простору репрезентацій студентством соціальної взаємодії та інтерпретації його результатів ґрунтуються на основних положеннях теорії соціального капіталу і теорії дискурсу, які пропонуємо взяти за концептуальну основу вивчення особливостей структурування політичної картини світу студентської молоді щодо соціальної взаємодії. У семантичній моделі репрезентацій студентством соціальної взаємодії, побудованій у результаті психосемантичного дослідження, знайшли відображення ознаки міфологічності, ірраціональності та ймовірної суперечливості уявлень респондентів, що виявляється у виразності і розгорнутості значень громадянської суб’єктності та активності за специфічною звуженості смислів щодо громадської ідентифікації та соціальної довіри. Невизначною є позиція нормативної поведінки і соціальних санкцій. Правомірно припустити, що громадянська залученість, детермінована образами громадянської суб’єктності, недієздатної влади та вузьким радіусом соціальної довіри, може частково мати протестний або пасивно-споглядальний характер, утім жоден з перелічених смислів не можна розглядати як сталий фактор консолідації та відтворення суспільства.

Вивчення регіональних культурно-специфічних особливостей репрезентацій студентської молоді, інтерпретація результатів наступного етапу дослідження із застосуванням проєктивних методик, а також додатковий аналіз соціально-політичного дискурсу слугуватимуть перевірі та подальшому уточненню наведених даних та зроблених узагальнень і висновків.

Література

1. Дюби Ж. Трехчастная модель, или Представление средневекового общества о самом себе / Жорж Дюби ; [пер. с фр. Ю. А. Гинзбург]. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 311 с.
2. Самаркина И. Полигическая картина мира: опыт и проблемы концептуализации / Ирина Самаркина // Человек. Общество. Управление. – 2012. – №1. – С. 49 – 59.
3. Образы российской власти: от Ельцина до Путина / под ред. Е. Б. Шестопал. – М. : РОССПЭН, 2009. – 416 с.
4. Фромм Э. Иметь или быть / Эрих Фромм ; [пер. с англ. Н. Петренко, О. Иванчук]. – К. : Ника-Центр : Вист-С, 1998. – 392 с.
5. Жадан І. В. Особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 100–112.

6. Позняк С. І. Концептуальні основи дослідження соціального капіталу як чинника громадянського залучення / С. І. Позняк // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 13. – С. 75–84.
7. Татарко А. Н. Социально-психологический капитал и предпринимательская активность личности / А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2013. – № 5. – С. 33–45.
8. Coleman J. S. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
9. Nahapiet J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // The Academy of Management Review. – 1998. – №23 (2) – P. 242–266.

Reference

1. Duby, G. (2000). *Trehchastnaya model, ili Predstavlenie srednevekovogo obshchestva o samom sebe* [The Three Orders: Feudal Society Imagined]. Moscow: Languages of the Russian culture (rus).
2. Samarkina, I. (2012). Politicheskaya kartina mira: opyt i problemy kontseptualizatsii [Political world outlook: experience and problems of conceptualization]. *Chelovek. Obshchestvo. Upravlenie* [Individual. Society. Governance], 1, 49–59 (rus).
3. Shestopal, E. B. (2009). *Obrazy rossiyskoy vlasti: ot Eltsina do Putina* [Images of the Russian government: from Eltsyn to Putin]. Moscow: Russian political encyclopaedia (rus).
4. Fromm, E. (1998). *Imet ili byt* [To Have or to Be]. Translated by N. Petrenko, O. Ivanchuk. Kyiv: Nika-Tsent; Vist-S (rus).
5. Zhadan, I. V. (2014). Osoblyvosti strukturuvannya tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi [Peculiarities of structuring value component of youth's political world outlook]. *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 100–112 (ukr).
6. Poznyak, S. I. (2012). Kontseptualni osnovy doslidzhennia sotsialnoho kapitalu yak chynnyka hromadianskoho zaluchennia [Conceptual foundations of research of social capital as a factor of civic involvement]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in becoming of a citizen of the Ukrainian state], 13, 75 – 84 (ukr).
7. Tatarco, A. N. (2013). Sotsialno-psihologicheskii kapital i predprinimatel'skaya aktivnost' lichnosti [Socio-psychological capital and person's entrepreneurial activity]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 5, 33–45 (rus).
8. Coleman, J. S. (1990). Foundations of social theory. Cambridge, AM : Harvard University Press.
9. Nahapiet, J. and Ghoshal S. (1998). Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage . The Academy of Management Review, 23 (2), 242–266.

Позняк С. И. Семантические координаты социального взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи

Политическая картина мира как субъективное отображение человеком политики и собственного образа в ней конструируется молодежью в рамках дискур-

са, который продуцируется субъектами политической социализации и отображает взаимодействие их социализирующих воздействий. Таким является предлагаемый общий подход к исследованию особенностей структурирования политической картины мира молодежи. В качестве теоретической основы для эмпирического исследования репрезентаций студенчеством социального взаимодействия в структуре политической картины мира используются теория социального капитала и его психологическая составляющая – “социально-психологический капитал” – отношения, поддерживающие и регулирующие интересующее взаимодействие. По результатам психосемантического этапа эмпирического исследования, участие в котором принимали представители ВНЗ четырех регионов страны, определены основные координаты семантического пространства представлений студенчества о социальном взаимодействии. Выявленные смысловые и диспозиционные тенденции указывают на детерминированность представлений респондентов смыслом гражданской субъектности, неопределенность значений, касающихся гражданской идентификации и сущности гражданской вовлеченности, репрезентацию узкого радиуса институционального и межличностного доверия.

Ключевые слова: политическая картина мира, социальное взаимодействие, социализирующий дискурс, социально-психологический капитал, гражданская субъектность.

Poznyak S. I. Semantic coordinates of social interaction in the political world outlook of university students

Political world outlook as individual's subjective reflection of politics and his or her own image therein is constructed by youth in the framework of the discourse produced by the political socialization subjects. The discourse reflects interaction of their socializing influences. Such is the proposed general approach to studying peculiarities of structuring youth political world outlook. The theory of social capital and its psychological component “socio-political capital” defined as a set of attitudes that support and regulate interpersonal interaction is applied as the theoretical basis for the empirical research of youth's representations of social interaction in the political world outlook structure. The psycho-semantic stage of the empirical research whose respondents represented higher education institutions of the four regions of the country resulted in identifying basic semantic coordinates of the university students' representations of social interaction. The identified semantic and disposition tendencies indicate that respondents' representations are determined by the meaning of civic subjectivity, ambiguity of the semantics of civic identification and essence of civic involvement, portrayal of narrow radius of institutional and interpersonal trust.

Key words: political world outlook, social interaction, socializing discourse, socio-psychological capital, civic subjectivity.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ У СВІТЛІ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

В. Д. Шульга, м. Канів

Розглянуто психогенез українських суспільствотворчих процесів,
виходячи з психодуховної та психосоціальної організації українства як на-

ції, історичний поступ якої визначається специфікою національного характеру та енергетичним строем української душі. Звернено увагу на кордоцентричність, рефлексивність та родинність як такі ознаки національного характеру, що безпосередньо впливають на усупільнене життя кожного українця зокрема та всіх разом. З'ясовано, що українцям як носіям певного ментального світовідчуження властиві високорозвинена суб'єктність, спонтанійність, надання переваги вчинковим формам вирішення суперечностей, висока емпатійність до життєвих переживань значущих інших та здатність до спільного морального діяння складних життєвих ситуаціях. Сутнісною ознакою особистісного та громадського життя українців визначено суб'єктно-вчинковий формат впливу людини на людину, запотенційований на рівні властивого нації архетипового, психофрактального. Виявлено, що на генетичному рівні наші співвітчизники тяжіють до виборчого типу громадянського суспільства, при цьому соціально-психологічним підґрунтям спроможностей і прагнень спільно до такого суспільства є усталена в складних геополітичних умовах генеральна ідея вічового принципу існування громади, що імплікується із суб'єктно-вчинковим рівнем взаємодії в родині-спільці. З огляду на необхідність розв'язання проблеми державотворення в Україні у форматі, близькому до генетично закладених соціетальних програм, обґрунтовано доцільність використання суб'єктно-вчинкового підходу до вивчення процесів українського суспільствотворення та концептуалізації притаманної українцям моделі громадянського суспільства.

Ключові слова: українська психіка, національний характер, український індивідуалізм, національна ідея, громадянське суспільство, суб'єктно-вчинковий формат впливу людини на людину, суб'єктно-вчинковий підхід.

Справа забутої, загубленої української людини – це не справа однієї провінції, сходу чи заходу; і не справа одного віровизнання; і не однієї партії чи групи! Це справа українська, спільна всім.

М. Шлемкевич

Проблема. Громадянське суспільство є загальновизнаною метою в усьому світі, в основу якої покладено увагу до людини, ідею модернізації як безперервного осучаснення світу й кожного індивіда, досягнення розвинутого соціального стану. Буремне, тяжке сьогоднішнє Україну, пов'язане з боротьбою за національну незалежність, демократію та європейські стандарти соціального життя, вияскравлює її поступ до такого суспільства. Феномен Євромайдану та всі події соціально-політичного життя тому засвідчили відновлення архетипових ідеалів “вищих цілей” українства, повернення із забуття спроможностей українця оцінювати себе за своїми вчинками крізь призму справедливості, волі і спільного добра для всіх співвітчизників.

Нині нас цікавить шлях до демократії такого типу, що утвердився в більшості європейських країн, у яких панують державні нації. Але кож-

на із цих націй ішла до власної моделі громадянського суспільства тривалий час, маючи на те своє культурне підґрунтя. Кожен народ у своєму політичному житті має властиву лише йому провідну (національну) ідею, що складалася в його часово-просторовому полі під дією багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Тож унаслідувати чи перейняти чужу модель демократії неможливо. Для нас, українців, актуалізується проблема концептуалізації і створення власної моделі громадянського суспільства, а разом з ним і нової української національної держави. Опертям у цьому мають стати психоментальні особливості українського світовідчуження, власний досвід продукування національної ідеї та європейські політико-правові норми і цінності.

В умовах протистояння між державою і громадянським суспільством на етапі переходу від тоталітарного режиму до демократичного типу суспільства та організації державної влади як громадське життя, так і концепція громадянського суспільства завжди є певним чином заполітизованими (О. В. Скрипнюк). Тож цілком природно, що в сьогочасній вітчизняній теорії громадянського суспільства ми маємо значні напрацювання у сфері політико-психологічних, соціальних психологічних (М. М. Слосаревський, І. В. Жадан, Т. М. Титаренко, В. О. Тагенко, З. С. Карпенко, Н. В. Хазратова, М. І. Пірен, О. А. Донченко, А. В. Фурман, І. А. Дідук, Т. В. Вольфовська, С. І. Позняк, О. М. Скар), політологічних (В. М. Бебик, В. І. Бортников, Л. О. Дегтерьова, А. І. Кудряченко, Ю. Ж. Шайгородський) та соціологічних (О. Г. Злобіна, А. Ф. Колодій, О. С. Резник) досліджень.

Утім, як слушно зауважує А. Ф. Колодій, політично-правовий ухил в уявленнях про громадянське суспільство часто не допомагає, а заважає з'ясуванню того, як саме відбувається процес формування добропорядних громадян. Він маскує специфіку непростой концепції громадянського суспільства, довкола якої точиться так багато суперечок [1]. Відповідно останнім часом ми стаємо свідками спроб вироблення загального багатовимірного розуміння демократичного громадянства і громадянськості на основі їхніх загальноновизначених характерних складових.

У пошуках власних ресурсів та механізмів розвитку українського демократичного суспільства та громадянськості українців на тлі світових глобалістичних тенденцій вітчизняні науковці звертаються як до напрацювань західних колег (Дж. Александер, Ю. Габермас, М. Уольцер, Дж. Маклін, Л. Соломон, Дж. Коен, А. Арато, Т. МакЛоклін, П. Кубов, Д. Гроссман, А. Ніномія, О. Ічілов, Д. Міллер, Х. Старкі, Б. Крік та ін.), так і до праць українських етнопсихологів, соціальних психологів, філософів та істориків (М. Костомаров, Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, В. Янів, В. Липинський та ін.).

У дискурсі громадянського суспільствотворення та вивчення усіх процесів, пов'язаних із ним, на особливу увагу заслуговує пошук таких науково-теоретичних підходів, які дали б змогу не тільки "побачити"

і напрацювати модель власне українського громадянського суспільства, а й допомогти спільноті, за словами В. Б. Антоновича, досягти високого рівня культурного розвитку та щиро переконалися в правдивості ідеї; з-поміж усіх громадських станів набути готовності до великих особистих жертв на користь ідеї та спільного добра [2]. На наш погляд, значний соціально-психологічний ресурс задля вирішення цих завдань містить у собі суб'єктно-вчинковий підхід, розроблений В. О. Татенком [3].

Мета нашого наукового пошуку полягала у вивченні соціально-психологічного підґрунтя шляхів становлення українського громадянського суспільства в контексті суб'єктно-вчинкового підходу, а також уявлення можливостей застосування цього підходу як методології українського суспільствотворення.

Для українського простору сутнісний зміст і формовиявлення громадянського суспільства є близькими за історичними (часовими), просторово-географічними та культуроморфічними вимірами буття нації. Про це свідчать наукові розвідки у сфері української етнопсихології Ю. Липи, О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича, В. Яніва та ін. Спорідненість між українськими суспільствотворчими процесами і європейськими традиціями побудови громадянських суспільств свідчить про належність українського суспільствотворення до європейського формату таких процесів, а проте змушує замислитися над специфікою національного характеру, використання спроможностей якого єдине здатне уреалізувати становлення українського громадянського суспільства [4 – 6].

Виникає багато запитань такого ґатунку, як що єднає спільноту, яка має трагічну історію вікових поневолень, гніту, утисків, боротьби та безправ'я, з європейською культурою побудови громадянського суспільства? чому розгублений перед хаосом нинішніх подій українець не може сліпо наслідувати найкращий досвід націєтворення провідних західних демократій? що таять у собі загадкова українська душа та національний характер? Відповіді на ці запитання не лише спрощують потуги вирішення, здавалося б, архіскладних суспільних завдань, а й окреслюють шляхи побудови українського громадянського суспільства.

Отож спробуємо осягнути глибини української душі, феноменологію широковідомого українського індивідуалізму, соціально-психологічні настановлення і підґрунтя українського суспільного буття, яке насправді більше відповідає тому сенсу і змісту, що ми вкладаємо в поняття “співжиття”. Власне, нам потрібно осягнути, що таке українська психіка і наскільки властивими їй є смисл, інформаційно-енергетичне поле і структура громадянського суспільства.

Свого часу Г. Лебон зауважував, що ключами долі народу є його характер і вірування. Відштовхнімося від цієї думки і передовсім з'ясуємо, що ми розуміємо під характером і національним характером. Прагнути знайти психологічне обґрунтування для української національ-

ної школи, В. П. Москалець звертається до категорії “характер” і визначає його як складову національної психології, до якої також належать особливості перебігу психофізіологічних та емоційних (темперамент) і ментальних (інтелект, мислення) процесів, а також національне підсвідоме [7, с. 8]. Б. Цимбалістий говорить про те, що національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчуття і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої [9, с. 70]. Згідно із започаткованим ним культурно-антропологічним підходом до проблеми національного характеру останній є своєрідною персоніфікацією культури певної національної спільноти. Його (національного характеру) культурний вимір позначається “поставою про норми і форми реакції людей на зовнішні і внутрішні побуди, наприклад на власні інстинктивні потреби та імпульси” [там само, с. 82]. Отже, маємо підстави говорити про те, що національний характер є психогенезою громадянського суспільства, якщо під тим розуміти “життєвий світ людини” і “публічну сферу суспільної взаємодії” (Ю. Габермас), “сферу людської солідарності” (Дж. Александер), чи то “простір непримусової людської асоціації” (М. Уольцер), і вповні утверджувати, що воно виникає як “явище, мережа відношень і стосунків між людьми не зовні людини, а через людину, на основі певних слонук мислення, розуміння й сприйняття, що продукують відповідні значення і символи, тексти і контексти, а також мотивують відповідні вчинки, поведінку і самодостатню (демократичну) мовно-мовленнєву практику” [8, с. 23].

Серед ознак українського національного характеру І. Мірчук та Д. Чижевський відзначають перевагу почувань над раціональним у психології співвітчизників, М. Костомаров за основну має релігійність українця, а О. Кульчицький – емоційність та “кордоцентричність”, наполягаючи на тому, що висока унаявленість останньої виокремлює українську психіку з-поміж інших (на відміну від розумово-вольової складової, яка є досить слабкою) [5, с. 17]. Поряд із цим О. Кульчицький обстоює думку, що одночасно з “кордоцентричністю” вдачі генетично формувалася і “велика рефлексивність” українця, чому, власне, і завдячують дві першочергові настановленості українців: активно-рефлексивна і безпосередньо рефлексивна. Тож вищезгаданий автор доходить висновку: “під “українською психікою” розуміємо ідеальний, тобто тільки в ідеї, в “мислі” існуючий тип структури пов’язаності прикметностей розуму, волі і серця” [там само, с. 48].

В. Л. Храмова, посилаючись на напрацювання М. Костомарова, В. Липинського, О. Кульчицького, висновує, що українське колективне несвідоме є наскрізь позитивним [там само, с. 10]. Головною ж видається “цілісність психічної української структури у своєму відношенні до світосприймальних настановлень” [там само, с. 56]. Такої ж думки дотримується і Ю. Липа, говорячи про “одність”, духовну єдність українців. Він пов’язує цей факт з особливістю українського культурного підґрунтя, а

саме “родинністю”, яку вважає першозначущою серед інших ознак національного характеру. “Ставлячи високо поняття родини і роду, – пише Ю. Липа, – українець створює підстави до морального контролю над одиницею. Тому таким важливим чинником українського суспільства є громадська опінія (думка). В українців остання – це систематичний контроль передусім особистої моральності” [4, с. 210]. І далі: “...українці мають вроджені здібності – тривало репрезентувати і висловлювати свою асоціацію. Українець звик до групи, і то часто родинного характеру, і лишень там може дати максимум енергійної і витривалої праці та продуктивності” [там само, с. 244]. Отже, спільність притаманна українцям і відповідає їхньому суспільному способу життя, але вона має інші засадничі основи, ніж-то російська, американська чи будь-яка європейська. Постаючи із самого осердя становлення психіки українця, вона ототожнюється із соціальним феноменом “малого гурту”, об’єднаного емоційно-почуттєво, а не “спілки” на підвалинах єдиної мети [5, с. 31]. Із цим пов’язаний індивідуалізм українців, докорінно відмінний від колективістської психології росіян, які державу сприймають як єдино можливого правника, захисника й упорядника суспільного життя, але водночас і відособлює український спосіб утвердження індивідуального існування від будь-якого іншого. Як зазначає М. Шлемкевич, українців характеризує індивідуалістичний уклад життя, який відповідає екзистенційній своєрідності національної культури. Не чистий індивідуалізм властивий українцеві, лишень асоціативна група, громада, громадсько-суспільні форми, що є органічним складнем української державності [6, с. XII].

Відтак *український індивідуалізм є родинно-спілковим*. Йому притаманні індивідуальна форма цілепокладання та особиста відповідальність кожного в “малому гурті” за наслідки цілереалізації справи перед собою і значущими іншими. Такий індивідуалізм – явище прогресивне, бо є “передумовою появи суб’єкта – особистості, котра, інтеріоризуючи соціально-комунікативну базу, здатна до свідомої побудови громадянського суспільства в традиціях європейського розвитку” [там само, с. V-VI].

Наразі зробимо декілька попередніх висновків та визначимо, який формат соціальної взаємодії для українців є засадничим з погляду історичного поступу. Виходячи з особливостей психічної організації, можна стверджувати, що українцям властиві: 1) досить *висока суб’єктність*, яка не несе в собі ознак зовнішньої агресивної активності щодо зовнішнього світу, а радше вирізняється споглядальницько-рефлексивною амплітудою активної внутрішньої діяльності, що послуговується максимальним творчим самовиявом у певних життєвих подіях; 2) *спонтанійність*, яка зумовлюється частково вищезгаданю особливістю самозаглибленої і самовмотивованої внутрішньої діяльності, частково – емоційно-почуттєвою енергетичною інтенціональністю; 3) надання переваги “*вчинковим формам вирішення суперечностей*” (В. А. Роменець), що пов’язано з учинковим виміром українцями соціальної реальності: ми не лише “зна-

емо те, що любимо, і любимо те, що знаємо”, а й відповідно діємо, створюючи за певних умов завдяки кордоцентричності і рефлексивності вдачі та психодуховним енергетичним потенціям “одності” мережі взаємодій за участю розуму, волі і серця; 4) *висока емпатійність* до життєвих переживань значущих інших та *здатність до спільного морального діяння* у вирішенні складних життєвих ситуацій; при цьому левову частку емоційної напруги, душевно-духовних переживань у спільному діянні добровільно бере на себе той, хто вирізняється серед “малого гурту” більшою психологічною готовністю до подолання негараздів – аж до самопожертви.

Цілком очевидно, що природним для українця і таким, що дає змогу відбутися генетично закладеним у ньому (українцеві) потенціям, є суб’єктно-вчинковий формат особистісного та спільного/громадського життєздійснення. Він єдиний унааявлює та об’єктивує беззастережну спонтанність і разом із цим глибоку усвідомленість та відповідальність учинкового існування, індивідуалізує і проектує психоенергетичну напругу вільного волевиявлення українського духовного першопочатку, утілесненого в кожному з нас.

Усе вищезазначене дає змогу збагнути соціально-психологічне підґрунтя спроможностей і прагнень української спільноти до громадянського суспільства, осягнути природу і формат можливостей здійснення останнього. Але як бути з правовим полем функціонування того-таки громадянського суспільства в Україні, а чи й тут можна покластися на культурне підґрунтя нації?

Звернімося ще раз до питомих особливостей української психічної структури. Як стверджує Б. Цимбалістий, з “інтроекцією” своєрідного “матріархатного” стилю родинного життя в підсвідоме українця ще в дитячому віці входить ідея рівності дітей Неньки-України, а водночас – недовіра, нехоть, ворожість до насильницької влади [5]. А. Андрієвський вважає, що правнича культура характерна була ще для культури українських прапредків – трипільців; звідти, на думку Ю. Липи, бере початок правниче поле українського державотворення, а отже, в українців вроджений потяг до законності. Щодо сучасних українців, то вони у власній крові мають усі ті українські асоціативні групи, що були витворені тисячоліттями. Це і є запорукою постійного відродження української державності: під тими чи іншими назвами вони (асоціативні групи) будуть постійно відтворюватися і поєднуватися у свою ієрархію [4, с. 244-245]. Узагальнюючи міркування, вищезгаданий автор доходить висновку: державність в Україні не може бути накинutoю чужинецькою дисципліною, а може постати лише як розвій асоціацій на підложжі власних традицій [там само, с. 247]. На тому наполягає і М. Шлемкевич, доводячи, що поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший компонент українського Я, а отже, і національного характеру впродовж усієї трагічної долі України. Звідси – непереборний і нестримний, органічний і масовий потяг до Волі [6, с. VI].

Нарешті, перед нами постає запитання: якою ж має бути, виходячи з усього сказаного, модель українського громадянського суспільства? Безперечно, кожне громадянське суспільство власним стрижнем має національну ідею та певні моральні ідеали, навколо яких гуртується спільнота. На жаль, у нашому повсякденні й досі побутує думка, що українці не мають такої ідеї та ustalених моральних ідеалів. Однак це зовсім не так.

Упродовж тривалого часу у своєму політичному житті український народ напрацював власну “провідну ідею”, як її визначає В. Антонович, чи то “генеральну ідею”, за висловом М. Шлемкевича. Задля вияснення сутності останньої В. Антонович визначає українську ідею у порівнянні з російською та польською, спираючись на геополітичний важіль її становлення. Так, зокрема, він зазначає, що провідною ідеєю великоруського народу зажди був абсолютизм (за допомогою останнього цей народ і спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї); польська нація за провідну ідею мала демократичну аристократію. Натомість українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: *принцип вічовий, принцип широкого демократизму і визнання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства*. Утім, цьому народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, перегодом судовим устроєм у так званих копних судах; нарешті ця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козаччині, а ще виразніше – із погляду запровадження й зреалізування її в житті – у Запорозькій Січі [1, с. 17].

Тож із трьох можливих типів громадянських суспільств – демократичного, посередницького та виборчого (за типологією А. Колодій [31]) – українці генетично тяжують до того з них, що імплементує обидва інші – виборчого. Але саме його найтяжче уреалізувати в суспільному повсякденні, адже “трудніш за все ту ідею завести в життя, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу” [2, с. 17].

На сьогоднішній день історія українського націєтворення налічує три можливості “уведення в життя” власної генеральної ідеї: уперше – за часів Хмельниччини (1648 – 1654 роки), вдруге – за часів Української Народної Республіки (1917 – 1922 роки), утретє – починаючи з грудня 1991 р. [9, с. 32]. Дві з них мали трагічну розв’язку і були безповоротно втрачені для України; третя, як бачимо, найтриваліша, але й вона мало не закінчилася подібним чином у 2013 р. Завадила тому проявлена народом політична воля. Проте й зараз національна ідея, а разом з нею і реальний історичний шанс становлення та утвердження українського громадянського суспільства в страшній небезпеці, що пов’язано як із зовнішнім, так і з “внутрішнім” ворогом. Та якщо із першим ми знаємо, як боротися, то другий є набагато більшою проблемою, особливо в умовах зовнішньої агресії.

Передовсім, як слушно радить М. Шлемкевич, потрібно його “розпізнати й безжалюбно зобразити через адекватне теоретичне відтворення” [6, с. IV].

Власне кажучи, це вже зроблено, адже “внутрішній” ворог принаймні двічі завадив уреальнити українську провідну ідею. Так, В. Антонович мовить про те, що “український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни” [2, с. 18], іншими словами, забракло культурного розвитку, переконань, витривалості. “Недостача цивілізації” тут визначається у двох напрямках. У першій бачимо: ті, що ставали на чолі українського народу та бралися піклуватися народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури; особистий егоїзм у них брав верх над громадською справою або ж, будучи поставленими до керівництва ворожими українській нації силами, вони взагалі не плекали національні інтереси. У другій – не було оприлюднено в конкретних виразах народні бажання, тогочасна суспільність не вміла скодифікувати свого народного звичаєвого права [там само, с. 18], тобто українська спільнота не могла виробити свого ціннісно-нормативного базису духовної, соціальної та матеріальної сфер життя, не мала єдиного механізму відтворення цілісної картини світу [9, с. 32].

Імовірно, сьогодні ми вже осягнули і визнали свого внутрішнього ворога у першому “образі”, а, як відомо, розуміння і визнання дає наснагу для змін у політичному житті, що в українському варіанті завжди ініціювалися “знизу”. Якщо відбувся Євромайдан і нині народ на засадах родинно-групового індивідуалізму гуртується, аби дати відсіч зовнішньому агресору та внутрішньому ошуканству і зрадництву, то можемо говорити про те, що напрацьовується власний ціннісно-нормативний базис для того, щоб могло відбутися українське громадянське суспільство. Ускладнюється цей тернистий шлях ще третім “образом” триголового “внутрішнього” ворога, а саме відсутності в поведінці більшості громадян етично-морального гальма, з чим пов’язуємо злочинство, хабарництво, продажність, алкоголізм, гедонізм, привілейований пріоритет особистого над спільним, загальним, державним, суспільним, відсутність національної самоідентифікації аж до мрій про чужий чобіт над Україною і над собою [там само, с. 22-23].

Тож знаючи, яким має бути українське громадянське суспільство (вічовим), на яких засадах воно повинно розбудовуватися (архетиповому патерні родинності, першозначущості асоціативних груп/громадських організацій, власній високій відповідальності одиниць за те, що відбувається в її житті та в житті асоціації), та беручи до уваги властивості національного характеру, генетично закладений в українцеві потяг до суб’єктно-вчинкового способу життя, маємо підстави говорити про пріоритетність для української ментальності суб’єктно-вчинкового формату суспільствотворення задля розвою українського громадянського суспільства.

Ще одним доказом нашого висновування з вищенаведеного теоретизування є те, що найбільшою сакральною і сокровенною цінністю гро-

мадянського суспільства для українців є його здійснення через оприявлення свободи і солідарності, яка так само стає оприсутненням свободи “іншого” у світовідношенні особи. Останнє ж передбачає і потребує взаємозалучення до власних справ “сердець, почувань і розуму” інших людей [9, с. 13]. Такий формат взаємовпливу громадян стає найсильнішим мотиватором їхньої внутрішньої самодисципліни в “малому гурті”, нарощує силу їхніх вольових якостей та зміцнює моральні важелі в поведінці і разом із цим підсилює переконаність у правдивості спільної ідеї. Цьому відповідають етапи суб’єктно-вчинкової підтримки іншого як суб’єкта життєдіяльності, яких В. О. Татенко виділяє сім: перший екзистенційний вчинковий акт передбачає діяльне сприяння тому, щоб інша людина відчувала реальну підтримку у відстоюванні нею свого права на буття; другий різновид вчинкового впливу передбачає таке ставлення і такі дії щодо іншої людини, які утвердили б її в її власне людських суб’єктно-вчинкових потенціях; третій має на меті визнання і стимулювання розвитку в людині її суб’єктних потенцій; четвертий уможливорює співчутливу суб’єктно-вчинкову підтримку в тому, щоб правильно приймати життєво важливі рішення, виявляючи при цьому поміркованість і рішучість, долаючи невпевненість і страх перед реальною зустріччю зі світом; п’ятий передбачає допомогу вчинковим впливом, що стимулює вольову і виконавську активність іншого учасника взаємодії; шостий різновид вчинкового впливу урештє допомагає іншому в оцінюванні власних діянь і, нарешті, сьомий покликаний надати допомогу іншій людині в нарощуванні досвіду автентичного суб’єктно-вчинкового життя, у розвитку здатності його творчого синтезу і самостійного креативного використання в різних сферах життєдіяльності [10, с. 192-193].

Вищеокреслені етапи суб’єктно-вчинкового впливу людини на людину дають змогу фіксувати зростання в громадян рівня культури, духовності, самосвідомості та цілеспрямованості, зрештою, їхньої готовності до спільного творення цінностей вищого порядку, тим самим засвідчуючи поступ українців до власного громадянського суспільства, що, власне, і свідчить про значні теоретико-методологічні спроможності суб’єктно-вчинкового підходу для вивчення процесів українського суспільствотворення.

Висновки. Ідея громадянського суспільства і стан суспільного життя, позначений цим поняттям, є близькими українській ментальності на психогенетичному рівні, що пов’язано з прикметностями національного характеру, усталеного під впливом геополітичних та культуроморфічних чинників. Предметом умотивованих, історично зумовлених домагань українців є вічеве громадянське суспільство. Шлях і перспективи його становлення лежать у форматі унаявленої самою природою української психіки особливості суспільного життя народу, що імплікується із суб’єктно-вчинковим рівнем взаємодії в родині-спільці. Тому вивчення процесів українського суспільствотворення на засадах суб’єктно-

вчинкового підходу дає змогу по-новому подивитися на проблему державотворення в Україні та досягнути перспективи втілення в життя національної ідеї та моральних ідеалів українців, репрезентованих в уявленнях про Волю, Правду і Долю. Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо передусім у застосуванні суб'єктно-вчинкового підходу як методології громадянської освіти, спрямованої на розвиток у молодого покоління громадянськості на українській психоментальній основі.

Література

1. *Колодій А. Ф.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, – 2002. – 276 с.
2. *Антонович В. Б.* Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. – К. : Україна, 2004. – 304 с.
3. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
4. *Липа Ю. І.* Призначення України / Ю. І. Липа // Всеукраїнська трилогія : у 2 т. Т. 1 : Призначення України. – К. : МАУП, 2007. – 336 с. – (Бібліотека українознавства; Вип. 12).
5. Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
6. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : Фенікс, 1992. – 168 с.
7. *Москалець В. П.* Психологічне обґрунтування української національної школи / В. П. Москалець. – Львів : Світ, 1994. – 120 с.
8. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови – К.: Вид-во Ін-ту ліберал. суспільства, 2007. – 318 с.
9. Монологи в Універсумі: Актуальні проблеми сучасної України. – Львів : Універсум, 2000. – 200 с. – (Серія “Громадянське суспільство”).
10. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова природа психології впливу людини на людину / В. О. Татенко // Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – С. 188–195.

Reference

1. Kolodii, A. F. (2002). *Na shliakhu do hromadianskoho suspilstva. Teoretychni zasady i sotsiokulturni peredumovy demokratychnoi transformatsii v Ukraini.* [On a way to civil society]. Lviv: Chervona kalyna (ukr).
2. Antonovych, V. B. (2004). *Korotka istoriia Kozachchyny* [Brief history of Cossacks land]. Kyiv: Ukraina (ukr).
3. Tatenko, V. O. (2006). *Subektno-vchynkova paradygma v suchasnyy psykhologii* [Subject-deed paradigm in contemporary psychology]. *Liudyna. Subekt. Vchynok: Filozofsko-psykhologichni studii* [Individual. Subject. Deed : Pshilosophical-psychological studios] (pp 316–318). Kyiv: Lybid (ukr).
4. Lypa, Yu. I. (2007). *Pryznachennia Ukrainy* [Ukraine's purpose]. In 2 t. *Vseukrainska trylogiia T. 1: Pryznachennia Ukrainy 2 t.* [All-Ukrainian trilogy in 3 volumes], issue 12. Kyiv: MAUP.
5. *Ukrainska dusha.*(1992). [Ukrainian soul]. – Kyiv: Feniks (ukr).

6. Shlemkevych, M. (1992). *Zahublena ukrainska liudyna*. [A Lost Ukrainian Man]. Kyiv: Feniks (ukr).
7. Moskalets, V. P. (1994). *Psykhologichne obhruntuvannia ukrainskoi natsionalnoi shkoly* [Psychological rationale of Ukrainian national school]. Lviv: Svit (ukr).
8. *Hromadianske suspilstvo v Ukraini za doby globalizatsii: tsinnisno-normatyvne ta instyutsiine zabezpechennia yoho rozbudovy*. (2007). [Civil society in Ukraine in the era of globalization: value-normative and institutional provision of its development]. Kyiv: Publ. of Institute of liberal Society (ukr).
9. *Monolohy v Universumi: Aktualni problemy suchasnoi Ukrainy* (2000). [Monologues in Universum: Actual problems of contemporary Ukraine]. Lviv: Universum (ukr).
10. Tatenko, V. O. (2008). Subektno-vchynkova pryroda psykhologii vplyvu liudyny na liudynu [Subject-deed nature of the psychology of the influence of one person on another] In M. M. Slyusarevskyi (Ed.) *Osnovy sotsialnoi psykhologii: Navchalnyi posibnyk* [Bases of social psychology: train aid] (pp. 188 – 195). Kyiv : Milenium (ukr).

Шульга В. Д. Гражданское общество в Украине: вызовы сегодняшнего дня в свете субъектно-поступкового подхода

Рассмотрен психогенезис украинских обществообразовательных процессов, исходя из психодуховной и психосоциальной организации украинцев как нации, историческое развитие которой определяется спецификой национального характера и энергетическим строением украинской души. Обращено внимание на кордоцентричность, рефлексивность и семейственность как такие признаки национального характера, которые непосредственно влияют на обобщественную жизнь каждого украинца по отдельности и всех вместе. Установлено, что украинцам как носителям определенного ментального мироощущения свойственны высокая субъектность, спонтанность, склонность к поступковым формам решения противоречий, высокая эмпатийность по отношению к жизненным переживаниям значимых людей и способность к совместному моральному деянию в сложных жизненных ситуациях. В качестве сущностного признака личностной и общественной жизни украинцев определен субъектно-поступковый формат влияния человека на человека, запотенцированный на уровне свойственного нации архетипичного, психофрактального. Выявлено, что на генетическом уровне наши соотечественники склонны к избирательному типу гражданского общества, при этом социально-психологическое основание их способностей и стремлений к такому обществу составляет сформировавшаяся в сложных геополитических условиях генеральная идея вечового принципа существования сообщества, что имплицитно с субъектно-поступковым уровнем взаимодействия в семье-союзе. Учитывая необходимость решения проблемы создания государства в Украине в формате, близком к генетически заложенным социетальным программам, обоснована целесообразность использования субъектно-поступкового подхода к изучению процессов украинского обществообразования и концептуализации характерной для украинцев модели гражданского общества.

Ключевые слова: украинская психика, национальный характер, украинский индивидуализм, национальная идея, гражданское общество, субъектно-поступковый формат влияния человека на человека, субъектно-поступковый подход.

Shulha V. D. Civil society in Ukraine (today's challenges in the light of the subject-deed approach)

The psychogenesis of the Ukrainian society creation process is viewed from the perspective of psycho-spiritual and psychosocial organization of Ukrainians as a nation, which has history determined by the peculiarities of the national character and energetic construction of the Ukrainian soul. Attention is paid to cordocentricity, reflectivity, family orientation as the attributes of the national Ukrainian character and their influence on the social life of every Ukrainian. It has been proved, that Ukrainians have high level of subjectivity, spontaneity, they prefer deed forms of solving problems, have high level of empathy to the life sufferings of the significant others and ability to conduct joint moral actions in difficult life situations; the essential attribute of their private and civil life is the subjective-deed format of the influence of a person on a person, based on the archetypes and psychofractals level that is typical for the nation. It was found, that on the genetic level Ukrainians tend to prefer the elective type of the civil society, and the social-psychological foundation of abilities and aspiration of a community is based on the idea of "viche" principle of the existence of community to such a society that is well established on the complex geopolitical conditions and is implicated by the subjective-deed level of interaction in the family-community. Since there is a necessity to solve state formation problems in Ukraine in the format close to the genetic societal programs, expediency of use of the subjective-deed approach to research of the processes of society formation in Ukraine and conceptualization of the model of the civil society belonged to Ukrainians has been proved.

Key words: Ukrainian psychics, national character, Ukrainian individualism, national idea, civil society, subjective-deed format of the influence of a person on a person, subjective-deed approach.

**КОПІНГ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ВИКЛИКИ
ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Н. В. Родіна, м. Одеса

Проведено огляд досліджень воєнного стресу в межах основних теоретичних підходів, перспективних для практичного застосування. Звертається увага на те, що сьогодні великі маси людей як військовослужбовців, так і цивільного населення, зазнають впливу екстремального стресу. Розглянуто основні парадигми дослідження воєнного копіngu: диспозиційну (полягає в тому, що особистісні риси здатні впливати на конкретні типи специфічної поведінки подолання в стресових умовах), транзакційну (розглядає когнітивну оцінку як первинний компонент процесу подолання труднощів, що може взаємодіяти зі способами подолання стресових чинників) та психодинамічну (розкриває роль несвідомого у формуванні копіngu в умовах воєнних дій). Зауважено, що спектр особистісних рис, оцінних модераторів та несвідомих чинників, які вивчаються в контексті подолання воєнного стресу, поки що досить вузький. Зроблено висновок, що результати дослідження явища подолання стресу в межах виділених парадигм сприятимуть активізації конструктивних форм копіngu.

Ключові слова: копінг, воєнні дії, Україна, диспозиційний підхід, транзакційний підхід, психодинамічний підхід.

Проблема воєнного стресу і його подолання має свою цікаву історію становлення в психології копіngu. Для української психологічної науки особливої актуальності проблема набуває в сучасних умовах, адже вже кілька місяців триває повномасштабний збройний конфлікт на Донбасі, який Міжнародний комітет Червоного Хреста класифікував як війну [1].

Копінг в умовах воєнних дій почали досліджувати в 70-х роках ХХ ст., коли завершилася участь Сполучених Штатів у В'єтнамській війні (1965–1973). У цей же самий період у зв'язку з арабо-ізраїльськими війнами дослідження стратегій подолання стресових ситуацій проводилося також психологами Ізраїлю. На сучасному етапі виокремлюються два магистральних напрями досліджень: вивчення копіngu військовослужбовців та вивчення копіngu мирного населення в умовах воєнних дій.

Щодо першого напрямку, то тут основними темами і проблемами, які порушують дослідники, є: особистісні характеристики військових, котрі зазнали екстремального стресу в умовах бойових дій; пріоритетні в таких ситуаціях копінг-стратегії; способи формування адекватних копінг-стратегій у військовослужбовців; посттравматичні стресові розлади у ветеранів, їх адаптація до мирного життя тощо. Спектр проблем, пов'язаних з подоланням мирним населенням стресу, спричиненого війною, яких торкаються дослідники копіngu, є схожим: вивчення індивідуально-психологічних характеристик найбільш вразливих до стресу категорій осіб, виявлення дієвих копінг-стратегій та їх розвиток, з'ясування особливостей посттравматичного стресового розладу. Особливе місце займає також копінг в умовах воєнних дій у контексті вікової психології. Збройні конфлікти розглядаються як екстремальні соціальні події, які призводять до жорстокого ставлення до громадян, зневажання прав дітей і підлітків. В умовах війни вони не тільки гинуть, а й порушується їхній звичний спосіб життя: вони постійно переживають відчуття загрози та небезпеки, а їхній стан здоров'я значно погіршується [2].

На сучасному етапі дослідники одноставні в тому, що професійна діяльність військовослужбовців насичена ситуаціями, спричиненими дією екстремальних чинників. Екстремальні ситуації викликають у суб'єкта значні труднощі, спонукають його понад міру використовувати сили та можливості, щоб подолати ці труднощі, виконати поставлені завдання [3]. Екстремальні ситуації, що виникають у зв'язку з воєнними діями, призводять не тільки до загибелі і поранень, а й до інших згубних для психічного здоров'я наслідків, психологічної травматизації. За даними психологів, щонайманше 18–20 % відряджених військових після повернення з так званих гарячих точок демонструють симптоми посттравматичного стресового розладу, інші – афективні й особистісні деформації [4]. Сьогодні в

Україні гостро постала потреба психологічної реабілітації як учасників Антитерористичної операції, так і мирного населення.

Як показує аналіз літературних джерел, явище екстремального воєнного стресу досліджують переважно в тих країнах, які задіяні в тих чи тих внутрішніх або міжнародних збройних конфліктах. Це насамперед США та інші країни НАТО, а також Ізраїль, Росія, Австралія, Нова Зеландія, Сальвадор, Нігерія, Індія, Пакистан та ін. На жаль, українські дослідники з відомих причин проблемі копінгу в умовах воєнних дій досі приділяли недостатньо уваги. Якщо раніше вітчизняним психологам доводилося стикатися з постстресовою реабілітацією ветеранів афганської війни, інших локальних війн, збройних конфліктів та миротворчих операцій, то зараз, під час проведення Антитерористичної операції, нагальність вивчення цих питань набуває значно більших масштабів.

Мета статті: провести огляд сучасних досліджень копінгу в умовах воєнних дій та визначити далі перспективи використання основних теоретичних положень цих досліджень під кутом зору викликів, з якими стикається Україна сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій вітчизняних учених показує, що з часу здобуття нашою державою незалежності комплексні питання військової психології порушували такі дослідники, як В. В. Ягупов, С. Д. Максименко, А. В. Сорока, Г. В. Ложкін, В. Д. Наконечний, В. С. Клименко, Н. І. Копаниця та ін. У своїх працях вони звертали увагу передусім на морально-психологічний аспект забезпечення військовослужбовців, зокрема формування у них стійкості до стресових переживань у разі виникнення екстремальних ситуацій. Їхні дослідження базувалися як на загальних засадах військової психології, так і на різноманітному досвіді. Останній, зокрема, був пов'язаний з організацією психологічного забезпечення обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, особливостями психологічної підготовки особового складу українських військовослужбовців до участі в миротворчих операціях у Республіці Ірак, Лівані, Косово, Ліберії та Сьєрра-Леоне. Також брався до уваги досвід країн-партнерів: вивчалися особливості психологічної підготовки армій США та Великої Британії, досвід проведення психологічної підготовки та реінтеграції військовослужбовців бундесверу (Німеччина) після виконання миротворчих операцій [5].

Слід виділити дослідження, які проводилися до анексії Криму у військово-медичному клінічному центрі Кримського регіону (м. Севастополь) О. В. Брюхановим. Зокрема, вивчаючи копінг-стратегії військовослужбовців з дезадаптивними станами, він виявив, що такі військовослужбовці обирають переважно пасивні асоціальні моделі поведінки подолання [6]. Дослідник також з'ясував, що вибір стратегії подолання залежить від рівня розвитку суб'єктності військовослужбовця: низький рівень саморозвитку, а також інформаційна, соціальна, економічна, мен-

тальна несвобода вибору зумовлюють вибір пасивних та асоціальних стратегій копінг-поведінки (уникання проблем, агресивні дії, конфронтація) [7].

Що ж до вивчення копінг-стратегій цивільного населення під час збройних конфліктів, то досліджень цієї проблеми серед українських авторів нам виявити не вдалося. Вочевидь, це пов'язано з тим, що вперше після проголошення незалежності України в 1991 р. на території нашої держави відбуваються бойові дії.

Пропонуємо розглянути копінг в умовах воєнних дій з позицій трьох найбільш відомих підходів до подолання стресу: диспозиційного, транзакційного та психодинамічного. Досліджуючи копінг засобами системного аналізу та використовуючи для цього різні теоретичні парадигми, ми побудували єдину системну модель формування копіngu [8]. Успішно верифікувавши її, хочемо ще раз звернути увагу на мультипарадигмальність психології копіngu, яка передбачає одночасне існування рівноправних і взаємодоповнювальних концепцій, дослідницьких традицій тощо. Так, диспозиційні моделі виявляють спектр особистісних рис, що сприяють ефективному подоланню або, навпаки, призводять до серйозної дезадаптації та психологічної травматизації. У межах транзакційного підходу обговорюється когнітивна оцінка ступеня загрози як модератора в системі “стрес-копінг”, адже ризики для життя в умовах воєнних дій максимізуються. Психодинамічний підхід визнає головну роль за несвідомими процесами в психіці, зокрема у формуванні копіngu в екстремальних умовах.

Диспозиційні характеристики успішного подолання воєнного стресу. У диспозиційній парадигмі вивчення подолання стресу прийнято вважати, що особистісні риси здатні впливати на конкретні типи специфічної поведінки подолання в стресових умовах [9; 10]. Незважаючи на численні дослідження, присвячені особистості і подоланню життєвих стресорів [11–13], мало, утім, відомо про роль особистісних рис у подоланні травматичних подій, викликаних воєнними діями. Використовуючи п'ятифакторну модель особистості, Е. Ч. Пенг з колегами [14] визначили, які особистісні риси впливають на копінг у військовослужбовців. Ці риси зумовлюють три фактори: нейротизм, сумлінність та екстраверсія. Нейротизм позитивно пов'язаний із проблемно орієнтованим копіngом і негативно – зі стратегією уникання. Сумлінність має позитивні кореляції з проблемно орієнтованим копіngом і стратегією пошуку соціальної підтримки та негативні – з униканням. І, нарешті, екстраверсія виявила лише позитивні кореляції.

Дослідження особистісних характеристик угорських миротворців показало, що ключовою особистісною характеристикою кожного з них є здатність до самоконтролю. Так, Ж. Сіладьї з колегами [14] довели, що чим більшою мірою особистість здатна контролювати напруженість, тим рідше проявляються негативні симптоми в її психологічному здоров'ї. Послаблення здатності до контролю, неадекватне реагування, викликане

стресами в умовах воєнних дій, призводять до зростання напруженості. Як видно із цих досліджень, спектр особистісних рис та копінг-стратегій, що вивчаються в контексті подолання воєнного стресу, поки що досить вузький.

Когнітивна оцінка загрози як модератор. Дослідження стресу та подолання в межах транзакційної теорії копіngu фокусується на тому, як індивіди оцінюють ступінь стресової події, чи сприймають її як потенційну загрозу. Р. С. Лазарус і С. Фолкман розглядають когнітивну оцінку як первинний компонент процесу подолання труднощів, що може поєднуватися з різноманітними способами подолання повсякденних стресових чинників [11].

Для військовослужбовців відчуття загрози життю є, імовірно, найсильнішим, якщо порівнювати їх з представниками інших небезпечних професій. Згідно із С. Фолкман і Дж. Т. Московіц [12] життєві події, які мають травматичний характер і є відповідно невід'ємною частиною екстремальних професій, не тільки призводять до погіршення стану здоров'я (як фізіологічного, так і психологічного), а й впливають на ефективність певних стратегій подолання. Як зазначають Е. Ч. Пенг з колегами [14], чим загрозливіша ситуація, тим сильніший зв'язок між подоланням стресу і його ефективністю. Вони досліджували низку копінг-стратегій, зокрема активні дії, соціальну підтримку та уникання. У випадку перших двох стратегій зв'язок був позитивний, щодо третьої – негативний, тобто вона знижувала ефективність подолання.

Ці результати кореспондують з нашими висновками про те, що в умовах загрози життю спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня особистості на ситуацію, унікальні особливості якого згідно з нашою моделлю пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні. Відповідно, дезадаптивні зміни в ситуаціях загрози життю більшою мірою розбалансовані й поліморфні [8]. (Роль несвідомого в копіngu в умовах воєнних дій детальніше буде розглянуто нижче).

Рівень передбачуваної загрози посилює взаємозв'язок не тільки між копіngом і відчуттям благополуччя, а й між особистістю і копіngом. Дж. К. Коннор-Сміт і К. Флешбарт [10] у ході метааналізу виявили, що особистість стає більш сильною до копіngu в ситуаціях, які оцінюються як більш напружені (наприклад, рак, розлучення). Особистісні риси, що забезпечують стійкість до стресу (наприклад, висока екстраверсія, висока сумлінність, низький нейротизм), сприяють ефективному копіngu більшою мірою в той період, коли ситуація стає більш загрозовою. Це свідчить про те, що ефекти модерації копінг-поведінки виявляються і щодо диспозиційних характеристик особистості. Тому ми припускаємо, що ці ефекти найінтенсивніше мають виявлятися саме в умовах воєнних дій, адже що загрозливішою є ситуація, то сильнішим стає зв'язок між особистісними рисами та ефективністю копіngu. Але ступінь модераційного ефекту ще потребує належних досліджень.

Роль несвідомого у формуванні копіngu в умовах воєнних дій. Роль підсистеми “Свідомість” у системі рівнів особистості ми оцінюємо як визначальну [8]. Виявлено, що чим більшу загрозу для особистості становить стресор, тим активніше до його подолання долучаються неусвідомлені механізми. Таким чином у ситуації кризи “оголюються” саме ті властивості особистості, джерела яких перебувають у глибинах несвідомого. Найбільш виразно зазначена закономірність виявляється щодо копіngu уникання, помітно слабкіше – щодо копіngu, який вимагає зусиль. Для останнього з наростанням кризовості ситуацій знижується роль соціальних передумов – тих, які визначають розвиток особистості в ранньому дитинстві. Тобто в кризових ситуаціях роль несвідомих тенденцій у формуванні поведінки подолання зростає, і моделювання на підставі структурних рівнянь це підтвердило. Очевидно, що в умовах воєнних дій екстремальний стрес є найсильнішим, тож внесок несвідомого у формування копіngu тут особливо вагомий.

Механізми посилення несвідомих чинників у регуляції поведінки в умовах бойових дій описують й інші дослідники. Наприклад, Р. В. Кадиrow [15] вважає, що в екстремальній ситуації бою у військовослужбовця спостерігається “розчинення” свого “Я” у навколишньому середовищі, тобто об’єктивація суб’єкта призводить до поступового розмивання “Я”. Власне “Его”, що так впливає на поведінку особистості у звичайній обстановці, перестає керувати діями людини. Свідоме “Я” заміщується певною мірою несвідомим “Воно”. Тільки такий тип взаємодії із середовищем, на думку дослідника, дає бійцю змогу оптимально реагувати на екстремальність, оскільки знімає усвідомлення винятковості своєї особистості, а відтак породжує в людині страх за себе, вивільняє всі її приховані сили і робить розкутою, збільшуючи шанси на виживання. У досвідченого воїна несвідоме, як правило, є конструктивним і виявляється у володінні життєво важливими навичками та автоматизмами, які були набуті раніше в процесі тренувань і минулого досвіду.

Запропонована нами системна модель формування копіngu передбачає виділення окремої підсистеми – “Несвідомого”. Припускаємо, що застосування цієї моделі до ситуацій воєнного стресу може дати дуже багато корисної інформації про формування копінг-стратегій подолання в умовах воєнних дій.

Висновки. Отже, у ході нашого дослідження основні здобутки та найгостріші проблеми, які постають у зв’язку з вивченням копіngu в умовах воєнних дій, проаналізовано з позицій трьох основних підходів – диспозиційного, транзакційного та психодинамічного. Необхідність проведення Антитерористичної операції на сході нашої держави ставить перед українським суспільством нові виклики, які можна узагальнити таким чином: як зберегти психологічне здоров’я українських військовослужбовців та цивільного населення в умовах гострого воєнного стресу. У контексті порушеної проблеми дослідження в межах диспозиційного під-

ходу дають змогу удосконалити систему професійного відбору військово-службовців, щоб заздалегідь виявляти найбільш вразливі і найбільш стійкі до стресу категорії особового складу. Результати вивчення подолання з позицій транзакційного та психодинамічного підходів допоможуть визначити специфічні психотерапевтичні мішені відповідно на свідомому і несвідомому рівнях особистості. Усе це в цілому сприятиме активізації конструктивних форм копінгу.

На наш погляд, саме активізація конструктивних форм поведінки подолання у військовослужбовців і цивільних осіб, що перебувають в умовах проведення воєнних дій, є першочерговим завданням психологічної допомоги. Під конструктивними в цьому випадку слід розуміти такі форми копінгу, які дають індивідові змогу ефективно, не завдаючи шкоди собі й тим, хто поруч, долати екстремальні стресові ситуації. Основою активізації конструктивної копінг-поведінки є нарощування внутрішніх і зовнішніх ресурсів такої поведінки.

Застосування ресурсних теорій копінгу до проблем воєнного стресу можна розглядати як перспективу дальших розвідок у цьому напрямі.

Література

1. *Miles T.* Ukraine war crimes trials a step closer after red cross assessment [електронний ресурс] / t. Miles. – Режим доступу : <http://www.reuters.com/article/2014/07/22/us-ukraine-crisis-warcrimes-iduskbn0fr0v920140722>
2. *Walton J. R.* The impact of war on the mental health of children: A Salvadoran study / J. R. Walton, R. N. Nuttall, E. V. Nuttall // *Child Abuse and Neglect.* – 1997. – № 8. – Р. 737–749.
3. *Адаев А. И.* Оценка и прогноз психологической готовности сотрудников ОВД к деятельности в экстремальных ситуациях / А. И. Адаев. – СПб. : Питер, 2004. – 212 с.
4. *Сагалакова О. А.* Метакогнитивные копинг-стратегии при переживании военного стресса / О. А. Сагалакова, Д. В. Труевцев // *Вестник Алтайской науки.* – 2013. – № 1. – С. 140–144.
5. *Наконечний В. Д.* Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань / В. Д. Наконечний, В. С. Клименко, Н. І. Копаниця; Соціально-психологічний центр Збройних сил України. – К., 2013. – 56 с.
6. *Брюханов О. В.* Аналіз моделей копінг-поведінки у співвідношенні з профілем особистості у військовослужбовців з дезадаптивними станами / О. В. Брюханов // *Таврический медико-биологический вестник.* – 2010. – Т. 13, № 1 (49). – С. 20–22.
7. *Брюханов О. В.* Порівняльний аналіз переважних стратегій допінг-поведінки у військовослужбовців з дезадаптивними станами / О. В. Брюханов // *Таврический медико-биологический вестник.* – 2009. – Т. 12, № 4 (48). – С. 19–22.
8. *Родіна Н. В.* Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис. доктора психол. наук: 19.00.01 / Родіна Наталія Володимирівна; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – 504 с.
9. *Bolger N.* Coping as a personality process: A prospective study / N. Bolger // *Journal of Personality and Social Psychology.* – 1990. – № 59. – Р. 525–537.

10. Connor-Smith J. K. Relations between personality and coping: A meta-analysis / J. K. Connor-Smith, C. Flachsbart // Journal of Personality and Social Psychology. – 2007. – № 93. – P. 1080–1107.
11. Lazarus R. S. Stress, appraisal, and coping / R. S. Lazarus, S. Folkman. – New York : Springer, 1984. – 444 p.
12. Folkman S. Coping: pitfalls and promise / S. Folkman, J. T. Moskowitz // Annual Review of Psychology. – 2004. – № 55. – P. 745–774.
13. Szilagyi Z. Comparative analysis of stress and coping features of hungarian soldiers serving in missions / z. Szilagyi, i. Kocso, c. Csukonyi, a. Nemeth // Academic and applied research in military science. – 2010. – vol. 9, № 1. – p. 87–105.
14. Peng A. C. A moderated mediation test of personality, coping, and health among deployed soldiers / A. C. Peng, L. T. Riolljohn, S. P. Everett // Journal of Organizational Behavior. – 2012. – № 33. – P. 512–530.
15. Кадыров Р. В. Посттравматический рост как результат переживания психической травмы (на примере военнослужащих, принимавших участие в боевых действиях, и сотрудников МЧС России) / Р. В. Кадыров // Проблемы здоровья личности в теоретической и прикладной психологии : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Владивосток, 2011. – С. 283–290.

Reference

1. Miles, T. Ukraine war crimes trials a step closer after red cross assessment, <http://www.reuters.com/article/2014/07/22/us-ukraine-crisis-warcrimes-iduskbn0fr0v920140722>
2. Walton, J. R. Nuttall, R. N. Nuttall, E. V. (1997). The impact of war on the mental health of children: A Salvadoran study. Child Abuse and Neglect, 8, 737–749.
3. Adaev, A. I. (2004). *Otsenka i prognoz psihologicheskoy gotovnosti sotrudnikov OVD k deyatelnosti v ekstremal'nykh situatsiyah* [Evaluation and prediction of psychological willingness to act in extreme situations of IAB staff]. St. Petersburg (rus).
4. Sagalakova, O. A. (2013). Metakognitivnye koping-strategii pri perezhivani voennogo stressa [Metacognitive coping strategies in experiencing military stress] *Vestnik Altayskoy nauki*. [Vestnik Altayskoy nauki] 1, 140–144 (rus).
5. Nakonechniy, V. D. Klimenko, V. S. Kopanitsya, N. I. (2013). Dosvid organizatsii psykholoichnoi roboty pid chas vedennia zbroinykh konfliktiv, pidgotovky ta vykonannia myrotvorchyykh zavdan [Experience of organisation of psychological work during armed conflicts, training and conducting peacekeeping operations]–Kyiv Social and Psychological Center of the Armed LForces of Ukraine (ukr).
6. Bryuhanov, O. V. (2010). Analiz modeli coping-povedinky u spivvidnoshenni z proflem osobistosti u viiskovosluzhbovtiv z dezadaptivnymy stanamy [Analysis of models of coping behavior proportiona to personal profile of militaries with disadaptive states] *Tavrisheskiy mediko-biologicheskyy vestnik* [Tauridian medical and biological almanac]. Vol. 13, no1(49), pp. 20–22 (ukr).
7. Bryuhanov, O. V. (2009). Porivnialnyi anallz perevazhnykh strategii coping-povedinky u viiskovosluzhbovtiv z dezadaptivnymy stanamy [Comparativ analysis of dominate strategies of coping behavior of militaries with disadaptive states] *Tavrisheskiy mediko-biologicheskyy vestnik* [Tauridian medical and biological almanac] Vol. 12, no4 (48), pp.19–22 (ukr).
8. Rodina, N. V. (2013). *Psykholoogia koping-povedinky: sistemne modeliuвання* [Psychology of coping behavior: system modeling: Diss. for doctoral degree in

- psychological sciences. – 19.00.01] D. Sc. Thesis, Kyiv Taras Shevchenko National University. Kyiv Ukraine.
9. Bolger, N. (1990). Coping as a personality process: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 525–537.
 10. Connor-Smith, J. K. and Flachsbart, C. (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 1080–1107.
 11. Lazarus, R. S. and Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
 12. Folkman, S. and Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774.
 13. Szilágyi, Z. Kocsó, I. Csukonyi, C. Nemeth, A. (2010). Comparative analysis of stress and coping features of hungarian soldiers serving in missions. *academic and applied research in military science*, vol.9, no1, pp. 87–105.
 14. Peng, A. C. and Riollijohn, L. T. Everett, S. P. (2012). A moderated mediation test of personality, coping, and health among deployed soldiers. *Journal of Organizational Behavior*, 33, 512–530.
 15. Kadyrov, R. V. (2011). Posttravmaticheskiy rost kak rezultat perezhivaniya psihicheskoy travmy (na primere voennosluzhaschih, prinimavshih uchastie v boevyih deystviyah, i sotrudnikov MChS Rossii) [Post-traumatic growth as result of psychic trauma experience (as an example of militaries and MES staff of Russia)] *Problemy zdorovya lichnosti v teoreticheskoy i prikladnoy psihologii: Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* [Problems of personality health in theoretical and practical psychology. [Text]: Materials of the Int. scient.- pract. conf.] Vladivostok, pp. 283–290 (rus).

Родина Н. В. Копинг в условиях военных действий: вызовы для украинского общества

Проведен обзор исследований военного стресса в рамках основных теоретических подходов, перспективных для практического применения. Обращается внимание на тот факт, что сегодня большие массы людей, как военнослужащих, так и гражданского населения, подвергаются воздействию экстремального стресса. Рассмотрены основные парадигмы исследования военного копинга: диспозициональная (заключается в том, что личностные черты способны влиять на конкретные типы специфического поведения совладания в стрессовых условиях), транзакционная (рассматривает когнитивную оценку как первичный компонент процесса совладания с трудностями, которая может взаимодействовать со способами совладания со стрессовыми факторами) и психодинамическая (раскрывает роль бессознательного в формировании копинга в условиях военных действий). Отмечено, что спектр личностных черт, оценочных модераторов и бессознательных факторов, изучаемых в контексте преодоления военного стресса, пока что еще достаточно узок. Сделан вывод, что результаты изучения совладания в рамках этих парадигм будут способствовать активизации конструктивных форм копинга.

Ключевые слова: копинг, военные действия, Украина, диспозициональный подход, транзакционный подход, психодинамический подход.

Rodina N.V. Coping with war: challenges for Ukraine

In this paper, a review of studies of military stress within the major theoretical approaches, looking for practical use, taking into account the fact that now the great

mass of people, both military and civilians exposed to extreme stress. We briefly discussed the paradigms such as dispositional, transactional and psychodynamic. Dispositional paradigm proves that personality traits can affect the behavior of certain types of specific coping in stressful conditions. Transactional paradigm considers cognitive appraisal as a primary component of the process of coping, which can interact with the ways of coping with stressors. Psychodynamic – reveals the role of the unconscious in the formation of coping in war. It is noted that the spectrum of personality traits, appraisal moderators and unconscious factors that are studied in the context of overcoming war stress, is still quite narrow. Eventually, the results of the study of coping in their frameworks will promote enhanced constructive forms of coping.

Key words: coping, war, Ukraine, dispositional approach, transactional approach, psychodynamic approach.

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Л. О. Кияшко, М. В. Бородчак, м. Київ

Фактори, умови та механізми політичної стабілізації суспільства проаналізовано під кутом зору типології і параметрів розвитку політичної культури в українському суспільстві. Запропоновано модель взаємодії факторів стабілізації та дестабілізації політичної системи для різних типів політичної культури. Представлено результати емпіричного дослідження політичної картини світу, які засвідчили суперечливість політичної свідомості українського студентства. На основі аналізу окремих результатів моніторингових соціологічних досліджень, що характеризують особливості політичних орієнтацій представників політичних субкультур різних регіонів України, виявлено більшу готовність українських громадян, ніж їхніх очільників, діяти задля стабілізації суспільства. Визначено, що найбільш дієвими механізмами досягнення стабільності сучасної української політичної системи є підтримування балансу інтересів різних політичних субкультур і неприпустимість надання переваг будь-якій з них; створення спільного ядра політичної культури, яке має об'єднати суспільство; формування політичної компетентності громадян, у тому числі політичної еліти, та сприяння їхній конструктивній взаємодії.

Ключові слова: політична стабільність, політична культура, політичні субкультури, ядро політичної культури.

Проблема політичної стабільності набуває особливого значення в умовах реформ, коли суспільство в цілому і його політична система зокрема переживають період переходу від одного стану до іншого, стаючи на якийсь час розбалансованими, а тому і менш стабільними. За визначенням, яке наводить “Філософська енциклопедія”, політична стабільність – це стан політичної системи, що характеризується наявністю необхідних умов і

чинників, які забезпечують збереження суспільством своєї ідентичності, громадянського миру і злагоди на основі досягнення балансу інтересів різних соціальних суб'єктів і політичних сил, своєчасного легітимного розв'язування нагальних проблем і суперечностей у сфері політики за допомогою передбачених законом механізмів і засобів [1]. Показником політичної стабільності суспільства є передусім його здатність нейтралізувати негативні дії ззовні (підривному діяльність, міжнародний тероризм, економічну блокаду, політичний тиск, шантаж, дезінформацію, загрозу застосування сили тощо). Такого роду негативні дії можуть привести політичну систему в стан крайньої нестабільності і навіть зруйнувати її. Із цього погляду особливо небезпечним є розв'язування громадянської війни або масштабних політичних насильницьких актів з боку як прибічників, так і супротивників чинного ладу. Тому такою важливою є адекватна реакція держави на загрозу своєму суверенітету, своїм соціальним інтересам і безпеці своїх громадян. Здатність суспільства стабілізувати політичну систему і вийти з політичної кризи, що може бути спровокована як зовнішніми, так і внутрішніми негативними впливами, на нашу думку, значною мірою залежить від рівня політичної культури громадян, зокрема молоді, а також представників політичної еліти держави.

Мета статті: визначити умови та механізми політичної стабілізації українського суспільства з урахування особливостей його політичної культури та субкультур різних регіонів.

Результати аналізу наукових джерел дають підстави до умов збереження політичної стабільності віднести: баланс між політичними силами; ситуативну і системну підтримку громадянами політичного режиму; забезпечення правових гарантій безпечної участі громадян і політичних організацій у політичній діяльності та особливо в опозиційних (протестних) рухах, що відстоюють свої політичні інтереси і претендують на політичну участь у владі. Історичний досвід нелегітимної політичної боротьби (від політичних змов до революцій) показує, що вона руйнівна для політичної стабільності і несе загрозу розпаду суспільства.

Важливою умовою політичної стабільності суспільства в період реформ є правова забезпеченість усіх його членів, що досягається завдяки єдності Конституції (основного закону), державного і місцевого законодавства. Система діючих у суспільстві законів повинна змінюватися відповідно до нових умов і нових викликів часу.

До *факторів* політичної стабільності належать характер політичної активності і позиція політичних лідерів, їхнє вміння виражати загальнонаціональні інтереси і консолідувати політичну волю громадян, їхня здатність до критичного аналізу своєї діяльності, дотримання ними моральних і правових норм. Важливим фактором стабільності суспільства є і сама політична система (її головний елемент – держава), ефективність здійснення функцій якої залежить від масової підтримки громадян, а саме:

1) від “ситуативної підтримки”, що виражає оцінку громадською думкою конкретних рішень, що приймаються державними органами; публічних заяв політичних лідерів, наділених владою; дієвості політичних акцій;

2) від “системної підтримки”, тобто стійкості позитивних оцінок і думок, які свідчать про схвалення суспільством діяльності владних структур у цілому, внутрішньої і зовнішньої політики, що проводиться державою. Важливим чинником “системної” підтримки є довіра до політичних лідерів і політичного режиму, готовність різних соціальних груп відстоювати свої інтереси на основі і відповідно до закону, правових і моральних норм.

Результати дослідження А. О. Краснякової показали, що в українському суспільстві на тлі “хронічної недовіри” до владних інститутів молоді має *високий рівень довіри по горизонталі* (до друзів, батьків) і загальний *середній рівень довіри до всіх інших членів суспільства. Низький рівень довіри*, як показало дослідження, молоді люди виявляють *по вертикалі*: до державних і політичних інститутів, діячів, суддів, представників правоохоронних органів, журналістів, працівників сфери послуг – тобто до тих категорій громадян, які не виконують повною мірою взяті на себе зобов’язання перед суспільством.

Масова підтримка політичного режиму досягається передусім через прийняття більшістю населення всієї сукупності основних політичних цінностей (принцип розподілення влади, гласність, багатопартійність, плюралізм думок, свобода слова, незалежність засобів масової інформації та ін.), що визначають характер і способи функціонування цієї політичної системи. До головних умов, що впливають на рівень масової підтримки чинного політичного режиму, відносять також рівень матеріальної забезпеченості і соціальної захищеності громадян; наявність демократичних інститутів і механізмів, що забезпечують участь населення в політичному процесі; безпеку і правові гарантії особи.

Найбільш важливим фактором стабільності суспільства є, на нашу думку, сформованість політичної культури його громадян, ступінь сумісності субкультур різних регіонів.

Політична культура як сфера громадського життя – це сукупність ціннісних орієнтацій, стереотипів сприйняття і типових зразків поведінки в політичному середовищі, що характеризують взаємовідносини громадян і влади. Компонентами політичної культури є: минулий політичний досвід; основні політичні цінності і переконання; стереотипна оцінка політичних подій і процесів; особливості етнічних, релігійних, соціальних, партійних та інших груп; рівень політичної поінформованості; характер політичних очікувань населення тощо.

Існує чимало класифікацій політичної культури. Відповідно до однієї з найбільш поширених у сучасному світі співіснують три основні типи політичної культури: патріархальна, підданська і культура участі. *Патріархальна* (або приходська) політична культура характерна для полі-

тично нерозвинених середовищ, де люди мають дуже невиразне уявлення про політику й індивідуально ставляться до неї. *Підданська* політична культура передбачає, що люди почуваються суб'єктами політики, співвідносять себе з певною політичною спільнотою, передусім з державою; але вони сприймають себе як пасивних учасників політичного процесу, не вірять те, що спроможні хоч якось впливати на політичний процес. *Політична культура участі* означає, що люди беруть активну участь у політичному житті, мають порівняно високий рівень очікувань щодо своєї політичної компетентності і дієвості своїх політичних акцій.

Змішаним типом політичної культури вважають *громадянську культуру*. Це активістська політична культура, у якій поєднуються елементи патріархальної і підданської культури. Вона найбільш характерна для демократичних політичних систем і в цілому сприяє їхньому функціонуванню та розвитку.

На основі аналізу різних факторів політичної стабільності ми розробили модель збереження політичної стабільності або дестабілізації суспільств з різною політичною культурою (рис. 1).

Рис. 1. Модель збереження політичної стабільності для різних політичних культур

В умовах соціальної різноманітності суспільства існують різноманітні політичні *субкультури*, які в умовах невизначеності можуть ставати джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя. Ступінь сумісності між різноманітними субкультурами є фактором, що впливає на політичну стабільність суспільства.

Під субкультурою в політиці розуміють сукупність однорідних ціннісних орієнтацій і відповідних їм форм політичної активності окремих суспільних груп. Політична культура всього суспільства не є простою сумою окремих політичних субкультур. Вона вбирає найбільш стійкі, типові ознаки, характерні для основної маси населення. Кожна політична субкультура містить і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, чим вирізняється замкнена субкультура.

За ступенем узгодженості взаємодії субкультур політична субкультура, тієї чи іншої країни може бути *інтегрованою* або *фрагментарною*. Політичну культуру сучасного українського суспільства можна з повним правом назвати фрагментарною, оскільки вона на цьому етапі розвитку за багатьма ознаками відповідає її характеристикам (відсутність згоди громадян щодо політичного устрою суспільства; розбіжності між ними в питаннях розуміння влади; соціальна ізольованість окремих груп; брак довіри між ними; нелояльне ставлення до державних структур; високий ступінь суспільної конфліктності; застосування насильства; нестабільність урядів).

Серйозними підставами для формування різних політичних субкультур завжди були і є соціально-етнічні відмінності. Для всіх цілком очевидно, наприклад, що політичні субкультури населення Криму, Слобожанщини, Донеччини і Галичини не збігаються насамперед якісно. Їхні відмінності, зумовлені особливостями соціально-культурного та економічного розвитку регіонів, відбиваються, безперечно, на сприйманні носіями цих субкультур сучасних проблем суспільства [2].

Регіональна полярність України особливо загрозово виявляється в складні періоди її історії та в періоди політичних криз. Небезпека внутрішнього розколу актуалізувалася, зокрема, в ході гострої політичної боротьби на президентських виборах 2004 р. Історик Я. В. Верменич з тих подій зробив такий висновок: "Події Помаранчевої революції уже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні досягла потенційно небезпечного рівня. Регіональні еліти орієнтуються на різні моделі націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення" [3, с. 136]. В Україні, як відомо, ця біполярність виявляється переважно у відносинах між Заходом і Сходом. На думку української дослідниці А. Ф. Колодій, культурно-політична поля-

ризіваність України знаходить відображення в тому, що наразі в ній співіснують дві політичні субкультури:

– західноукраїнська політична субкультура – це вірність національній мові і традиції; неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих; панування міфу про споконвічну окремішність і боротьбу за національну незалежність України; ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій “треба допомогти”, а до Галичини – як до опори українства в Україні; зовнішньополітична орієнтація на Європу;

– східноукраїнська політична субкультура – це креольство в культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії); інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (“советизація” свідомості); панування історичних міфів про “Русь – колиску трьох народів” і про “возз’єднання” України з Росією як акт історичної справедливості; сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і “усіх годує” (“донецьке чудо”, за висловом Януковича); а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (советський міф про бандерівщину); зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (утім, переважно разом з рештою України, а не відокремлено) [4].

За даними аналітичної записки соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (2008), мешканці Півдня і Сходу, обираючи політичний напрям, який був би найближчим до їхніх особистих переконань, схилиються до лівого спектру (комуністичний, соціалістичний, соціал-демократичний напрями), тоді як мешканці Заходу і Центру більш схильні обирати політичні напрями правого спектру (християнсько-демократичний, національно-демократичний, націоналістичний). Ліберальна ідеологія викликає переважно негативне ставлення на Сході (26,5 % респондентів) і переважно позитивне – на Заході (11,7 %) [5].

Утім, яку б складну структуру не мало суспільство, у нього завжди є *ядро культури*. Це ядро складається із спільних для більшості представників субкультури фрагментів картини світу, що дає змогу однозначно сприймати якісь ключові ситуації. Іншими словами, суспільство вибудовує гігантську культурну суперструктуру – загальнонаціональну картину світу. Ця суперструктура – основний фонд національних цінностей, орієнтирів, символів, архетипів [6].

Картина світу є основною диференціювальною ознакою субкультурних відмінностей. На думку дослідників соціокультурної стратифікації, субкультурні відмінності (зміст, структура та ієрархія цінностей, настановлень, орієнтацій; спосіб і стиль життя; специфіка спілкування, поведінка тощо) є наслідком відмінностей у більш фундаментальній ознаці – індивідуальній картині світу, тобто синтетичному, панорамному уявленні про

конкретну дійсність. Основою індивідуальної картини світу, її каркасом є система образів – наочних уявлень про світ і місце людини в ньому (зокрема образи взаємовідносин людини з дійсністю: людини з природою, людини із суспільством, людини з іншою людиною із самою собою) [там само].

Щоб оцінити уявлення сучасної української молоді щодо найважливіших компонентів політичної картини світу, ми провели емпіричне дослідження, учасникам якого стали студенти Донецького національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (60 осіб). Респонденти оцінювали реальні та бажані параметри функціонування політичної структури суспільства за сімома показниками: 1) тип міжнародних відносин; 2) тип регулювання економіки; 3) тип соціального захисту; 4) тип контролю за розподілом ресурсів; 5) форма власності; 6) тип політичного режиму; 7) тип політичної системи. У результаті виявлено істотні суперечності у свідомості молоді, пов'язані з її уявленнями про тип регулювання економіки, соціальний захист, контроль за розподілом ресурсів та форми власності (рис. 2а – 2ж).

———— Якою Ви бачите сучасну Українську державу?
 - - - - - Які параметри політичного устрою ви бажали б бачити у своїй державі?

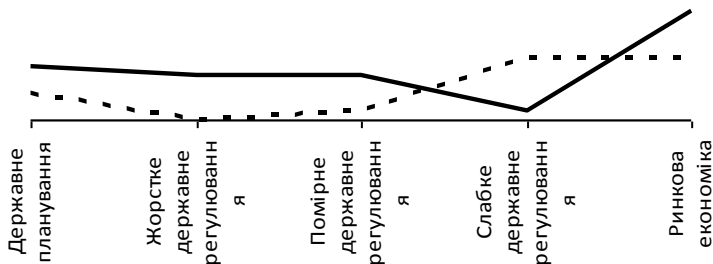

Рис. 2а. Тип регулювання економіки

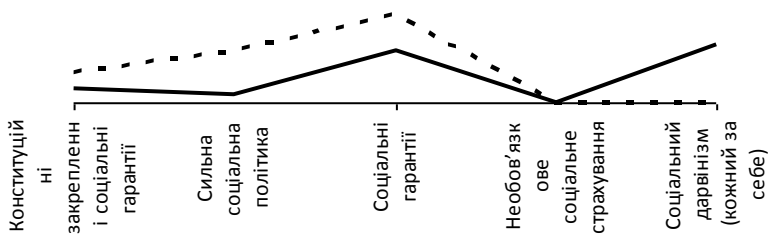

Рис. 2б. Тип соціального захисту

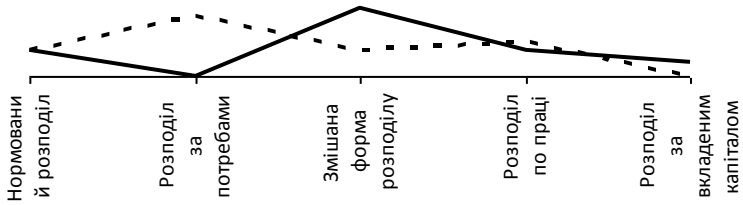

Рис. 2в. Тип контролю за розподілом

Рис. 2г. Форма власності

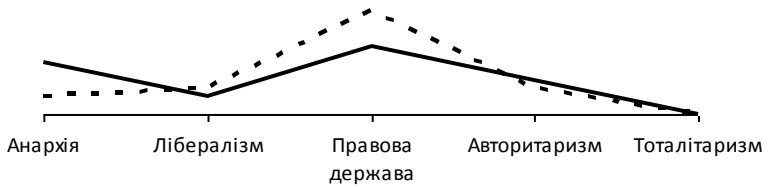

Рис. 2д. Тип політичного режиму

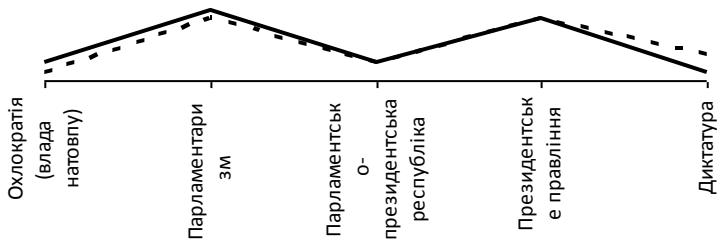

Рис. 2е. Тип політичної системи

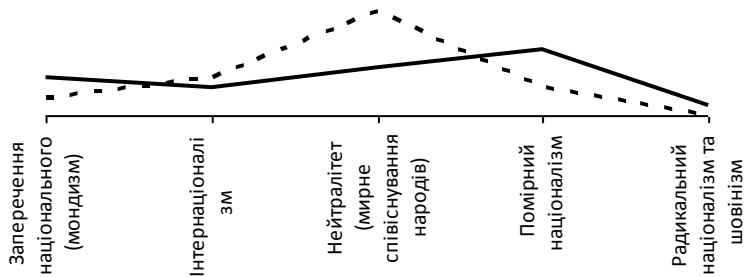

Рис. 2ж. Тип міжнародних відносин

Так, бажання мати ринкову економіку (рис. 2а) заходить у свідомості в суперечність з пріоритетом нормованого розподілу (рис. 2в) і державної власності (рис. 2г). Замість існуючого сьогодні соціального дарвінізму (кожен за себе) молодь у перспективі хотіла б мати стабільні соціальні гарантії та розподіл ресурсів за потребами (рис. 2в). Вона також бажає, щоб на зміну анархії прийшла-таки правова держава (рис. 2д). Парадоксально, що поряд з тими, хто підтримує парламентську або президентську форму державного правління, є молодь, яка не проти диктатури та охлократії (влади натовпу) (рис. 2е). Толерантність, доброзичливість і миролюбність молоді України знайшли відображення в тому, що більшість учасників нашого дослідження прагне до мирного співіснування народів і вважає, що на цей час суспільство схиляється в бік поміркованого націоналізму (рис. 2ж)

Як показали моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології, погляди мешканців різних регіонів України щодо важливих політичних питань часто збігаються. Так, наприклад, ідею введення на окремих територіях другої мови поряд з державною підтримали: у Центрі – 64,3 %, на Півдні 73 %, на Сході – 78,6 % опитаних. Не підтримали, утім, цю ідею понад половину громадян у Західному регіоні, проте й тут вона здобула близько 43 % прихильників. Шляхом виходу з кризи мешканці Сходу вважають проведення всеукраїнського референдуму з питань державного устрою і статусу російської мови (цю думку підтримали 41,3 % опитаних у цьому регіоні). Ідею референдуму, здатну консолідувати та стабілізувати суспільство, парламент, утім, проігнорував, що свідчить про більшу політичну зрілість саме українського суспільства, а не його політичного керівництва [7].

Висновки:

1. Основним механізмом досягнення політичної стабільності українського суспільства має стати цілеспрямоване формування політичної культури та політичної компетентності як населення, передусім молоді,

так і політичної еліти. Ідеться, власне, про політкоретність, яка має виявлятися у зваженому, продуманому аналізі відмінностей, що існують між регіонами – без образ і навішування ярликів, але в жодному разі – не у відмові від показу наявної глибини розбіжностей у політичних, мовно-культурних, соціально-політичних чи навіть морально-етичних характеристиках населення різних областей України. Те, що в Україні існує регіоналізм як фактор поки що не розв'язаних міжрегіональних суперечностей, які загострюються внаслідок політичних спекуляцій, не означає, що задля уникнення цих загострень ми повинні утримуватися від аналізу відмінностей чи ідеологізувати картину “в ім'я єдності”. Про глибину суперечностей треба коректно й аргументовано сперечатися саме задля того, щоб їх подолати” [4].

2. Важливою умовою досягнення політичної стабільності є зосередження уваги суспільства на тому, що об'єднує і є спільним для представників будь-якої із субкультур, що допомагає кожній людині відчутти “спорідненість” із цим суспільством.

3. Порозуміння між регіонами з різними субкультурами слід шукати через спільну ідею, як то добробут народу, конкурентоспроможність держави, здоров'я нації тощо.

4. Слід пам'ятати, що регулювання етнічних та регіональних суперечностей не допускає надання переваг будь-якій із субкультур.

5. Прийняття політичних рішень провладною елітою має сприяти зростанню довіри до влади громадян, що мешкають у різних регіонах країни і належать до різних субкультур.

6. Громадяни України і її політичне керівництво мають спільно дбати про збереження та зміцнення політичної стабільності суспільства.

Література

1. Философская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/9120
2. *Кремь В. Г.* Політологія: Підручник / за заг. ред. В. Г. Кремья, М. І. Горлача. – Х. : Єдинокор, 2001. – 639 с.
3. *Верменич Я. В.* Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 114–145.
4. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // Агора. Вип. 3: Україна – регіональний вимір. – К. : Стилюс, 2006. – С. 69–91.
5. Політична культура: особливості регіональної самоідентифікації українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/September09/15.htm>
6. *Самаркина И. В.* Образ власти в политической картине мира молодежи / И. В. Самаркина // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2011. – № 1 (26). – С. 87–94.
7. *Пустовойт В.* Незалежна Україна-2014: випробування на міцність / В. Пустовойт // Демократична Україна. – 2014. – № 23. – С. 8–9.

Reference

1. *Filosofskaya entsiklopediya* [Philosophical encyclopaedia], http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/9120 (rus).
2. Kremin, V. And Horlach, M. I. (Ed.) (2001). *Politolohiia: Pidruchnyk* [Political science: Textbook]. Kharkiv: Yedynoroh Publ. (ukr).
3. Vermenych, Ya. (2005). Evolyutsiia administratyvno-terytorialnoho ustroyu v Ukraini: problemy kontseptualizatsiyi [Evolution of administrative-territorial device in Ukraine: problems of conceptualisation]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical magazine], 4, 114–145 (ukr).
4. Kolodiy, A. (2006). Ukrainskyi rehionalizm yak stan kulturno-politychnoi poliaryzovanosti [Ukrainian regionalism as state of cultural and political polarization]. *Ahora. Vypusk 3: Ukraina – rehionalnyi vymir* [Agora. Producing 3: Ukraine – the regional measuring]. (pp. 69–91). Kyiv: Stylos Publ. (ukr).
5. *Politychna kultura: osoblyvosti rehionalnoi samoidentyfikatsii ukrayintiv* [Political culture: features of regional self-definition of Ukrainians], <http://old.niss.gov.ua/monitor/September09/15.htm> (ukr).
6. Samarkina, I. (2011). Obraz vlasti v politicheskoy kartine myra molodezhy [Image of power in the political worldview of young people]. *Kaspiyskiy region: politika, ekonomika, kultura* [Caspian region: politics, economy, culture], 1 (26), 87–94 (rus).
7. Pustovoyt, V. (2014). Nezalezhna Ukrayina-2014: vyprovuvannya na mitsnist [Independent Ukraine-2014: test on durability]. *Demokratychna Ukraina* [Democratic Ukraine], 23, 8–9 (ukr).

Кияшко Л. А., Бородчак М. В. Проблема политической стабильности украинского общества в контексте анализа политической культуры

Факторы, условия и механизмы политической стабилизации общества проанализированы с точки зрения типологии и параметров развития политической культуры в украинском обществе. Предложена модель взаимодействия факторов стабилизации и дестабилизации политической системы для разных типов политической культуры. Представлены результаты эмпирического исследования политической картины мира, отразившие противоречивость политического сознания украинского студенчества. На основе анализа отдельных результатов мониторинговых социологических исследований, характеризующих особенности политических ориентаций представителей политических субкультур разных регионов Украины, выявлена более высокая готовность украинских граждан, нежели их руководителей, к действиям с целью стабилизации общества. Определено, что наиболее действенными механизмами достижения стабильности современной украинской политической системы являются поддержание баланса интересов разных политических субкультур и недопустимость предоставления преимуществ любой из них; создание общего ядра политической культуры, которое должно объединить общество; формирование политической компетентности граждан, в том числе политической элиты, и содействие их конструктивному взаимодействию.

Ключевые слова: политическая стабильность, политическая культура, политические субкультуры, ядро политической культуры.

Kyiashko L. O., Borodchak M. A. Problem of political stability of ukrainian society in context of political culture analysis

The factors, terms and mechanisms of the political stabilizing of society, are analysed from the point of view of typology and parameters of development of political culture in Ukrainian society. The model of cooperation of factors of stabilizing and destabilization of the political system offers for the different types of political culture. The results of empiric research of important components of political picture of the world showed contradiction in political consciousness of the Ukrainian students. The analysis of the results of monitoring sociological studies, that characterize the features of political orientations of the representatives of political subcultures of different regions of Ukraine, shows that the ordinary citizens are stronger inclined towards stabilization of society than the political leaders. It is established, that the most effective mechanisms of achievement of stability of the modern Ukrainian political system are the maintenance of balance of interests of different political subcultures and the impermissibility of the advantages to any of them, creation of the general anchorage of political culture. This must unite the society, form the political competence of citizens, in particular that of political elite, especially, an ability to cooperate.

Key words: political stability, political culture, political subcultures, core of political culture.

**РОЛЬ КОНСТРУКТА СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕГУЛЯЦІЇ
ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ**

Л. М. Фальковська, м. Житомир

Розкрито проблему вивчення внутрішніх механізмів регуляції правової поведінки, пов'язаних із системою особистісних конструктів. У ході емпіричного дослідження доведено, що свідоме дотримання норм правової поведінки не буває механічним: формальні правила з'являються з принципом справедливості, який звичайно має суб'єктивний характер; якщо закон оцінюється як несправедливий, то його невиконання легітимізується масовою свідомістю. Звернено увагу на те, що зіставлення та оцінювання здійснюються за допомогою такого утворення масової свідомості, як конструкт справедливості. На основі матеріалів емпіричного дослідження зроблено висновок про роль конструкта справедливості в обранні людиною способу та виду реалізації власної правової поведінки: він дає змогу суб'єктивно, на рівні здорового глузду ідентифікувати події і ситуації як справедливі або несправедливі та свідомо приймати рішення в нормативно-правовій взаємодії.

Ключові слова: психологічний зміст форм правової поведінки (правомірна, протиправна, правоіндиферентна, зловживання правом), біполярний конструкт “справедливість-несправедливість”, реактивна та активна роль конструкта справедливості в регуляції правової поведінки.

Проблема. Вимога справедливості, заклики її відновити, жертвність в ім'я справедливості – усе це є настільки значущим і визначальним у житті людини та спільноти в ситуації “тут і зараз”, що ніколи не

залишає довкола байдужих. Усвідомлюючись індивідом або суспільством, пошук справедливості, завжди передбачає зміну переживань (дискомфорт, обурення) чи поведінки (боротьбу, перебудову, відмову від повсякденного, звичного). Звідси інтерес до вивчення ролі конструкта справедливості в регуляції поведінки людини.

Поведінку, що є предметом психологічного вивчення, найчастіше розуміють як вид та рівень активності, джерелом якої є потреби. Людська поведінка завжди суспільно обумовлена, усвідомлена, пов'язана з творчою активністю, має цілеспрямований і довільний характер. Регуляцію соціальної поведінки людини здійснюють суспільство, соціальні групи та сама особистість.

Універсальною формою соціальних чинників, що регулюють поведінку, є соціальні норми – як правило, взірць, узятий певною спільнотою за стандарт поведінки, що регламентує в ній відносини людей [1]. Правові норми розробляються, формулюються, затверджуються спеціальними державними інституціями, встановлюються законодавчим шляхом, підтримуються державою. Вони завжди вербалізовані, відображені у словесних конструкціях, об'єктивовані у зведеннях законів, кодексах, статутах та відображені в нормативних актах.

Нормативну поведінку, яка регулюється нормами права, прийнято називати правовою поведінкою. Її тлумачать як сукупність вчинків у вигляді дій чи бездіяльності, що мають соціальне значення, регламентуються нормами права та зумовлюють правові наслідки [2]. Залежно від готовності особистості діяти чи демонструвати бездіяльність щодо норм права пропонуємо вирізнити такі види правової поведінки, що різняться за психологічним змістом: правовідповідну, правопорушну, провоїндиферентну та зловживання правом. Якщо перші три вказують на вектор та характер ставлення до права, то четвертий вид передбачає застосування певних маніпулятивних дій та навичок з певною метою.

Свідоме дотримання норм правової поведінки не буває механічним: формальні правила зіставляються з принципом справедливості, який звичайно має суб'єктивний характер. Якщо закон оцінюється як несправедливий, то його невиконання легітимізується масовою свідомістю. Зіставлення й оцінювання здійснюється за допомогою такого утворення масової свідомості, як конструкт справедливості. Власне, конструкт справедливості дає людині змогу суб'єктивно, на рівні здорового глузду ідентифікувати події та ситуації як справедливі або несправедливі і свідомо приймати рішення щодо способу й виду реалізації власної правової поведінки.

Мета дослідження: здійснити аналіз ролі конструкта справедливості в регуляції правової поведінки.

Вивчення ефективності правової регуляції поведінки – одне з найважливіших завдань правової та психологічної науки, оскільки

соціальні норми є важливим засобом впливу на людину. У працях вітчизняних психологів, присвячених соціально-психологічній регуляції правової поведінки, висвітлюються проблеми правової соціалізації (В. В. Оксамитний, В. О. Тюріна), правових уявлень (І. А. Дідук, Л. Н. Овдієнко, А. М. Славська), законслухняності (І. В. Жадан, С. О. Кисельов), механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості (К. П. Гавриловська). Дослідники наголошують на тому, що особистість є водночас і суб'єктом, і об'єктом процесу регуляції правової поведінки. Як суб'єкт активності особистість визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування в нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки в них цілеспрямовано та усвідомлено. Людина, прагнучи оцінювати закон, реалізує свою суб'єктність. Феномен суб'єктності, перебуваючи в центрі уваги багатьох сучасних дослідників (К. О. Абульханова-Славська, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.), розглядається як певна передумова, тенденція до саморозвитку й самовдосконалення [3].

У нашому дослідженні ми спиратимемося на класичне тлумачення конструкта. Конструкт (за Дж. Келлі) – це утворення здорового глузду, свого роду біполярна вісь, за якою здійснюється суб'єктивне оцінювання людиною соціальної дійсності. Конструкти звичайно перевіряються на практиці; вони допомагають сприймати і розуміти оточення, прогнозувати й оцінювати події.

Конструкт справедливості як складне динамічне утворення поєднує в собі усвідомлювані і неусвідомлювані процеси, пов'язані з оцінюванням різноманітних ситуацій. Усе це звичайно “запускає” послідовність дій, поведінкових актів та процесів, які зумовлюють саме такий, а не інший перебіг подій.

В інформаційній структурі конструкта справедливості О. В. Кряхтунова [4] пропонує виокремлювати чотири “мінімальні” ознаки: наявність ситуації; наявність у ній двох сторін; позиціонування однієї із сторін як ущемленої (обмеженої) у правах; претендування сторони, що вважає себе ущемленою, на розв'язання ситуації на свою користь. Зміст понятійного компонента конструкта “справедливість” розширюється за рахунок об'єктивних і суб'єктивних параметрів ситуації.

Виходячи з того, що конструкт справедливості виявляє себе в процесі оцінювання ситуації, у якій особистість виступає в ролі учасника або свідка колізії, а в колізії представлені дві опозиційні сторони, ми спробували змодельовати в структурованому інтерв'ю саме такі ситуації. Емпіричне дослідження складалось із двох етапів. Метою першого етапу було виявити серед широкого кола нормативно-правових ситуацій ті, у яких фігурував би конструкт справедливості, другого – виявити готовність діагностованих до певних виявів активності в разі переживання ними значущих пунктів конструкта справедливості. Загальна чисельність вибірки становила 168 осіб.

Зміст і результати першого етапу дослідження. Діагностованим було запропоновано низку нормативно-правових ситуацій, що моделювали різні полюси конструкта справедливості (“справедливо – несправедливо”). Контент-аналіз отриманих результатів показав, що в конструкті справедливості є три групи значущих позицій: 1) “чинять справедливо”; 2) “чинять несправедливо”; 3) “порушена справедливність”. Таким чином, біполярний конструкт справедливості охоплює обидві його крайні точки та принципово відмінну сутнісну ознаку, синонімічну до несправедливості, – “порушена справедливність”.

Зміст другого етапу дослідження. Групі діагностованих було запропоновано до розгляду дев'ять незакінчених ситуацій, кожна трійка яких описувала виявлені значущі позиції конструкта справедливості; відтак у кожній із груп було змодельовано в ситуаціях різну міру дистанційованості діагностованого щодо події: “...щодо мене...”, “...щодо інших...” та “...щодо громадян (громади, інших)...”.

Аналіз ситуацій, що описували *справедливе ставлення* до особи, інших та спільноти, засвідчив переважно вияв почуттів, позитивного ставлення до ситуації (“пишаюсь”, “радію”, “відчуваю вдячність”, “почуваю себе в безпеці” тощо) у 48 % відповідей; *готовність до правовідповідної поведінки* (“сприяю такому ставленню”, “відповідаю взаємністю”, “також ставлюсь справедливо” тощо) – у 36 %; істотно менше – схильність до *правоіндиферентної поведінки* (“нічого не роблю”, “ставлюся байдуже” тощо) – у 3 % відповідей (рис. 1).

Рис. 1. Готовність до певних видів правової поведінки в ситуаціях, де чинять справедливо (у %)

Детальний аналіз ситуації справедливого “ставлення до мене” вказує на переважну готовність до правовідповідної поведінки (дієвості) (77 %) над почуттями (19 %). Частка готовності до правової поведінки в ситуаціях, коли “справедливо чинять щодо інших”, становить лише 23 % правовідповідної і 3% правоіндиферентної позиції, однак домінуючим є позитивне переживання самої ситуації (74 % усіх відповідей). Справедливе ставлення до громадян викликає переважно позитивні переживання (55 % відповідей), слугує поштовхом до правовідповідної поведінки (34 %), труднощі в продовженні ситуації виникли у 8 % діагностованих.

Отже, конструкт справедливості в ситуаціях, що описують справедливе ставлення до себе, інших та громадян, відіграє активну роль у регуляції двох видів поведінки – *раціональної* (переважно правовідповідної) та *ірраціональної* (емоційної, реактивної). Водночас вибір на користь правовідповідної поведінки є більш відчутним у ситуації “справедливого ставлення до мене”, а реактивна поведінка зберігає свій пріоритет у ситуаціях справедливого ставлення “до інших” та “до громадян”. Правоіндиферентна поведінка в заявлених ситуаціях була продемонстрована 3 % опитаних і стосується відповідей конкретних осіб, які в трьох видах речень відповіли однаково – “мені байдуже”.

Аналіз ситуацій *несправедливого ставлення* до себе, інших та громадян виявив високі показники правоіндиферентної поведінки, особливо в ситуації несправедливості до інших (50 %), та реактивної – у ситуації несправедливості щодо громадян (36 %). Несправедливе ставлення до будь-кого не залишає байдужих – жодної відмови продовжити речення. Правовідповідна поведінка є домінуючою в ситуаціях несправедливості до себе (51 %) і до громадян (42 %) (рис. 2).

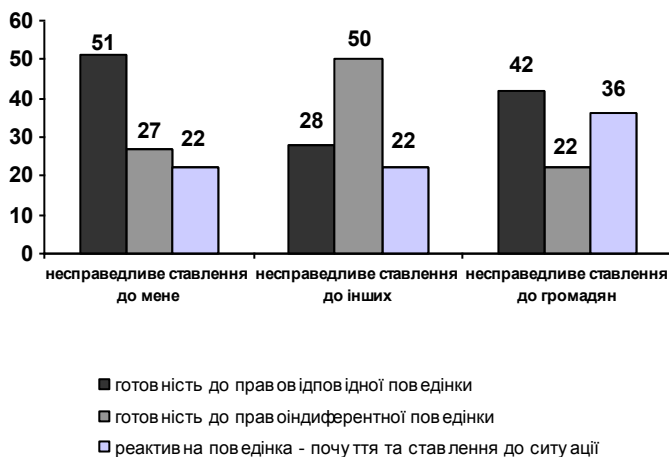

Рис. 2. Готовність до певних видів правової поведінки в ситуаціях, де чинять несправедливо (у %)

Особливості переживання ситуації несправедливості, що чиниться “щодо мене”, знайшли відображення в таких характеристиках: готовність обстоювати власні інтереси виявили 69 % діагностованих, однак до вербальних її форм вдаватимуться лише 35 %; намагання обміркувати ситуацію, з’ясувати її причини та навести аргументи на власну користь об’єднує 34 % респондентів; готовність до відкритої боротьби, протесту засвідчили 17 % опитаних; 7 % заявили, що припинили б стосунки; 5 % респондентів усе ж вчинили б справедливо щодо кривдника, а 2 % зазначили, що намагатимуться опанувати себе, зібратися із силами.

Переживання несправедливості щодо себе викликає в діагностованих у 33 % випадків певні емоційні реакції, у яких частка *астенічних* (“засмучуюсь”, “плачу”, “ображаюсь”, “почуваюся пригніченим” тощо) становить щодо *стенічних* (“нервуюсь”, “злюсь”, “обурююсь”, “засуджую”, “бурхливо реаую”, “незадоволена їхньою поведінкою” тощо) 39 % проти 61 %. До того ж поряд з реактивністю 31 % респондентів виявляють готовність до додаткових дій, серед яких *раціональні* (“намагатимуся спростувати думку”, “спробую довести справедливість”, “припиню контакти із цими людьми”, “починаю аналізувати, у чому припустився помилки” тощо); *конструктивні* (“все одно буду чинити справедливо”, “буду діяти по правді” тощо); *деструктивні*: за принципами наслідування (“теж вдамся до несправедливості”, “вчиню так само”, “буду ставитися до інших, як вони до мене, буду їх зневажати”, “робитиму те ж саме” тощо) та заперечення (“вдаватиму, що не помічаю”, “змовчу – буду хитрішим” тощо).

Перебуваючи в ролі свідка несправедливості, діагностовані вказують на диференційоване ставлення до ситуації залежно від того, хто є ці інші – друзі чи просто сторонні люди. Така обставина є значущою для 3 % діагностованих, однак якщо ситуація стосується друзів, близьких, то демонструється готовність діяти активно та рішуче – заступатись, захищати, допомагати, ставати на сторону скривджених тощо.

Дієвий компонент у продовжених фразах становить 48 %, серед яких найбільша частка припадає на готовність до: *протестних заходів* (“критикую позицію”, “висловлюю незгоду”, “вимагаю справедливості”, “говорю, щоб більше такого не робили”, “засуджую, щоб чули” тощо) – 44 %; *діалогу з кривдниками* (“намагаюся дізнатись причини”, “хочу довести, що вони чинять несправедливо”, “намагаюся переконати”, “намагаюся встановити справедливість”, “потрібно довести їм, що вони помиляються” тощо) – 34 %; *активного протистояння* (“заступаюсь”, “стаю на сторону скривджених”, “відстоюю їхню справедливість”, “захищаю”, “допомагаю” тощо) – 22 % від загального числа дій.

Домінуючі види активності суб’єкта в статусі свідка несправедливості такі: *дія* – 70 % (із них 53 % діагностованих заявили про готовність до вчинків, зовнішніх дій і 17 % – про готовність до внутрішніх дій – аналізу ситуації, обмірковування причин тощо), *емоційна реакція* – 21 %, *байдужість* – 7 %, не дали відповідь 2 % респондентів.

Отже, ситуації, що описували несправедливість до себе, інших та до загалу спонукали діагностованих виказувати готовність до дій, вчинків, активних заходів, задіяння ресурсу тощо. При цьому роль полюса “несправедливість” була більш активною та визначальною у виборі форм реагування на ситуацію порівняно з протилежним полюсом – “справедливість”. У разі порушення справедливості діагностовані вказували на почуття, емоції, роздуми, вчинки, пошук діалогу, байдужість та відчували труднощі в продовженні речень (рис. 3).

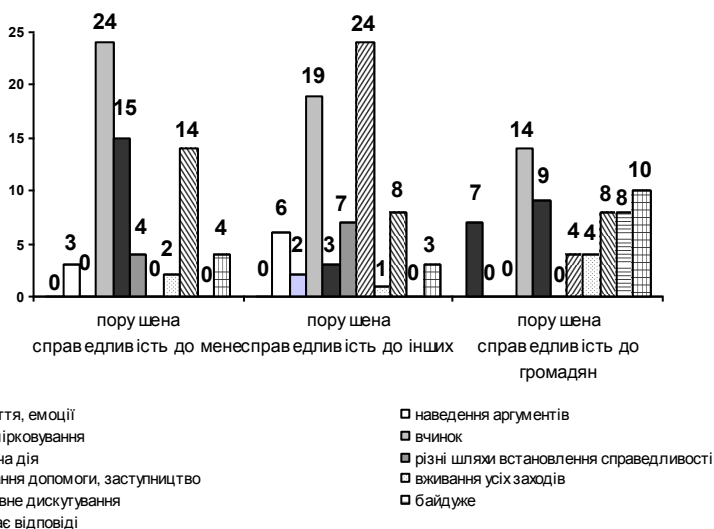

Рис. 3. Ставлення до порушеної справедливості в ситуаціях “щодо мене”, “щодо інших (знайомих)” та “щодо широкого кола громадян” (у %)

Почуття та емоції в ситуації порушення справедливості діагностовані визначили як доречні лише щодо широкого кола громадян, однак пошук аргументів, роздуми, самоаналіз постають як вартісні в ситуації порушення справедливості щодо інших та щодо себе. Діагностовані виявляють готовність активно обстоювати порушену справедливість, вдаючись до диспутів, скарг, висловлювання претензій тощо, захищаючи власні інтереси більшою мірою, ніж інтереси інших чи широкого загалу. Водночас у ситуації порушеної справедливості щодо інших (знайомих) більш активно порівняно з порушенням справедливості щодо широкого кола громадян є пропозиція допомогти, виступити на захист, підтримати. Порушення справедливості щодо громадян провокує часом байдуже ставлення (8 %) та викликає труднощі в продовженні речень (10 %), що свідчить про почуття страху і недостатньо чітку громадянську позицію молоді в таких умовах.

Висновки. У ході емпіричної розвідки виявлено три основні значущі маркери на осі конструкта “справедливість-несправедливість” – це крайні полюси і “порушена справедливість”, що є близькою до несправедливості, але не тотожна їй. Вісь конструкта справедливості навантажена нерівномірно, оскільки діагностовані відчували труднощі та розгубленість, коли їм потрібно було продовжити речення дослідницької ситуації, що описувала справедливість, і, навпаки, були активними, багатослівними та збудженими, коли працювали над ситуаціями несправедливості і порушення справедливості. Пояснити таку тенденцію можна тим, що молодь сприймає справедливість як цілком природну характеристику, як логічний стан речей, тому завдання продовжити ситуацію справедливості та дописати речення викликає збентеженість, сум’яття, часом подив діагностованих. Ситуація несправедливості або порушення справедливості є більш зрозумілою і визначеною для молоді, тому спонукає її до активнішого реагування – від обурення до рішучого протистояння.

Отже, конструкт справедливості залежно від змісту нормативно-правової ситуації та міри участі в ній здатен виконувати не тільки роль оціночної шкали в аналізі ситуації, а й спонукати до вияву певних емоцій та почуттів (переважно стеничного характеру у випадку справедливого ставлення й астеничного – у випадку порушення справедливості і несправедливості), готовності активно діяти (особливо в ситуації порушення справедливості і несправедливості), певним чином регулюючи та спрямовуючи правову поведінку молодої людини, що виборює власне Я та право на суб’єктність.

Література

1. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 310 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; ЦУП, 2011. – 524 с.
3. Лисичкин В. А. Закат цивилизации, или Движение к ноосфере (экология с разных сторон) / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепин, Б. В. Боев. – М. : ИЦ-Гарант, 1997. – 352 с.
4. Кряхтунова О. В. Шифтерый лингвокультурный концепт “справедливость” (на материалах русской лингвокультуры) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / О. В. Кряхтунова. – Волгоград, 2010. – 21 с.

Reference

1. Bobneva, M. I. (1978). *Sotsialnye normy i regulyatsiya povedeniya* [The social norms and behavior regulation]. Moscow: Nauka (rus).
2. Skakun, O. F. (2011). *Teoriya prava i derzhavy* [The theory of law and state: Manual] Kyiv: Alerta; TSUP (ukr).
3. Lisichkin, V. A., Shelepin, L. A., Boev, B. V. (1997). *Zakat tsivilizatsii, ili Dvizhenie k noosfere (ekologiya s raznykh storon)* [The decline of civilization: movement towards the noosphere (ecology from different sides)].

tion or movement to the noosphere (ecology from different sides)] Moscow: YTS-garant (rus).

4. Kryakhtunova, O. V. (2010). *Shifternyy lingvokulturnyy kontsept "spravedlivost" (na materialakh russkoy lingvokulturny)* [Shifter linguocultural concept of "justice" (based on Russian lingvokulturny materials)] Volgograd, Russian.

Фальковская Л. Н. Роль конструкта справедливости в регуляции правового поведения

Раскрыта проблема изучения внутренних механизмов регуляции правового поведения, связанных с системой личностных конструктов. В ходе эмпирического исследования доказано, что сознательное соблюдение норм правового поведения не бывает механическим: формальные правила сопоставляются с принципом справедливости, который обычно носит субъективный характер; если закон оценивается как несправедливый, то его невыполнение легитимизируется массовым сознанием. Обращено внимание на то, что сопоставление и оценка осуществляются с помощью такого образования массового сознания, как конструкт справедливости. В результате анализа материалов эмпирического исследования сделан вывод о роли конструкта справедливости в выборе человеком способа и вида реализации собственного правового поведения: он позволяет субъективно, на уровне здравого смысла идентифицировать события и ситуации как справедливые или несправедливые и сознательно принимать решение в нормативно-правовом взаимодействии.

Ключевые слова: психологическое содержание форм правового поведения (правомерное, противоправное, правоиндифферентное, злоупотребление правом), биполярный конструкт "справедливость-несправедливость", реактивная и активная роль конструкта справедливости в регуляции правового поведения.

Falkovska L. M. The role of justice construct in the regulation of legal behavior

The article reveals the problem of studying the internal mechanisms of regulation of legal behavior related to the system of personal constructs. During the empirical studies it was proved that the conscious adherence to the norms legal behavior is not mechanical: formal rules are compared with the principle of justice, which is usually subjective. If the law is assessed as unfair, his failure legitimized mass consciousness. The articles tates that the comparison and evaluation carried out through such formation of mass consciousness as a construct of justice. Based on the material of empirical research the conclusions were made about the role of the construct of justice in the election by the man the method and type of implementing their own legal behavior – it allows persons objectively, at the level of common sense to identify the events and situations as fair/unfair and consciously make decision in the legal interaction.

Key words: psychological content of the forms of legal behavior (lawful, unlawful, indifference to the right and abuse of the law), bipolar construct "justice-injustice", reactive and active role of the construct of justice in the regulation of legal behavior.

ІСТОРИЧНА МЕТАФОРА ЯК КОГНІТИВНИЙ МЕХАНІЗМ СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

І. А. Дідук, м. Київ

Висвітлено сутність таких понять, як історичний наратив та історична метафора. Показано, що, створюючи метафору для себе, суб'єкт аналізує вектор майбутнього і в такий спосіб осягає простір нового досвіду. Аналізується текстова реальність наративу як форми буття історичної пам'яті. Зроблено висновок, що історичний наратив є культурною стратегією подолання наслідків кризової ситуації, умовою конструювання нового досвіду для задоволення актуальних потреб. Відповідно історичну метафору представлено як спосіб структурування політичної картини світу, що забезпечує розглядання того, що знов пізнається, через те, що є вже пізнаним. Виділено три типи історичного наративу: стверджувальний, критичний і модерний.

Ключові слова: історична пам'ять, історичний наратив, історична метафора, кризова ситуація, новий досвід, модерна нація.

Проблема. У процесі складного перебігу процесу формування модерної нації поняття історичної пам'яті стає ключовим для суспільства загалом і науковців зокрема. У суспільній свідомості українців відбуваються наразі самоорганізаційні процеси конструювання нової інтегрованої ідентичності, які супроводжуються перепривласненням кодів спільного минулого. У непрості періоди життя нації, спільноти, коли постають нові надскладні завдання чи виникає реальна загроза її існуванню, історична пам'ять завжди мобілізується й актуалізується. Роки невизначеності та замовчування найбільш складних сторінок історії України не звільнили, як дехто сподівався, теперішнє від тягаря минулого, а навпаки, викликали розрив у соціокультурній пам'яті спільноти. Це створило смислове поле непорозуміння і ворожнечі, утруднило громадянське самоусвідомлення, розмило уявлення про власне майбутнє і майбутнє своєї країни.

Попри велику кількість праць, присвячених дослідженню історичної пам'яті, досі залишається чимало невивчених аспектів цього соціально-психологічного феномена, серед яких – процес конструювання політичної картини світу за допомогою наративу минулого. Вивчення проблеми конструювання досвіду минулого є сьогодні важливим завданням з погляду формування толерантної, а не інтегрально-націоналістичної ідентичності. Ідеться не про реконструкцію минулого, а про вивчення тих внутрішніх потенцій, які відтворюють його зміст як цілісний, зрозумілий, прийнятний, безпечний і, що важливо, авторський. Криза історичної пам'яті відкриває простір для набуття нового досвіду взаємодії заради подолання руйнівних наслідків травматичного минулого, заради спільного майбутнього. Психологічний аналіз історичних метафор є необхідним

для розуміння самоусвідомлення нації, що наразі утверджується, через історичний досвід. При цьому історичну пам'ять розглядають як результат соціального конструювання, а історичну метафору – як когнітивний механізм конструювання, що дає змогу дослідити умови консолідації суспільства і збереження його єдності. Актуальність цієї розвідки зумовлена також загальною спрямованістю сучасних психологічних досліджень на врахування ролі когнітивних структур у мисленнєвих процесах.

Мета статті: з'ясувати роль історичних метафор у структуруванні політичної картини світу. *Завдання:* дослідити сучасний стан розробленості проблеми історичної пам'яті; проаналізувати текстову реальність наративу як форми буття історичної пам'яті; розглянути історичну метафору під кутом зору когнітивної психології як концептуальне явище; визначити історичні метафори, якими живе сьогодні українська спільнота.

У царині дослідження історичної пам'яті є чимало напрацювань, ґрунтовних і багатопланових розвідок. Історичну пам'ять вони тлумачать як соціокультурний конструкт; як частину нагромаджених суспільством знань; як систему смислів, інтерпретативних схем, які зафіксовано в текстах групи; як результат взаємодії суб'єктивної та об'єктивної реальності індивіда; як результат соціальної взаємодії; як ідеологізовану історію. Дослідники диференціюють поняття колективної та індивідуальної історичної пам'яті; встановлюють кореляції між історичною пам'яттю, історичною свідомістю, історичними знаннями, історичною наукою, котрі аналізують як об'єкт державної політики. Історичну пам'ять розглядають також у контекстах соціальної (П. Нора) і культурної (Я. Ассман) пам'яті, історичного досвіду (О. М. Лактіонов), історичної ідентичності (В. В. Середа), духовного досвіду поколінь (Ю. О. Зерній).

Протягом останнього десятиріччя у вітчизняній історії, соціології та психології спостерігається справжній бум досліджень, присвячених аспектам історичної пам'яті. По-перше, це наголошування на ідентифікаційній функції історичної пам'яті. За висловом Ю. О. Зерній, сьогодні історична пам'ять стала “полем змагань за ідентичність” [1], оскільки “доводить” право кожної нації на політичне існування та культурну автономію. По-друге, виділення темпоральної функції історичної пам'яті – часового співвіднесення результатів попередніх і наступних дій – як базової. Виявляється, бажання особистості досягнути минуле задля майбутнього сприяє організації її дій та вчинків. По-третє, аналіз проблеми історичної травмованості спільноти. По-четверте, вивчення особливостей структури історичної пам'яті українського народу та шляхів формування національного історичного наративу. По-п'яте, це осмислення текстової реальності наративу як форми буття.

Центральним поняттям дослідження є історична пам'ять як сукупність уявлень про минуле, яка в даному суспільстві, у даний історичний момент стає домінуючою і утворює щось таке, що сприймається більшістю з позиції здорового глузду. Вона постає як одне з важливих джерел національної ідентичності, тобто того почуття причетності до певної спільноти, яка завдяки характерним для неї спільним місцям і міфам упізнає себе в спільному минулому – і, отже, у сьогоденні.

Й. Рюзен вважає, що історична пам'ять як самостійна тема для досліджень постала разом з постмодерністськими підходами в історії як нове джерело для творення історичного смислу. Вона розкрила нові можливості, закорінені у фундаментальній та універсальній функції пам'яті як засобу формування ідентичності і життєвого орієнтиру [2]. Наратив при цьому вважають цілком самостійною та ефективною дослідницькою стратегією.

Проблема історичного пізнання розгортається у двох площинах, які мають логічно-науковий (соціокультурний) і наративний (такий, що відображає як життєвий контекст, так і індивідуальний) характер. Отже, взаємодія суб'єктів у соціально-політичному просторі представлена як обмін смислами, що "занурені" в історико-культурний контекст.

Розрив у соціокультурній пам'яті, заідеологізоване трактування історичних подій та фактів породили потребу в новому прочитанні наративу ідентичності, де б образи офіційних текстів (логічно-наукового характеру) збігалися зі спогадами очевидців та їхніми переживаннями. Не випадково сьогодні такого значущою стала для людей сімейна пам'ять, якій довіряють, де особливо сильний емоційний зв'язок з предками і де примирення з минулим в особистісній формі проходить найбільш гармонійно.

Історичну пам'ять у межах інтеракційно-феноменологічної парадигми тлумачать як текст. Останній є спрощеним відображенням соціальної реальності, якою він породжений. Такі тексти вибудовуються навколо "сильних", системотвірних смислів людського буття. Численні варіанти, утілені в тих чи тих сюжетах, є узагальненими "інтерпретаційними матрицями", які зафіксовано в певних смислах. Вони стають визначальними й утворюють, власне, те, що сприймається більшістю як здоровий глузд. Домінуючий текст спільноти розгортається в контексті хроніки відчуттів і переживань, які передаються нарівні з історичними знаннями. Вітчизняні дослідники розглядають наратив як упорядкування життєвих подій у єдину послідовність, побудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача (Н. В. Чепелева [3]).

У зв'язку з цим доцільно говорити про наратив минулого – текст, який особистість як автор упорядковує та конструює. Наратив минулого постає як фундаментальний компонент соціальної взаємодії, поєднуючи суб'єкта з культурою та іншими людьми. У минулому відшукуються необхідні взірці – "корисні істини", котрі мають прислужитися для

обґрунтування доцільності новітніх політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними законами. Наратив минулого в розумінні Н. В. Чепелевої – це замкнена, завершена структура, яку складають такі характеристики, як послідовність і завершеність дій; події, що змінюють одна одну і розташовані в хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якийсь єдиній логіці, порядку; оцінки найбільш значущих подій; афективне ставлення оповідача до них [там само]. За найважливіші ознаки наративу минулого визначено: 1) цілісність; 2) доступність та осмисленість; 3) завершеність; 4) компенсаторність; 5) вибірковість; 6) символічність; 7) міфологічність. Історична пам'ять не просто накопичує інформацію, а формує досвід осмислення минулого. Причому соціокультурна пам'ять кожного народу визначає власну схему організації накопиченого історичного досвіду.

На думку О. Є. Сапогової, у реконструюванні минулого кожен обирає між двома типами соціального аналізу: реалістичним і міфологічним [4]. Носії першого оцінюють світоустрій як сферу практичних дій, у якій надзвичайно багато залежить від самої людини. Міфологічне світосприйняття спрямоване на позачасове зберігання минулого. Людина, яка існує в просторі міфу, по суті, відокремлюється від власної особистості задля віднайдення себе в інших, втрачає індивідуальність мислення, перетворюючись на частку маси, натовпу. У кінцевому підсумку свідомість такої людини спирається лише на колективний досвід предків, їхню міфологію.

Бачимо, що зміст уявлень про минуле як у свідомості громадян, так і в спільноти загалом змінюється відповідно до актуальних потреб соціальної реальності, тобто є результатом соціального конструювання. Історична пам'ять – також двосторонній процес, у якому визнаються за реальні такі знання та уявлення про минуле, які мінімізують травматичні чинники та створюють безпечний образ сьогодення. Комплементарність спогадів і забування створює призму, крізь яку відбувається інтерпретація подій, що, відповідно, забезпечує спільноту таким досвідом, який дає шанс для самозбереження і самоствердження.

Щоб дослідити когнітивний механізм конструювання соціальної реальності, варто з'ясувати сутність історичної метафори. Когнітивісти особливу увагу приділяють вивченню метафори, наголошуючи, що їй належить центральне місце в ментальних моделях. Водночас вона є знаряддям формування нових ментальних категорій, а ще – робочим інструментом для переходу від одного значення до іншого. Історична метафора – результат когнітивного накладання історичного прототипу на певні події, які відбуваються в житті суб'єкта. Створюючи метафору для себе, суб'єкт актуалізує вектор “вперед” і в такий спосіб відкриває простір нового досвіду.

У сучасній лінгвістиці метафору тлумачать перш за все як когнітивний феномен, могутній інструмент мислення, фундаментальний прийом пізнання та концептуалізації дійсності. Когнітивна лінгвістика розглядає метафору не просто як троп, риторичний механізм прикрашання мовлення, а як фундаментальний когнітивний агент, що організує наші думки, оформлює судження та структурує мову, “специфічний мисленнєвий процес, у якому ми розуміємо одну сферу досвіду в поняттях іншої сфери” [5, с. 317]. Історична метафора відбиває уявлення спільноти про минуле і розкриває психологічні особливості переживання історичних подій.

Головна проблема теорії метафори полягає у з’ясуванні механізму її утворення. З-поміж великої кількості теорій метафори найбільшого поширення набула когнітивна теорія концептуальної метафори. Мовна метафора, творення якої спонтанно відбувається в мисленні, ґрунтується на здатності людини вловлювати та формувати асоціативні зв’язки між поняттями [там само, с. 81]. Ця теорія розглядає метафору передусім як когнітивну операцію над поняттями і бачить у ній засіб концептуалізації, котрий дає змогу осмислити ту чи ту сферу дійсності в термінах понятійних структур, що первинно склалися на базі досвіду, отриманого в інших сферах. На думку Г. М. Шиманович, метафори полегшують процес мислення, задають певні емпіричні межі, усередині яких ми можемо опанувати отримані абстрактні концепти [6, с. 36].

Отже, за найбільш загального підходу когнітивну метафору можна визначити як одну із форм концептуалізації, що полягає в баченні однієї сутності через іншу. Метафора за своєю природою не мовне, а концептуальне явище. Власне, історична метафора є одним з основних засобів пізнання об’єктів минулого та утворення нових значень, що виконує когнітивну і смислотвірну функції.

Когнітивне пояснення метафори, заснованої на асоціативних зв’язках досвіду людини, спирається на її антропометричність. Антропометричність є одним з найбільш продуктивних механізмів формування мовної картини світу, оскільки це усвідомлення людиною себе як “міри всіх речей” [5, с. 22]. Ця мовна одиниця здійснює свій власний вибір допоміжних для метафори засобів і на свій лад інтерпретує новий зміст у межах старого знання. Отже, історична метафора є своєрідним ключем до розуміння процесу соціального конструювання ментальних уявлень про спільне минуле.

Політична картина світу не є дзеркальним відображенням дійсності, зокрема соціокультурної, а лише її інтерпретацією і залежить від призми, крізь яку відбувається світосприймання. Процес метафоризації може виступати в ролі такої призми і дає змогу забезпечити розглядання того, що знову пізнається, через те, що є вже пізнаним.

Проведене пілотне дослідження полягало у виділенні основних історичних метафор, які інтерпретують події минулого в засобах масової

комунікації. Такий підхід дав змогу виділити психологічні особливості наративу минулого та окреслити його змістові компоненти. Історичні метафори було визначено за допомогою контент-аналізу інформації про історичні події в Україні в сучасних засобах масової комунікації.

Встановлено, що підґрунтя історичного наративу складають територіальні, інституційні, політичні і правові метафори. Вони постійно виникають, функціонують та розвиваються. Серед них, з одного боку, виділяють випадкові, а з другого – сталі, стійкі, організовані, які є або можуть стати впорядкованими. Історичний наратив знаходить свій головний вияв у горизонтальній ідентифікації членів спільноти як співгромадян. Наголос при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях.

Аналізуючи надбання минулого, історичні метафори безсумнівний наголос роблять на ідеї незалежності України, яка трактувалася до останнього часу як кінцева мета українського визвольного руху. Державність вони визначають не тільки як історичне утворення, корисне в минулому, а і як поважну політичну мету, варту зусиль народу, який стверджується. Використовуючи історичні і правові аргументи, метафори стверджують, що українці, по-перше, вже мали свою державність у минулому, а по-друге, втратили її не через свою нездатність до державного буття, а через несприятливий збіг внутрішніх і зовнішніх обставин.

Історичний досвід українців свідчить про розуміння ними того, що саме держава є головним знаряддям і формою організації національних сил, без неї національне життя набуває рис неповноцінності та незавершеності. При цьому українці доволі ясно усвідомлюють, якої державності, яких політичних і соціальних порядків вони не бажають і які засуджують, однак не мають чітких уявлень про те, якою мала б бути держава. Важливо зазначити, що на зміну фантомним уявленням про державу як мрію чи ностальгію за втраченим радянським минулим прийшло усвідомлення того, якого устрою варто прагнути, і вже зроблено перші реальні кроки до євроінтеграції. При цьому наголошується на єдності як одній із ключових умов збереження державності. Модерна нація проголошує, що всі ми різні, але всі – українці. Визнається беззастережне право українців бути господарями своєї долі. Фундаментальними є такі правові цінності, як автономія особистості, особиста свобода, плюралізм ідей. Організаційним ядром держави бачиться не правляча династія, а нація, яка розширює межі усвідомлення до модерного змісту через конструкт, що “в сучасному світі право особи вище за право нації”.

Встановлено, що сталими є також *етногенетичні* (етнічно-міфологічні) метафори: спільне походження, єдина територія, історична батьківщина. Підкреслюється суверенне право української нації на свою етнічну територію. Збереження території завжди було і є головним завданням нації.

Будучи протягом тривалого часу підпорядкованим іншим державам, український народ зберіг свою культурну самобутність. *Культурні*

метафори – мова, спільне колективне минуле, пантеон культурних героїв, звичаї і традиції, місця пам'яті – дуже двоїсті та амбівалентні. Навіть спогади про спільні радості і страждання помітно різняться.

Найбільш дискусійний характер мають сьогодні історичні метафори інтерпретації соціалістичного минулого. На думку Ю. О. Зерній, історична пам'ять стала полем змагань за ідентичність, оскільки вона виявилася амбівалентною і розірваною [1]. Процеси амбівалентності історичної пам'яті українців, зазначає І. М. Симоненко, почали набувати вираженості в період формування модерної української нації [7].

Аналіз історії України радянської доби дав змогу виявити подвійний характер ідентичності, що формувалася в суспільстві. Із спрощеної, дихотомічної позиції можна, на думку, Л. П. Нагорної, визначити дві її форми: офіційну (радянську, політичну) і національну (етнічну) [8]. Феномен подвійної ідентичності в Україні, зокрема внутрішню двоїстість ідентичності і додаткові осі конфлікту, дослідниця пояснює тим, що українська культура протягом п'яти століть належала одночасно до двох геополітичних спільнот. Як зазначає І. М. Симоненко, реальний дуалізм історичної пам'яті пов'язаний з культурно-цивілізаційними відмінностями [7].

Я. Й. Грицак, український історик, зауважує, що сучасний регіональний поділ в Україні є питанням не так об'єктивних культурно-історичних відмінностей, як інтересу політичних еліт. На його думку, “вони, ці еліти, старанно підживлюють існуючі різниці заради відвернення уваги свого електорату від інших, набагато суттєвіших питань щоденності, щоб таким чином маскувати свою власну неефективність і розв'язати собі руки для власних політичних ігор” [9].

Нагадаємо, що один із наративів – радянський, або східнослов'янський, містить такі історичні метафори, як дружба народів, віковичне братерство, спільне історичне минуле двох великих народів – російського та українського. Натомість націоналістичний, або антиросійський, наратив визначає як пріоритет національну ідентичність, вважає автентичною лише українську мову і “національну” церкву, а в минулому бачить передусім поневолення українського народу Росією та його боротьбу за незалежність, відтак для теперішнього і майбутнього пропонує інтеграцію в Європу як захист від російської загрози. Очевидно, що кожною із частин громадян, які живуть за різними історичними реаліями, політичні кроки України в протилежний їхнім сподіванням бік сприймаються як загроза ідентичності, яку вони переживають як загрозу їхньому життю і психологічну зраду самих себе. Відповідно ускладнюється розуміння геополітичної ролі держави. Замість усвідомлення власної самодостатності конструюються уявлення про зовнішнє втручання або сприяння.

Як бачимо, історичні наративи презентуються через кілька типів метафор. Перший тип – це розгортання значущості подій з позитивним

змістом, які підтверджують ідентичність, використовуючи для підкріплення факти і докази, тобто достовірність визначається через ствердження. Другий тип формується подіями негативного змісту, які визначають ідентичність через спростування і заперечення, тобто критичні висловлювання. Історичні метафори, що характеризують третій тип, вибудовуються на основі двох перших і викристалізуються в нові конструкти – такі, які мають наразі найкращі адаптивні властивості і дають людині змогу успішно вибудовувати адекватну несуперечливу політичну картину світу, тобто мають модерний зміст. Таким чином історичний нарратив стає потужним потенціалом легітимності і значущим чинником формування модерної нації.

Специфіка національного історичного нарративу полягає, по-перше, в амбівалентності колективної пам'яті; по-друге, у практиці маніпулювання історичним досвідом спільноти з боку політичної еліти і, по-третє, у накладанні на травматичний досвід минулого.

Прийняття соціокультурної самобутності, усвідомлення спільності своєї долі з долею країни, пов'язування з нею свого майбутнього неможливі без усвідомлення чіткого і зрозумілого соціального порядку. Тож сьогодні процес перезасвоєння історичних метафор виходить за встановлені раніше межі та конструює новий, модерний зміст самоорганізації. Відповідно підвищується значущість згуртованості спільноти, її толерантності в поглядах і терпимості до змін. Інтегрована таким чином нація засвідчує, що володіє державною організацією, яка об'єднує її політично.

Висновок. Узагальнення результатів дослідження дає підстави для того, щоб вважати історичний нарратив культурною стратегією подолання наслідків кризової ситуації. Історична метафора як когнітивний механізм соціального конструювання ментальних уявлень про спільне минуле в процесі історичної метафоризації дає змогу сконструювати чіткий і зрозумілий код соціального порядку. Створюючи метафору для себе, суб'єкт актуалізує вектор “вперед” і в такий спосіб відкриває простір нового досвіду.

Вивчення історичних метафор у свідомості сучасної молоді має стати наступним етапом нашого емпіричного дослідження.

Література

1. *Зерній Ю. О.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.
2. *Рюзен Й.* Утрачивая последовательность истории / Й. Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: Изд-во ЛКИ, 2001. – Вып. 7. – С. 392–416.
3. *Чепелева Н. В.* Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 15–24.

4. Сапогова Е. Е. Psychocadabra: субъективная “картина мира” как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия Тульского государственного университета. Серия “Психология”. – Тула, 2004. – Вып. 4. – С. 163–179.
5. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.
6. Шиманович Г. М. Метафора як когнітивний механізм номінації та її роль у мовній картині світу [Електронний ресурс] / Т. М. Шиманович // Проблемы современного языкознания. – Режим доступа : <http://www.dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanovich.pdf>
7. Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам’яті українського народу та шляхи формування національного нарративу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61.
8. Нагорна Л. Історична пам’ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К. : Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
9. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – Київ–Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.

Reference

1. Zernii, Yu. O. (2007). Istorychna pamiat yak obiektni derzhavnoi polityky [Historical memory as an object of public policy]. *Stratehichni priorytety* [Strategic Priorities], 1(2), 71–76 (ukr).
2. Ryuzen, Y. (2001). Utrachivaya posledovatel'nost istorii [Losing the sequence of history]. *Dialog so vremenem. Almanach intellektual'noy istorii* [Dialog with time. Almanac of intellectual history] (pp. 392–416). Moscow: Publ. LCI (rus).
3. Chepeleva, N. V. (2003). Rozuminnia ta interpretatsiia osobystynoho dosvidu v konteksti psikhologichnoi hermenevtyky [Understanding and interpretation of personal experience in the context of psychological hermeneutics]. *Aktualni problemy suchasnoi ukrainskoi psikhologii: Naukovi zapusky instytutu psukholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy* [Actual problems of modern Ukrainian Psychology: Scientific Proceedings of the Institute of Psychology. GS Kostiuk Pedagogical Sciences of Ukraine], 23, 15–24 (ukr).
4. Sapohova, E. E. (2004). Psihokadabra: subektivnaya “Kartina mira” kak gipertekst [Psychocadabra: subyektivnaya "picture of the world" now hypertekst]. *Isvestiya Tieskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria “Psihologiya”* [Proceedings of Tu-la State University Series “Psychology”], 4, 163–179 (rus).
5. Teliya, V. N. (1988). Metaforizatsiya i eye rolv sozdaniia yazykovoy kartiny mira [Metaforization and its role in the creation of the worldview]. In *Rol chelovecheskoho faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira* [A role of human factor in a language. Language and the picture of the world] (pp.173–204). Moscow: Nauka (rus).
6. Shymanovych, H. M. (2007). Metafora yak kohnityvnyi mekhanizm nominatsii ta ii rol u movnii kartyni svitu [Metaphor as a cognitive mechanism nomination and its role in language world]. *Problemy sovremenogo yazykoznaniiya* [Problems of modern linguistics], <http://www.dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanovich.pdf> (ukr).
7. Symonenko, I. M. (2009). Osoblyvosti struktury istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu ta shliakhy formuvannia natsionalnogo naratyvu [Features of the structure

- of Ukrainian nation's historical memory of the people and the pathway of creating a national narrative]. *Stratehichni priorytety* [Strategic Priorities], 1, 51–61 (ukr).
8. Nahorna, L. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theory, discourse, reflection]. Kyiv institute of political and etnonatiol re-researches of the name I. F. Kuras NAS of Ukraine (ukr).
 9. Hrytsak, Ya. (2005). *Ukrainska istoriohrafia. 1991–2001: Desiatylittia zmin* [Ukrainian historiography. 1991–2001: A decade of change]. *Ukraina moderna* [Ukraine Modern], 9, 43–68 (ukr).

Дидук И. А. Историческая метафора как когнитивный механизм структурирования политической картины мира

Освещено содержание таких понятий, как исторической нарратив и историческая метафора. Показано, что, создавая метафору для себя, субъект актуализирует вектор будущего и таким образом постигает пространство нового опыта. Анализируется текстуальная действительность нарратива как формы бытия исторической памяти. Сделан вывод, что исторический нарратив является культурной стратегией преодоления кризисной ситуации, предпосылкой конструирования нового опыта для удовлетворения актуальных потребностей. Соответственно историческая метафора представлена как способ конструирования политической картины мира, что способует рассмотрению того, что вновь познается, через то, что уже познано. Выделены три типа исторического нарратива: подтверждающий, критический и современный.

Ключевые слова: историческая память, исторический нарратив, историческая метафора, кризисная ситуация, новый опыт, современная нация.

Diduk I. A. Historic metaphor as a cognitive mechanism of structuring of the political picture of the world

The article deals with the nature of concepts such as historical narrative and historical metaphor. The text reality of narrative as a form of historical memory existence is analyzed. It is concluded that the historical narrative is a cultural strategy for overcoming the consequences of the crisis, a condition of constructing new knowledge to meet current needs. Accordingly historical metaphor, structuring political picture of the world, ensures viewing what is learned again through what is already known. Three types of historical narrative: affirmative, critical and modern are identified.

Key words: historical memory, historical narrative, historical metaphor crisis, new experience, modern nation.

**МОЖЛИВОСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ В
КОНТЕКСТІ КЕРУВАННЯ РИЗИКАМИ**

Т. О. Ларіна, м. Київ

Розглянуто можливості оптимізації життєконструювання. З'ясовано, що функція оптимізації реалізується в стабілізаційних практиках особистості, а дієвість цих практик визначається здатністю людини до усвідомленого контролю над ситуацією ризику і власними рішеннями та діями. У результаті проведеного дослідження виявлено, що стабілізаційні практики,

з одного боку, розв'язують проблему зняття невизначеності життєвої ситуації, а з другого – актуалізують процеси самоорганізації та самозахисту особистості. Визначено, що тип стабілізаційних практик зумовлює відповідний особистісний стиль керування ризиками. Зроблено висновок, що способи упорядкування та структурування життєвого світу особистості визначаються такими критеріями керування ризиками, як спосіб реалізації (перетворення) ризику, спрямованість життєтворчої активності, спосіб конструювання меж життєвого простору.

Ключові слова: життєвий світ особистості, життєконструювання, керування ризиками, стабілізаційні практики.

Проблема оптимізації процесу конструювання власного життя пов'язана передусім із вирішенням питання подолання невизначеності та забезпечення стабільності і врівноваженості життєвого світу особистості. В умовах відкритого соціально-політичного конфлікту та інформаційного стресу спостерігається мобілізація соціально-психологічних ресурсів особистості задля опанування складних життєвих ситуацій. Серед цих ресурсів можна виділити зокрема відновлення довіри як способу збереження особистісної цілісності і безпеки. Завдяки довірі сучасна людина здатна свідомо надавати ризикованим діям ситуативної значущості та безпечності, що дає їй змогу ефективно оволодівати прогресивними, технологічними способами взаємодії із соціальним оточенням. Тому, Розглядаючи способи оптимізації життєконструювання, хочемо звернути увагу на певні особистісні закономірності вибудовування безпечного життєвого простору.

Мета статті: визначити й охарактеризувати різновиди життєтворчої активності особистості в процесі життєконструювання; дослідити провідні тенденції в структурі особистісного життєконструювання (усталені, стереотипні моделі), спрямовані на упорядкування та стабілізацію власного життєвого світу.

У постмодерністській методології життєконструювання розглядають як сукупність соціально-психологічних практик, які структурують та артикулюють набутий досвід. Практики, зазначає Т. М. Титаренко, стають дієвим вираженням відповідних знань, емоційних станів, мотиваційної спрямованості, комунікативних навичок, способом інтерпретації певних подій [1].

У дослідженнях, орієнтованих на ідеї та цінності постмодерністської методології, як вагомий чинник життєконструювання особистості в сучасному світі розглядаються можливості людини впливати на ризики і керувати ними. Проблема керування ризиками постає як неодмінна умова існування сучасної людини, яка змушена через соціальну необхідність турбуватися про безпеку власного життя. На переконання У. Бека, “в епоху розвинутої сучасності ключовим питанням є ризик та способи запобігання йому, а також способи його мінімізації та керування ним” [2].

Коли ризик стає однією із форм раціональності, взаємодія людини із середовищем ризику фіксується в системі настановлень у вигляді поведінкової готовності діяти відповідно до умов. Актуалізується потреба, як зауважує Е. Гідденс, “вчитися жити в умовах ризику, аналізуючи різний досвід, що дає змогу зробити власне життя більш-менш стабільним” [3, с. 5]. Отже, сучасна людина, висновує С. А. Кравченко, змушена постійно адаптуватися до змін, інновацій, до життя в умовах плюралізації системи знань, багатомірності часу і простору [4].

Керування ризиками в процесі конструювання власного життя виконує оптимізаційну функцію життєконструювання. ця функція реалізується в стабілізаційних практиках особистості [5]. Дієвість стабілізаційних практик визначається їхньою здатністю підтримувати певний безпечний рівень взаємодії людини зі світом та близьким оточенням у ситуації ризику. Змістом цих практик, які укорінені у звичках та досвіді ризикування, є індивідуальні способи залагодження життєвих ситуацій, пов’язаних з можливістю втрати власного комфорту та психологічного благополуччя.

Зрозуміло, кожна людина має відповідну зону комфорту – той життєвий простір, який є для неї звичним та безпечним. Залишаючи зону комфорту, людина потрапляє в зону ризику – життєвий простір, який часто лякає її чимось новим і досі незвіданим. Перебуваючи в зоні власного комфорту, кожен з нас організовує та структурує свій життєвий простір переважно завдяки фоновим, повсякденним, рутинним практикам. Однак у разі виходу, як пише Т. М. Титаренко, за “межі повсякденності” [1, с. 229] більшу роль відіграють перетворювальні практики, які, на відміну від фонових, обумовлені більше індивідуальними контекстами, ніж культурними. Тож коли говорять про психологічне підґрунтя стабілізаційних практик, у центр уваги ставлять способи опанування страху втрати психологічного комфорту та благополуччя.

Сучасні уявлення про благополуччя у психології зазнали впродовж періоду їхнього формування значних трансформацій. Наприклад, на початку ХХ ст. розуміння благополуччя людини засновувалося на її відповідності соціальним критеріям, а його обов’язковою умовою була ефективна інтеграція людини в соціум. Відповідно перше місце відводилося розв’язанню внутрішніх проблем як неодмінній умові сприятливого розвитку людини. Однак уже в середині ХХ ст. ідеї пристосування як основи успішного життєвого сценарію піддаються серйозній критиці з боку науковців. Постає питання, якою мірою успішна самореалізація здатна розв’язувати екзистенційні проблеми людського існування [6].

Як бачимо, зміни соціального контексту життя людини неодмінно ведуть до загострення екзистенційних, “філософських” проблем. Особливого значення набуває перехід від відносної стабільності суспільства до “плинної реальності”, зростання невизначеності, послаблення ролі зовнішніх детермінант поведінки людини та підсилення самодетермінації і, як наслідок, відповідальності за власне існування [там само].

Актуалізація самодетермінації, загострення екзистенційних проблем позначаються на ціннісних орієнтирах особистості. Так, розглядаючи соціокультурний аспект технології взаємодії суб'єкта та об'єкта в інформаційному суспільстві, Г. В. Патракова зазначає, що разом із зростанням споживацького ставлення до життя на перший план виходить цінність комфортабельного існування (життя пересічного громадянина перетворюється на низку покупок – квартири, машини, дачі тощо). Сучасна людина цінує елементи власного комфорту як продовження самої себе, як “другу шкіру”. Таке ставлення до комфорту формує ще одну важливу сьогодні цінність – безпеку. Якщо раніше безпека розглядалася перш за все як безпечність здоров'я (що й було пріоритетною турботою держави), то сьогодні людина турбується про власну економічну безпеку. Страх втрати умов власного існування як втрати самого себе перетворює ризик та загрозу ризику на ще один ефективний механізм соціального управління. Втрата ідентичності переживається важче, ніж втрата життя, прав та свобод громадян [7].

Страх перед ризиком втратити все ефективно використовують у маніпулятивних технологіях впливу. Сучасна людина, в переважній більшості, неспроможна на серйозну “ризик-рефлексію” і часто діє в заданому (визначеному інформаційними засадами) напрямку, здійснюючи всі свої дії практично на несвідомому рівні [там само]. Так чи інакше всі люди відчувають на собі тиск інформаційного середовища. Однак, щоб не стати пасивним споживачем “інформаційного фаст-фуду”, людина має займати активну життєтворчу позицію щодо впливу на ризики, їх зменшення та мінімізацію.

У психологічній моделі ризику в. а. петровського представлено два типи реакцій на потенційну загрозу – реакцію уникнення ризику і реакцію прагнення до небезпеки. Ціннісно зумовлені реакції уникнення проявляються в соціальних настановленнях, що спонукають до обережності, натомість прагнення до небезпеки відображається в настановленнях, які диктують перевагу ризикованих дій над обережними [8]. Дослідник вважає, що в ситуації небезпеки адаптивному імпульсу до втечі на кожному рівні протистоїть неадаптивний “порив” до небезпеки. Перемога адаптивного над неадаптивним імпульсом веде до відмови від ризику. Домінування захисної реакції над орієнтувальною, цінностей ризику над цінністями здорового глузду також зумовлює відмову від ризику. Так, баланс між захисними та орієнтувальними реакціями індивіда на певну загрозу є чинником “вмикання” більш високого рівня регуляції поведінки, який відповідає індивідуальному досвідові суб'єкта, тобто актуалізується ціннісний рівень регуляції.

В. А. Петровський також зазначає, що цінності ризику (зокрема в європейській культурі) завжди поєднуються з ціннісно зумовленою можливістю обережної поведінки; інакше кажучи, цінності ризику не функціонують у вигляді загальноприйнятих норм, як і цінності розсудливості та

обережності. Отже, завжди є можливість урівноважування ціннісного стимулювання як обережної, так і ризикованої поведінки. Оцінювання індивідом власної здатності здійснити вольовий акт вибору є своєрідним “випробуванням себе”. Такий акт не може бути здійсненим тільки у внутрішньому плані. Тільки реально ризикована дія може бути для індивіда “аргументом” у вирішенні цього особливого завдання самопізнання, самопобудови та народження себе як суб’єкта [8].

Сучасні дослідження в галузі прийняття рішень розглядають готовність до ризику як готовність приймати рішення діяти в умовах суб’єктивної невизначеності, тобто йдеться не про відмову від розгортання інтелектуального орієнтування в ситуації (аналіз і синтез), а про готовність до самоконтролю дій в умовах недоступності необхідних орієнтирів, а також про готовність покладатися на власний потенціал [9].

Отже, готовність долати ситуації невизначеності, покладаючись на власні можливості і власну відповідальність, тобто готовність “підстерігати” удачу раціонально, іти на виправданий ризик, і є проактивним регулятором та перебуває на одному рівні з процесами цілепокладання та ціледосягнення як найбільш усвідомлюваними рівнями саморегуляції в процесі прийняття рішень [там само]. Власне, здатність займати позицію усвідомленого контролю над можливостями перетворення ситуації власними рішеннями та діями є основою врівноважування ціннісного стимулювання як обережної, так і ризикованої поведінки.

На нашу думку, способи дотримання балансу між цінностями ризику і цінностями розсудливості та обережності знайшли відображення в стабілізаційних практиках. Для емпіричного визначення типів стабілізаційних практик ми звернулися до методів якісної методології, а саме нарративного аналізу. Було визначено такі стабілізаційні практики життєконструювання: практики гарантування безпеки; практики “загравання” з небезпекою; практики ідеального проектування майбутнього; практики випробування себе [5]. Розглядаючи мотиваційно-сміслову складову емпірично визначених стабілізаційних практик, можна говорити про певні тенденції, пов’язані з артикуляцією буттєвих смислів.

Зрозуміло, що для розв’язання екзистенційних проблем одних тільки психологічних ресурсів життєстійкості та подолання екстремальних ситуацій явно недостатньо. О. І. Рассказова, зокрема, переконана, що існує ще один спосіб саморегуляції – не завдяки психологічними ресурсами, а завдяки власній екзистенції. Людина бере на себе відповідальність за те, що відбувається “тут і зараз”, і за те, що трапляється, “вмикаючи” таким чином мотиваційно-сміслову сферу особистості. На думку дослідниці, коли людині дводиться діяти в екстремальних умовах усупереч власним переживанням, вона змінюється, формує власні переконання та диспозиції [10]. *ОТОЖ* можна говорити, що розгортання мотиваційно-сміслового механізму саморегуляції відбувається в особистісних стабілізаційних практиках, які забезпечують оптимальну взаємодію індивіда із соціальним

простором ризиків. Причому в ролі критерію оптимальності виступає довіра, яка, на думку сучасних соціологів-постмодерністів (Е. Гідденс, Н. Луман), є дієвим способом взаємодії із соціальним простором, оскільки забезпечує зниження або мінімізацію ризику. Саме вона є тим соціально-психологічним ресурсом, що опосередковує активність людини в ситуації ризику, забезпечує керування ризиками, тобто активування ризикованих чи обережних практик у процесі вибудовування власного життя. Т. П. Скрипкіна цей соціально-психологічний феномен визначає як властивість людини надавати явищам та об'єктам навколишнього світу, іншим людям, їхнім можливим майбутнім діям, а також власним імовірним діям ситуативної значущості та безпечності (надійності). Отже, довіра, з одного боку, пов'язана з ризиком, а з другого – потребує дослідної перевірки [11].

Виходячи з розуміння соціально-психологічних практик як усталених, фіксованих способів життєконструювання, маємо підстави припустити, що той чи той тип стабілізаційних практик зумовлює відповідний особистісний стиль керування ризиками. Стильові відмінності щодо способів керування ризиками в процесі життєконструювання зумовлені перш за все процесуальним характером самого ризику та представлені такими фазами (за О. В. Вдовиченко [12]):

- наявність усвідомлюваної чи неусвідомлюваної небезпечної ситуації;
- прийняття рішення діяти в даній ситуації;
- вибір стратегії і тактики операції;
- реалізація рішень задля досягнення мети в разі ризикування (операції можуть бути зреалізовані частково, у повному обсязі, призупинятися в дії).

Той чи той стиль керування відображає перелік соціально-психологічних умов, які дозволяють людині йти на виправданий ризик, свідомо залишаючи власну зону комфорту, аби, як зауважує О. В. Вдовиченко, певним чином “оздоровити” себе і своє життя, побачити нові життєві обрії [там само].

Соціально-психологічні умови, що зумовлюють входження особистості в зону ризику задля перетворення і трансформації власного життєвого світу, представлено в способах наратизації ризику. За О. Є. Сапоговою, наратизація – це специфічний тип інтелектуальної діяльності, що передбачає навмисне наповнення сенсом того, що само по собі не є її носієм [13].

Досліджуючи особливості інтерпретування подій, пов'язаних із ризиком, ми визначили певні закономірності вибудовування автобіографічного наративу [5]. Було з'ясовано, що на процес наратизації впливає спосіб демаркації небезпеки, тобто форми перетворення ризикованої дії або випадку на життєву подію. Ризик або реалізується і перетворюється

на проблему чи на суб'єктивно привабливу мету, або ж так і залишається в зоні потенційної небезпеки.

У контексті оптимізації життєконструювання можна говорити про те, що домінування тих чи тих стабілізаційних практик зумовлює формування уявлень про власну траєкторію життя та актуалізує певні форми раціоналізації життєвої ситуації. Ю. А. Зубок, зокрема, вважає, що дієвість форм раціоналізації життєвої ситуації визначається здатністю індивіда активно й автономно існувати та діяти в змінюваному суспільстві і здатністю здійснювати оптимальний вибір у ситуаціях невизначеності. Тож оптимальний вибір базується на упорядкуванні соціальних зв'язків з фіксуванням формальних процедур та введенні більш ефективної раціоналізації. Джерелом раціоналізації є об'єктивна потреба в адаптації до соціального середовища, яке постійно змінюється, та потреба у вибудовуванні життєвої траєкторії. Серед оптимальних форм раціоналізації життєвої ситуації дослідниця виділяє такі тенденції, як ризик, збереження стабільності, прискорення, соціальну мімікрію, імітацію, трансгресивність [14].

З огляду на те, що психологічним змістом особистісних стабілізаційних практик є індивідуальні особливості ризик-рефлексії, інтерпретації ризику та стратегії управління власною безпекою, ми зосередили свою увагу під час дослідження саме на ризику як формі раціоналізації життєвої ситуації. Аналіз визначених нами інтерпретативних моделей ризику дає підстави говорити про *критерії керування ризиками* в процесі життєконструювання [5].

Перший – це спосіб реалізації (перетворення) ризику. Власне, небезпека демаркується як пригода, як гра, як життєвий вибір та безпосередньо як ризик, тобто випробування себе.

Другий критерій – спрямованість керівних дій. Він показує, на що спрямована життєтворча активність – на зняття невизначеності чи на стабілізацію життєвої ситуації. Зняття невизначеності досягається завдяки розгортанню раціональної інноваційної активності (термін С. О. Кравченка), що безпосередньо веде до розблокування потенціалу життєконструювання та актуалізації цінностей ризику. Стабілізація життєвої ситуації відбувається завдяки прискоренню процесів самоорганізації та самозахисту. при цьому керування ризиками потребує актуалізації цінностей обережної та розсудливої поведінки.

І, нарешті, третій критерій керування ризиками – це спосіб конструювання меж життєвого простору. Ідеться про векторність життєконструювання. потрапляючи в зону ризику, людина структурує свій життєвий світ шляхом вибудовування мережі контактів з іншими людьми, зі світом, із собою. Причому структурування відбувається як шляхом відновлення та утримання вже налагоджених контактів, так і шляхом безпосереднього їх розширення та синтетичного конструювання.

Висновки. Отже, аналіз можливостей оптимізації життєконструювання дає підстави говорити про важливу роль стабілізаційних практик у процесі життєпобудови. У результаті проведеного дослідження визначено, що стабілізаційні практики, з одного боку, дають змогу подолати невизначеність життєвої ситуації, а з другого – актуалізують процеси самоорганізації та самозахисту особистості. З'ясовано, що упорядкування та структурування життєвого світу особистість здійснює за допомогою певних способів, а саме керування ризиками (спосіб їх реалізації або перетворення), визначення спрямованості життєтворчої активності, конструювання меж життєвого простору.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням програми оптимізації таких провідних функцій керування ризиками, як актуалізація і стимулювання життєтворчого потенціалу самоорганізації та самозахисту.

Література

1. *Титаренко Т. М.* Особистісні практики конструювання життя / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту та Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2013. – Вип. 4. – С. 226–238.
2. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс Традиция, 2000. – 384 с.
3. *Гидденс Э.* Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis. – 1994. – № 5 (3-26). – С. 107–133.
4. *Кравченко С. А.* Нелинейная социокультурная динамика: играйзационный подход / С. А. Кравченко ; ред. Т. Н. Петрова. – М. : МГИМО-Университет, 2006. – 172 с.
5. *Ларіна Т. О.* Особистісні практики життєконструювання: нарративний аналіз / Т. О. Ларіна // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 184–194.
6. *Гришина Н. В.* Экзистенциальные проблемы человека как жизненный вызов [Электронный ресурс] / Н. В. Гришина // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. Вып. 4. Новые психологические исследования. – СПб., 2011. – Режим доступа : http://institut.smysl.ru/article/Grishina_Exist_prob.html
7. *Патракова Г. В.* Управление в информационном обществе как технология взаимодействия субъекта и объекта (социокультурный аспект) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Г. В. Патракова ; Тюменский гос. ун-т. – Тюмень, 2010. – 22 с.
8. *Петровский В. А.* Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.
9. *Солнцева Г. Н.* Риск как характеристика действий субъекта / Г. Н. Солнцева, Т. В. Корнилова. – М. : Инженер, 1999. – 79 с.
10. *Рассказова Е. И.* Психологические ресурсы саморегуляции и реабилитации личности в экстремальных условиях / Е. И. Рассказова // Личность в экстремальных условиях : материалы междунар. науч.-практ. конф. Ч. 1. – Петропавловск-Камчатский : Изд-во КАМГУ, 2005. – С. 100–103.

11. Скрипкина Т. П. Психология доверия : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.
12. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска / О. В. Вдовиченко // Наука і освіта. – 2009. – № 5. – С. 32–38.
13. Сапогова Е. Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии / Е. Е. Сапогова // Культурно-историческая психология. – 2005. – № 2. – С. 63–74.
14. Зубок Ю. А. Саморегуляция и рационализация в условиях трансформирующегося общества / Ю. А. Зубок // Современная российская молодежь: от стихийной саморегуляции к целенаправленному формированию субъектности. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – С. 45–54.

Reference

1. Tytarenko, T. (2013). Osobystisni praktyky konstriuvannya zhyttia [Personality practices of life-constructing] *Psykholohichni nauky: problemy i здobutky* [Psychological science: problems and achievements], 4, 226–238 (ukr).
2. Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu* [Risk Society. On the way to a different modernity]. Moscow: Progress Traditsiya (rus).
3. Giddens, E. (1994). Sudba, risk i bezopasnost [Fate, risk and security] *Thesis*. 5, 107–133 (rus).
4. Kravchenko, S. A. (2006). *Nelineynaya sotsiokulturnaya dinamika: igraizatsionnyy podkhod* [Nonlinear Socio-Cultural Dynamics: igraizational approach]. Ed. T. N. Petrova. Moscow: MGIMO-Universitet (rus).
5. Larina, T. O. (2014). Osobystisni praktyky zhyttiekonstriuvannya: naratyvnyi analiz [Personal practices of life-constructing: narrative analysis] *Psykholohichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 184–194 (ukr).
6. Grishyna, N. V. (2011). Ekzistentsialnye problemy cheloveka kak zhyznennyi vyzov [Existential problems of individual as a life challenge] / *Vestnik Sankt-Peterburgskgho universiteta. Seriya 12, Vyp. 4. Novye psikhologicheskie issledovaniya* [Bulletin of Saint-Petersburg University. Series 12, issue 4. New psychological researches], http://institut.smysl.ru/article/Grishina_Exist_prob1_chel.php (rus).
7. Patrakova, G. V. (2010). Upravlenie v informatsionnom obshchestve kak tekhnologiya vzaimodeystviya subekta i obekta (sotsiokulturnyy aspekt) [Management in the Information Society as a technology of interaction between subject and object (the socio-cultural aspect)] Abstract of Ph. D. dissertation, Tyumen state University, Tyumen (rus).
8. Petrovskiy, V. A. (1992). *Psikhologiya neadaptivnoy aktivnosti* [Psychology maladaptive activity]. Moscow: Gorbunok (rus).
9. Solntseva, G. N. and Kornilova, T. V. (1999). *Risk kak kharakteristika deystviy subekta* [Risk as a characteristic of the subject's actions]. Moscow: Inzhener (rus).
10. Rasskazova, e. I. (2005). Psikhologicheskie resursy samoregulyatsii i reabilitatsii lichnosti v ekstremalnykh usloviyakh [psychological resources of self-regulation and rehabilitation of personality in extreme conditions] lichnost v ekstremalnykh usloviyakh. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Chast I [Personality in extreme conditions. materials of the international scientific-practical conference. Part I] Petropavlovsk-Kamchatskiy: Kamchatka State University, pp. 100–103 (rus).

11. Skripkina, T. P. (2003). *Psihologiya doveriya* [Psychology of trust] Moscow: Akademiya (rus).
12. Vdovychenko, O. V. (2009). Minimizatsiya neopravdannogo riska [Minimizing unnecessary risks]. *Nauka i osvita* [Science and Education], 5, 32–38 (rus).
13. Sapogopva, E. E. (2005). Avtobiograficheskiy narrativ v kontekste kulturno-istoricheskoy psihologii [Autobiographical narrative in the context of cultural-historical psychology] *Kulturno-istoricheskay psihologiya* [Cultur and historical psychology], 2, 63–74 (rus).
14. Zubok, Yu. A. (2007). Samorehulyatsiya i ratsionalizatsiya v usloviyakh transformiruyushchegosia obshchestva [Self-regulation and rationalization in the conditions of a transforming society]. *Sovremennaya rossiyskaya molodezh: ot stikhiynoy samoregulyatsii k tselenapravlennomu formirovaniyu subektnosti* [Modern Russian youth: from spontaneous self-regulation to purposeful subjectness formation] (pp. 45–54). Belgorod: Belgorod State University Publ. (rus).

Ларина Т. А. Возможности оптимизации жизнеконструирования в контексте управления рисками

Рассмотрены возможности оптимизации жизнеконструирования. Установлено, что функция оптимизации реализуется в стабилизационных практиках личности, а действенность этих практик определяется способностью человека к осознанному контролю над ситуацией риска и над собственными решениями и действиями. В результате проведенного исследования выявлено, что стабилизационные практики, с одной стороны, решают проблему снятия неопределенности жизненной ситуации, а с другой – актуализируют процессы самоорганизации и самозащиты личности. Показано, что тип стабилизационных практик обусловливает соответствующий личностный стиль управления рисками. Сделан вывод, что способы упорядочения и структурирования жизненного мира личности определяются такими критериями управления рисками, как способ реализации (преобразования) риска, направленность жизнетворческой активности, способ конструирования границ жизненного пространства.

Ключевые слова: жизненный мир личности, жизнеконструирование, управление рисками, стабилизационные практики.

Larina T. O. Problem of optimization possibilities of life constructing in context of risk management

The article describes the problem of optimization of possibilities for life constructing. It was determined that the optimization function is realized due to the stabilization practices of personality. It was found that the functionality of these practices is characterized by the ability to consciously control the risk situation and one's own decisions and actions. Based on the research results it was discovered that the stabilization practices, on one hand, solve the problem of removing the uncertainty of life situation, and on the other hand, actualize personality's self-organization and self-defence processes. It was found that the type of stabilization practices defines a certain style of risk management. It is shown that the methods of organization and structuring of the life-world are determined by criteria of risk management such as risk implementation (transformation); focus of life constructing activity and method of constructing of life-world space borders.

Key words: life-world of personality, life constructing, risk management, stabilization practices.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПОЛИТИЧЕСКОМ БУДУЩЕМ УКРАИНЫ (на примере политических программ канди- датов в депутаты Верховной Рады по мажоритарным округам)

К. В. Захаров, г. Днепропетровск

Как исходный тезис утверждается мнение, что свою общественную деятельность индивидуумы осуществляют, осмыслив актуальную ситуацию в контексте общего знания и системы верований группы, к которой они принадлежат. Полагается, что при таком рассмотрении кандидаты в депутаты, разрабатывая свою избирательную программу, по сути, эксплицируют социальные представления о политическом будущем страны. На основе контент-анализа 3129 текстов избирательных программ определено, что ядро политических представлений о политическом будущем составляют представления об экономическом благосостоянии государства, способах повышения гражданского участия, реформировании системы образования и здравоохранения, а также социальной защите населения. Сделан вывод о преобладании в структуре представлений позитивных свобод граждан над негативными. Замечено, что ядро представлений о политическом будущем содержит более обобщенные и абстрактные категории, в то время как конкретные вопросы находятся на периферии. Показано, что специфическое содержание социальных представлений, которое отличается от общего массива представлений, транслируется представителям бюджетных организаций, малого, среднего и крупного бизнеса.

Ключевые слова: теория социальных представлений, политические программы, политические партии, целевая аудитория, политическое будущее.

Проблема. Осень 2012 г. ознаменовала новый период современной истории Украины – выборы Верховной Рады 7-го созыва. Особенностью этих выборов стало возвращение к смешанной избирательной системе, что открыло возможность принимать участие в политике не только политическим партиям, но также и беспартийным гражданам страны. Центральной избирательной комиссией в округах были зарегистрированы 3130 кандидатов в депутаты. Согласно действующему законодательству для регистрации кандидатом каждый соискатель должен был подать избирательную программу, которая подлежала опубликованию на официальном веб-сайте комиссии [1]. Таким образом, в отношении будущего Украины были построены тысячи нормативных прогнозов. Предположив, что кандидаты рассматривают политическую программу как один из агитационных инструментов, и зная, что они давали согласие на ее публикацию, каждую из программ можно рассматривать как коммуникативный акт. При этом последний направлен на получение поддержки кандидата и его идей со стороны больших групп населения,

ориентации избирателей в направлении конкретной деятельности. Следовательно, прошедшие выборы предоставляют широкие возможности для проведения наблюдательного исследования, в котором содержание политических программ можно рассматривать как социальные представления о политическом будущем страны. Анализ содержащихся в них материалов позволит выявить структуру социальных представлений, особенности их конструирования и распространенность среди различных политических субъектов, выделить целевые группы, для которых эти представления конструировались.

Цель исследования: изучение структуры социальных представлений о политическом будущем Украины на примере политических программ кандидатов в народные депутаты Украины на выборах 2012 г.

Психологи, разрабатывающие теорию социальных представлений С. Московичи [2], относительно недавно стали рассматривать представления о будущем в качестве объекта исследований. Разработку теоретического подхода к подобным исследованиям в 2003 г. начал Я. Вальсинер в своей статье “Вслед за социальными представлениями: теория разрешения”. Он развивает идеи Московичи, вводя новый контекст существования социальных представлений – необратимость временного потока, в котором разворачивается бытие личности. При этом адаптационная деятельность личности ориентирована на непосредственное будущее – она является предварительной адаптацией к условиям, которые еще неизвестны, иными словами, является основой для конструирования социальных представлений. Конструирование происходит посредством создания знаков, неких семиотических устройств, которые организуются в комплексы и направляют активность индивидов. Данный процесс является социальным в том смысле, что он происходит в процессе коммуникации между личностями, группами или даже поколениями. Диалогичная и дискуссионная природа представления является основой для их развития и изменений [3]. По мнению В. Вагнера, теория Вальсинера – это развитие понимания того, как коллективный уровень социальных представлений влияет на индивидуальные действия и мотивировки. Вагнер также подчеркивает, что в общественной деятельности индивидуумы редко действуют без осмысления ситуации в контексте доступной социальной и культурной мудрости, представляющей собой разделяемое знание и систему верований группы, к которой они принадлежат. Поскольку люди пытаются преуспеть в своей деятельности, то они должны организовывать и обосновывать ее в соответствии с актуальными общественными представлениями [4]. М. Бертакко отмечает, с одной стороны, что теория разрешения включает в себя много идей культурно-исторической психологии Л. С. Выготского, с другой стороны, может стать основой для эмпирической проверки ключевых постулатов теории социальных представлений. В рамках новой

теории исследователи могли бы сделать попытку изучить влияние социальных представлений на изменения в обществе и изменения самих социальных представлений в новой социокультурной среде. При этом в качестве объекта исследования следует рассматривать как микро-генетическую (интраиндивидуальный уровень), так и макро-генетическую среду социальных представлений (интериндивидуальный уровень) [5]. Я. Вальсинер для подтверждения своей теории предложил эксперимент, в котором испытуемым необходимо было совершить в компьютерной игре выстрел по нейтральной мишени или же конкретному образу (представитель Ку-клукс-клана или образ, похожий на Адольфа Гитлера) и сразу обосновать результат своего поступка. Испытуемый был поставлен в ситуацию воздействия двух разнонаправленных представлений, и в процессе объяснения своих мотивов он конструировал новое представление, необходимое для разрешения создавшейся ситуации. На примерах монологов респондентов Я. Вальсинер показывает ведущую роль представлений в формировании поведения и исследует процесс “разворачивания” представления во времени. Эксперимент был подвергнут критике за фрагментарное понимание феномена социального представления [4] и недостаточный учет социального компонента в трансформации представлений [6]. Тем не менее большинство авторов сходятся в том, что теория является многообещающей. Т. Магиоглоу указывает, что теория разрешения наиболее перспективна в области политической психологии. Ведь в предметную область исследований социальных представлений вполне попадают такие феномены, как конструирование коллективного смысла, групповой идентичности, понимание идентичности других групп, групповые интересы и ценности, которые могут становиться источниками конфликтов. Развитие теории Магиоглоу видит в двух направлениях: поиске связей между семиотическими медиаторами и коллективными действиями, а также осознание того, что социальные представления могут приводить не только к действию, но и противоположному результату. Например, социальное представление о своей группе как о малоэффективной и невлиятельной может приводить к отказу от политического участия в целом, что наблюдается в ряде стран западной демократии [7].

К сожалению, на данный момент проведено немного исследований в области социальных представлений о будущем. В социальной психологии можно привести в пример исследование представлений о будущем у подростков Н. М. Ноговицыной [8], а в области политической психологии – исследование социальных представлений о будущем Евросоюза в контексте конструирования европейской идентичности Л. Ликаты [9] и представлений студентов о политическом будущем Украины К. В. Захарова [10]. Кроме того, существующие исследования социальных представлений о политическом будущем не изучали представления активных субъектов политики.

Принимая положения о том, что социальные представления представляют собой комплексы, служащие проводниками между изменениями настоящего и будущего, учитывая, что они формируются в процессе общественной дискуссии и являются основой для действия индивидов в общественной деятельности, мы можем рассматривать политические программы партий или кандидатов в законодательные органы как комплексы знаков, устоявшиеся на данный момент социальные представления, которые определяют развитие Украины. В этом контексте выборы народных депутатов Украины 2012 г. представляют собой масштабный естественный эксперимент по извлечению социальных представлений. Исследования показывают, что политические программы редко становятся непосредственным мотивом для политического выбора [11]. Возможно, это и является причиной низкого интереса к ним со стороны политологов, социальных психологов и специалистов других гуманитарных наук. Но при этом тезисы политических программ становятся тезисами избирательных кампаний, формируя повестку дня. В контексте теории социальных представлений политические программы мажоритарных кандидатов на выборах 2012 г. можно использовать для исследования актуального содержания здравого смысла в отношении будущего Украины.

Объектом исследования стали 3129 текстов избирательных программ. В качестве основного метода исследования был применен контент-анализ.

Программа одного из кандидатов отсутствовала на сайте Центральной избирательной комиссии. Извлечение программ происходило 1 декабря 2012 г. Далее совершали следующие действия по подготовке данных к контент-анализу:

1) унификация формы представления документов к единой форме (преобразование в простой текстовый формат);

2) перевод программ Черненко В. И., Убогова В. Л. и Комчадова Е. Е. на украинский язык (на сайте ЦИК они были опубликованы на русском);

3) замена латинских букв на аналогичные кириллические (например, во многих программах символ “i” был напечатан латиницей, что могло бы привести к ошибкам в процессе контент-анализа);

4) исправление большинства грамматических ошибок;

5) перевод всех символов в нижний регистр, токенизация, удаление всех слов короче трех символов;

6) построение словаря контент-анализа с использованием библиотеки phpMorphy [12], при помощи которой из массива уникальных слов извлекался псевдокорень;

7) построение вектора слов с помощью программы RapidMiner [13].

В качестве элементов вектора указывалось наличие/отсутствие единицы контент-анализа в соответствующем тексте. Полученный массив подвергался последующей статистической обработке.

Для контент-анализа были определены две задачи: определение крупных социальных групп (целевых аудиторий), к которым обращались политики, и определение круга наиболее часто упоминаемых проблем, которые включались в избирательные программы. В качестве единицы контент-анализа использовались псевдокорни слов, полученные при помощи программы *phpMorphu*, содержащие более трех символов, а также их парные комбинации. В рамках первичного анализа из общего массива текстов были получены частоты для всех единиц, которые упоминались более чем в десяти политических программах. Общее количество выделенных в таких условиях единиц составило 14 363. Из полученных псевдокорней отдельно выделялись единицы, соответствующие политическим темам, и единицы, соответствующие целевым аудиториям. С учетом достаточно большого количества единиц было принято решение рассматривать только те из них, которые наблюдались не менее чем в 100 программах. Полученные единицы были объединены по смыслу в более общие категории и их общее количество составило 341. На рис. 1 показан график распределения частот встречаемости всех полученных категорий.

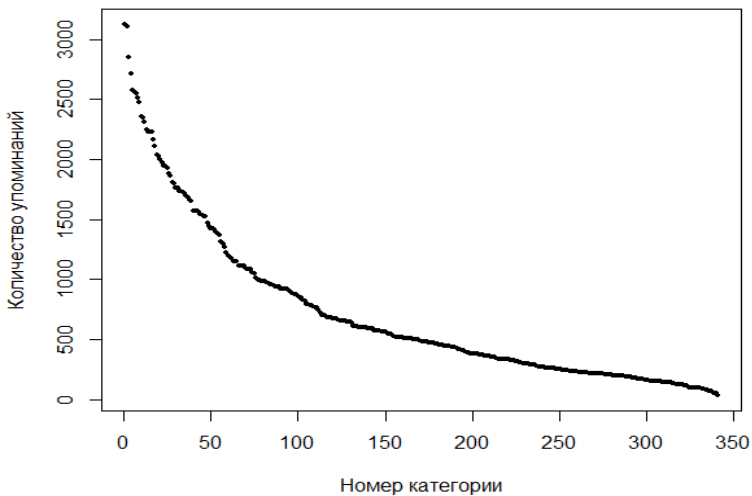

Рис. 1. График распределения частот полученных категорий контент-анализа

Из анализа был исключен ряд категорий, которые либо упоминались практически во всех программах и в этом плане являлись малоинформативными, либо не отражали существо конкретной политической проблемы. В исключенные категории вошли: “проблема”, “народ”, “община”, “развитие”, “создание”, “закон”, “поддержка”, “смогла”, “политик”, “система”, “условия”, “способствование”, “интерес”, “должны”, “направленность”, “будущее”, “принцип”, “современность”, “рост”, “охрана”. При помощи критерия “каменистой осыпи” из графика (см. рис. 1) была определена частотная граница для отбора анализируемых категорий. Рассматривались политические темы, которые были упомянуты не менее чем в 800 программах. Окончательный перечень тем приведен в табл. 1. В ней указаны количество политических программ всех мажоритарных кандидатов, содержащих категорию (ВМ) и процент от общего количества программ. Рядом приведены те же самые данные, только для программ мажоритарных кандидатов (СВ). Необходимость такого рассмотрения обусловлена тем, что кандидаты, выдвинутые партийными организациями, активно использовали в тексте своих программ основной программный документ партии, и поэтому оценка встречаемости категорий для всех кандидатов будет несколько смещена. Серым цветом в таблице выделены темы, которые чаще встречаются у мажоритарных кандидатов-самовыдвиженцев.

Таблица 1

Перечень политических тем в программах мажоритарных кандидатов

Темы	ВМ	%	СВ	%	Темы	ТВ М	%	СВ	%
Работа, создание рабочих мест	2918	93.26	1302	91.75	Бесплатные услуги	1317	42.09	570	40.17
Общественные инициативы и контроль	2580	82.45	1150	81.04	Цены	211292	41.29	562	39.61
Образование	2566	82.01	1168	82.31	Возвращение к прошлому	111272	40.65	465	32.77
Медицина	2530	80.86	1158	81.61	Доступность	11226	39.18	470	3.12
Экономика	2347	75.01	972	68.50	Бизнес	11199	38.32	578	40.73
Права и защита прав	12315	73.99	976	68.78	Дороги	11174	37.52	509	35.87

**Психологічні чинники демократизації політичного життя
та побудови громадянського суспільства**

Темы	ВМ	%	СВ	%	Темы	ТВ М	%	СВ	%
Льготы	2230	71.27	1024	72.16	Строительство и сооружения	11153	36.85	464	32.70
Защита	2169	69.32	981	69.13	Распределение	11511	36.78	409	28.82
Заработная плата	2107	67.34	899	63.35	Администрация и управление	11148	36.69	473	33.33
Предпринимательство	2033	64.97	872	61.45	Доход	11114	35.60	359	25.30
Молодежные инициативы	2003	64.01	853	60.11	Продовольствие	11113	35.57	534	37.63
Пенсионная реформа	1971	62.99	874	61.59	Хозяйственная деятельность	11112	35.54	509	35.87
ЖКХ	1949	62.29	898	63.28	Суды	11111	35.51	396	27.91
Реформы	1942	62.06	819	57.72	Качество услуг	11084	34.64	427	30.09
Достоинство	1932	61.74	772	54.40	Запрет и мораторий	11084	34.64	418	29.46
Дети	1811	57.88	785	55.32	Транспорт	11082	34.58	431	30.37
Ответственность	1795	57.37	800	56.38	Профессия и профессионализм	11058	33.81	539	37.98
Самоправление	1766	56.44	736	51.87	Промышленность	11010	32.28	459	32.35
Налогообложение	1761	56.28	799	56.31	Улучшение ситуации	993	31.74	469	33.05
Культура	1736	55.48	822	57.93	Борьба	992	31.70	497	35.02
Жилье и строительство	1731	55.32	746	52.57	Инвестиции	9981	31.35	441	31.08
Экология	1723	55.07	759	53.49	Инициативы	9972	31.06	379	26.71
Семья	1717	54.87	782	55.11	Возрождение	9962	30.74	437	30.80
Государственный бюджет	1700	54.33	727	51.23	Благополучие	9955	30.52	463	32.63

Проблеми політичної психології
Вип. 1 (15)

Темы	ВМ	%	СВ	%	Темы	ТВ М	%	СВ	%
Коррупция	1678	53.63	676	47.64	Языковая политика	954	30.49	370	26.07
Услуги	1662	53.12	740	52.15	Эффективность	9950	30.36	476	33.54
Земельные вопросы	1574	50.30	630	44.40	Государственные стандарты	9941	30.07	404	28.47
Чиновники	1573	50.27	639	45.03	Ремонт	9941	30.07	380	26.78
Национальные вопросы	1571	50.21	713	50.25	Милиция и правоохранительные органы	9939	30.01	349	24.59
Органы власти	1560	49.86	663	46.72	Нарушения и преступления	9924	29.53	453	31.92
Проблемы села	1546	49.41	700	49.33	Стимул	9922	29.47	307	21.63
Государственные гарантии	1529	48.87	644	45.38	Отмена законодательных актов	9921	29.43	298	21.00
Деньги	1527	48.80	664	46.79	Состояние	9918	29.34	440	31.01
Производство	1467	46.88	675	47.57	Сохранение	9916	29.27	407	28.68
Собственность	1439	45.99	680	47.92	Спорт	9905	28.92	449	31.64
Контроль	1428	45.64	582	41.01	Кредит	8884	28.25	408	28.75
Финансирование	1411	45.09	568	40.03	Государственная служба	8877	28.03	454	31.99
Город, муниципальные вопросы	1395	44.58	649	45.74	Государственные расходы	8872	27.87	260	18.32
Справедливость	1381	44.14	503	35.45	Рынок и рыночные отношения	8847	27.07	392	27.63
Европа и евроинтеграция	1366	43.66	472	33.26	Международные отношения	8821	26.24	320	22.50

В распределении категорий можно увидеть отражение самого процесса конструирования. Согласно В. Вагнеру, конструирование социально значимых объектов – это процесс, когда нечто называется, снабжается атрибутами и интегрируется в общественную реальность. Конструирование – это то, что группа и ее члены делают [14]. Учитывая при этом, что представления конструируются в процессе диалога общественных групп [15], можно дать интерпретацию полученному распределению политических тем. При правлении Президента В. Ф. Януковича в Украине был осуществлен ряд реформ, которые касались непосредственно предпринимателей (принятие нового Налогового кодекса), медицины (проведение эксперимента по реформированию медицины), пенсионеров (принятие нового Пенсионного законодательства) и уменьшения социальных гарантий государства (уменьшение льгот социально незащищенным категориям населения). Частично упомянутые реформы проведены для получения очередного кредита от Международного валютного фонда. Кроме этого, планируются реформы образования, жилищно-хозяйственной сферы и трудового законодательства. По каждой из тем проводится работа различных общественных неправительственных организаций, которые пытаются привлечь граждан Украины к политическому участию и собственной активности по каждому из вопросов, проводятся акции по защите законных прав и свобод. Вышеупомянутые изменения в стране вызвали наибольшую общественную дискуссию, массовые протесты и активные действия оппозиции. Фактически, кандидаты в народные депутаты в своих программах и отразили этот общественный запрос на публичную дискуссию. И. В. Жадан отмечала, что представления реконструируют реальность в “снятом” виде, категоризируя информацию об объекте в когнитивном пространстве субъекта [16]. Полученное распределение тем в программах кандидатов показывает эти ключевые категории, которые формируют ядро социальных представлений о политическом будущем. Иными словами, наблюдается факт конструирования реальности. Для примера, согласно данным Государственной службы статистики, уровень безработицы с января до октября 2012 г. упал с 520,9 тыс. человек до 399,9 тыс. [17]. То есть проблема безработицы объективно разрешалась. Но при этом она не уходит с повестки дня – вопрос создания рабочих мест чаще всего поднимался в политических программах мажоритарных кандидатов, и социологические опросы, проведенные в сентябре, показали, что это же вопрос стал актуален для избирателей [18].

Кроме распределения политических тем, среди категорий были выделены обращения кандидатов к конкретным социальным группам (табл. 2).

Таблиця 2

Перечень целевых аудиторий, к которым обращались в избирательных программах мажоритарные кандидаты

Целевая аудитория	Все	%	СВ	%	Целевая аудитория	Все	%	СВ	%
Молодежь	2003	64.01	853	60.11	Чернобыльцы	403	12.88	179	12.61
Семья	1602	51.20	722	50.88	Мужчины	324	10.35	72	5.07
Представители бизнеса	1199	38.32	578	40.73	Прокуратура	297	9.49	77	5.43
Чиновники	1104	35.28	424	29.88	Родители	278	8.88	143	10.08
Пожилые и пенсионеры	1045	33.40	533	37.56	Дети войны	263	8.41	99	6.98
Медработники	857	27.39	422	29.74	Сообщества	251	8.02	41	2.89
Работники	812	25.95	365	25.72	Студенты	245	7.83	108	7.61
Инвалиды	787	25.15	404	28.47	Выпускники	229	7.32	102	7.19
Средний бизнес	695	22.21	356	25.09	Бюджетники	213	6.81	30	2.11
Ветераны	606	19.37	291	20.51	Афганцы	200	6.39	84	5.92
Женщины	567	18.12	172	12.12	Участники боевых действий	174	5.56	81	5.71
Военнослужащие	506	16.17	265	18.68	Меньшинства	171	5.47	45	3.17
Олигархи	489	15.63	213	15.01	Малый бизнес	169	5.40	66	4.65
Земляки	471	15.05	158	11.13	Средний класс	136	4.35	52	3.66
Многодетные	468	14.96	225	15.86	Школьники	77	2.46	35	2.47
Учителя и педагоги	438	14.00	245	17.27	Большой бизнес	74	2.36	21	1.48
Матери	417	13.33	208	14.66	Фермеры	64	2.05	37	2.61
Крестьяне	406	12.98	182	12.83	Льготники	38	1.21	10	0.70

Распределение аудиторий в целом сходно с политическими темами, что косвенно может свидетельствовать о том, что политические проблемы интересны для различных общественных групп. Интерес вызывают частотность обращения к молодежной аудитории и семейным людям. Именно в этой целевой аудитории есть наибольший потенциал для

увеличения политических сторонников. Введение вопросов молодежи в повестку дня может привести к изменению структуры общественных отношений и вовлечению молодых людей в политический процесс.

На основе матрицы совместной встречаемости политических тем и целевых аудиторий был проведен корреспондентный анализ (рис. 2). Разложение матрицы по статистике х-квадрат позволяет отобразить целевые аудитории в пространстве двух главных компонент, описывающих 68,5% общей дисперсии ($\chi^2 = 3859,49$).

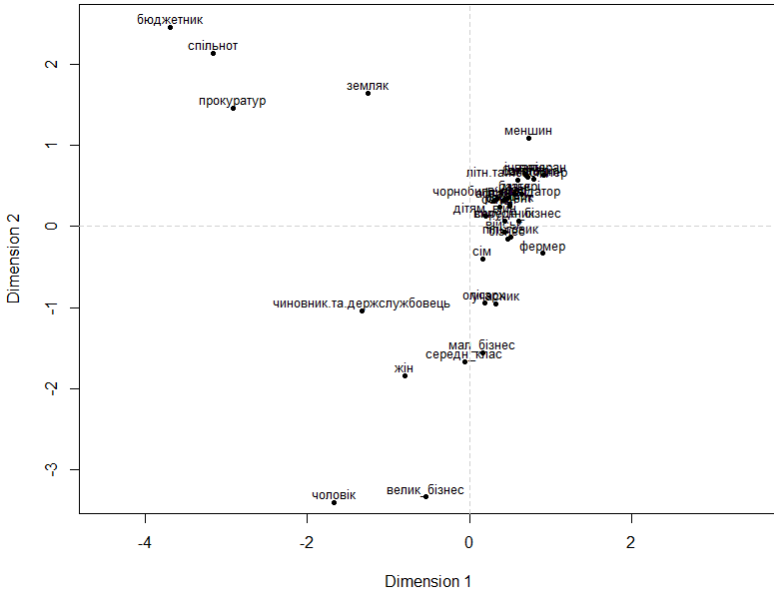

Рис. 2. Отображение целевых аудиторий в пространстве двух компонент по результатам корреспондентного анализа

Расчет производился при помощи программного обеспечения с открытым кодом R. Project [19]. На основе полученного результата можно сделать вывод о том, что политические программы мало отличаются для большого количества целевых аудиторий. При составлении программ политиками учитывается гендерный аспект (различия в положениях, ориентированных на мужчин и женщин), ориентированность на предпринимателей и представителей среднего класса либо чиновников и работников бюджетных структур в целом. Свою специфику имеют программы, в которых есть обращение к “землякам” и “сообществам” – положения данных программ могут сильно отличаться в зависимости от региона. Также выделяются группы программ, в которых предлагаются изменения в отношении “прокуратуры”, “меньшинств”, “олигархов” и “участников боевых действий”. Для всех остальных целевых аудиторий в

политических программах не наблюдается какой-то определенной специфики, все обращения в них достаточно похожи.

Также был проведен кластерный анализ полученных распределений (рис. 3). На основе полученных категорий выстраивалась матрица данных “Политические партии” X “Политические темы”. Для каждой политической темы высчитывался процент политических программ кандидатов от конкретной политической партии, содержащих соответствующую категорию. Далее проводился агломеративный иерархический кластерный анализ, в качестве меры расстояния было выбрано евклидово расстояние, а в качестве меры связи – метод Варда, суть которого заключается в минимизации дисперсии оценок в полученных кластерах. Из анализа были исключены политические партии, выдвинувшие на выборах всего одного кандидата.

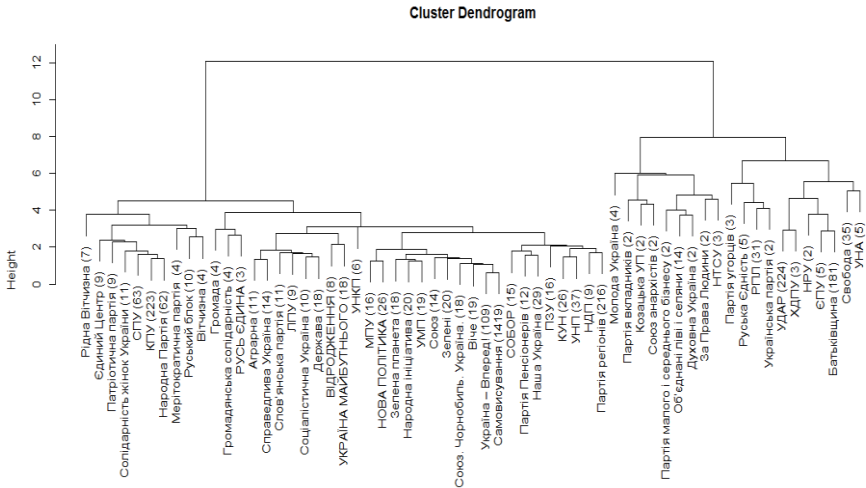

Рис. 3. Дендрограмма сходства политических программ мажоритарных кандидатов, выдвинутых различными политическими партиями

Полученная дендрограмма позволяет достаточно четко выделить политические партии, отличающиеся по политическому спектру. Так, достаточно четко можно выделить партии левого направления – кластер, в который вошли Народная партия, КПУ, СПУ, “Солидарность женщин Украины” и “Единый центр”. Правый спектр однозначно представлен кластером, в который входят “Україна Майбутнього”, ЛПУ, Зеленые, “Народная инициатива” и “Виче”. Центристы представлены блоком, в который входят “Наша Україна”, Партия регионов, НДП, Партия зеленых Украины. Отдельным блоком стоят партии, представляющие собой оппозицию к действующему режиму. Объяснить выделение этого блока

можно высоким сходством политических программ, в частности программы кандидатов “Батькивщины”, Европейской партии Украины, Народного руха, “УДАРА” фактически имели единую основу и лишь немного варьировались с учетом местной специфики.

Из оставшихся трех кластеров можно выделить два кластера, которые сложно достаточно четко определить в идеологическом спектре. Скорее всего, их формирование обусловлено малой численностью кандидатов. Если общее количество программ у конкретной партии незначительно, то процент программ из них, содержащий соответствующие категории, будет принимать ряд дискретных значений. Например, при условии выдвижения от партии только двух кандидатов процент встречаемости категории в программах может принимать три значения – 0%, 50% и 100% (если категория вообще не встречалась или не встречалась в одной или двух программах соответственно). Подобная дискретность значений могла привести к появлению двух артефактных кластеров.

Последний из оставшихся кластеров представляет собой самый широкий и разнообразный спектр идеологий. Основу этого кластера составляют политические программы самовыдвиженцев, которые нередко пытаются отразить общественные тенденции и предложить решения проблем вне конкретного идеологического контекста. Весьма примечательно, что наиболее близкими к этим программам оказались программы кандидатов в народные депутаты от партии Наталья Королевской “Украина – Вперед!”. Это можно объяснить особенностью проведения данной партией своей избирательной кампании. В частности, “Украина – Вперед!” перед выборами организовала проект общественного отбора кандидатов от партии – “Народный список”. В итоге список заполнялся не профессиональными политиками, а представителями “от народа”, политические программы которых также могли варьироваться в достаточно широких пределах. Результаты кластерного анализа могут служить подтверждением идей С. Московичи о том, что есть некие социальные группы, которые производят знания и концепты для понимания общественного порядка (в данном случае идеологические партии) и представители общества, которые на уровне обыденного сознания “присваивают” себе эти концепты, адаптируя их под свое понимание реальности, привязывая к конкретным и насущным проблемам, которые их тревожат и требуют разрешения. При таком присвоении может теряться сам идеологический контекст, но ядерная структура представления – вопросы, формирующие повестку дня, – сохраняет свою целостность и дает общее представление о тенденциях развития общества.

Выводы. Осуществлена попытка применения теории разрешения Я. Вальсинера в сфере политической психологии. Предложено рассматривать политические программы мажоритарных кандидатов на выборах народных депутатов Украины 2012 г. как одну из форм диалога политиков и общества, отражающую существующие в обществе

социальные представления. Анализ программ позволил выделить ключевые проблемы, составляющие ядро представлений о политическом будущем Украины. При этом анализ показал, что можно достаточно четко выделить политические партии, придерживающиеся конкретного идеологического спектра и создающие концепты о политическом будущем (чаще всего такие партии представлены в Верховной Раде), и кандидатов-самовыдвиженцев, которые могут отражать общие тенденции, но освещать их вне конкретной идеологии. Эмпирически выделены целевые аудитории, к которым чаще всего обращаются политики в своих нормативных прогнозах.

Необходимо также обратить внимание на то, что некоторые оценки могут быть смещены вследствие наличия плагиата в политических программах некоторых кандидатов. Так, детальный анализ программ показал, что есть программы, которые более чем на 80% дублируют политические программы 2002, 2006, 2007 и 2010 годов. Есть мажоритарные кандидаты, которые, будучи членами конкретных политических партий, использовали их программы как свои собственные, хотя и шли на выборы в качестве самовыдвиженцев.

Результаты исследования показали, что ядро политических представлений о политическом будущем в программах кандидатов в депутаты составляют представления об экономическом благосостоянии государства, способах повышения гражданского участия, реформировании системы образования и здравоохранения, а также социальной защите населения. Данные категории встречались более чем в 70% избирательных программ. Следует отметить преобладание в структуре представлений позитивных свобод, то есть необходимость обеспечения населения ресурсами для реализации своего потенциала (предоставление работы, льгот, повышение зарплаты, бесплатные образование и медицина и т. д.). В то же время инициативы, направленные на расширение негативных свобод (упрощение налогового законодательства, расширение полномочий самоуправления, гарантии прав собственности и приватизация), встречаются гораздо реже. Ядро представлений о политическом будущем также содержит более обобщенные и абстрактные понятия, которые не всегда можно объективно измерить или оценить. Более конкретные вопросы, такие как строительство жилья и дорог, разрешение транспортных вопросов, языковая политика, находятся на периферии. Также показано, что распространенность тех или иных социальных представлений не всегда непосредственно связана с объективными потребностями общества.

Приоритетными целевыми аудиториями, к которым политические программы обращаются наиболее часто, являются молодежь и семья. В то же время корреспондентный анализ показал, что представления, транслируемые данным аудиториям, не обладают каким-либо специфичным содержанием. Отличные от общего массива социальные представления транслируются представителям бюджетных организаций, малого, среднего и крупного бизнеса.

Данное исследование фактически представляет собой “срез” и может быть существенно развито путем анализа политических программ мажоритарных кандидатов с выборов, которые проходили до 2002 г. Это позволит проследить изменение структуры социальных представлений о политическом будущем, найти более широкий контекст формирования этих представлений в связи с теми или иными общественными событиями. Кроме того, можно рассмотреть региональную специфику политических программ и выявить различия представлений о политическом будущем в различных частях Украины. Интересным направлением является сопоставление данных опросов общественного мнения об актуальных проблемах государства и социальных представлений в политических программах, что в целом смогло бы подтвердить внешнюю валидность исследования социальных представлений на основе политических программ.

Предложенная методология рассмотрения политических программ как формы коммуникации, в которой формируются социальные представления, является достаточно плодотворной для организации последующих исследований.

Литература

1. Про вибори народних депутатів України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10-11.
2. *Moscovici S.* The phenomenon of social representations / S. Moscovici // *Social Representations / R. Farr & S. Moscovici (Eds.). – Cambridge : Cambridge University Press, 1984.*
3. *Valsiner J.* Beyond Social Representations: A Theory of Enablement / J. Valsiner // *Papers on Social Representations – Textes sur les Representations Sociales.* – 2003. – № 12. – P. 7.1–7.16.
4. *Wagner W.* People in Action and Social Representation: A Comment on Jaan Valsiner’s “Theory of Enablement” / W. Wagner // *Papers on Social Representations – Textes sur les Representations Sociales.* – 2003. – № 12. – P. 8.1–8.7.
5. *Bertacco M.* The Externalization-Internalization Deadlock in Social Representation Theory and Experimental Social Psychology: A Comment on Jaan Valsiner / M. Bertacco // *Papers on Social Representations – Textes sur les Representations Sociales.* – 2003. – № 12. – P. 9.1–9.9.
6. *Nebe T. M.* A Theory of Structural Constraints on the Individual’s Social Representing? A comment on Jaan Valsiner’s “Theory of Enablement” / T. M. Nebe // *Papers on Social Representations – Textes sur les Representations Sociales.* – 2003. – № 12. – P. 10.11–10.15.
7. *Magioglou T.* The Theory of Enablement and Social Representations as Contributions to “Societal” Political Psychology: Some Thoughts on Valsiner (2003) and Wagner (2003) / T. Magioglou // *Papers on Social Representations – Textes sur les Representations Sociales.* – 2003. – № 12. – P. 11.11–11.13.
8. *Ноговищyna Н. М.* Представления об образе жизни будущего мира у современных подростков / Н. М. Ноговищyna // Студент и научно-технический прогресс : Психология : материалы XLIV Междунар. науч. студ. конф., Новосиб. гос. ун-т. – Новосибирск, 2006. – С. 97.

9. *Licata L.* Representing the future of the European Union: Consequences on national and European identifications / L. Licata // Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales. – 2003. – № 12. – P. 1–22.
10. *Захаров К. В.* Соціальні уявлення студентів-психологів про політичне майбутнє України / К. В. Захаров // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянства Української держави : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 200–209.
11. *Бебик В. М.* Вибори – 2007: мотивація та ефективність політичних впливів / В. Бебик, О. Дащаківська, О. Охотникова // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 14–22.
12. *Камаев В.* phpMorphy – бібліотека морфологического анализа, реализованная на платформе PHP [Электронный ресурс] / В. Камаев. – 2007. – Режим доступа : <http://phpmorphy.sourceforge.net/dokuwiki/#phpmorphy> (20.01.2013).
13. YALE: Rapid Prototyping for Complex Data Mining Tasks / I. Mierswa, M. Wurst, R. Klinkenberg, M. Scholz and T. Euler // KDD '06: Proceedings of the 12th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining – Philadelphia, PA, USA: ACM, 2006. – P. 935–940.
14. *Wagner W.* Queries about social representation and construction / W. Wagner // Journal for the theory of social behaviour. – 1996. – № 26. – P. 95–120.
15. *Якимова Е. В.* Теория социальных представлений в социальной психологии: дискуссии 80-х – 90-х годов: Научно-аналитический обзор / Е. В. Якимова ; РАН. ИНИОН. Лаб. социологии. – М. : ИНИОН, 1996. – 115 с.
16. *Жадан І. В.* Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : колективна моногр. / за ред. І. В. Жадан. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 218 с.
17. Зареєстроване безробіття у 2012 році [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/rp/sz_br/sz_br_u_zb_2012_u.htm (20.01.2013).
18. Нове опитування: партія регіонів лідує – домінують питання економічних проблем і стабільності [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=97&page=5> (20.01.2013).
19. R Core Team. R: A Language and Environment for Statistical Computing [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа : <http://www.R-project.org> (20.01.2013).

Reference

1. Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy [A On the Elections of People's Deputies] (2012). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine], 10–11 (ukr).
2. Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations, in Farr R. & S. Moscovici (Eds.). *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Valsiner, J. (2003). Beyond Social Representations: A Theory of Enablement. *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 7.1–7.16.
4. Wagner, W. (2003). People in Action and Social Representation: A Comment on Jaan Valsiner's "Theory of Enablement". *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 8.1–8.7.

5. Bertacco, M. (2003). The Externalization-Internalization Deadlock in Social Representation Theory and Experimental Social Psychology: A Comment on Jaan Valsiner (2003). *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 9.1–9.9.
6. Nebe, T. M. (2003). A Theory of Structural Constraints on the Individual's Social Representing? A comment on Jaan Valsiner's (2003) "Theory of Enablement". *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 10.11–10.15.
7. Magioglou, T. (2003). The Theory of Enablement and Social Representations as Contributions to "Societal" Political Psychology: Some Thoughts on Valsiner (2003) and Wagner (2003). *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 11.11–11.13.
8. Nogovitsyna, N. M. (2006). Predstavleniya ob obraze zhizni budushchego mira u sovremennykh podrostkov [Modern Youth's Representations About Lifestyle of the Future World]. *Materialy XLIV Mezhdunarodnoy nauchnoy studentcheskoy konferentsii "Student i nauchno-tekhnicheskii progress": Psikhologiya* [Papers of XLIV International student scientific conference "A Student and a scientific and technical progress": Psychology]. Novosibirsk, 97 (rus).
9. Licata, L. (2003). Representing the future of the European Union: Consequences on national and European identifications. *Papers on Social Representations – Textes sur les Représentations Sociales*, 12, 1–22.
10. Zakharov, K. V. (2009). Socialni uivlennia studentiv-psykholoiv pro politychne maibutnie Ukrainy [Psychology students' Social Representations On Political Future of Ukraine]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni gromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of Political Psychology and its Role in Formation of Ukrainian Citizen], 9, 200–209 (ukr).
11. Bebyk, V. M. (2008). Vybory – 2007: motyvatsiia ta efektyvnist politychnykh vplyviv [Elections – 2007. Motivation and Efficiency of Political Influence]. *Politychnyi menedzhment* [Political Management], 1(28), 14–22 (ukr).
12. Kamaiev, V. (2007). phpMorphy – biblioteka morfologicheskogo analiza, realizovannaya na platforme PHP [phpMorphy is a Library for Morphological Analysis Created on PHP], <http://phpmorphy.sourceforge.net/dokuwiki/#phpmorphy> [downloaded 20 January] (rus).
13. Mierswa, I. (2006). YALE: Rapid Prototyping for Complex Data Mining Tasks. In M. C. L. Ungar, D. Gunopulos and T. Eliassi-Rad (Ed.), *KDD '06: Proceedings of the 12th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining* (pp. 935–940). Philadelphia, PA, USA: ACM.
14. Wagner, W. (1996). Queries about social representation and construction *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 26(2), 95–120.
15. Yakimova, Ye. V. (1996). *Teoriya sotsialnykh predstavleniy v sotsialnoy psikhologii: diskussii 80-ih – 90-ih godov: Nauchno-analiticheskii obzor RAN. INION* [Theory of Social Representations in Social Psychology: Discussions of 80-90ths: Scientific Analytical Review by RAS. ISIS]. Moscow: INION (rus).
16. Zhadan, I. V. (2007). *Sotsialni uivlennia molodi: osoblyvosti ta shliakhy formuvannia* [Social Representations of Youth: Features and Methods of Forming]. Kyiv: Pedagogichna dumka (ukr).
17. Zareistrovane bezrobittia u 2012 rotsi (2012). [Registered Unemployment in 2012], http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/rp/sz_br/sz_br_u/zb_2012_u.htm [downloaded 20 January] (ukr).
18. Nove opytuvannia: Partiiia regioniv lidyruie – dominuiut pytannia ekonomichnykh problem i stabilnosti (2012). [New Survey: Party of Regions is Leading –

Economical and Stability issues are Dominating], <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=97&page=5> [downloaded 20 January] (ukr).

19. R Core Team (2012). R: A Language and Environment for Statistical Computing, <http://www.R-project.org> [downloaded 20 January].

Захаров К. В. Соціальні уявлення про політичне майбутнє України (на прикладі політичних програм кандидатів у депутати Верховної Ради по мажоритарних округах)

Як вихідна теза обстоюється думка, що свою громадську діяльність індивіди здійснюють, осмисливши актуальну ситуацію в контексті загального знання та системи вірувань групи, до якої вони належать. Мається на увазі, що за такого розгляду кандидати в депутати, розробляючи свою виборчу програму, по суті, експлікують соціальні уявлення про політичне майбутнє країни. На основі контент-аналізу 3129 текстів виборчих програм визначено, що ядро політичних уявлень про політичне майбутнє становлять уявлення про економічний добробут держави, способи підвищення громадянської участі, реформування системи освіти та охорони здоров'я, а також соціальний захист населення. Зроблено висновок про переважання в структурі уявлень позитивних свобод громадян над негативними. Зауважено, що ядро уявлень про політичне майбутнє містить найбільш узагальнені та абстрактні категорії, тоді як конкретні питання перебувають на периферії. Показано, що специфічний зміст соціальних уявлень, який відрізняється від загального масиву уявлень, транслюється представникам бюджетних організацій, малого, середнього та великого бізнесу.

Ключові слова: теорія соціальних уявлень, політичні програми, політичні партії, цільова аудиторія, політичне майбутнє.

Zakharov K. V. Social representations on the political future of Ukraine (based on the political programs of candidates to the Parliament of Ukraine in the majority electoral districts)

In public activities the individuals act having comprehended the situation in the context of the general knowledge and system of beliefs of the group to which they belong. Therefore, we can consider the election programs written by people wishing to stand as a MP as the social representations on the country's political future. We carried out the content analysis of 3129 election programs. It is shown that the core of political representations on political future consists of ideas about state economic and social prosperity, ways to increase civic engagement, reforming education and health systems as well as social welfare. The dominance of the positive freedoms was observed. The core of representations on the political future also includes a more generalized and abstract categories, while specific issues are on the periphery. Analysis of target audiences shows that the specific content of social representations is transmitted by representatives of budget organizations, small, medium and large businesses.

Key words: theory of social representations, political programs, political parties, target audience, political future.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Л. М. Коробка, м. Київ

Висвітлено теоретичні засади вироблення соціально-психологічних засобів подолання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я. До цих засад віднесено соціально-когнітивну теорію А. Бандури та моделі зміцнення здоров'я, афективного навчання, навчання життєвих навичок, мотивації досягнень, копінг-поведінки, соціальної підтримки. Показано, що підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя у сфері здоров'я може сприяти подоланню бідності. Визначено чинники такого підвищення: особистий досвід успіху і невдач; досвід, здобутий у процесі спостереження за іншими; вербальне переконування; фізичний, психологічний та емоційний стан особи, а також підкреслено особливе значення групової соціальної підтримки в усвідомленні особами, що проявляють життєву безпорадність, власних проблем і корекції їхньої поведінки у сфері здоров'я. Розкрито зміст етапів дослідження щодо можливостей корекційного впливу, спрямованого на актуалізацію мотивів збереження здоров'я, розвиток відповідального ставлення до нього та утвердження самоефективності у сфері здоров'я такими засобами, як інформаційно-діагностичні заняття, лекції-бесіди, соціально-психологічний тренінг.

Ключові слова: бідність як стиль життя, ставлення до здоров'я, засоби подолання бідності, самоефективність, життєві навички, групова соціальна підтримка

Проблема. Для сучасної України бідність стала хронічним явищем, що визначає спосіб життя більшої частини населення та зумовлює формування “культури бідності” (О. Льюїс), бідності як стилю життя, носіям якого притаманні власні, відмінні від узвичаєних, уявлення, цінності, моделі поведінки в різних сферах життєдіяльності, у тому числі й у ставленні до здоров'я. Проблема бідності як стилю життя визначає необхідність пошуку ефективних соціально-психологічних засобів її подолання, зокрема в контексті ставлення до здоров'я, адже ставлення до здоров'я є внутрішньою стороною системи зв'язків особистості з різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або, навпаки загрожують її здоров'ю, а природа ставлення, як зазначав В. М. Мясішев, відображає

суб'єктивне в людині та розкриває соціально-психологічний зміст її зв'язків із середовищем. Таким чином, ставлення до здоров'я можна розглядати як одну з основних мішеней, на яку слід спрямувати психокорекційний вплив щодо запобігання бідності як стилю життя та подолання її наслідків.

У дослідженні соціально-психологічних чинників подолання бідності як стилю життя, виробленні й апробації засобів запобігання цьому соціальному явищу в контексті ставлення до здоров'я ми спираємося на результати теоретичного аналізу досліджень узвичаєння бідності як стилю життя у процесі правового самовизначення (Т. І. Белавіна), у ході ціннісно-орієнтаційного самовизначення (В. О. Васютинський), у контексті набуття соціального капіталу (В. Ю. Вінков), у процесі самовизначення у сфері освіти (О. І. Жорнова), у контексті ставлення до здоров'я (Л. М. Коробка), упродовж періоду професійного самовизначення (В. В. Мяленко); відмінностей у здоров'ї осіб з різним економічним статусом (О. С. Васильєва, Е. М. Лібанова, Г. С. Никифоров, Н. Є. Тихонова, О. В. Шиняєва, Ф. Р. Філатов та ін.); особливостей ставлення до здоров'я (Р. А. Березовська, О. І. Богучарова, С. Д. Дерябо, В. М. Кабаєва, Г. С. Никифоров та ін.) – і визначаємо, що представникам економічно проблемних середовищ притаманні відмінні від узвичаєних уявлення, цінності, моделі поведінки в різних сферах життєдіяльності, у тому числі й у ставленні до здоров'я, що зумовлено специфікою прояву когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів ставлення до здоров'я носіїв бідності як стилю життя.

За результатами нашого дослідження [1] встановлено, що носії бідності як стилю життя мають уявлення про чинники погіршення або поліпшення стану здоров'я, але починають діяти здебільшого під впливом негативних емоцій, що виникають через погіршення його стану. Вони схильні приписувати відповідальність за власне здоров'я здебільшого випадку, долі та компетентним іншим, мають низький рівень задоволення потреб у визнанні групою, у владі. В основі ставлення до здоров'я носіїв бідності як стилю життя лежать декларування здоров'я як термінальної цінності, висока мотивація ризику власним здоров'ям, що зумовлено такими особливостями прояву компонентів ставлення, як слабка емоційно-вольова саморегуляція, життєва безпорадність, пасивність щодо збереження здоров'я, а також незадоволеність особистими досягненнями, спілкуванням з оточенням та соціально-психологічною підтримкою з боку інших людей, низьким рівнем загальної самоефективності [там само, с. 56]. Такі результати дають підстави стверджувати, що для корекції негативного прояву когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів ставлення до здоров'я як чинників узвичаєння бідності слід виробити та апробувати соціально-психологічні засоби, спрямовані на запобігання бідності як стилю життя та подолання її негативних наслідків шляхом усвідомлення цінності здоров'я, актуалізації і гармонійного поєднання

мотивації досягнення та мотивації виживання щодо збереження здоров'я; розвитку відповідального ставлення до нього; активізації поведінки, спрямованої на зміцнення здоров'я; розвитку здатності до розуміння та управління емоціями, пов'язаними зі станом здоров'я; утвердження самоефективності у сфері здоров'я носіїв бідності як стилю життя.

Тому у нашому дослідженні ми ставимо за *мету* визначити теоретичні та методичні засади вироблення й апробації соціально-психологічних засобів подолання бідності як стилю життя та запобігання її негативним наслідкам у контексті ставлення до здоров'я.

Щоб визначити найбільш ефективні в контексті ставлення до здоров'я засоби запобігання бідності як стилю життя та подолання її наслідків, а відтак апробувати ці засоби, було розроблено програму дослідження, яка передбачає реалізацію трьох етапів: підготовчого, основного, аналітичного.

На *підготовчому* етапі було здійснено теоретичне обґрунтування розроблення засобів запобігання бідності та подолання її наслідків (анкетування, бесіди-лекції, спрямовані на розвиток когнітивної і стимулювання мотиваційної сфери; метод соціально-психологічного тренінгу (групова дискусія, рольова гра), індивідуальне консультування тощо), які передбачають комплексний вплив на когнітивну, емоційну і поведінкову складові ставлення до здоров'я як чинників узвичаєння та подолання бідності; визначення теоретичних засад побудови корекційно-розвивальної програми, яка може реалізовуватися як у вигляді окремого тренінгу, так і бути включеною у процес набуття різних рівнів освіти, зокрема другої освіти та підвищення кваліфікації. На цьому етапі було також проведено апробацію програми соціально-психологічного тренінгу (СПТ), зроблено експертну оцінку вправ та процедури СПТ, що дало змогу скоригувати їх з урахуванням результатів обговорення в експертній групі (у ролі експертів виступали практичні психологи закладів освіти – слухачі курсів підвищення кваліфікації) під кутом зору адекватності сприймання та ефективності пропонованих завдань і процедури. Крім того, на основі результатів минулорічного емпіричного дослідження випробуваного діагностичного матеріалу було сформовано анкету для проведення опитування до і після СПТ, яка містила методики та шкали, за показниками яких було виявлено статистично значущі відмінності між особами з різним рівнем тяжіння до бідності і за якими відповідно й буде визначатися ефективність корекційного впливу [1, с. 51–52].

До реалізації підготовчого етапу дослідження було залучено 57 осіб, серед яких студенти-психологи, що отримують другу освіту в Сумському ОШПО; слухачі курсів підвищення кваліфікації (педагоги ЗНЗ) та практичні психологи закладів освіти, що проходили підвищення кваліфікації в цьому навчальному закладі.

Обґрунтовуючи теоретичні засади розроблення засобів подолання бідності, ми спиралися на аналіз власне проблеми здоров'я та ставлення до нього (В. О. Ананьєв, Р. А. Березовська, І. Б. Бовіна, О. І. Богучарова, Г. С. Никифоров та ін.), бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я (М. В. Каніболоцька та ін.), а також на власні авторські напрацювання з цієї проблематики. З проведеного аналізу випливає, що здоров'я сприймається людиною як основний базовий ресурс життя і здоровою вона відчуває себе тоді, коли вважає, що їй вистачить сил здійснити свої життєві плани. Поведінка особи, спрямована на збереження і зміцнення свого здоров'я, являє собою фундаментальний базовий процес конструювання нею соціальної реальності, адже індивідуальне здоров'я людини формується всім її життєвим шляхом, визначаючи можливості її самореалізації та успішність у соціумі. Таке визначення здоров'я співвідноситься з базовими поняттями соціально-когнітивної теорії самоефективності А. Бандури, теорії самодетермінації Е. Десі і Р. Райана, теорії вивченої безпорадності М. Селігмана та позитивної психології Н. Пезешкіана, М. Селігмана, з поняттям локусу контролю в теорії соціального навчання Дж. Роттера, із сучасними дослідженнями мотивації досягнень, визначаючи в цілому соціально-психологічний контекст досліджень проблеми здоров'я та особливостей ставлення до нього як чинників запобігання бідності як стилю життя і подолання її наслідків.

Розробляючи соціально-психологічні засоби подолання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я, важливо враховувати необхідність утвердження самоефективності носіїв бідності як стилю життя у сфері здоров'язбереження, що відповідно до концепції А. Бандури є основою людської суб'єктності і являє собою переконаність особи в її здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віру в себе та власну компетентність у різних сферах соціального життя, зокрема й у сфері збереження здоров'я [2]. Корекційно-розвивальний процес слід спрямовувати й на формування нових поведінкових стратегій, однією з яких є активне здоров'язбереження (Л. П. Журавльова, Р. С. Зотіна, Т. М. Шушунова, J. Waldron, D. Mechanic та ін.). Якщо цінність здоров'я буде спиратися на усвідомлення необхідності зусиль щодо його підтримки, на переконаність особи в її здатності керувати подіями, які впливають на її життя та здоров'я, розуміння необхідності ефективно діяти, це може стати основою підвищення якості життя людини. Тож, розробляючи засоби подолання бідності, зокрема створюючи програму соціально-психологічного тренінгу, ми взяли за основу базові поняття соціально-когнітивної теорії самоефективності А. Бандури, теорії вивченої безпорадності М. Селігмана, моделі афективного навчання і зміцнення здоров'я (M. Gossop, M. Grant); модель навчання життєвих навичок (R. Nelson-Jones, Б. Спрангер); модель мотивації (E. Deci, R. Ryan, B. Weiner); модель копінг-поведінки (R. S. Lazarus, S. Folkman); модель соціальної підтримки (S. Cohen, J. S. House, T. Wills) та ін. На нашу думку, профілактичний зміст програм афективно-

го навчання полягає в тому, щоб навчити людину регулювати свій емоційний стан, не вдаючись до різних форм саморуйнівної поведінки.

Модель розвитку життєвих навичок дає підстави виділити такі *компоненти життєвих навичок*, що потребують розвитку: інформаційний (поінформованість про здоров'я, якість і стиль життя, здоровий спосіб життя), способи зміцнення здоров'я); формування особистих навичок управління своєю поведінкою: фіксація на виборі стилю життя; розроблення плану самовдосконалення; розвиток самооцінки, соціальної чутливості і здатності до особистісного контролю; оволодіння стратегіями прийняття рішень; опанування навичок зниження тривоги, психосоматичної саморегуляції і релаксації; засвоєння соціальних навичок (комунікації, відстоювання своїх позицій, налагодження соціальних контактів). Важливим у нашій роботі було й використання моделі мотивації, в основу якої покладено переконаність у тому, що без розуміння особою необхідності зміни свого мислення та стилю життя якість її життя буде невисокою і вона буде приречена на психологічну та соціальну дезадаптацію, руйнування свого здоров'я; що робота над посиленням мотивації на позитивні зміни, над розвитком самоефективності носіїв бідності щодо збереження здоров'я та запобігання бідності як стилю життя є актуальною на всіх етапах життя людини. Використання моделі копінг-поведінки в контексті нашої проблеми полягає в розумінні необхідності актуалізації ефективних копінг-стратегій, пов'язаних із використанням ресурсів особистості і середовища: особистісних копінг-стратегій (позитивна Я-концепція, емпатія, внутрішній локус контролю); соціальних (соціальна підтримка, яку надають звичайно члени сім'ї, друзі, інші значущі особи, соціальні мережі).

Основою моделі зміцнення здоров'я є розуміння того, що стан здоров'я і благополуччя людини залежить від неї самої. Щоб управляти своїм здоров'ям, передусім уміти його захищати і зміцнювати, потрібно бути обізнаним, умотивованим, вірити в себе, бути переконаним у своїй здатності керувати подіями, які впливають на життя і здоров'я, та ефективно діяти. Висока результативність діяльності, зокрема й щодо зміцнення здоров'я, звичайно тісно пов'язана з високою *самоефективністю*. Дослідження А. Бандури та його колег показали, що люди з високою самоефективністю завжди більш наполегливі, краще навчаються, виявляють більшу самоповагу, уміють справлятися з тривожністю та не схильні до депресій. Самоефективність, за К. Уоллстон, є найкращим предиктором поведінки, що сприяє зміцненню здоров'я. До чинників, які впливають на відчуття самоефективності, А. Бандура, зокрема, відносить: наявність певного репертуару навичок поведінки; успішність виконання попередніх завдань (досвід успіху та невдач); досвід, отриманий у процесі спостереження за іншими; вербальне переконання; фізичний, психологічний та емоційний стан (страх, хвилювання, тривога, збудження, спокій впливають на оцінку своїх здібностей)

[2, с. 117–124]. Вплив цих чинників становить істотний елемент його соціально-когнітивної теорії, згідно з якою особистісний розвиток відбувається як процес навчання через моделювання, в основі якого лежать вікарна поведінка, спостереження, наслідування та імітація. Набуття та підвищення самоефективності щодо зміцнення здоров'я осіб, що психологічно тяжіють до бідності, можна досягти або шляхом саморозвитку, або в результаті впливу, наприклад переконання іншою значущою (авторитетною) особою чи під впливом групи (відчуття групової ефективності) як переконання людей у тому, що їхні спільні зусилля можуть спричинити соціальні зміни.

Як показують наші дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя (В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков, Л. М. Коробка та ін.), носії культури бідності звичайно не здатні самі проявляти усвідомлену активність для пошуку можливостей щодо підвищення своєї спроможності долати життєву безпорадність [1; 3; 4]. Оскільки, як зазначає В. О. Васютинський, "...наявність такої активності якраз означала б істотне подолання ними своїх психологічних вад, то видається доцільним і доречним спрямувати увагу на міжособово-комунікативні обставини, які спрямовують носіїв бідності як стилю життя на підвищення їхньої самоефективності" [4, с. 31].

Коли йдеться про реалізацію корекційно-розвивальної роботи щодо подолання та профілактики поширення бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я, доцільно звернутися, на нашу думку, передусім, до моделі соціальної підтримки. Відповідно до цієї моделі соціальна підтримка носіїв бідності як функціональна складова міжособових відносин може бути представлена чотирма основними видами підтримувальної поведінки, або підтримувальних дій (за J. S. House): емоційною підтримкою (прояв емпатії, любові, довіри і турботи); інструментальною (реальна допомога інших); інформаційною (сприяння у розв'язанні проблем шляхом надання важливої інформації, поради, пропозицій); зворотним зв'язком (підтримка у формі оцінки поведінки, ефективності розв'язання проблем, інформації, важливої для підтримки позитивної самооцінки). Соціальні відносини підтримувального характеру, як показують, наприклад, дослідження R. Glaser і W. Malarkey, можуть сприяти психологічній та соціальній адаптації, засвоєнню форм здорової поведінки і відновленню психічних сил, а також впливати на показники здоров'я. Соціальна підтримка створює відчуття передбачуваності й стабільності життєвої ситуації, визнання значущості особи. Дія групової соціальної підтримки може актуалізуватися на стадії оцінювання пасивності і безпорадності у ставленні до здоров'я (коли індивід усвідомлює, що поруч є люди, які готові допомогти йому у розв'язанні його проблем), а також на стадії подолання пасивності і безпорадності як емоційна (визнання і прийняття відчуттів), інформаційна (надання потрібної інформації) та

інструментальна (допомога в оволодінні практичними навичками та ефективними стратегіями збереження здоров'я) підтримка.

Зміст роботи на *основному* етапі дослідження полягав в організації і реалізації діагностичного (попередня та оцінно-результативна діагностика для визначення рівня тяжіння до бідності, рівня самоефективності та рівня прояву соціально-психологічних особливостей ставлення до здоров'я), організаційно-змістового (інформаційно-діагностичні заняття, лекції-бесіди) та корекційно-розвивального (шляхом реалізації програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя, зокрема у сфері збереження здоров'я) компонентів технології подолання бідності та запобігання наслідкам цього негативного соціального явища. Корекційно-розвивальна робота на цьому етапі передбачала проведення лекцій-бесід і соціально-психологічного тренінгу. У ній взяли участь дорослі особи віком від 25 до 40 років (усього 14 осіб). Заняття (сумарною тривалістю 16 годин) проводилися на базі Сумського ОППО в червні 2014 р. у типовому форматі СПТ.

Результати впровадження корекційно-розвивальної роботи заплановано проаналізувати за двома критеріями: 1) об'єктивним (кількісні зміни показників); 2) суб'єктивно-оціночним (оцінювання випробуваними інформативної насиченості програми та можливості подальшого застосування набутих навичок і вмій тощо). У подальшому корекційну роботу буде проведено безпосередньо з представниками економічно проблемних середовищ. Також на цьому етапі передбачено (і вже розпочато) підготовку навчального плану проблемно-тематичних курсів підвищення кваліфікації за проблемою "Соціально-психологічні основи збереження здоров'я учасників освітнього процесу" для практичних психологів та соціальних педагогів. Цей план буде впроваджено в Сумському ОППО у вересні-жовтні 2014 р. До плану, зокрема, включено програму тренінгу, спрямовану на підготовку практичних психологів і соціальних педагогів до здійснення психологічного супроводу осіб, що потерпають через властиву їм життєву безпорадність, щодо запобігання поширенню бідності як стилю життя та щодо профілактики негативних наслідків цього явища в контексті ставлення до здоров'я. Аналітичний етап передбачає аналіз змін у ставленні до здоров'я в осіб, що психологічно тяжіють до бідності, а також узагальнення результатів і формулювання висновків щодо можливостей корекційного впливу, спрямованого на запобігання бідності як стилю життя та підготовку методичних рекомендацій для роботи з представниками економічно проблемних середовищ.

Висновки. Отже, вироблення та використання соціально-психологічних засобів (інформаційно-діагностичні заняття, лекції-бесіди, соціально-психологічний тренінг тощо), спрямованих на актуалізацію цінності здоров'я та підвищення рівня відповідального ставлення до нього; на розвиток здатності до аналізу емоцій, пов'язаних зі станом здоров'я

та управління ними; на активізацію поведінки щодо збереження здоров'я та утвердження самоефективності у зміцненні здоров'я як чинників подолання бідності будуть сприяти більш глибокому усвідомленню особами, що проявляють життєву безпорадність, проблеми бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я та можливості розширення вибору альтернативних стилів життя, запобіганню бідності як стилю життя.

Перспективу подальших досліджень вбачасмо в реалізації вироблених соціально-психологічних засобів в освітньому процесі для профілактики поширення бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я.

Література

1. Коробка Л. М. Особливості ставлення до здоров'я носіїв бідності як стилю життя / Л. М. Коробка // Педагогіка та психологія. Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Вид-во Чернів. нац. у-ту, 2014. – Вип. 686. – С. 49–58.
2. Бандура А. Теорія соціального навчання : пер. с англ. / Альберт Бандура. – СПб. : Евразія, 2000. – 320 с.
3. Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В. О. Васютинський // Права осіб із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги: матеріали наук.-практ. конф. 3-4 липня 2013 р., м. Львів. – Львів : Триада плюс, 2013. – С. 21–26.
4. Васютинський В. О. Самоефективність носіїв бідності як стилю життя: соціально-психологічні засоби підвищення / В. О. Васютинський // Психолого-економічні вектори розвитку особистості і суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. семінару 16 травня 2014 р. – Запоріжжя, 2014. – С. 30–33.

Reference

1. Korobka, L. M. (2014). Osoblyvosti stavlennia do zdorovia nosiiv bidnosti yak stylyu zhyttia [Specifics of attitude to health of bearers of poverty as a way of life]. *Pedahohika ta psykholohiia. Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* [Pedagogics and psychology. Scientific journal of Chernivtsi National University]. Is. 686 (pp. 49–58). Chernivtsi: Chernivtsi University Publ. (ukr).
2. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [Theory of social learning]. St. Petersburg: Evraziya (rus).
3. Vasyutynskiy, V. O. (2013). Osoblyvosti komunikatyvnykh orientatsii osib, yaki psykholohichno tyazhiut do bidnosti [Peculiarities of communicative orientations of people who psychologically tend to poverty]. *Prava ditey iz spektrum autystychnykh porushen: osviti, sotsialni ta medychni posluhy* [The rights of children with a range of autistic disorders: educational, social and medical services], Materials of scientific-practical conference (pp. 24–29). Lviv: Triada plus (ukr).
4. Vasyutynskiy, V. O. (2014). Samefektyvnist nosiiv bidnosti yak stylyu zhyttia: sotsialno-psykholohichni zasoby pidvyshchennia [Self-effectiveness of bearers of poverty as a way of life: social-psychological means of increase]. *Psykhologo-ekonomichni vektory rozvytku osobystosti i suspilstva* [Psychological-economic directions of personality and society development], Materials of All-Ukrainian scientific-practical seminar of 16th May (pp. 30–33). Zaporizhzhia (ukr).

Коробка Л. Н. Преодоление бедности как стиля жизни в контексте отношения к здоровью: теоретико-методические основы исследования

Рассмотрены теоретические основы создания социально-психологических средств преодоления бедности как стиля жизни в контексте отношения к здоровью. К данным основам отнесены социально-когнитивная теория А. Бандуры и модели укрепления здоровья, аффективного обучения, обучения жизненным навыкам, мотивации достижений, копинг-поведения, социальной поддержки. Показано, что повышение самоэффективности носителей бедности как стиля жизни в сфере здоровья может содействовать преодолению бедности. Определены факторы такого повышения: личный опыт успеха и неудач; опыт, полученный в процессе наблюдения за другими; вербальное убеждение; физическое, психологическое и эмоциональное состояние человека, а также подчеркнуто особенное значение групповой социальной поддержки в осознании лицами, проявляющими беспомощность в жизни, личных проблем и коррекции их поведения в сфере здоровья. Раскрыто содержание этапов исследования возможности коррекционного воздействия, направленного на актуализацию мотивов сохранения здоровья, развития ответственного отношения к нему и утверждения самоэффективности в сфере здоровья такими средствами, как информационно-диагностические занятия, лекции-беседы, социально-психологический тренинг.

Ключевые слова: бедность как стиль жизни, отношение к здоровью, средства преодоления бедности, самоэффективность, жизненные навыки, групповая социальная поддержка.

Korobka L. M. Overcoming of poverty as a way of life in the context of attitude to health: theoretical and methodical fundamentals of the study

The article deals with the theoretical grounds for developing social-psychological means for overcoming poverty as a way of life in the context of attitude to health. Among them there is a social-cognitive theory by A. Bandura and the models of health improvement, affective studying, life skills studying, achievement motivation, copying behavior and social support. It is shown that poverty bearers' rise of self-effectiveness in health sphere may contribute to overcoming of poverty. Thus, such factors of the rise are defined as: personal experience of success and failure; experience gained while watching others; verbal persuasion; physical, psychological and emotional state. Apart from that, the author emphasizes a special significance of group social support in realization of personal problems by individuals who show helplessness in life and correction of their behavior in health sphere. The content of study stages is explained. The study was focused on the possibility of remedial influence which is aimed at actualization of health preservation motives and development of responsible attitude to it and at self-effectiveness in health sphere using such methods as information diagnostic lessons, dialogue lectures and social-psychological training.

Key words: poverty as a way of life, attitude to health, means for overcoming poverty, self-effectiveness, life skills, group social support.

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ В ПРОЦЕСІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У СФЕРІ ОСВІТИ: ДО АПРОБАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ

Олена І. Жорнова, м. Київ

Показано, що дія засобів запобігання бідності та подолання її як стилю життя в процесі самовизначення у сфері освіти заснована на переосмисленні особистістю своєї освітньої кар'єри. Механізм переосмислення освітньої кар'єри спрацьовує як виникнення нових смислів опанування освітніх програм через подолання розривів у змісті і результатах обліку своїх перспектив у сфері освіти, недотримання наступності в минулих, теперішніх і майбутніх перспективах. Процес вибудовування освітньої кар'єри розгортається як докладання особистістю зусиль в одному, двох чи трьох напрямках реалізації освітньоможливого. У формуванні досвіду вибудовування освітньої кар'єри виділено кілька складників: цільовий (створення умов для переосмислення особистістю досвіду вибудовування освітньої кар'єри), змістовий (інформація про вибудовування освітньої кар'єри як соціально-психологічний чинник зміни стилю життя), процесуальний (репрезентація явища освітньої кар'єри), критеріальний (визначення зрушень в уявленнях про межі освітньої кар'єри), результативний (підтримка висунутих ініціатив щодо зрушень в освітній кар'єрі).

Ключові слова: самовизначення особистості у сфері освіти, освітня кар'єра, вибудовування освітньої кар'єри, формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри.

Проблема. Переймання питаннями “оздоровлення” суспільно-політичної ситуації в Україні прямо чи опосередковано, відверто чи приховано, але все одно торкається проблеми неконфліктного співіснування громадян з різним рівнем ресурсозабезпеченості. Справа не тільки в тому, аби знайти можливості збільшити статки тих із них, хто не має достатніх ресурсів, а й у тому, аби привернути увагу всього суспільства до необхідності гармонізації різних стилів життя – багатства і бідності.

У ході вивчення вітчизняними науковцями соціально-психологічних чинників подолання бідності як стилю життя виявлено, що соціальному самовизначенню незаможних осіб притаманні емоційно насичена матеріальна домінанта, компенсаторна оцінка свого соціального статусу, екстернальна зумовленість поведінки та ціннісних орієнтацій, слабкість соціальної рефлексії, парадоксальна маргіналізація як наслідок конформізму (В. О. Васютинський).

Проте нагального вирішення потребує питання апробації соціально-психологічних засобів запобігання бідності та подолання її як стилю життя.

Мета статті: висвітлити процес апробації соціально-психологічних засобів подолання бідності в процесі самовизначення у сфері освіти

(далі – засобів). Задля цього уточнюється соціально-психологічний контекст самовизначення особистості у сфері освіти для зміни стилю життя, описуються вихідні засадничі положення апробації розроблених засобів.

Узагальнення особливостей самовизначення особистості у сфері освіти [1, с. 85-86] дало підстави виокремити низку соціально-психологічних чинників, які впливають на становлення суб'єкта подолання бідності і позначені змінами в стилі життя особистості. Ми виходимо з того, що освіта як процес ре/трансляції знання для особистості є джерелом її життєдіяльності. Ресурсом освіта стає тоді, коли участь у процесі ре/трансляції знання усвідомлена як можливість для переінакшення стилю життя через реалізоване намагання опанувати нові освітні, освітньо-професійні програми (далі – ОП/ОПП). Активізацію намагань опанувати ОП/ОПП розглянуто як вихідну засаду подолання бідності і сутність продуктивного самовизначення у сфері освіти. Крім процесу вибудовування освітньої кар'єри, під яким ми розуміємо свідому активність особистості, пов'язану з опануванням нею ОП/ОПП, на започаткування серйозних зрушень у стилі життя впливають:

– інтеріоризація в процесі навчання досвіду повсякденної життєдіяльності в стилі, відмінному від стилю бідності;

– становлення нової ідентичності як відмови від ідентичності в межах опозиції “бідний – багатий” й оволодіння сенсом встановлення належності в межах опозиції “освічений – неосвічений”;

– спрямованість на висхідну соціальну мобільність як умову розширення своїх перспектив у сфері освіти [там само, с. 86-87].

Аби встановити перелік можливих соціально-психологічних засобів формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри, респондентам було запропоновано описати, як, на їхню думку, освіта впливає на подолання бідності. Отримані описи було опрацьовано за допомогою контент-аналізу. Виявлені змістові одиниці ми розподілили на такі групи: усвідомлення потенціалу освіти, екстраполяція “чужої” ситуації на себе, агенти змін.

На основі узагальнення висловів, які дають підстави для з'ясування міри усвідомлення потенціалу освіти, виявлено цілісне, часткове й одичне усвідомлення освітньоможливого [2, с. 121-122]. Встановлено, що:

– по-перше, екстраполяція “чужої” ситуації на себе відбувається у форматі або співчуття, або звинувачення в бездіяльності. Поодинокі і невиразні приклади незнеособленої допомоги особам з недостатньою ресурсозабезпеченістю;

– по-друге, серед агентів змін найчастіше згадують державу й саму особу, яка потерпає від недостатньої ресурсозабезпеченості. Причому державу звинувачують у неспроможності надати бідним якісну освіту, а особу більшою мірою жаліють, але не визнають, що й у скрутній ситуації треба перейматися питаннями подальшої освіти;

– по-третє, прийняття освітнього середовища як сприятливої умови для набуття особами з недостатнім рівнем ресурсозабезпеченості досвіду вибудовування повсякдення у стилі, відмінному від бідності, украй “мляве”, і така ситуація потребує переінакшення.

На цьому етапі апробації засобів також було прочитано лекцію з моніторингу якості освіти, чільне місце в якій посіли питання відстеження змін у стилі життя суб’єктів навчання, і проведено семінар, на якому обговорювалися проблеми сенсу втручання у стиль життя суб’єктів навчання та вивчення і поширення педагогічного досвіду з питань подолання бідності як стилю життя. Потому було проведено бесіду з викладачами, під час якої обговорювалося, у який спосіб вони здатні здійснювати педагогічний вплив на “бідних” учнів, аби ті змінили стиль життя. Ішлося про те, чи буде позначено зростання в особистості, яка не має достатніх ресурсів, намагання опановувати нові ОП/ОПП позитивними ефектами на соціум, наскільки такі намагання мають ставати більш інтенсивними й поширеними і чи варто сприяти їх ретрансляції. Виявлено, що:

– викладачі підтримують ідею щодо навчання їх спрямовано створювати умови для самовизначення учнів у сфері освіти;

– увага до питань про зміни в стилі життя учнів майже не привертається;

– викладачам бракує досвіду рефлексії змін у своєму стилі життя;

– викладачі визнають доцільність педагогічного впливу на стиль життя учнів, проте дуже обережно ставляться до розширення (збільшення) своїх обов’язків;

– викладачі згодні, аби їхня робота щодо впливу на зміну стилю життя бідними учнями підлягала експертизі, але тільки без подальшого прийняття управлінських рішень за наслідками експертизи.

Зроблено висновок про те, що педагогічний вплив на подолання бідності як стилю життя наразі не сприймається як предмет вивчення, унаслідок чого набувають стихійного характеру:

– інтеріоризація в процесі навчання досвіду повсякденної життєдіяльності в стилі, відмінному від стилю бідності;

– становлення нової ідентичності як відмови від ідентичності в межах опозиції “бідний – багатий” й оволодіння сенсом встановлення належності в межах опозиції “освічений – неосвічений”;

– формування спрямованості на висхідну соціальну мобільність як умову збільшення своїх перспектив у сфері освіти.

Результатом педагогічного впливу на формування освітньої кар’єри учня має бути позитивна динаміка самовизначення у сфері освіти, яка встановлюється шляхом відстеження:

– розширення можливостей доступу до освіти: педагогічний вплив забезпечує маршрутизацію в освітньому просторі. Забезпечити маршрутизацію – це “накреслити”, спланувати, показати можливості опанування нових ОП/ОПП;

– збереження контексту: відомості про безпосередньо ті дії учня, котрі передують наявній ситуації самовизначення, не повинні бути проігноровані. Вони мають бути використані для оптимального вибору нових доступних ресурсів та організації наявних ресурсів учня;

– інтеграції соціальних мереж: створювати і просувати тренд належної освітньої кар'єри.

Вважаємо, що навчання роботи з таким інструментарієм сприятиме створенню спільноти експертів для проведення соціально-психологічної експертизи педагогічного впливу на подолання бідності. Можливість своєчасно використати експертизу для аналізу ефективності своїх дій допомагає оптимізувати процес формування освітньої кар'єри учня.

Розроблення засобів було зосереджене на відборі змісту практикуму, завдяки якому уможливитиметься формування в його учасників досвіду вибудовування освітньої кар'єри як засобу оптимізації ресурсозабезпеченості їхньої життєдіяльності. Цей практикум дістав роботу назву “Самовизначення особистості і стиль життя”.

Ми виходили з того, що дія засобів заснована на переосмисленні освітньої кар'єри (рис. 1).

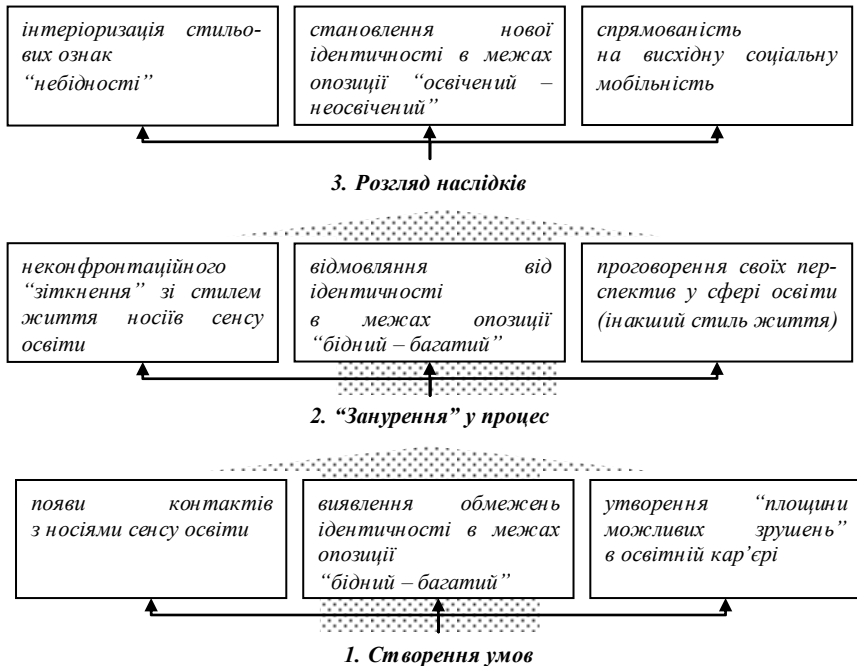

Рис. 1. Дія соціально-психологічних засобів на формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри

Механізм переосмислення освітньої кар'єри спрацьовує як виникнення в особистості нових смислів опанування ОП/ОПП шляхом подолання розривів у змісті і результатах обліку своїх перспектив у сфері освіти, недотримання наступності у минулих, теперішніх і майбутніх перспективах [3, с. 220].

Оскільки вибудовування освітньої кар'єри є системотворчим соціально-психологічним чинником запобігання бідності та подолання її як стилю життя в процесі самовизначення у сфері освіти, то розроблення засобів має на меті уможливити вплив на нього – чи то посилити його дію, чи, навпаки, знівелювати. Так, про посилення дії цього чинника йдеться в разі спроможності особистості оптимально використовувати наявні ресурси; про нівелювання – принаймні тоді, коли констатовано або цілковиту неможливість вибудовувати освітню кар'єру, або коли вибудовування освітньої кар'єри призводить до трагічних втрат невідтворюваних ресурсів.

Але механізм впливу на чинник вибудовування освітньої кар'єри однаковий – через формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри, відхід особистості від неосмисленого повсякдення, якому надаються характеристики органічної неподільності. Цільовий, змістовий, процесуальний, критеріальний і результативний складники формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри представлено на рис. 2.

Рис. 2. Складники формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри

Процес вибудовування освітньої кар'єри розгортається як докладавання особистістю зусиль в одному, двох чи трьох напрямках реалізації

освітньоможливого. Зусилля в одному напрямі, хоча й з усією потужністю, звужують площину реалізації освітньоможливого, оскільки полишають без уваги інші перспективи освітньої кар'єри. Синхронно досягти плідних зусиль в усіх напрямках украй складно, а може, й недосяжно, якщо виходити з того, що забезпечити водночас три умови їхнього здійснення (коректності, під якою слід розуміти несуперечливість одного зусилля іншим зусиллям; доступності – зусилля можуть докладатися завжди; і стійкості – переконаності; що в разі тимчасового припинення зусиль їхні наслідки не зникнуть разом із ними) неможливо [4].

Подальше роз'яснення особливостей вибудовування освітньої кар'єри стосується її масштабу. Оскільки на різних етапах її вибудовування вимоги, які до неї висувуються, посилюються чи послаблюються, обсяг і/чи складність завдань, які вона вирішує, збільшуються чи зменшуються, то кар'єра має зазнавати відповідних змін – прискорюватися чи уповільнюватися, ставати більш виразною чи набувати непевності тощо. Масштабованість освітньої кар'єри – важлива ознака здатності особистості усвідомлювати і відстежувати динаміку кар'єри відповідно до докладених нею зусиль щодо її вибудовування.

Оптимальним варіантом вибудовування освітньої кар'єри є усвідомлене докладання зусиль водночас у двох напрямках з поетапною зміною одного з них [5, с. 21-23]. Наприклад: на початку опанування певної ОП/ОПП доречно поєднати зусилля щодо входження до нової спільноти із зусиллями щодо розвитку інтелектуальних та інших здібностей, необхідних для отримання освіти за обраним напрямом, спеціальністю тощо; далі важливішим стає продукування нового знання, що потребує інтегрування до іншої спільноти. Вибудовування освітньої кар'єри набуватиме вигляду докладання зусиль в напрямках “соціальне – індивідуальне”, потому – “ідеальне – соціальне”. У наведеному прикладі незмінними на двох етапах освітньої кар'єри залишаються зусилля щодо утворення соціальних зв'язків, тоді як зусилля щодо зростання компетентності поступаються місцем зусиллям щодо трансляції знань. У подальшому знову відбуватиметься зміна одного з напрямів, що залежатиме від вирішуваних завдань (рис. 3).

Висновки. Проведена робота з апробації соціально-психологічних засобів запобігання бідності та подолання її як стилю життя в процесі самовизначення у сфері освіти дає підстави припустити, що становлення суб'єкта подолання бідності відбувається через пережиття практикуму як події. Це допомагає особистості усвідомити сенс безупинної ретрансляції знання та участі в цьому процесі [6, с. 79-80], спрямованому на збереження культурного розмаїття, запобігання бідності як стилю життя через готовність до подальших зусиль у сфері освіти – вибудовування освітньої кар'єри за стандартами, вищими від встановлених мінімальних вимог – обов'язкової середньої освіти.

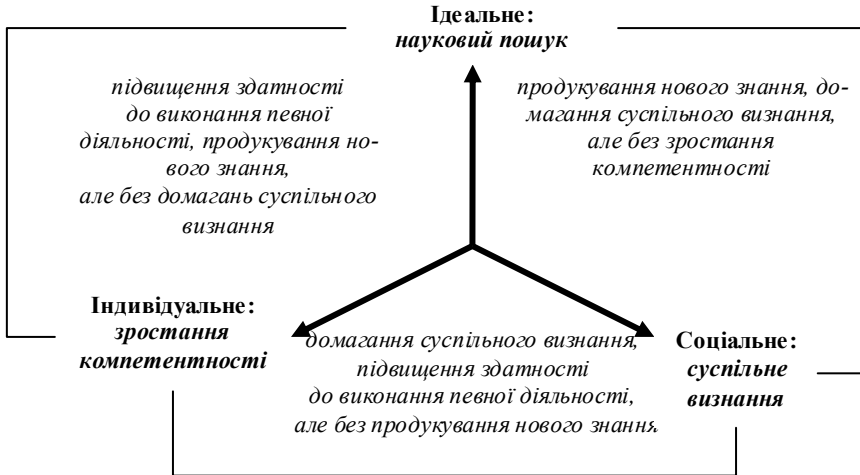

Рис. 3. Вибудовування освітньої кар'єри: характеристика зусиль за напрямками освітньоможливого

Подальші розвідки щодо формування досвіду вибудовування освітньої кар'єри доцільно спрямувати на узагальнення та інтерпретацію емпіричних даних, отриманих у ході проведених корекційних заходів.

Література

1. Жорнова О. І. Подолання бідності в процесі самовизначення особистості у сфері освіти: результати емпіричного дослідження / Олена І. Жорнова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернівці, 2013. – Вип. 114 – С. 85–88.
2. Жорнова О. І. Вітчизняна вища освіта, QUO VADIS? / Ольга І. Жорнова, Олена І. Жорнова // Вища освіта України. – 2012. – №3 (дод. 2), т. 1. – Темат. випуск “Європейська інтеграція вищої освіти України у контексті Болонського процесу”. – С. 120–123.
3. Ахизер А. С. Проблема переходов в социокультурных процессах и феномена осмысления – переосмысления ситуации / А. С. Ахизер // Мир психологии. – 2000. – №1 (21). – С. 217–229.
4. Gilbert S. Brewer’s Conjecture and the Feasibility of Consistent, Available, Partition-Tolerant Web Services / Seth Gilbert, Nancy Lynch // ACM SIGACT News. – 2002. – В. 2. – Т. 33. – Р. 51–59.
5. Жорнова О. І. Науково-педагогічне пізнання вищої освіти України: стан і тенденції : Монографія / Ольга І. Жорнова, Олена І. Жорнова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 207 с.
6. Жорнова О. І. Подолання бідності і самовизначення у сфері освіти: до обговорення можливостей особистості / Олена І. Жорнова // Психологія і особистість. – 2013. – № 2 (4). – С. 68–83.

Reference

1. Zhornova, O. I. (2013). Podolannya bidnosti v protsesi samovyznachennia osobystosti u sferi osvity: rezultaty empyrychnoho doslidzhennia [Overcoming poverty in the process of self-identification within the field of education: empirical study results]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Bulletin of Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernigov], 114, 85–88 (ukr).
2. Zhornova, O. I. and Zhornova, O. I. (2012). Vitchyzniana vyshcha osvita, QUO VADIS? [The domestic higher education, QUO VADIS?]. *Vyshcha osvita Ukrainy. Tematychnyi vypusk "Yevropeiska intehtratsiia vyshchoi osvity Ukrainy u konteksti Bolonskoho protsesu"* [Higher education in Ukraine. Thematic issue of "European integration of higher education in Ukraine in the context of the Bologna Process"], 3 (2), vol. 1, 120–123 (ukr).
3. Ahiezer, A. S. (2000). Problema perehodov v sociokulturnyh processah i fenomena osmysleniia – pereosmysleniia situacii [The problem of transitions in socio-cultural processes and the phenomenon of thinking – rethinking of the situation]. *Mir psihologii* [World of Psychology], 1 (21), 217–229 (rus).
4. Gilbert, S. and Lynch, N. (2002). Brewer's Conjecture and the Feasibility of Consistent, Available, Partition-Tolerant Web Services. *ACM SIGACT News*, 2, 33, 51–59.
5. Zhornova, O. I. and Zhornova, O. I. (2013). Naukovo-pedahohichne piznannia vyshchoyi osvity Ukrainy: stan i tendentsii [Scientific and pedagogical knowledge of higher education in Ukraine: Current State and Trends]. Kyiv: "Kyiv University Publ." (ukr).
6. Zhornova, O. I. (2013). Podolannya bidnosti i samovyznachennia u sferi osvity: do obhovorennia mozhlyvosti osobystosti [Overcoming poverty and self-determination in education: discussion of the possibilities of the individual]. *Psyhholohiia i osobystist* [Psychology and Personality], 2 (4), 68–83 (ukr).

Жорновая Е. И. Предупреждение и преодоление бедности в процессе самоопределения личности в сфере образования: к апробации социально-психологических средств

Показано, что действие средств предупреждения бедности и преодоления ее как стилиа жизни в процессе самоопределения в сфере образования основано на переосмыслении личностью своей образовательной карьеры. Механизм переосмысления образовательной карьеры срабатывает как возникновение новых смыслов освоения образовательных программ путем преодоления разрывов в содержании и результатах учета своих перспектив в сфере образования, несоблюдения преемственности в прошлых, настоящих и будущих перспективах. Процесс выстраивания образовательной карьеры разворачивается как прикладывание личностью усилий в одном, двух или трех направлениях реализации образовательного потенциала. В формировании опыта выстраивания образовательной карьеры выделено несколько составляющих: целевая (создание условий для переосмысления личностью опыта выстраивания образовательной карьеры), содержательная (информация о выстраивании образовательной карьеры как социально-психологическом факторе изменения стилиа жизни), процессуальная (репрезентация явления образовательной карьеры), критерияльная (определение сдвигов в представлениях о границах образовательной карьеры), результативная (поддержка выдвинутых инициатив относительно сдвигов в образовательной карьеры).

Ключевые слова: самоопределение личности в сфере образования, образовательная карьера, выстраивание образовательной карьеры, формирование опыта выстраивания образовательной карьеры.

Zhornova Olena I. Prevention and alleviation the poverty in the process of self-identification in education: approbation of social psychological methods

The article shows that the effect of socio-psychological means of overcoming poverty as a lifestyle in the process of self-identification within the field of education is based on the reinterpretation of educational career by the person. The mechanism of reinterpretation of educational career works as the emergence of the fresh meanings of mastering the new educational programs through the gaps in the contents and the results of reconsidering one's possibilities in educational sphere, failure to keep the continuity in the past, present and future possibilities. When building an educational career, a person makes efforts in one, two or three directions of the potential fulfilment in the sphere of education. An experience of building the educational career has the following components: a target component (creating the conditions for reconsidering the experience of building educational career), a substantial component (information about building the educational career as a social psychological phenomenon of changing the lifestyle), a procedural component (representation of the phenomenon of educational career), a criterial component (defining the shifts in perception of the boundaries of the educational career), a resultative component (a support of the initiatives taken regarding the changes in the educational career).

Key words: self-identification within the field of education, educational career, building an educational career, developing the experience of building an educational career.

ЦІЛІ ТА СПОСОБИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ НОСІЯМ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ

В. О. Васютинський, м. Київ

У процесі опитування 296 студентів було скорельовано рівні психологічного тяжіння до бідності і його усвідомлення, вибір цілей підвищення самоефективності, організаційних форм, методів і прийомів психологічної допомоги. Установлено, що особи, які обирають бідність як стиль життя, визнають потребу психологічної допомоги для себе. Проте таке визнання має радше екстернальний характер: вони охоче перекладають відповідальність за власну поведінку на інших людей. Ці особи більшою мірою орієнтуються на позбавлення від негативних рис, ніж розвиток позитивних. Від оточення насамперед очікують на допомогу в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. Усвідомлення таких особливостей посилює в них відповідні очікування. На відміну від більш ефективних осіб, вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей із досягнення успіху та можливостями його використання у власній життєдіяльності. Натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних до їхніх проблем.

Ключові слова: культура бідності, бідність як стиль життя, підвищення самоефективності, подолання страхів і невпевненості, підвищення

самооцінки, позитивні приклади досягнення успіху, обмін життєвим досвідом.

Проблема. Вивчення свідомості та поведінки осіб із низьким рівнем матеріального добробуту започатковано в теорії “культури бідності” О. Льюїса [1]. З метою конкретизації психологічних особливостей осіб, які належать до відповідних субкультур, ми розробили категорію “психологічне тяжіння до бідності”. Таке тяжіння розуміємо як схильність особи обирати бідність за стиль життя, надавати перевагу такому станові як суб’єктивно комфортному. Стиль життя носіїв культури бідності можна охарактеризувати такими рисами: знижена цінність індивідуальності, знижена самооцінка, послаблене прагнення до самоактуалізації, уникання відповідальності, знижена спроможність робити вибір, екстернальне прийняття вимушеності, вивчена безпорадність, знижена здатність до саморегуляції, обмежена просторово-часова орієнтація, послаблена інтегрованість поведінки, звужений діапазон відхилень від соціальних стандартів, схильність до захисних стилізацій [2].

Відомі з літератури та практики засоби психологічної підтримки бідних у подоланні притаманного їм стилю життя здебільшого спрямовано на особистісну корекцію. У цьому відношенні за цікавий орієнтир може правити досягнення певного рівня самоефективності, яку А. Бандура визнав за основу людської суб’єктності, – переконання особи щодо її здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віра в себе та власну компетентність. Такі переконання підказують особі, може вона чи не може виконати певні дії, аби змінити ситуацію на краще, мобілізують її пізнавальні засоби, посилюють контроль над перебігом подій. Виконання або невиконання певних дій істотно залежить від того, як особа оцінює свої поведінкові та пізнавальні можливості з досягнення бажаного результату [3–5; 6, с. 695–696].

На окрему увагу вочевидь заслуговують соціально-психологічні чинники підвищення самоефективності. Під впливом соціальних оцінок, що їх отримує особа у відповідь на свої дії, вона навчається (або не навчається) регулювати свою поведінку та внутрішні психоемоційні стани, набуває (або не набуває) здатності більш-менш відсторонено ставитися до самої себе. (Якщо не навчається і не набуває, то має місце формування низької самоефективності – небажаної індивідуально-психологічної риси, утворення якої теж істотно зумовлюють соціально-психологічні чинники, особливо на ранніх етапах особистісного розвитку).

Завданням дослідження стало з’ясувати змістові зв’язки між схильністю особи до вибору бідності як стилю життя і її психологічною спрямованістю на підвищення самоефективності з використанням засобів, що їх пропонує оточення. З цією метою було опитано 296 осіб: 244 студенти – психологи, політологи та філософи – Київського національного універ-

ситету імені Тараса Шевченка і 52 студенти-психологи Ужгородського національного університету, у т. ч. 60 чоловіків і 236 жінок.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася, зокрема, із питальника “Психологічне тяжіння до бідності” [7], за яким респонденти поділилися на групи з низьким, середнім та високим рівнем такого тяжіння. Другу частину склав перелік можливих або бажаних цілей (результатів), організаційних форм і методів роботи, конкретних прийомів та способів взаємодії, на які розраховують респонденти в разі звернення по психологічну допомогу.

Зміст цього переліку було визначено протягом тривалої процедури на попередніх етапах дослідження, у результаті чого він набув такого вигляду. Цілі підвищення самоефективності: проявити свою обдарованість і таланти; усвідомити особливості взаємодії з оточенням; підвищити самооцінку; змінити погляди і ставлення; усвідомити свої позитивні і негативні риси; подолати страхи і невпевненість; посилити довіру до оточення; усвідомити особистісні причини своїх невдач; посилити почуття відповідальності. Організаційні форми і методи роботи: лекції, відеопродукція, ознайомлення з літературою; залучення до громадської роботи; розтягнута в часі психологічна підтримка; залучення людей із свого оточення; відвідування закладів для престарілих, інвалідів, сиріт; профорієнтація; психологічний тренінг; залучення до волонтерської діяльності; групова психотерапія; звернення до соціальних служб, центрів зайнятості; залучення до соціальних структур. Прийоми та способи психологічної допомоги: обмін життєвим досвідом; спілкування з особами, які мають проблеми, подібні до своїх; позитивні приклади людей, які досягли успіху; обговорення життєвих сценаріїв; показ привабливості свободи та відповідальності; надання емоційної підтримки, визнання, похвали; спільне планування майбутнього; позитивні приклади людей, які подолали власні негаразди; обговорення переваг здорового способу життя; проектування спільної діяльності; колективне формулювання життєвих цілей.

Порівняння показників респондентів із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності показало брак принципових відмінностей між їхніми уподобаннями щодо організаційних форм і методів роботи. Лише на рівні тенденції зафіксовано вищу прихильність осіб із середньою (29,3%) та високою (27,2%) схильністю бути бідними до розтягнутої в часі психологічної підтримки порівняно з тими, у кого така схильність є низькою (17,4%). Очевидно, ті, хто самостійно дає собі раду зі своїми матеріальними проблемами, не потребують (або мало потребують) тривалої постійної допомоги.

Ще одна форма роботи – відвідування закладів для престарілих, інвалідів, сиріт – видається досить привабливою респондентам із високим рівнем тяжіння до бідності (14,4%), менше подобається тим, у кого цей рівень середній (9,1%), та практично не цікавить осіб із низькою схильністю до бідності (2,9%).

Принциповішими виявилися відмінності в оцінці цілей психологічної допомоги. Особливо значуще це стосується бажання подолати страхи і невпевненість, яке найвиразніше показали особи з високим рівнем психологічного тяжіння до бідності (68%), близький до них показник мали особи із середнім рівнем (65,7%), натомість респонденти, яким таке тяжіння мало властиве, істотно менше (37,7%) потребують долати свої страхи й невпевненість ($p \leq 0,01$). Подібним чином розподілилися оцінки потреби підвищити самооцінку: 32,8, 29,3 та 18,8% ($p \leq 0,05$), відповідно до названих груп.

Таким чином, очікування респондентів від можливої психологічної допомоги істотно залежать від їхнього суб'єктивного статусу у сфері власної зарадності щодо матеріальних проблем. Що безпораднішою є особа, то більше вона сподівається на те, що "хтось" може (повинен?) допомогти їй стати сміливішою, упевненішою, прихильнішою до самої себе. Вельми характерним є бажання радше позбутися своїх негативних рис, ніж розвинути позитивні.

Серед прийомів і способів психологічної допомоги найбільш показовими виявилися позитивні приклади людей, які досягли успіху: про свій інтерес до них повідомили 32,8% респондентів, що мають високий рівень психологічного тяжіння до бідності, 42,4% тих, хто має середній рівень, і 53,6% склали особи з низьким рівнем такого тяжіння ($p \leq 0,01$). Виходить, що саме останні, тобто ті, хто найменше потребує власне психологічної допомоги, найбільше орієнтуються на ознайомлення з позитивним досвідом інших людей та, очевидно, готові брати його на озброєння. Натомість проблемні особи такими речами цікавляться менше: переносити на себе чужий досвід їм чи то важко, чи то неохота.

Із цього роду даними кореспондує й оцінка такого прийому, як обмін життєвим досвідом: його вище оцінили особи, не схильні бути бідними (53,6%) порівняно із схильними (40,8%) та, ще більше, із тими, кому властивий середній рівень цієї схильності (35,4%; $p \leq 0,05$).

А ось такий прийом, як спілкування з особами, які мають подібні проблеми, респонденти, що схильні бути бідними, відзначали значуще частіше (40,8%), ніж схильні середньо (19,2%) або мало (17,4%; $p \leq 0,05$). Можна зробити висновок, що в ставленні до оточення психологічне тяжіння до бідності спонукає радше до емоційно насиченого, але навряд чи продуктивного спілкування з до себе подібними, ніж до намагання взяти позитивний досвід інших за керівництво до дії.

Для того щоб з'ясувати, чи впливає усвідомлення особою притаманного їй психологічного тяжіння до бідності на підвищення її само ефективності, частині опитаних – 173 студентам Київського національного університету імені Тараса Шевченка (49 чоловіків і 124 жінки) – було запропоновано виконати ще одне завдання. Після заповнення питальника "Психологічне тяжіння до бідності" вони працювали з переліком рис, що характеризують людей, яким властива схильність бути бідними: пасивність, бездіяльність, вичікувальна позиція; звинувачення на адресу інших,

пошук винуватців; жорстка економія; уникання спілкування; безплідне мріяння, очікування на чудо; упередженість, негативні думки про інших; прагнення до спокійного сімейного життя; непродуктивні способи долання труднощів; домінування стосунків у сім'ї над стосунками поза сім'єю; залежність від інших, очікування на їхню допомогу; слабка орієнтація на кар'єру; сподівання на зовнішні обставини [8–13].

Спочатку потрібно було вибрати риси, притаманні самому респондентові, після чого належало дати короткий опис того, у чому саме кожна з вибраних рис проявляється. Ця робота передбачала спонукання учасників до самооцінки та самоаналізу як евентуально бідних осіб. За результатами такого аналізу респондентів було поділено на дві групи – тих, хто визнає в собі таку схильність, і тих, хто її заперечує.

Лише після виконання цього завдання респонденти оцінювали вищезгадані цілі підвищення самоефективності, організаційні форми і методи роботи, прийоми та способи допомоги як характеристики звернення по психологічну консультацію.

На підставі отриманих даних визначено чотири групи випробуваних: ті, хто має високу схильність до бідності і визнає це (40 осіб); хто має високу схильність до бідності, але заперечує це (29 осіб); хто має низьку схильність до бідності, але визнає її в собі (20 осіб); хто має низьку схильність до бідності і заперечує її (25 осіб). (Для посилення контрастності між досліджуваними групами із вибірки було вилучено респондентів із середнім рівнем тяжіння до бідності).

Далі на основі критерію Фішера було здійснено порівняння відповідей представників цих груп. Практично не було відмінностей у виборі організаційних форм і методів підвищення самоефективності.

Найвиразніші відмінності простежено в оцінках прийомів та способів психологічної допомоги. Зафіксовано істотно вищу орієнтацію осіб, які мають низький рівень тяжіння до бідності, але визнають його в собі, на позитивні приклади людей, які досягли успіху (80%). Обмін життєвим досвідом найбільше приваблює тих, хто має низьку схильність бути бідним і заперечує її (64%). Обговорювати життєві сценарії найчастіше люблять особи з високим рівнем тяжіння до бідності, які його в собі заперечують (51,7%).

Менш виразно поділилися респонденти за оцінкою цілей психологічної допомоги. Проте одна мета – подолати страхи і невпевненість – значуще диференціювала практично всі чотири групи: тих, хто має високу схильність до бідності і визнає це (72,5%); має низьку схильність, але визнає її (55%); має високу схильність, але заперечує це (41,4%); має низьку схильність і заперечує її (12%).

Загалом можна стверджувати, що особи, які обирають бідність як стиль життя, визнають потребу психологічної допомоги для себе. Проте таке визнання має радше екстернальний характер: вони охоче перекладають відповідальність за власну поведінку на інших людей. Ці особи більшою мірою орієнтуються на позбавлення від негативних рис, ніж

розвиток позитивних. Від оточення насамперед очікують на допомогу в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. Усвідомлення таких особливостей посилює в них відповідні очікування. На відміну від більш ефективних осіб, вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей та можливостями його використання у власній життєдіяльності. Натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних до їхніх проблем.

Література

1. *Lewis O.* Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – New York: Basic Books, 1959.
2. *Васютинський В. О.* Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Т. XI. – Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.
3. *Бандура А.* Теорія соціального навчання / Альберт Бандура. – СПб. : Евразія, 2000. – 320 с.
4. *Bandura A.* Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective / Albert Bandura // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
5. *Keplinger A.* Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności // Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne / red. nauk. : A. Keplinger / A. Keplinger. – Warszawa : ENETEIA, 2008. – S. 37–53.
6. *Фрейдджер Р.* Личность: теории, эксперименты, упражнения: [учебник] / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен. – 5-е междунар. изд.: – СПб. : Нева; М. : прайм-ЕВРОЗНАК: Олма – Прес, 2001. – 864 с. – (Психол. энцикл.).
7. *Васютинський В. О.* Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум 2012. – Вип. 30 (33). – С. 19–32.
8. *Кормич Л. І.* Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Кормич, Е. А. Гансова – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova,Kormich.doc.
9. *Сычева В. С.* Бедность и ее измерение / В. С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2002. – №14. – С. 176–188.
10. *Хомра О. У.* Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали III міжнар. конф., 2005. – Режим доступу : <http://www.edportal.org.ua>.
11. *Ярошенко С. С.* Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.
12. *Domański H.* Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański // Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступу : www.cebi.pl/texty/maj03.doc.
13. *Ratecka A.* Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka // Krytyka.org, 2006. – Режим доступу : <http://krytyka.org/index.php/artykuy-naukowe/rone/280>.

Reference

1. Lewis, O. (1959). *Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books.
2. Vasiutynskyi, V. O. (2013). Kultura bidnosti: sotsialno-psykholohichniy zmist ta instrumentarii doslidzhennia [Culture of poverty: social and psychological content and the means of the research]. *Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. prats Intu psykhol. im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Issues of the Day of Psychology: Collection of scientific labours of the Institute of Psychology named after H. S. Kostiuk], Vol. XI. Social Psychology, Is. 6, book 1, 119–128. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
3. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [Social Learning Theory]. Saint-Petersburg: Evraziia (rus).
4. Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26.
5. Keplinger, A. (2008). Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności [Feeling of effectiveness as an alternative for passivity]. A. Keplinger (ed.) *Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne* [Social Passivity: Inter-branch Studies], (pp. 37–53). Warszawa: Enetelia (pol).
6. Frager, R. and Fadiman, J. (2001). *Lichnost: teorii, eksperymenty, uprazhneniya* [Personality and Personal Growth]. Saint-Petersburg: Praim-Evroznak (rus).
7. Vasiutynskyi, V. O. (2012). Styl zhyttia yak sotsialno-psykholohichna kharakterystyka kultury bidnosti [Lifestyle as a social and psychological characteristic of the culture of poverty]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies on Social and Political Psychology], 30 (33), 19–32 (ukr).
8. Kormych, L. I. and Hansova, E. A. (2005). Derzhavna sotsialna polityka ta mainove rozsharuvannia v Ukraini [State social politics and property-based stratification in Ukraine], http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova,Kormich.doc (ukr).
9. Sycheva, V. S. (2002). Bednost i ee izmerenie [Poverty and its measuring]. *Sotsiologiya: metodologiya, metody i matematicheskoye modelirovaniye* [Sociology: Methodology, Methods, and Mathematical Modeling], 14, 176–188 (rus).
10. Khomra, O. U. (2005). Bidnist v Ukraini: otsinky, naslidky, spetsyfika kharakterystyk v monofunktsionalnykh mistakh [Poverty in Ukraine: the estimations, the consequences, and specific of the characteristics in the mono-functional towns], <http://www.edportal.org.ua> (ukr).
11. Yaroshenko, S. S. (1994). Sindrom bednosti [Poverty syndrome]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological Journal], 2, 43–50 (rus).
12. Domański, H. (2002). Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Poverty in the post-Soviet societies], www.cebi.pl/texty/maj03.doc (pol).
13. Ratecka, A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [The rejected, marginalized, and poor people: does the Polish underclass exist?], <http://krvyka.org/index.php/artukuy-naukowe/rone/280> (pol).

Васютинский В. А. Цели и способы психологической помощи носителям бедности как стиля жизни

В процессе опроса 296 студентов были скоррелированы уровни психологического тяготения к бедности и его осознания, выбор целей повышения само-

ефективности, организационных форм, методов и приемов психологической помощи. Установлено, что лица, избирающие бедность как стиль жизни, признают необходимость психологической помощи для себя. Однако подобное признание носит скорее экстернальный характер: они охотно перекладывают ответственность за собственное поведение на других людей. Данные лица в большей степени ориентируются на избавление от отрицательных черт, нежели развитие положительных. От окружения в первую очередь ожидают помощи в преодолении страхов и неуверенности и повышении самооценки. Осознание таких особенностей усиливает у них соответствующие ожидания. В отличие от более эффективных лиц, они мало интересуются положительным опытом других людей по достижению успеха и возможностями его использования в собственной жизнедеятельности. Предпочитают же малопродуктивное общение с носителями проблем, подобных их собственным.

Ключевые слова: культура бедности, бедность как стиль жизни, повышение самооценки, преодоление страхов и неуверенности, повышение самооценки, положительные примеры достижения успеха, обмен жизненным опытом

Vasiutynskiy V. O. Goals and ways of psychological help to the people with a poverty as a lifestyle

In the process of questioning 296 students, we correlated the levels of psychological inclination to poverty and its awareness, choice of the aims of increasing self-efficacy, the organizational forms, the methods, and the ways of psychological help. It is established that the respondents who chose poverty as a lifestyle acknowledge the necessity of psychological help to them. However, such acknowledgment is rather external: they gladly shift responsibility for their own behaviour to some other people. These respondents are mostly oriented at getting out of their negative traits than at the developing the positive ones. They expect the people around them to help them overcome their fears and uncertainty and increase self-appraisal. An awareness of such features strengthens such expectations. Unlike more effective people the respondents show a little interest in other people's positive experience of achieving success and possibilities of using it in their own life activity. They prefer non-productive communication with people who have the similar problems.

Key words: culture of poverty, poverty as a lifestyle, increasing self-efficacy, overcoming fears and uncertainty, increasing self-appraisal, positive examples of achievement of success, exchanging life knowledge.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ І ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСІБ З НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ

Т. І. Блавіна, м. Київ

Розглядаються питання дослідження і можливості коригування правового самовизначення осіб з низьким економічним статусом. Виявлено взаємозв'язок між особливостями правового самовизначення і рівнем психологічного тяжіння до бідності. Визначено соціально-психологічні напрями та діагностико-корекційні засоби оптимізації правового самовизначення.

ння, формування нормативних правових поглядів, моральних та етичних цінностей в осіб з низьким економічним статусом. З'ясовано, що правове самовизначення здійснюється в процесі формування когнітивного, афективного і поведінкового компонентів правосвідомості. Запропоновано комплекс соціально-психологічних діагностико-корекційних методів і методик, який забезпечує формування адекватних атигюдів щодо закону в соціальній страті бідних, збагачення ресурсів та зростання їхньої частки в структурі саморегулювання особи (ідеться про планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів), розвиток здатності самостійно та гнучко приймати рішення щодо вибору поведінки з огляду на правові або моральні вимоги. За такі вимоги визначено відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів, ресурсне ставлення до ситуації, що передбачає використання актуальних умов як засобу її оптимізації.

Ключові слова: правосвідомість, правове самовизначення, морально-етичні цінності та правові норми, соціально-економічний статус, бідність як стиль життя.

Проблема. Розвиток правосвідомості особи, її правове самовизначення зумовлені не лише соціально-економічним та соціально-політичним контекстом, а й станом і змінами в правовій сфері сучасного суспільства. Сучасні зміни безпосередньо позначаються на правовому житті соціуму та виявляються в певному знеціненні правових і морально-етичних норм. Соціально адекватна, законслухняна поведінка особи в соціумі можлива в разі досягнення нею належного рівня моральної і правової свідомості. Моральна свідомість постає як внутрішня спонука, коли йдеться про визначення правової позиції особи (тобто яку поведінку їй слід обрати – правомірну чи неправомірну).

Масове поширення лібералізованих морально-правових орієнтацій, послаблення етичних норм, руйнування попередніх моральних настановлень призводить до того, що сучасній молоді доводиться формувати свої нормативні правові погляди, моральні та етичні цінності в умовах майже всеохопної вседозволеності [1, с. 88]. Це спричинюється до кризи правосвідомості, яка виявляється у невизнанні правових норм та санкцій. Суб'єкти нібито й правослухняної поведінки, з одного боку, піддають сумніву здатність закону захистити їхні права і свободи або не вірять у його справедливість, а з другого – не володіють достатнім арсеналом знань, переконань, цінностей та соціально-психологічних ресурсів для подолання згаданої кризи.

Особливо гостро ці суперечності виявляються в осіб з дефіцитом економічних ресурсів та низьким економічним статусом [2], котрі належать до субкультур невдоволеності, для яких ключовим є суб'єктивне відчуття позбавленості (обмеженості в різних сферах буття) [3]. Цих осіб відносять до носіїв стилю життя бідних, які мають високі та вищі за середні показники психологічного тяжіння до бідності [4]. Саме вони найбільш безпорадні, коли йдеться про пошук та використання соціально-

психологічних ресурсів долання суперечностей, стану невизначеності, власної соціальної необлаштованості.

Проблема успішної соціалізації особи, її інтеграції в соціальний простір потребує наукового осмислення питань правового самовизначення осіб, які або об'єктивно мають незадовільне матеріальне становище, або суб'єктивно невдоволені власним економічним статусом, для яких майбутнє постає в очікуванні непоправного стану бідності.

Мета статті: визначити соціально-психологічні напрями та діагностико-корекційні засоби оптимізації правового самовизначення, формування нормативних правових поглядів, моральних та етичних цінностей в осіб з низьким економічним статусом.

Поняття “бідність” характеризує неоднозначне, багатоаспектне явище, пов’язане з економічною депривацією, включаючи характеристики матеріальних ресурсів і все те, що визначає якість життя. Носіям бідності як стилю життя притаманне переважання таких настановлень, як беспорядність, залежність, приниженість, що пов’язано з низькою мотивацією до праці і досягнень, а також небажання виходити за межі сьогоденного дня, послаблена мотивація до планування [2; 5; 6].

Бідні не поділяють загальноприйнятих суспільних цінностей і навіть якщо усвідомлюють їх, то не діють відповідно до них, а тому тільки подолання фізичної бідності може бути недостатньо для подолання культури бідності. С. С. Ярошенко зазначає, що не кожен, кого за статистичними ознаками прийнято відносити до бідних, поділяє цінності цієї субкультури, тому що певною частиною осіб низький матеріальний статус сприймається лише як тимчасовий або ж він не відіграє визначальної ролі в ціннісному світі особи [7].

Правове самовизначення забезпечує засвоєння певних цінностей, які стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до правомірної поведінки, моделювання та визначення норм і правил соціально бажаної поведінки. Тож соціальних психологів цікавлять насамперед питання, яким чином і за яких умов здійснюється процес правового самовизначення, як і чому виникають порушення правової соціалізації, ціннісних орієнтацій, моральної мотивації, системи регуляції стилю поведінки в осіб із дефіцитом економічних ресурсів [8].

Наше дослідження мало виявити взаємозв’язок між особливостями правового самовизначення, ставленням до соціальних і правових норм та етичних вимог, з одного боку, і рівнем психологічного тяжіння до бідності – з другого. Методами дослідження на різних етапах стали: теоретичний аналіз, опитування, контент-аналіз, інформування, соціально-психологічний тренінг, організаційно-ділова гра, або ігрове моделювання, систематизація та узагальнення отриманих даних. Було опитано 247 осіб віком від 18 до 45 років, мешканців м. Києва та Київської області. У виборці дещо переважали жінки (53,4%). Опитуваним було запропоновано

попрацювати з анкетною. Вона базувалася на соціально-психологічних методах і методах, спрямованих на вивчення атитюдів щодо дотримання законів у соціальній страті бідних та вимірювання ресурсів у структурі саморегулювання особи. Серед використаного інструментарію – “Шкала сумлінності” В. В. Мельникова, Л. Т. Ямпольського (для визначення ступеня поваги до соціальних норм та етичних вимог, як то відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів); опитувальник В. І. Моросанової “Стиль саморегуляції поведінки” (дослідження різних аспектів індивідуальної саморегуляції), а також питальник “Психологічне тяжіння до бідності” (ПТБ) В. О. Васютинського, за яким респондентів було поділено на групи з низьким, середнім та високим рівнем такого тяжіння. Додатково було визначено об’єктивний критерій економічного показника за рівнем доходу на одного члена сім’ї.

Отже, за показниками об’єктивного і суб’єктивного критеріїв бідності досліджувані розподілилися на три групи. Отримані дані в основному підтверджують тісний зв’язок між об’єктивними показниками дефіциту економічного ресурсу, низького матеріального забезпечення та психологічного тяжіння до бідності осіб, що обирають бідність за стиль життя (табл.).

Таблиця

Розподіл показників за об’єктивним і суб’єктивним критеріями бідності, у %

Критерій бідності	Групи досліджуваних з різним рівнем доходу		
	із низьким (до 1000 грн) і нижчим від середнього (до 2000 грн)	із середнім (до 3000 грн)	із вищим від середнього (до 4000 грн) і високим (понад 4000 грн)
рівень доходу	43,7	24,6	31,7
переважно високий ПТБ	63,9	16,7	19,4
переважно низький ПТБ	15,1	20,8	62,1

Видається дещо дивним те, що 19,4% осіб, маючи певний рівень достатку, теж обирають стиль життя бідних. Прикриваючись невдоволеністю і почуттям позбавленості, вони почуваються комфортніше у своєму екстернальному пошуку підтримки, співчуття, покладання відповідальності на інших, опори на них, загальної недовіри і тривоги. Отже, суб’єктивна оцінка свого економічного статусу не завжди збігається з його реальними показниками.

За результатами факторного аналізу отриманих даних було виокремлено п’ять факторів (“відповідальність”, “контроль”, “довіра – тривога”, “альтруїзм–егоїзм”, “справедливість”), у змістовій характеристиці яких також постають ті ж самі характеристики в аспекті права, моралі, справедливості, саморегуляції, сумлінності осіб, що обирають стиль життя бідних.

Перший однополюсний фактор – “відповідальність” – був репрезентований такими індикаторами: “Я часто працюю над тим, щоб контролювати те, що діється навколо мене” (0,621); “Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх” (0,546); “Я докладаю всіх зусиль, щоб покращити показники своєї роботи (навчання), на відміну від того, що було раніше” (0,522); “Мені подобається брати на себе відповідальність” (0,374). Найбільше значення вияву першого фактору було зафіксовано в групі з рівнем доходу між “до 3000 грн” і “понад 3000 грн” ($p \leq 0,1$). Найменше він проявився в групах з низьким і високим рівнями доходу. Інших показників, які б об’єднували ці соціальні категорії, не виявлено.

Другий фактор дістав назву “контроль”. Він представлений такими висловами: “Я часто працюю над тим, щоб контролювати те, що діється навколо мене” (0,372); “Я відверто критикую людей та очікую від них того ж самого” (0,746); “Якщо я незадоволений тим, як поводить ся мій знайомий, то звичайно прямо говорю йому на це” (0,604). Значущих розбіжностей у значеннях вияву цього фактору серед досліджуваних груп не зафіксовано.

Третій біполярний фактор “довіра – тривога” охоплював такі твердження: “Після зустрічі з новою людиною мене звичайно мало турбує, чи правильно я поведівся” (-0,435); “Люди не завжди чесно поведуться з іншими людьми” (0,693); “Я хочу знати, наскільки насправді добре я виконав те чи те завдання” (0,580). Виражена тривога та очікування оцінного судження приблизно однаково турбують людину незалежно від достатку, принаймні у групах досліджуваних. Відмінностей у вияві в групах не виявлено.

Четвертий біполярний фактор – “справедливість” – представлений такими твердженнями: “Стороннім людям не слід втручатися в конфлікт між двома людьми” (0,700); “Я завжди вибачав усе батькам, навіть якщо вони були не праві” (0,688); “Батьки ставляться до своїх дітей справедливо” (0,670). Виявлено значущі відмінності в значеннях вияву четвертого фактору за рівнем доходу між “до 1000 грн” і “понад 3000 грн” ($p \leq 0,1$), між “до 2000 грн” і “понад 3000 грн” ($p \leq 0,05$). Що менший дохід, то більш важливою видається справедливість.

П’ятий двополюсний фактор також не мав відмінностей у значеннях вияву в різних групах. Він дістав назву “альтруїзм – егоїзм”. До нього увійшли такі індикатори: “Іноді я люблю позлословити про людей, які мене оточують” (0,607); “Буває, що я вигадую вагому причину, щоб виправдати себе” (0,668); “Я впевнений, що найбільша цінність – життя для інших людей” (-0,584).

За результатами дослідження було визначено також особливості саморегуляції поведінки осіб з дефіцитом матеріальних ресурсів і з високим або вищим від середнього рівнем психологічного тяжіння до бідності. Для більшості представників цієї групи (54,3%) характерні низькі показники рівня саморегуляції, що свідчить про такі їхні риси, як конформ-

ність, схильність до маніпулювання, знижена здатність до рефлексії, порушення термінів діяльності. Разом з тим вони підприємливі, досить ініціативні у спілкуванні, здатні до розгорнутого оцінювання ситуації. І навпаки, особам із середнім та вищим від середнього рівнем достатку і низьким або нижчим від середнього рівнем психологічного тяжіння до бідності (61,8%) притаманні здатність до планування і постановки цілей, дотримання термінів виконання завдань, енергійність, психологічна гнучкість, вміння швидко переходити до іншого виду діяльності, інноваційність. За шкалою совісності, яка застосовується для визначення ступеня поваги до соціальних норм та етичних вимог, більш “совісними” виявились особи з найменшим достатком (рівень доходу на одну людину менше ніж 1000 грн) – у них показник совісності становив 62,5%, тоді як в осіб з доходом понад 4000 грн він був лише 50,1%.

На основі отриманих результатів та попереднього аналізу наукових джерел було визначено низку способів позитивного соціально-психологічного впливу на розвиток правосвідомості та певних заходів, спрямованих на формування правової соціалізації. По-перше, ідеться про питання *дотримання прав людини*, що охоплює загалом три аспекти: 1) *забезпечення* (права, які дають особі доступ до певних благ або послуг: освіти, охорони здоров'я, догляду тощо); 2) *захист* (право на захист від злочинних нападів, насильства, експлуатації); 3) *участь* (право бути залученим до процесу прийняття рішень, право діяти за певних обставин). Дослідження показало, що особам з високим або вищим від середнього рівнями психологічного тяжіння до бідності (ПТБ) притаманне переважно прагнення до прав забезпечення і захисту. Натомість особи з низьким рівнем тяжіння до бідності як суб'єктивним показником незалежно від їхнього реального економічного статусу виявились менш безпорадними. Їм, зокрема, притаманне прагнення до прав участі, залучення до процесу прийняття рішень щодо змін у правовій системі.

По-друге, важливим напрямом формувального впливу є *правова деформація*. Особи з об'єктивним дефіцитом економічних ресурсів і суб'єктивним психологічним тяжінням до бідності часто-густо відмовляються визнавати цінності права (правовий негативізм), некритично ставляться до вимог закону (правовий інфантилізм), активно не сприймають норми права (правовий нігілізм). За результатами дослідження цій категорії осіб більшою мірою притаманне нігілістичне, песимістичне, ідеалістичне, раціональне ставлення до вимог закону і правових норм. Однією з форм правової деформації є корупція, коли чинником стратифікації суспільства визнається статус людини за ознакою її службової посади як можливість доступу до ресурсів. Парадоксально, що особам із групи з високим рівнем психологічного тяжіння до бідності притаманна певна толерантність у ставленні до цього явища.

По-третє, необхідний позитивний соціально-психологічний вплив за напрямом *правові норми та санкції* (обов'язки, які особа свідомо бере

на себе). Ідеться про визнання функції закону (покарання, підтримка основ державності, поліпшення життя людей тощо), про атитюди щодо закону і моральних норм, ставлення до них.

Передумовою подолання деформації правосвідомості, зламу переконань, настановлень, стереотипів, що раніше склалися у свідомості і поведінці особи, має бути не лише зміна умов і можливостей економічних досягнень, а й використання інших власних ресурсів більшості представників соціуму. Ще одним ресурсом має стати корекційний комплекс соціально-психологічних методів і методик, який забезпечує *формування* адекватних атитюдів щодо закону в соціальній страті бідних; *збагачення* ресурсів та збільшення їхньої частки в структурі саморегулювання особи з погляду планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів; *розвиток* здатності самостійно та гнучко приймати рішення щодо вибору поведінки або за вимогами закону, або за моральними нормами, які не завжди збігаються; *визначення* ступеня поваги до соціальних норм та етичних вимог, які передбачають відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів, ресурсне *ставлення* до ситуації, що дає змогу використовувати актуальні умови як засоби її оптимізації.

Результатом комплексного впливу засобів та заходів має стати досягнення вищого рівня правової соціалізації особистості – а це звична правослухняна поведінка як стійка особливість особистості, коли норми права підтримуються не через страх покарання, а через моральну потребу вчиняти правомірно. Згідно з визначеними завданнями було розроблено соціально-психологічний тренінг і процедуру ігрового моделювання, опис яких, утім, потребує окремої публікації. Апробація комплексу корекційного впливу показала ефективність та доцільність його подальшого удосконалення та використання в корекційній роботі з категорією осіб з низьким економічним статусом, а також у навчально-виховному процесі для оптимізації правового самовизначення сучасних школярів. Застосування коригувальних заходів оптимізації правової свідомості осіб з низьким економічним статусом, таких як консультування, інформування, соціально-психологічний тренінг, організаційно-ділова гра, або ігрове моделювання, тощо, допомагає усвідомити в процесі самовизначення сутність правових норм суспільства, правових явищ та уявлень (когнітивний компонент); сприяє формуванню адекватних почуттів, що відображають ставлення людей, соціальних спільнот до реальної або бажаної правової реальності, до поведінки людей у правовій сфері (афективний компонент); забезпечує розроблення та реалізацію програми цілеспрямованої правослухняної діяльності (поведінковий компонент).

Висновки. Правове самовизначення відбувається в процесі формування когнітивного, афективного і поведінкового компонентів правосвідомості. Існує тісний взаємозв'язок між особливостями правового самовизначення, ставленням до соціальних і правових норм та етичних вимог і рівнем психологічного тяжіння до бідності. Комплекс соціально-

психологічних методів (консультування, інформування, соціально-психологічний тренінг, організаційно-ділова гра, або ігрове моделювання) забезпечує формування адекватних атипюдів щодо закону в соціальній страті бідних; збагачення ресурсів та зростання їхньої частки в структурі саморегулювання особи з погляду планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів; вироблення здатності самостійно та гнучко приймати рішення щодо вибору поведінки (або за вимогами закону, або за моральними нормами, які не завжди збігаються); визначення ступеня поваги до соціальних норм та етичних вимог, як то відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів, ресурсне ставлення до ситуації, що передбачає використання актуальних умов як засобу її оптимізації.

Література

1. Давыдова Н. М. Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88–96.
2. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – №1. – С. 5–32
3. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики : монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агрпромовидав України, 1999. – 184 с.
4. Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К.; Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С. 19–32.
5. Сычева В. С. Бедность и ее измерение / В. С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2002. – №14. – С. 176–188.
6. Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С. 43–50.
7. Ярошенко С. С. Четыре социологических объяснения бедности (Опыт анализа зарубежной литературы) / С. С. Ярошенко // Социологические исследования. – 2006. – №7. – С. 34–42.
8. Гулевич О. А. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор / О. А. Гулевич, Е. О. Голыничик. – М. : Междунар. об-во им. Л. С. Выготского, 2003. – 270 с.

Reference

1. Davydova, N. M. (2003). Deprivatsionnyi podhod v otsenkah bednosti [Deprivational approach in poverty evaluation]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Researches], 6, 88–96 (rus).
2. Muzdybaev, K. (2000). Perezhivanie bednosti kak sotsialnoy neudachi: atributsiya otvetstvennosti, strategii sovladaniya i indikatory depriacii [Experience of poverty as social loss: responsibility attribution, coping strategies and deprivation markers]. *Sotsiologicheskii zhurnal*. [Sociological journal], 1, 5–32 (rus).
3. Kalina, N. F. Chernyy E. V. and Shorkin A. D. (1999) *Liki mentalnosti i pole politiki* [Faces of mentality and field of policy]. – Kyiv: Agropromvydav Ukraine (rus).
4. Vasutynskyi, V. O. (2012). Styl zhyttia yak sotsialno-psykholohichna kharakterystyka kultury bidnosti [Lifestyle as a social and psychological characteristic

- of the culture of poverty]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 30 (33), 19–32 (ukr).
5. Sycheva, V. S. (2002). Bednost i ee izmerenie [Poverty and its measuring]. *Sotsiologiya: metodologiya, metody i matematicheskoe modelirovanie* [Sociology: Methodology, Methods, and Mathematical Modeling], 14, 176–188 (rus).
 6. Yaroshenko, S. S. (1994). Sindrom bednosti [Poverty syndrome]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological Journal], 2, 43–50 (rus).
 7. Yaroshenko, S. S. (2006). Chetyre sotsiologicheskikh obyasneniya bednosti (Opyt analiza zarubezhnoy literatury) [Four sociological poverty explanations (Experience of analysis of foreign references)]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. [Sociological Researches], 7, 34–42 (rus).
 8. Gulevich, O. A. and Golychnik E. O. (2003). Pravosoznanie i pravovaya sotsializatsiya. Analiticheskiy obzor [Sense of justice and legal socialisation. State of the art review]. Moscow: International society of the name of L. S. Vygotskiy (rus).

Белаваина Т. И. Психологические вопросы изучения и оптимизации правового самоопределения лиц с низким экономическим статусом

Рассматриваются вопросы исследования и возможностей коррекции правового самоопределения лиц с низким экономическим статусом. Установлена взаимосвязь между особенностями правового самоопределения и уровнем психологического тяготения к бедности. Определены социально-психологические направления и диагностико-коррекционные средства оптимизации правового самоопределения, формирования нормативных правовых взглядов, моральных и этических ценностей у лиц с низким экономическим статусом. Выяснено, что правовое самоопределение осуществляется в процессе формирования когнитивного, аффективного и поведенческого компонентов правосознания. Предложен комплекс социально-психологических диагностико-коррекционных методов и методик, обеспечивающий формирование адекватных аттитудов относительно закона в социальной страте бедных, обогащение ресурсов и возрастание их доли в структуре саморегулирования личности (речь идет о планировании, моделировании, программировании, оценке результатов), развитие способности самостоятельно и гибко принимать решения относительно выбора поведения согласно правовым или моральным требованиям. В качестве таких требований определены ответственность, совесть, стойкость моральных принципов, ресурсное отношение к ситуации, что предусматривает использование актуальных условий как способа ее оптимизации.

Ключевые слова: правосознание, правовое самоопределение, морально-этические ценности и правовые нормы, социально-экономический статус, бедность как стиль жизни.

Belavina T. I. Psychological questions of the study and correction capabilities of the legal identity of persons with low economic status

There are considered questions of the study and correction capabilities of the legal identity of persons with low economic status. The relationship between the characteristics of the legal identity and level of psychological attraction to poverty is stated. Defined social and psychological direction and diagnostic-correction methods of optimization legal self-formation of normative legal views, moral and ethical values in individuals with low economic status. It has been established that the legal determination made in the process of forming cognition – affective and behavioral components of justice. Complex of socio-

psychological diagnostics and correction methods and techniques ensures the formation of attitudes regarding the adequacy of the law in the social stratum of the poor, the development of resources in the structure of self-identity (planning, modeling, programming, evaluation), development capacity for independence and flexibility to decide on the choice of Conduct legal or moral requirements: the responsibility, conscientiousness, persistence of moral principles, resources relevant to the situation that allows the use of current conditions as a way to resolve it.

Key words: sense of justice, legal self-determination, mental and ethical norms, socio-economic status, poverty as a lifestyle.

МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ ТРУДНОЩІВ У НАБУТТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НОСІЯМИ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ

В. Ю. Вінков, м. Київ

Розглянуто модель набуття соціального капіталу і його пов'язаність з іншими формами капіталу. На основі запропонованої моделі виділено найбільш вразливі місця, що можуть стримувати й гальмувати набуття особою соціального капіталу та інших форм капіталу. Серед них, зокрема, увагу звернемо на такі: низький рівень рефлексії, егоцентризм у стосунках з іншими, неефективність у використанні соціального капіталу, законсервованість мережі соціальних зв'язків, поширеність певних моделей взаємодії, помилковість при оцінюванні ресурсів інших людей. Завдяки виокремленню таких вразливих місць визначено, що засоби допомоги носіям бідності мають бути спрямовані передусім на переосмислення себе як ресурсу для інших, поглиблення уявлень про соціальний капітал як інструмент доступу до ресурсів, набуття навичок ефективної взаємодії з іншими людьми.

Ключові слова: соціальний капітал, бідність, соціальні мережі, довіра, потреби, ресурси.

Проблема. Набуття будь-яких форм капіталу легко вписується в модель обміну одних товарів на інші, грошей – на товар, грошей – на послугу. Проте особливістю соціального капіталу на відміну від інших форм капіталу є те, що він не належить одноосібно комусь, а відображає якість тих стосунків і відносин, в основі яких лежить довіра. Тому й набуття його є набагато складнішою за своєю суттю справою, ніж набуття інших форм капіталу. І це зрозуміло, адже соціальний капітал поєднує в собі всі відомі форми капіталу. У носіїв бідності як стилю життя соціальний капітал має свої особливості, що виявляється насамперед у відсутності економічного ефекту. Тому визначення вразливих місць, коли йдеться про процес набуття соціального капіталу, допоможе значною мірою підвищити ефективність такої форми капіталу.

Мета статті: визначення основних вразливих місць у набутті соціального капіталу носіями бідності як стилю життя й окреслення способів надання їм необхідної допомоги.

П. Бурдє, досліджуючи структуру соціального простору, виділив соціальний капітал як одну з форм капіталу, що дає особі змогу знаходити потрібні ресурси завдяки мережі соціальних зв'язків. Конвертованість соціального капіталу в інші форми капіталу є основною ознакою його дієвості [1]. Проведене мною соціально-психологічне дослідження показало, що в осіб із низьким рівнем економічного добробуту спостерігається більш виражена потреба в психологічній допомозі у зв'язку із тим, що вони відчують брак емоційної підтримки серед свого оточення. В осіб із середнім рівнем економічного добробуту, навпаки, вищий рівень доступу до емоційних ресурсів. Крім того, у них вищі і показники доступу до ресурсів у публічній сфері, а саме доступу до соціально-професійного ресурсу та ресурсу соціальних інститутів [2]. Отже, соціальний капітал сприяє підвищенню рівня економічного добробуту особи і водночас залежить від тих психологічних чинників, які полегшують його набуття.

Якщо набуття соціального капіталу розглядати як процес, то в ньому можна виділити кілька етапів, кожний з яких має свої особливості.

1. Ідентифікація своїх потреб. Актуалізація потреб спонукає суб'єкта до задоволення їх відповідним чином. Проте все просто з тими потребами, які він усвідомлює і які прагне задовольнити звичним для нього способом. Це в основному відбувається на фізіологічному (до потреб цього рівня належать: потреба утамування спраги та голоду, потреба в регулярному сні тощо) і матеріальному (потреба у володінні певними предметами, які сподобалися суб'єктові) рівнях. Проте, задовольняючи свої буденні потреби, суб'єкт задовольняє і потреби, які стосуються його особистості. Зокрема, купуючи або отримуючи певний товар або послугу, він несвідомо може задовольняти свої потреби в пізнанні, повазі, любові, самореалізації тощо. Такі потреби не можуть бути задоволені одноразово, а тому будуть актуалізовуватися, посилюватися залежно від певних ситуацій і подій у житті цього суб'єкта. Для задоволення цих потреб він вдається до звичних для нього дій, які вже призводили до успіху в минулому. Відтак, автоматизуючись, ці дії перестають повністю усвідомлюватися і стереотипізуються, відтворюючись далі в різних стратегіях вирішення подібних ситуацій. Задоволення потреб на особистісному рівні відбувається в основному в ситуації взаємодії з іншими людьми, з якими суб'єктові комфортно спілкуватися. Тому потреби, які періодично актуалізуються, сприяють набуттю більш тривалих і стабільних стосунків з іншими. Від того, чи здатний буде суб'єкт вчасно розрізнити і розпізнавати свої потреби, залежатиме, зрештою, точне й ефективне обрання ним інструментів їхнього задоволення.

На цьому етапі провідним механізмом є *рефлексія*, завдяки якій відбувається осмислення своїх потреб і віднаходження відповідного ресурсу, обдумування потрібності чи непотрібності тих предметів, що можуть задовольнити ці потреби, відтермінування в часі задоволення цих потреб і розуміння наслідків такого задоволення найближчим часом і в далекому майбутньому залежно від наявної тепер ситуації і наявних ресурсів. Ієрархізована система цінностей спрямовує рефлексію на осмислення й

оцінку одних потреб як важливих, задоволення яких має відбутися якнайшвидше, і другорядних – задоволення яких може бути відтермінованим у часі.

2. Пошук відповідного ресурсу. Виходячи з оцінки власних потреб і ресурсів, суб'єкт робить вибір, яким чином їх задовольнити. Оцінюючи власні ресурси і знаходячи відповідник своїй потребі, він задовольняє її. Але якщо виявиться, що в нього або ж недостатньо цього ресурсу, або ж його зовсім немає, то він намагатиметься знайти іншу особу, яка володіє цим ресурсом і може надати відповідну його потребі послугу. Чим ширше коло знайомств, тим більша ймовірність віднаходження таких осіб, які володіють відповідними його потребам ресурсами. Серед ресурсів можуть бути такі:

- матеріальний ресурс (можливість надати матеріальну допомогу у вигляді інструментів, знарядь праці, матеріалів, одягу);
- фінансовий ресурс (можливість позичити гроші або надати фінансову допомогу);
- фізичний ресурс (фізичне здоров'я; фізичні характеристики, наприклад витривалість, сила; привабливість тощо);
- ресурс часу (наявність вільного часу, який можна приділити певній справі);
- інформаційний ресурс (знання, які може отримати особа, дають змогу зекономити інші види ресурсів);
- соціальний ресурс (репутація, імідж, соціальний статус, наявність мережі знайомств);
- психологічний ресурс (у вигляді емоційної підтримки, висловлення співчуття, надання поради або психологічної допомоги).

3. Вибір компетентної особи, що володіє потрібним ресурсом.

Точна оцінка ресурсу іншої особи дає можливість спрогнозувати більш конкретні результати, які можна отримати від мережі зв'язків; прорахувати, які ресурси будуть витрачені на це. Ресурс залежить від рівня професійної і соціально-психологічної компетентності, репутації серед інших людей і посади, яку займає та особа, котра ним володіє. Визначення цього рівня компетентності суб'єктом, що оцінює, відбувається крізь призму його власних уявлень про те, якою має бути особа, що надає послуги, як вона має розв'язувати поставі проблеми. Якщо такі показники в уявленнях суб'єкта мають високий рівень, тоді особа, що надає послугу, є авторитетною і це стає основою для налагодження тривалих стосунків, а отже, і набуття соціального капіталу. Проте у зв'язку з тим, що мотивація суб'єкта не вичерпується однією потребою, а ще потрібно враховувати вплив ієрархії цінностей, то можна сказати, що й інша особа буде оцінюватися за багатьма критеріями, одні з яких будуть відігравати провідну роль, а інші – другорядну. Відповідність іншої особи уявленням суб'єкта формує довіру до неї і віру в її авторитет.

4. Обмін послугами. Обмін послугами між суб'єктами соціального капіталу відбувається нерівноцінно, якщо оцінювати цей процес під кутом

зору економіки. Іноді ринкова вартість однієї послуги може перевищувати вартість іншої. Проте в набутті та збільшенні обсягу соціального капіталу має значення не реальна вартість послуги, а суб'єктивна оцінка суб'єктом цінності послуги. Важливо навіть, чи готові суб'єкти на нерівноцінний обмін послугами.

Набуття соціального капіталу суб'єктами взаємодії відбувається на основі дотримання негласного договору, де кожна сторона бере на себе зобов'язання керуватися певними правилами. Негласний договір спирається не на чітко визначені зобов'язання, а більше на взаємні очікування один від одного, які випливають із власних уявлень про те, як мають дотримуватися правила. Негласний договір не є строго нормативним документом, невиконання якого може тягти за собою юридичну і матеріальну відповідальність. Суб'єкт взаємодії, який взяв на себе зобов'язання, може в будь-який момент відмовитися від його виконання, проте це призведе до певних наслідків у вигляді санкцій з боку іншого суб'єкта, який очікував виконання цього договору. Санкції мають суто психологічний характер і виражаються у втраті довіри до суб'єкта, який не виконав домовленостей (якщо це взаємодія у діаді), підриві його репутації та іміджу в очах соціальної групи і, нарешті, перериванні соціальних зв'язків як найвищій мірі застосування санкцій.

Володіння певними унікальними ресурсами робить суб'єкта ключовою постаттю у взаємовідносинах. Проте, з одного боку, його ресурс не завжди стає затребуваним унаслідок незвичності і несформованості уявлень інших осіб про такий тип послуги як потрібної саме для нього. З другого боку, ця унікальність дає можливість ключовій постаті вибудовувати систему взаємовідносин за власними правилами. Прикладом у такій ситуації може слугувати професійна психологічна допомога, коли людина, яка має особисті проблеми, не звертається по допомогу до психолога, адже не може зрозуміти, за що вона, власне, має платити гроші. І навпаки, типові ресурси, якими володіє переважна більшість людей, мають низьку цінність, оскільки завжди пропонується широкий спектр пропозицій і суб'єкт може легко знайти потрібну послугу відповідно до власних очікувань. Прикладом тут можуть бути клієнти супермаркету і звичайного продуктового ринку, де, незважаючи на рівні вигоди за об'єктивними критеріями (однакова відстань від дому, однакові ціни тощо), вони обирають, виходячи зі своїх уподобань. Насправді ж звичайно одна провідна послуга супроводжується паралельно ще й іншими послугами, які суб'єкт може свідомо не диференціювати, але сукупно оцінювати за критерієм "подобається/не подобається". Обмін послугами становить основу конвертованості соціального капіталу в будь-яку іншу форму капіталу. Проте конвертація одних форм капіталу в економічний капітал через соціальний є основою економічних відносин, тоді як інші види конвертації можуть не стосуватися економіки взагалі, особливо якщо це відбувається у сфері почуттів між людьми. Тому коли у взаємодії між суб'єктами кожна з послуг набуває конкретної економічної вартості у вигляді грошей, то можна

сказати, що суб'єкти взаємодіють за економічними, а не соціально-психологічними законами.

5. Інвестування в соціальний капітал. Суб'єкт, зацікавлений далі отримувати певні послуги або надавати послуги навзаєм, буде намагатися підтримувати подальші стосунки. Тому він інвестуватиме свої наявні ресурси в розвиток цих стосунків. Такі інвестиції можуть виявлятися у зменшенні вартості власної послуги, яку він зазвичай пропонував, наданні певних привілеїв, наданні додаткового типу послуг, виходячи з наявних у нього ресурсів, а також у дотриманні тих зобов'язань, які взяла на себе одна зі сторін. І навпаки, коли постійних інвестицій немає, то це призводить до затухання взаємодії і розірвання стосунків. Комфортні умови взаємодії між суб'єктами або соціально-психологічний клімат у колективі також є інвестицією, яка сприяє зміцненню соціального капіталу.

Хоча кожний з етапів висуває низку вимог, виконання яких приводить до набуття соціального капіталу, у бідних цей процес має свої особливості. Головне – це те, що конвертація може відбуватися в будь-яких варіаціях, проте економічний капітал при цьому не збільшується. Вразливими місцями у його набутті можуть бути різні обставини.

Низький рівень рефлексії щодо самого себе. Неусвідомлені потреби і стан незадоволеності, який при цьому виникає, змушують бідних шукати предмети, які можуть компенсувати такий стан. Проте користь від такої компенсації не завжди є очевидною. Ефект від компенсації стану незадоволеності може бути тимчасовим і через певний час потреби актуалізуються знову. Що більше незадоволених потреб, то інтенсивніший цей стан.

Егоцентричність у стосунках з іншими. Стан, який виникає у носіїв бідності внаслідок незадоволення потреб, змушує їх зосереджуватися тільки на своїх потребах. І що інтенсивніший цей стан, то інтенсивніше зосередження на собі. У такі моменти їм важко об'єктивно оцінити стан тих, із ким вони взаємодіють. Тому взаємодія між ними відбувається в основному за усталеним сценарієм, де частково компенсуються їхні незадоволені потреби. Це схоже на замкнене коло, де ніколи не буває змін. З одного боку, таке замкнене коло сприяє тому, щоб соціальний капітал підтримувався, з другого ж, гальмує набуття нових соціальних зв'язків.

Неефективність використання соціального капіталу. Егоцентрична позиція носіїв бідності впливає на ефективність використання ними соціального капіталу. Маючи психологічні проблеми, бідні неефективно використовують соціальні зв'язки. Вони частіше будуть намагатися розв'язати свої проблеми через своїх близьких і друзів, витрачаючи на це багато часу, проте в рідкісних випадках наважуються звернутися по кваліфіковану допомогу до психолога. Найчастіше допомога від знайомих матиме вигляд порад, співчуття, уваги до своєї персоні, що даватимуть тимчасовий ефект у формі відреагованого стану, ілюзії, що був вислуханий, відчуття того, що зміг звернути на себе увагу інших. Надмірна чутливість до критики змушуватиме бідних шукати тих, хто буде до них ставитися більш поблажливо, без критики, щоб не травмувати їх зайвий раз. Інших стосунків, де цього немає,

бідні намагатимуться уникати. Тобто в стосунках з іншими людьми бідні частіше шукатимуть виправдання своєї життєвої позиції, а не справжніх причин своїх економічних негараздів.

Законсервованість мережі соціальних зв'язків. Брак ресурсів для розв'язання своїх проблем і доступу до необхідних ресурсів через мережу знайомств із такими самими бідними породжує ситуацію безперспективності і безвиході. Товари або послуги, які можуть надати бідні, не мають попиту в цій мережі, адже у всіх такі є. Для просування власних послуг і товарів потрібний ринок збуту, а це передбачає вихід за межі наявної ситуації і наявних знайомств. Соціальні уявлення, носіями яких є також бідні в цій мережі, не дають їм змоги вийти за межі ситуації, в якій перебуває вся мережа знайомств. Крім того, ці уявлення стереотипізуються і стають нормою життя, яку важко надалі змінити.

Поширеність певних моделей взаємодії в суспільстві. Конвертація одних форм капіталу в інші породжує безліч варіацій, як може відбуватися обмін різноманітними ресурсами. І що більше таких варіацій, то більше в суб'єкта шансів задовольнити свої потреби різними шляхами. Обмежена кількість варіацій призводить до поглиблення стану незадоволеності або стереотипізації поведінки, яка за певних життєвих обставин утруднює адаптацію до нових умов. Соціальні стереотипи і постави щодо обміну ресурсами, поширені в суспільній свідомості, впливають на те, буде суб'єкт здійснювати обмін, чи не буде і яким чином це відбуватиметься. Наприклад, ті, що не розуміють специфіки роботи психолога, спостерігаючи за психотерапевтичним процесом між психотерапевтом і клієнтом, можуть сказати, що вони просто розмовляють. Тому бідні нізачо не підуть на платні заняття до психолога, адже вдосталь наговоритися можна і у дворі із сусідом. На деякі типи обміну може бути взагалі накладене табу.

Помилковість при оцінюванні ресурсів інших людей. Збіднений досвід взаємодії з різними верствами суспільства або негативний, травматичний досвід призводять до того, що носії бідності як стиль життя не можуть точно оцінити компетентність інших, часто помиляються в знайомствах, розчаровуються, коли їхня довіра не виправдовується, і, як наслідок, втрачають довіру до будь-кого. Тому з огляду на вищезазначені вразливі місця в набутті соціального й інших форм капіталу, особливо економічного, засоби подолання бідності мають бути спрямовані на:

1) переосмислення наявної в носіїв бідності мережі соціальних зв'язків, якими вони постійно користуються, наслідком чого має стати усвідомлення своєї мотивації, вигоди для себе і розуміння своєї зацікавленості саме в цій мережі знайомств, а не в іншій;

2) розширення або поглиблення уявлень про соціальний капітал як інструмент доступу до ресурсів інших людей, наслідком чого має стати залучення особи до мережі професійних та інституційних зв'язків;

3) переосмислення носієм бідності себе як суб'єкта формування стосунків з іншими, тобто переосмислення свого потенціалу, що може становити ресурс для інших;

4) набуття навичок ефективної взаємодії з іншими, що в подальшому значно полегшуватиме налагодження контактів із незнайомими людьми, досягнення домовленості з іншими на вигідних умовах для себе, розуміння позиції інших, презентацію своїх ресурсів, що можуть стати у пригоді іншим.

Висновки. Отже, набуття соціального капіталу дає змогу нарощувати одночасно й обсяг інших форм капіталу. Головною особливістю соціального капіталу носіїв бідності як стилю життя є те, що його функціонування, на жаль, не дає економічного ефекту. Причинами цього, виходячи з побудованої моделі набуття соціального капіталу, можуть бути: низький рівень рефлексії, егоцентризм у стосунках з іншими, неефективність використання соціального капіталу, законсервованість мережі соціальних зв'язків, поширеність певних соціальних стереотипів щодо соціального капіталу, помилкове оцінювання ресурсів інших людей. Тому допомога носіям бідності має бути спрямована передусім на переосмислення себе як ресурсу для інших, поглиблення уявлень про соціальний капітал як інструмент доступу до ресурсів, набуття навичок ефективної взаємодії з іншими.

Література

1. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – №5 (ноябрь). – С. 60–74.
2. Вінков В. Ю. Соціальний капітал як ресурс економічного благополуччя особи / В. Ю. Вінков // Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя : матеріали наук.-практ. семінару. – Суми : Нота Бене, 2013. – С. 19–24.

Reference

1. Burde, P. (2002). Formy kapitala [Forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], vol. 3, no. 5, 60–74 (rus).
2. Vinkov, V. Ju. (2013). Sotsialni kapital yak resurs ekonomichnoho blahopoluchia osoby [Social capital is as the economical well-being resources of person]. In *Kontseptualni zasady doslidzhennia sotsialno-psykholohichnoi pryrody bidnosti yak stuliy zhyttia* [Concepts principles of research social and psychological nature of poverty as a life style], Materials of scientific-practical seminar (pp. 19–24). Sumy: Nota Bene (ukr).

Вінков В. Ю. Возможности коррекции трудностей приобретения социального капитала носителями бедности как стиля жизни

Рассмотрена модель приобретения социального капитала и его связь с другими формами капитала. На основе предложенной модели выделены наиболее уязвимые места, которые могут сдерживать и тормозить приобретение человеком социального и других форм капитала. Среди них в частности внимание обращено на такие: низкий уровень рефлексии, эгоцентризм в отношениях с другими людьми, неэффективность в использовании социального капитала, законсервированность сети социальных связей, распространенность определенных моделей взаимодействия, ошибочность при оценивании ресурсов других людей. Благодаря выделению этих уязвимых мест определено, что средства помощи носителям бед-

ности должны быть направлены прежде всего на переосмысление себя как ресурса для других, углубление представлений о социальном капитале как инструменте доступа к ресурсам, приобретение навыков эффективного взаимодействия с другими людьми.

Ключевые слова: социальный капитал, бедность, социальные сети, доверие, потребности, ресурсы.

Vinkov B. Ju. The possibilities of the correcting difficulty in social capital acquisition by representatives of poverty as a life style

In article the model of social capital acquisition and relationship to other forms of capital was considered. Based on this model are highlighted weaknesses that may hinder and retard the acquisition of social capital and other forms of capital. Among them: a low level of reflection, self-centeredness in relationships with other people, inefficiencies in the use of social capital, conserved social networks, prevalence of certain stereotypes to interaction, the fallacy in estimating resources of others. On the basis of the allocation of these weaknesses is determined that helps representatives of poverty should be directed to: redefining itself as a resource for others, deepening the concepts of social capital as a tool for access to resources, acquisition of skills in effective interaction with others.

Key words: social capital, poverty, social networks, trust, needs, resources.

**ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ВТРУЧАННЯ В УЯВЛЕННЯ
ПРО “ХОРОШЕ” СУСПІЛЬСТВО І “ХОРОШУ” НАУКУ,
АБО ПРО КОМЕМОРАЦІЮ ІСТОРИЧНИХ РОЗЛОМІВ
ТА ФОРМУВАННЯ НОВИХ СХЕМ СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ**

Ольга І. Жорнова, м. Київ

Заміна схем соціально-психологічного мислення є визначальною метою й ефективним способом легітимної влади втримати свої позиції шляхом втручання в уявлення громадян про “хороше” суспільство й “хорошу” науку. Головна суперечність, яка гальмує еволюціонування уявлень про “хороше” суспільство й “хорошу” науку природним шляхом та спричинює ексцеси в суспільстві, – відсутність чіткої ієрархії цілей між усіма стейкхолдерами цього процесу. Інструментом політико-психологічного втручання в уявлення стає сьогодні навмисна комеморація історичних розломів для заміни усталеної системи звичаїв на нову “звичаєвість”. Щоб запобігати деструктивним втручанням в уявлення громадян про “хороші” суспільство й науку, метою сучасного розбалансованого суспільства має стати широке визнання моделі культуротворчого суспільства як такого, що сприяє відновленню суспільної стабільності й рівноваги.

Ключові слова: культуротворчість, політико-психологічне втручання в уявлення, соціально-психологічне мислення, звичаї, звичаєвість.

Проблема. У добу соціальних трансформацій поновлення рівноваги в розхитаній соціальній системі – пріоритет для суспільства, держави, влади. А втім, політико-ідеологічні підвалини сучасного вітчизняного суспільства є конгломератом різномастих соціалістичних, комуністичних, демократичних, ліберальних, консервативних цінностей, а також прихованих реакційних чи радикальних ідей, методів, принципів і настановлень. І цей конгломерат не тільки не сприяє загальнонаціональному консенсусу, а навпаки – збурує суспільство ще дужче через несхожі уявлення про “хороше” суспільство.

Тим вагомішим є доробок соціальної й політичної психології, ідейно розвинутий на теренах української психологічної науки (В. О. Васютинський, М. М. Слюсаревський, П. Д. Фролов, Н. В. Хазратова та ін.), який центрує перспективи розвитку України через переосмислення феноменів політичного лідерства, суті політичної стабільності та природи соціально-політичних реформ. Дотичними до них вважаємо й вивчення сучасних уявлень про “хороше” суспільство, впритул пов’язаних із питаннями психологічних механізмів формування в суспільстві ідей, ідеалів, ідеологій, які позначають всі сторони вітчизняної політики. З уявленнями про “хороше” суспільство перетинаються також уявлення про “хорошу” науку: “... коли людям (класам, партіям, політичним діячам) добре, вони чекають від науки запевнень, що їм буде ще краще. Коли погано, вони сподіваються почути, що їм не стане ще гірше” [1, с. 7].

Мета статті: оцінити явище Коменорації вітчизняних історичних розломів під кутом зору допустимого діапазону психологічного втручання в уявлення громадян про “хороше” суспільство й “хорошу” науку.

Питання про “хороше” суспільство набуло розголосу через несхожість його виглумачення із суспільством громадянським. Концепт “хороше” суспільство, який усталився в сучасній науці, розвинув А. Етціоні. Принципи і способи виникнення суспільства, яке б було визнане як “хороше”, а також створення системи соціальних індикаторів для вирішення питань його функціонування склали напрям досліджень комунітаризму (М. Сендел, У. Галстон та ін.), прихильниками якого вважають Б. Обаму, Х. Клінтон, Е. Блера та інших відомих політиків світового рівня [2]. Російський соціолог В. Г. Федотова зазначала, що для моделі “хорошого” суспільства придатна гіпотеза із засадничим положенням про “необхідність конвергенції індивідуальних і групових прав, уявлень про індивіда і колектив” [3, с. 78]. Когнітивне обґрунтування нормативного аспекту “хорошого” суспільства відбувається й через осмислення “хорошого” водночас: (а) і як максимальної оцінки всіх можливих предикатів; (б) і як найбільш багатозначної його характеристики та (в) як основної норми (К. І. Сирямкіна).

На цей час нечисленні дослідження “хорошого” суспільства як феномена представлені і у вітчизняній науці, зокрема в політології. У них визначають перешкоди на шляху формування “хорошого” суспільства в

Україні та шляхи подолання цих перешкод, а також доводять, що “хороше” суспільство є метою політичної модернізації в Україні [4].

Тема “хорошого” суспільства й такої ж науки може бути зіставлена з тими дослідженнями, які концептуалізують в різних аспектах ідею сукупного інтелекту та механізму її розгортання – через заміщення механізму ринкової економіки механізмом ноосфери (М. М. Мойсєєв та ін.). Показовою з цього погляду можна вважати ідею про керовану соціоприродну еволюцію як кероване ноосферно-соціалістичне буття на основі науково-освітнього товариства та суспільного інтелекту й домінуючої ролі освіти (О. І. Субетто).

Якщо ж проблему розглядати в контексті свободи-несвободи від втручання науки, освіти в уявлення, то континуум досліджуваної проблематики значно розшириться. І теза про те, що основою свободи є невігластво, стане приводом для з’ясування можливих зумисних втручання/невтручання в уявлення (Ф. Хайск).

Вельми цікавими й плідними в обставинах вітчизняної історії виборювання права на “хороше” суспільство й наукової рефлексії цього процесу, як і пошуку дієвої емпіричної моделі “хорошого” суспільства, вважаємо обговорення цього питання на форумах в мережі інтернету [5]. У центр нашої уваги потрапляють ті з коментарів, які засвідчують, що їхні автори вже сконструювали “хороше” суспільство [там само]. Наші погляди на порушені проблеми сформульовано в [6].

Узагальнюючи всі вищеперелічені праці, а також ті, котрі через формат роботи ми винесли за дужки, але які стали потужним ґрунтом для осмислення проблеми *хорошого* суспільства, такої ж науки, можна назвати їхню головну ознаку – вони спрямовують на “універсальний творчий гуманізм” як найвищий сенс нової людської цивілізації (М. М. Мойсєєв). З ним асоціюють несилуваний розвиток людини в суспільстві зі значним послабленням традиційних соціальних зв’язків.

Методологічна й практична актуальність теми обумовлена пов’язаністю проблеми комеморації з ключовими психосоціальними й політико-психологічними питаннями, у тому числі з проблемами соціально-психологічного мислення і політико-психологічного втручання в уявлення громадян у добу історичних розломів. І хоча “політична психологія – це не політична психотерапія” (Д. В. Ольшанський), інтерес до політико-психологічного втручання в уявлення про “хороше” суспільство в Україні, як і намагання зрозуміти спосіб формування ідей про “хорошу” науку, привернули нашу увагу до вищезначеної проблеми.

Дослідження здійснене на перетині із соціальною психологією через апеляцію до соціально-психологічних засад феноменів втручання в уявлення й комеморації, які виходять за межі політичної діяльності, а втім не суперечать сформульованій меті. Інтеграцію ж ресурсів двох психологічних субнаук вважаємо плідною [7].

Під соціально-психологічним мисленням ми розуміємо такий фрагмент соціального мислення, який може бути досліджений тільки методами соціальної психології. Новизна теми є перевагою для вибору фор-

ми соціально-психологічного мислення з виокремлених М. М. Слюсаревським – це буде (а) повсякденне соціально-психологічне мислення, яке (б) проявлене через звичаї.

У достатній кількості і з науковою беззаперечною точністю явища виведення з ужитку усталених схем соціально-психологічного мислення й уведення замість них нових досі не описані. Проте існують історично задокументовані факти насильницької заміни звичайного в повсякденні на незвичайне, яке цілком руйнувало всі усталені схеми соціально-психологічного мислення: факти доби заміни язичництва християнством, старообрядництва – офіційно визнаним православ'ям та примусовим возз'єднанням греко-католиків з ним, заміни останнього на атеїзм і так само атеїзму – релігійною диверсифікацією.

Тут під політико-психологічним втручанням в уявлення громадян ми розуміємо штучно створені умови для маніпулювання ними з ініціативи стейкхолдерів (причетних осіб) цього процесу або науковців. головною суперечністю, яка гальмує еволюціонування уявлень про “хороше” суспільство й “хорошу” науку природним шляхом, спричинює ексцеси в суспільстві, ми вважаємо відсутність чіткої ієрархії цілей між усіма стейкхолдерами. Інструментом втручання називаємо виведення з ужитку звичаїв як звичайного типу повсякдення і впровадження звичаєвості як незвичайного типу повсякдення через навмисну комеморація історичних розломів для формування нових схем соціально-психологічного мислення відповідно до заданих іззовні параметрів. Через це в центр цілеспрямованого втручання в уявлення громадян ставимо з'ясування міри їхньої спроможності в разі продуктивності й ефективності таких спроб виступити додатковим соціальним ресурсом суспільної стабільності в надзвичайних обставинах, а не якісь інші цілі.

Виникнення культурно-історичної ситуації в країні, яка спровокувала виведення з ужитку попередніх звичаїв і запровадження нових, становить серйозну наукову проблему – поняттєвої адекватності й тезауруса дослідження. Оскільки нові звичаї набувають повноцінного статусу звичаїв впродовж 10-40 років [8], то будемо інтерпретувати їх звичаєвістю [9–11]. Під *звичаєвістю* належить розуміти: (а) нові незвичайні легітимні інтереси соціокультурної спільноти, держави, влади, які популяризують їх у суспільстві як цілком звичайні; (б) нові типи організації повсякдення, які закарбовують у нові правила, стандарти, норми поведінки, дії і діяльності, легітимізують у суспільстві як соціальні приклади для наслідування, наголошуючи на їхній соціальній значущості для наближення нового образу майбутнього; (в) намагання влади, держави, стейкхолдерів ввести незвичайне замість історично сформованої системи звичаїв та знівелювати цим уже сформовану вагому частину елементів суспільної свідомості; (г) заміну функції звичаю як механізму регуляції соціальних відносин у межах тих соціальних груп, які визнали його культурною, соціальною, релігійною або будь-якою іншою нормативною силою, на функції звичаєвості і тим самим зробити звичайним те, що до цього часу було непритаманним культурі. Соціально-психологічний кон-

текст звичаю і звичаєвості як двох сторін (звичайної і звичаєвої) феномена соціально-психологічного мислення, а саме однієї з його форм – повсякденної, через розкриття їхньої сутності й значення для усталення нових його схем репрезентовано нами в [9–11].

Політико-психологічний план уявлень громадян про “хороші” суспільство й науку обумовлений їхньою активністю, взаємодією і сприйняттям, які окремого індивіда перетворюють на суб’єкта політичного впливу, актуалізуючи потреби свободи і вибору, які зреалізують у суспільстві й тим впливають на політику.

Основу соціального сприйняття суспільства як “нехорошого”, такої ж науки, котра не спроможна вберегти людину, закладають соціально-психологічні феномени, котрі безпосередньо/опосередковано характеризує поняття *небезпе́чності*: особисті життєві драми, депресії, суїциди, з одного боку, і з другого – свавілля як вихід за межі наданих соціумом виборів, соціальні конфлікти, масові акції непокори тощо. Сюди відносимо й антисоціальні мотиви в суспільстві: агресивність, ворожість, суспільне непорозуміння, соціальний песимізм. А от основу для соціального сприйняття суспільства як “хорошого”, науки як “хорошої” утворюють соціально-психологічні феномени, котрі безпосередньо/опосередковано характеризує поняття *безпе́чності*: соціальна захищеність, соціальне благополуччя, соціальна згода, конвенції як узгодження дій із соціумом та ін.

Висновуючи особливості інтерпретації *хорошого* суспільства українцями [5], переконані, що варто торкнутися соціокультурних тенденцій, котрі його характеризують: центробіжних, коли виявляється прагнення в будь-який спосіб зберегти ядро традиційних цінностей; відцентрових, коли афішують намагання “весь світ старого зруйнувати, а потім...”.

У понятті “хорошого” суспільства ми поєднуємо дві визначальні характеристики – його *безпе́чність* і *культу́ротворчість*. Під *безпе́чним* суспільством пропонуємо розуміти суспільство, де абсолютна більшість громадян свідомо, постійно наполегливо спрямована на дотримання спільних правил, які визнані справедливими і надійними для всього суспільства. *Культу́ротворче* суспільство – це суспільство з високорозвинутою колективною свідомістю, котра уможлиблює силою сукупного евристичного ресурсу, а саме: об’єднаних інтелектів, креативів, екзистенційних цінностей, – осмислення наслідків будь-яких змін, управління ними через соціокультурний баланс, суспільні конвенції для гармонізації соціуму, соціальної ситуації й забезпечення суспільства від ризиків за будь-яких обставин. На аналоги до нашого витлумачення “хорошого” суспільства натрапляємо у С. І. Григор’янича та ін.: креативна цивілізація є цілком припустимим ходом цивілізаційного розвитку.

Політико-психологічне втручання в уявлення громадян про “хороші” суспільство й науку “найзавзятіше” в добу історичних розломів, коли суспільство стає хаотичним і небезпечним через історичні обставини, які зумовлюють зміну звичаїв, та соціально-психологічний колапс як результат

процесу їхнього виведення з ужитку. І хоча твердження про те, що схеми соціально-психологічного мислення усталюються в повсякденні через той чи інший тип його організації, системи контролю й санкцій, абсолютно справедливе, а проте пусковий механізм процесу виведення/уведення забезпечують легітимна влада або конвенція легітимної влади з певними членами суспільства. Перше твердження ніяк не скасовує друге.

Поки конвенції про виведення з ужитку звичаїв виступають у ролі історичних тверджень про те, що насправді “хорошими” суспільством і наукою є зовсім інші суспільство й наука, вони не піддають суттєвому впливу схеми соціально-психологічного мислення й тип організації повсякдення всього суспільства. Інша справа, якщо вони замислювалися як цілеспрямоване агресивне втручання в уявлення громадян про “хороші” суспільство й науку. Тоді все, що в суспільній свідомості пов’язано з історичною правдою, намагаються переінакшити з позицій придатне/непридатне – для стейкхолдерів, науковців чи суспільства. Усе, що тримає пам’ять про подібні події в минулому, спростувати. Усе, що в суспільній свідомості закарбовано як погане, ризиковане, непотрібне, показати в іншому форматі. І всі сталі схеми осмислення такого досвіду для його “реабілітації” замінюють цілковито новими схемами соціально-психологічного мислення як звичайними й адекватними (рис.).

Історики підтверджують ці процеси фактами: російсько-японська війна 1905 року з її бездарним програшем була переосмислена Йосипом Сталіном через складну трирівневу конструкцію комеморації як День перемоги над Японією (М. А. Антипін). Важливо наголосити, що виключно “силова” стратегія комеморації з боку держави, харизматичного лідера, політичної еліти чи зовнішніх стейкхолдерів завжди спирається на внутрішню готовність суспільства чи певної соціокультурної цілісності зректися звичаїв для цивілізаційного прориву “малограмотного недалекого суспільства”. І тоді вже обмеження суспільством перетворювальної активності індивіда як історична об’єктивна практика [12] набуває інших функцій – замість того, щоб дотримуватися звичаїв як культурних устоїв, їх скасовують; замість укладання конвенцій – тиск і насилля, що спонукає прихильників культурних устоїв до агресивних деструктивних дій; замість сталості – руйнування стабільних механізмів розвитку суспільства, його занепад разом із державою, легітимною владою. І хоча засоби внутрішньої саморегуляції вітчизняного суспільства, котре вже не є тоталітарним, дають змогу утримати соціокультурний баланс у певних визначальних питаннях, не довести процес до розпаду, зрівноважити рух дезінтеграції через зустрічні сумарні зусилля, на перешкоді стають спотворені схеми соціально-психологічного мислення. І здійснено це через комеморація попередніх історичних розломів. Думаємо, що заміна схем соціально-психологічного мислення є визначальною метою та ефективним способом легітимної влади втримати свої позиції через втручання в уявлення громадян про “хороше” суспільство й “хорошу” науку. Допомога ж науковців у цьому втручанні є надзвичайно важливою для заміни не тільки культурної картини світу громадян, а й наукової картини світу.

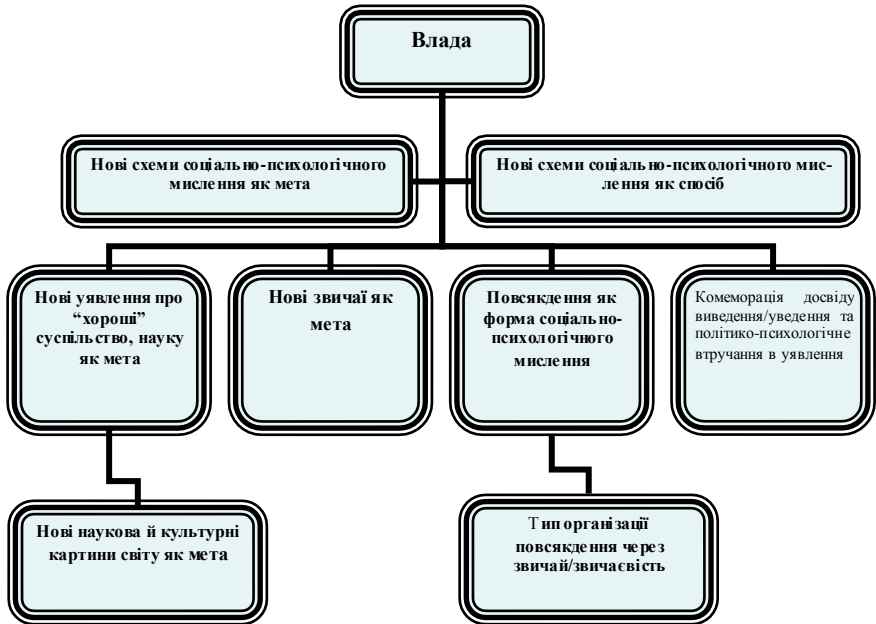

Рис. Логіка втручання в уявлення громадян про “хороші” суспільство й науку

Сьогодні в Україні гостро постає питання про політико-психологічне втручання в уявлення про “хороші” суспільство й науку в контексті вибору мети, завдань і мотиву для цього процесу. Інакше слова відомого письменника Сергія Жадана можуть стати пророчими: “Мені не вистачає України в Україні”.

Висновки: 1. Цілеспрямоване втручання в уявлення про “хороші” суспільство й науку можна визнати доцільними, якщо вони вивільняють соціальний ресурс для збільшення життєздатності суспільства.

2. Міра оновлення уявлень про “хороші” суспільство й науку завжди впливає на суспільну ситуацію: поступове еволюціонування згубне для темпів модернізації, а різке заперечення звичаїв здатне налаштувати на конфронтацію.

3. Культурна й наукова картини світу мусять відбивати цілісну реальність разом із зміненими уявленнями про “хороші” суспільство й науку, а не лише окремі, найбільш кон’юнктурні, уявлення про них.

Дальші дослідження варто спрямувати на вивчення очікуваних результатів політико-психологічного втручання в уявлення громадян про “хороше” суспільство й “хорошу” науку.

Література

1. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
2. *Etzioni A.* The Good Society / A. Etzioni // The Journal of Political Philosophy. – 1999. – №1. – P. 880–103.
3. *Федотова В. Г.* Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М. : Прогресс – Традиция, 2005. – 544 с.
4. *Кіндратець О. М.* “Хороше суспільство” як мета політичної модернізації / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 56. – С. 182–190.
5. Какое оно, для Вас, хорошее общество? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://otvety.google.ru/otvety/thread?tid=2e988d04f739144a>
6. *Жорнова О. І.* Науково-педагогічне пізнання вищої освіти України: стан і тенденції : монографія / Ольга І. Жорнова, Олена І. Жорнова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 207 с.
7. *Жорнова О. І.* Соціальна і політична психологія – для вищої освіти: інтеграція ресурсів / Ольга І. Жорнова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Вип. 114. – Чернігів, 2013. – С. 85–93.
8. *Aveling Fr.* Condition [Електронний ресурс] / Francis Aveling // The Catholic Encyclopedia. – New York : Robert Appleton Company, 1908. – Vol.4. – Режим доступу : <http://www.newadvent.org/cathen/04211a.htm>
9. *Жорнова О. І.* Звичаєвість соціального життя як науковий конструкт соціальної психології (на прикладі дискурсу культуротворчості) / Ольга І. Жорнова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – Вип.18. – С. 138–146.
10. *Жорнова О. І.* Звичаєвість соціального життя як соціально-психологічне явище / Ольга І. Жорнова // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Аспекти концепції розвитку сучасного суспільства : матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф., Севастополь, 18-19 квітня 2013 р. – Севастополь: Рібест, 2013. – С. 100–106.
11. *Жорнова О. І.* Поняття культуротворчості як перетин наукової картини світу й звичаєвості соціального життя / Ольга І. Жорнова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – Вип.19. – С. 134–141.
12. *Жорнова О. І.* Обмеження перетворювальної активності індивіда в традиціях і практиках різних суспільств / Ольга І. Жорнова // Вісник Книжкової палати. – 2008. – № 2. – С. 43 – 47.

Reference

1. Olshanskiy, D V. (2001). *Osnovy politicheskoy psihologii* [Foundations of Political Psychology]. Ekaterinburg: Business Book (rus).
2. Etzioni, A. (1999). The Good Society. Journal of Political Philosophy, 1, 880–103.
3. Fedotova, V. H. (2005). *Khoroshee obshchestvo* [The Good Society]. Moscow: Progress–Traditsiya (rus).
4. Kindratec, O. M. (2014). “Horoshe suspilstvo” yak meta politychnoi modernizatsii [“The Good Society” as the goal of political modernization]. *Gumanitarnyi visnyk ZDIA* [Humanitarian Bulletin ZSIA], 56, 182–190 (ukr).

5. Kakoe ono, dlya Vas, horoshee obshchestvo? [What is it like for you, a good society?], <http://otvety.google.ru/otvety/thread?tid=2e988d04f739144a> [downloaded 29 Jul. 2014] (rus).
6. Zhornova, O. I. and Zhornova, O. I. (2013). *Naukovo-pedahohichne piznannia vyshchoi osvity Ukrainy: stan i tendentsii* [Scientific and pedagogical knowledge of higher education in Ukraine: Current State and Trends]. Kyiv: Publishing center Kyiv University Pabl (ukr).
7. Zhornova, O. I. (2013). Sotsialna i politychna psykholohiia – dlia vyshchoi osvity: intehtratsiia resursiv [Social and political psychology – for higher education: the integration of resources]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Bulletin of Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernigov], 114, 89–93 (ukr).
8. Aveling, F. (1908). Condition. In *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. Retrieved July 29, 2014 from New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/04211a.htm> [downloaded 29 Jul. 2014].
9. Zhornova, O. I. (2013). Zvychaievist sotsialnoho zhyttia yak naukovyi konstrukt sotsialnoi psykholohii (na prykladi diskursu kulturotvorchosti) [Ordinariness of social life as a scientific construct of social psychology (based on the example of the discourse of cultural creativity)]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology and pedagogy], 18, 138–146 (ukr).
10. Zhornova, O. I. (2013). Zvychaievist sotsialnoho zhyttia yak sotsialno-psykholohichne yavysheche [Ordinariness of social life as a socio-psychological phenomenon]. *Materialy XIV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Usvidomlennia kultury – zaporuka vidnovlennya suspilstva. Aspekty kontseptsii rozvytku suchasnoho suspilstva”* [Materials of the 14th International Scientific and Practical Conference “Cultural Awareness – the key to restoring society. Aspects of the concept of modern society”]. Sevastopol, (pp. 100–106) (ukr).
11. Zhornova, O. I. (2013). Poniattia kulturotvorchosti yak peretyn naukovoï kartyny svitu i zvychaievosti sotsialnoho zhyttia [The concept of cultural creativity as the intersection of a scientific world view and ordinariness of social life]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology and pedagogy], 19, 134–141 (ukr).
12. Zhornova, O. T. (2008). Obmezhenia peretvoriivalnoi aktyvnosti indyvida v tradytsiakh i praktykakh riznykh suspilstv [Limits of transforming activity of the individual in the traditions and practices of different societies]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty* [Bulletin of the Book Chamber], 2, 43–47(ukr).

Жорновая О. И. Политико-психологическое вмешательство в представления о “хорошем” обществе и “хорошей” науке, или О коммеморации исторических разломов и формировании новых схем социально-психологического мышления

Замена схем социально-психологического мышления является определяющей целью и эффективным способом легитимной власти удержать свои позиции путем вмешательства в представления граждан о “хорошем” обществе и “хорошей” науке. Главное противоречие, которое тормозит эволюционирование представлений о “хорошем” обществе и “хорошей” науке естественным путем и вызывает эксцессы в обществе, – отсутствие четкой иерархии целей между всеми стейкхолдерами этого процесса. Инструментом политико-психологического вмешательства в представления становится сегодня нарочитая коммеморация исторических разломов для замены установившейся системы обычаев новой “обыч-

ностью”. Для предотвращения деструктивных вмешательств в представления граждан о “хороших” обществе и науке целью современного разбалансированного общества должно стать широкое признание модели культуротворческого общества как такой, которая способствует восстановлению общественной стабильности и равновесия.

Ключевые слова: культуротворчество, политико-психологическое вмешательство в представления, социально-психологическое мышление, обычаи, обычность.

Zhornova Olga I. Political and psychological intervention into the notion of “good” society and “good” science, or Commemoration of historical breaks and formation of new schemas of social and psychological thinking

Replacement of socio-psychological thinking schemes is a central goal and effective way for a legitimate government to maintain its position by means of intervention into citizens’ representations of “good” society and “good” science. Lack of clear hierarchy of goals among the stakeholders of the process of intervention into the representation of citizens is the main contradiction which backs off the natural evolution of notions of “good” society and “good” science and causes excesses in society. The instrument for political and psychological intervention into the representations is the purposeful commemoration of historical faults in order to replace the unusual customs system by a new ordinariness. In order to prevent destructive goals of intervention into the notions of “good” society and “good” science, wide acceptance of the model of culturally creative society which supports renewal of stability and balance should become the main goal of a misbalanced society.

Key words: cultural creativity, political and psychological intervention into representations, social and psychological thinking, customs, ordinariness.

ПСИХОЛОГІЯ МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН, ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ, ГЕОПОЛІТИКИ

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР: ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ДИСБАЛАНСУ ОЧІКУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ І ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдюнова, м. Київ

Проводиться пошук політико-психологічних механізмів динаміки геополітичного вибору українського суспільства у її співвіднесенні з державною політикою. Емпіричною базою служать дані моніторингу громадської думки з відповідних питань протягом 2003–2014 років як думки групових суб'єктів регіонального масштабу і певних вікових меж. Особливу увагу приділено періоду з листопада 2013 до травня 2014 року. Виявлено тенденцію змін громадської думки та етапи її розвитку від абстрактного позионування прихильності до певного геополітичного вектора щодо активної масової протестної політичної участі. Позначено зв'язок геополітичного вибору з імпліцитними механізмами інгрупового фаворитизму, ціннісними конструктами, інтернально/екстернальною позицією, специфікою джерел отримання інформації. Показано мобілізаційний вплив уявленень про ворога на динаміку геополітичної громадської думки. Сформульовано ключову перспективу розвитку державної політики – врахування дисбалансів громадських очікувань і розбудова ефективної двосторонньої взаємодії з громадами за умови адекватного медійного супроводу.

Ключові слова: геополітичний вибір, політико-психологічні механізми динаміки громадської думки, групові суб'єкти, усвідомлення ризиків, вікові та регіональні особливості, політична участь, моніторинг громадської думки, інгруповий фаворитизм.

Проблема. Геополітичний вибір держави і суспільства – взаємопов'язані явища, опосередковані механізмами взаємодії групових суб'єктів: вертикальним односпрямованим (“зверху-вниз” за принципом “у якому геополітичному напрямі керівництво держави вирішить рухатися, у тому напрямі і буде рухатися країна”) або демократичним двоспрямованим (коли народ визнається джерелом влади, його волевиявлення є визначальним для геополітичного курсу держави, а громадська думка з геополітичних питань – суттєвим орієнтиром для державних діячів). Україна від початку своєї незалежності обрала демократичний шлях, проте проблема взаємозв'язку державних рішень із суспільним замовленням

щодо геополітичного вибору не розв'язується автоматично, а отже, часто виникають дисбаланси між очікуваннями мас і діями державних органів та окремих можновладців.

Мета статті: на основі аналізу результатів моніторингу громадської думки виявити політико-психологічні механізми динаміки геополітичного вибору громадян України протягом останнього десятиліття в контексті масової політичної участі та регіональних і вікових відмінностей населення.

До аналізу залучено репрезентативні емпіричні дані масових всеукраїнських опитувань (N~2000), що проводяться в рамках моніторингу громадської думки Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України [1–3]. Регіональні відмінності аналізуються на основі поділу України на Західний, Центральний, Східний та Південний регіони. Для розгляду даних використовується метааналітична позиція. Крім результатів масових опитувань, для з'ясування цінностей, що впливають на геополітичний вибір, до аналізу залучається низка інших дослідницьких засобів: авторський погляд, спостереження, окремі локальні дослідження.

Отже, на політико-психологічному рівні аналізу *проблема дисбалансів геополітичного вибору* конкретизується в таке дослідницьке запитання: чому відмінності прагнень і політичної участі трансформуються в різні полюси: мобілізації для подолання загроз зміни політичного курсу серед прихильників євроінтеграції України, з одного боку, і сепаратизму – з другого?

Щоб відповісти на це запитання, проаналізуймо спочатку динаміку геополітичного вибору громадян, скориставшись для цього даними моніторингу протягом останніх десяти років (з 2003-го по 2014-й) і зробивши змістовий наголос на піковій ситуації вияву дисбалансу між державною політикою та очікуваннями суспільства щодо геополітичного вектору розвитку України в листопаді 2013 р. Її визначила загроза відмови держави від інтеграції країни в європейський простір, коли Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом, а пізніше екс-президент не підписав, як очікувалося, цю угоду на саміті ЄС у Вільносі 28-29 листопада 2013 р. Ці рішення стали **викликом** для суспільства, що й знайшло безпосереднє відображення в громадській думці, а відтак у подальших суспільних подіях у країні і, зрозуміло, у результатах нашого моніторингового дослідження.

Громадська думка щодо геополітичного вибору у моніторинговому режимі вивчалася за допомогою запитання “Як би Ви проголосували, коли б найближчої неділі проходив референдум з приводу вступу України до Європейського Союзу?”. У піковій же ситуації використовувалися й інші запитання, аби з їх допомогою з'ясувати, як сприйняли респонденти дії си-

лових органів проти учасників протесту 30 листопада 2013 р., подальші дії Кабінету Міністрів, та інші їхні міркування щодо загроз життю людини.

Розгляньмо оцінки громадян стосовно саме цього кризового періоду. Рішення Кабінету Міністрів України підтримали близько третини опитаних (32,1%), тоді як проти висловилися 47% (рис. 1).

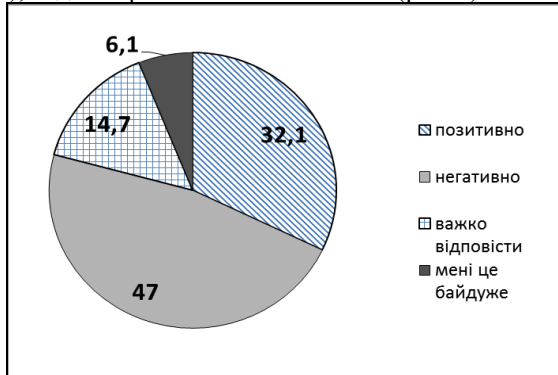

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання “Як Ви сприйняли рішення Кабінету Міністрів України щодо призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом?” (станом на 9 грудня 2013 р.) (у %)

Уточнювальне запитання “Чи згодні Ви з тим, що це рішення Кабінету Міністрів відповідає національним інтересам України?”, яке виводить рішення із зони пересічності в зону особливої уваги суспільства, майже не змінило цієї пропорції (рис. 2), тоді як інструментальну реалізацію стратегічного рішення КМУ – застосування силових дій проти протестувальників – не підтримало понад $\frac{3}{4}$ опитаних (рис. 3).

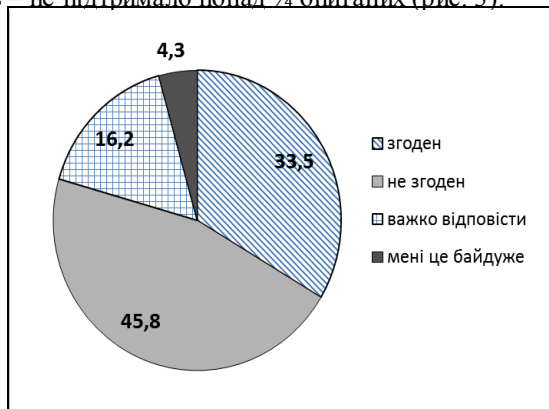

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання “Чи згодні Ви з тим, що це рішення Кабінету Міністрів відповідає національним інтересам України?” (у %)

Отже, зупинивши євроінтеграційний процес, влада врахувала настрої 32,1% громадян, проігнорувавши прагнення 47%; з погляду забезпечення національного інтересу подбала про 33,5%, виступивши проти 45,8%; застосовуючи силу, догодила 13% громадян, але діяла всупереч позиції 77%. Стає очевидним, що як у стратегічних, так і в тактичних своїх діях влада втратила статус такої, що обслуговує запити громадянського суспільства, – і не тому, що віддала перевагу інтересам електоральної більшості і громадської меншості, а тому, що допустила ігнорування думки значної частини громадян.

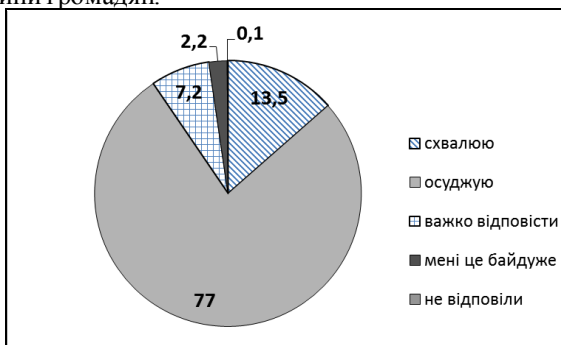

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання “Як Ви оцінюєте – схвалюєте чи осуджуєте – жорсткі дії органів правопорядку проти учасників акції протесту на Майдані Незалежності в Києві в ніч на 30 листопада 2013 року?” (у %)

Розгляньмо генезу цього явища в контексті моніторингу. Зауважимо, що в залучених до аналізу моніторингових даних як відповідях на запитання “Як би Ви проголосували, коли б найближчої неділі проходив референдум з приводу вступу України до Європейського Союзу?” є два винятки: перший – це відповіді на запитання “Як Ви сприйняли рішення Кабінету Міністрів України щодо призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом?” (грудень 2013 р.), де негативні відповіді (проти призупинення) інтерпретуються як “за” вступ до ЄС; другий – відповіді на запитання “Чи вважаєте Ви, що Україна має підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом?” (березень 2014 р.). Ці дещо відмінні від моніторингових дані включено в загальний діапазон, оскільки вони надають більшої релевантності саме періодові виклику для геополітичного вибору. (Дані, отримані за допомогою зазначених відмінних запитань, виділено на рис. 4 і 5 рамками).

Аналіз динаміки євроінтеграційних настроїв у суспільстві в період з 2003-го по 2014 р. показує, що на початку і в кінці моніторингового періоду євроінтеграційні прагнення були більш виразними – про це свідчить параболоподібна крива змін (див. рис. 4).

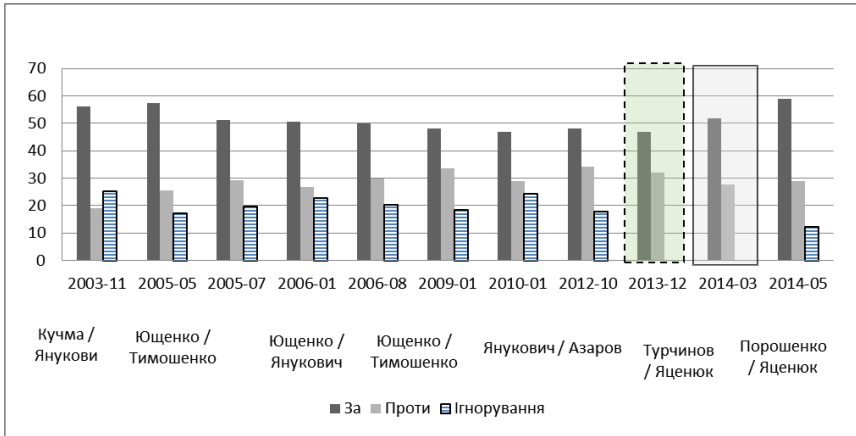

Рис. 4. Динаміка ставлення громадян України до євроінтеграції протягом 2003–2014 років

Особливо наочно ця параболоподібність проявляється щодо даних, які фіксують різницю між відповідями “за” і “проти” (див. рис. 5). Найменшою (14%) ця різниця була в жовтні 2012 р.

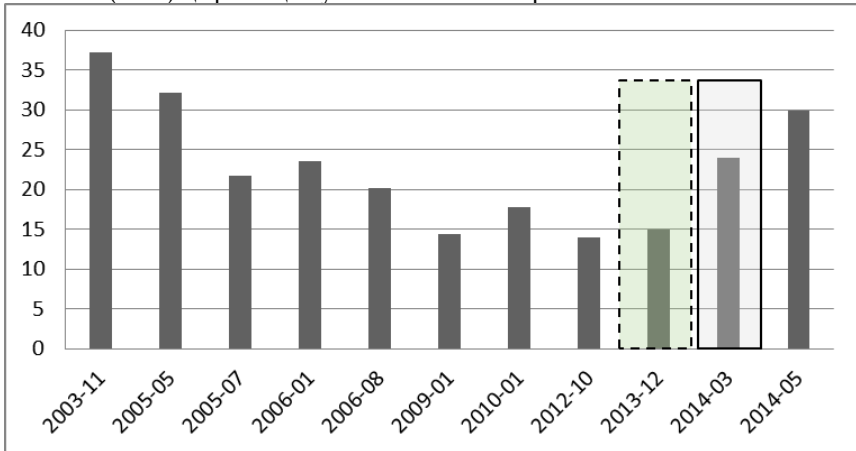

Рис. 5. Різниця між кількістю прихильників і кількістю противників євроінтеграції (у %)

Зіставлення загальнонаціональних даних і даних за регіональними розрізами (табл. 1) показує не тільки зростання прихильності до прозахідного геополітичного вибору в загальнонаціональному масштабі, а й фіксує очевидне переважання проросійських орієнтацій у Східному регіоні попри їх *істотне падіння*. Проте зіставлення породжує низку *проблема-*

тизації: чим зумовлені коливання – підсилення і послаблення – євроінтеграційних прагнень українців?; чому відмінності геополітичного вибору в різних регіонах країни трансформуються в різні полюси політичної участі: мобілізації прихильників євроінтеграції для подолання загроз зміни політичного курсу, з одного боку, і сепаратизму її противників – з другого?; чому зовнішні ризики не послаблюють прагнень прихильників євроінтеграції, проте змінюють образ безпеки (з позиції “Росія = безпека” на позицію “Росія ≠ безпека”, а “НАТО ≠ ворог”); якими чинниками забезпечується сталість цієї прихильності?

Таблиця 1

Регіональні відмінності у ставленні громадян України до євроінтеграції (у %)

Регіони	Час заміру	За	Проти	Різниця
Західний	2013-12	77,7	13,0	64,7
Центральний		57,4	17,2	40,2
Східний		23,1	52,5	-29,4
Південний		37,3	45,4	-8,1
Західний	2014-03	82	8,3	73,7
Центральний		64,7	11,8	52,9
Східний		30,8	47,2	-16,4
Південний		30,6	45,6	-15,0
Західний	2014-05	86,5	6,0	80,5
Центральний		71,8	15,2	56,6
Східний		36,4	52,2	-15,8
Південний		35,2	43,9	-8,7

Щоб відповісти на ці запитання, спробуємо синхронізувати динаміку громадської думки з контекстом суспільно-політичних подій. *Перший* замір, проведений у листопаді 2003 р., відбувся після ухвалення в липні того ж року Закону “Про основи національної безпеки України” (за президентства Л. Кучми і перебування на посаді прем’єр-міністра В. Януковича). У Статті 6 Закону зафіксовано “інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України”. Ставлення громадян до євроінтеграційного вибору України в цей період мало в цілому абстрактний характер і, очевидно, ґрунтувалося не на політичній участі громадян,

а на позиціонуванні прихильників євроінтеграції щодо влади (і Партії регіонів). При цьому ризики вибору цього геополітичного вектора в масовій свідомості належним чином не оцінювалися. Другий замір (травень 2005 р.) фіксує сплеск участі громадян у Помаранчевій революції, яка стала наслідком позиціонування Партією регіонів себе у виборчій кампанії як противника євроінтеграції. При цьому ризики вибору пов'язані в цей час тільки із зміною політичного курсу. У липні 2010 р. із Закону “Про основи національної безпеки України” вилучається положення про входження країни в “євроатлантичний безпековий простір”. Ризики зміни політичного курсу особливо стрімко зростають у листопаді-грудні 2013 р., що переводить політичну участь на новий рівень – рівень масової громадянської непокори. Особливий статус присутності ПР то в домінуючій, то в розподіленій з іншими політичними силами функції свідчить про підтримку нею євроатлантичних уподобань на інструментальному, а не на ціннісному рівні. У момент боротьби за монополію влади інструментальний характер забезпечує ставлення електорату Партії регіонів до євроатлантичного пошуку як цілком можливого.

Отже, чим більшою була “присутність” ПР у владі (2010-й – початок 2012 р.), тим стрімкішим було падіння євроінтеграційних очікувань і зростання ризиків. Тобто на тлі згортання владою євроінтеграційного процесу спостерігалось зростання кількості прихильників євроінтеграції, залучених до політичної участі, які вже добре усвідомлювали внутрішні і зовнішні ризики свого вибору.

Якщо 50-відсоткову частку прихильних до євроінтеграційного напрямку руху громадян взяти за критеріальний показник, то цей бар'єр у центральному і західному регіонах був подоланий усіма віковими групами в травні 2014 р. Найвиразніша динаміка спостерігалася в старшій віковій групі (56 років і старше). У регіональному розрізі долання 50-відсоткової відмітки зафіксовано в грудні 2013 р. у Західному і Центральному регіонах, зокрема різницю між частками прихильників і противників у Західному регіоні виявлено в грудні 2013 р., у Центральному – вже у березні 2014 р. і відповідно у травні 2014 р. Отже, пов'язані з євроінтеграційним вибором кількісні показники як у межах України в цілому, так і всіх вікових груп і всіх регіонів істотно зростають, наближаючись та/або перевищуючи дані першого заміру (2003 р.), яким було зафіксовано здебільшого абстрактні уявлення громадян. Другий замір (2005 р.) віддзеркалив сплеск громадянськості участі та ризики протистояння політичних сил. У грудні 2013 р. як відповідь на виклик призупинення євроінтеграції зафіксовано новий сплеск громадянської участі з подолання цього виклику. З подіями березня 2014 р. приходиться усвідомлення ризику зовнішньої агресії, а у травні цього року спостерігається відповідно прийняття ризиків і викликів.

Яке ж насправді місце в політиці ПР займала євроінтеграційна геополітична орієнтація, особливо під час і після виборів 2012 року? Відпо-

відь на це запитання формується кількома чинниками: з одного боку, наявністю в програмних засадах ПР декларацій про євроінтеграційний політичний вектор України; з другого – зростанням несприйняття цієї політичної сили як демократичної та осмислення громадянами дій влади із зупинення процесу інтеграції України до європейського простору. Декларації влади про її відданість євроінтеграційному курсу провокували сподівання суспільства, що загрози демократичному устрою держави не існує, оскільки партія влади заради своїх же прагматичних інтересів змушена буде прийняти ціннісні орієнтири Європи, тобто погодитися з нормами, які обмежуватимуть її всевладдя. Ситуація змінилася лише після того, як В. Янукович відмовився підписувати угоду про асоціацію з Європейським Союзом (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Що означає, на Вашу думку, взята владою України пауза в євроінтеграційному процесі?” (у %)

Варіанти відповідей	По цілому в вибірці	
те, що українська влада насправді ніколи не хотіла підписувати Угоду з ЄС, а лише залякувала її підписанням Росією, домагаючись від російського керівництва певних вигідних для себе поступок	29,3	57,1
приховану форму відмови від євроінтеграційного курсу України і поступову переорієнтацію на вступ до Митного союзу	27,8	
прагнення підписати Угоду з ЄС на більш вигідних для України умовах	24,0	
важко відповісти	15,1	
інше	3,6	
не відповіли	0,2	

Певним індикатором соціальної напруженості може бути готовність до політичної участі в її загальнонаціональному і регіональному вимірах. Аналіз даних моніторингу засвідчив підвищення готовності громадян до політичної участі через такі показники, як готовність брати участь у референдумі щодо євроінтеграції та оцінка власної відповідальності за долю країни. Так, частка тих, хто не прийшов би на референдум з євроінтеграційного вибору, у травні 2014 р. зменшилася до 12,2% (серед тих, хто однозначно визначився щодо участі в голосуванні, показник прихильності до євровибору ще більш переконливий).

Із твердженням “Доля країни залежить від кожного з нас” погодилися 60,5% респондентів (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Чи згодні ви із судженням “Доля країни залежить від кожного з нас” (у %)

однозначно так	27,8	60,5
скоріше так	32,7	
скоріше ні	11,9	18,6
однозначно ні	6,7	
важко відповісти	20,8	

Проте в регіональному розрізі цей показник дуже неоднорідний (табл. 4). Так, тільки в Західному і Центральному регіонах різниця між кількістю позитивних і негативних відповідей перевищує 50-відсотковий бар’єр (відповідно 64,2% і 52%), тобто реалізується інтернальна позиція. Бачимо, що ця різниця в Східному регіоні становить лише 25,8%, що не дуже відрізняється від цього показника на Півдні країни (28,5%). А втім, з огляду на подальші події вона виявилася визначальною щодо готовності чинити спротив сепаратизму.

Таблиця 4

Регіональний розподіл відповідей на запитання “Чи згодні ви із судженням “Доля країни залежить від кожного з нас” (у %)

	Захід	Центр	Схід	Південь
так (однозначно так + скоріше так)	76,5	64,7	50,9	52,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	12,3	12,7	25,7	24,4
важко відповісти	11,2	22,6	23,5	22,7
різниця	64,2	52,0	25,2	28,5

Щоб пояснити динаміку європейського вибору українців, зокрема прихильність до нього молодого покоління, доречно, на нашу думку, звернути увагу на дослідження ціннісної складової політичної картини світу студентів, проведене ІСПП НАПН України на початку 2013 р. [4]. Було, зокрема, виявлено базові смисли ціннісних конструктів молоді, до яких належать *безпека, права людини і розвиток*. Саме ці смисли віддзеркалюють в студентських інтерпретаціях три ціннісні конструкти, які очолюють рейтинг політичних цінностей (справедливість, свободу, права людини). Причому безпеку і права людини молодь інтерпретують як умови розвитку і самореалізації.

Подальший пошук чинників наявності відмінностей між загальнонаціональною і регіональними та віковими когортами щодо геополітичного вибору проводився на полі функціонування джерел інформації (табл. 5). Так, на загальнонаціональному рівні найбільш значущими джерелами виявилися такі: українське телебачення та радіо (актуальну інфо-

рмачію з них отримують 75,7% респондентів); інтернет-видання (25%); спілкування з друзями, знайомими (22,9%); російське телебачення та радіо (22,5%); соціальні мережі (16,5). Різностямованість політичної участі як поведінкового вияву геополітичного вибору певною мірою пояснюють регіональні відмінності показників впливовості (популярності) інформаційних джерел. Наприклад, Західний і Центральний регіони виявилися найменш вразливими для ймовірного іноземного інформаційного впливу: з російських ЗМІ про новини тут дізнаються лише 1,8% та 11,3% респондентів відповідно. Порівняно з ними Південь і Схід країни захищені від впливу іноземних ЗМІ набагато менше (у 4-20 разів). Промовистим щодо відкритості світу, наявності можливостей для перевірки інформації, а значить, й утвердження гомогенності ідентичності виявився сконструйований нами показник, який відображає співвідношення часток використання таких джерел інформації, як віртуальні інтерактивні практики (інтернет-видання + соціальні мережі) і реальне спілкування. Для Західного регіону цей показник становить 31,2%, Центрального – 25,9%, Східного – 1,9%, Південного – 22,1%. Отже, можемо припустити, що невиробленість у населення Сходу України орієнтирів для самостійного здобуття інформації, “залипання” у світі безпосереднього спілкування, яке не компенсується контактами в соціальних мережах, зумовлюють нездатність (брак потенції) мешканців цього регіону сприймати власні уявлення про світ як такі, що характерні лише для певної вузької групи людей. Натомість наївна рефлексія призводить до ототожнення власного вузького світу як загального.

Додаткову інформацію для розуміння підстав відмінного від інших регіонів геополітичного вибору мешканців Сходу України може дати застосована Партією регіонів в політичній агітації на президентських виборах 2004 р. технологія поділу населення України на три сорти, мішенню впливу якої стала самооцінка певних верств населення східних областей. Маємо на увазі поділену на сектори карту України за “сортами” населення, на якій “третім сортом” (саме так за часів Радянського Союзу зневажливо називали товари низької якості, а серед людей – аутсайдерів) були позначені громадяни саме східних і південних областей України. Нав’язана таким чином самооцінка призвела до розшарування населення цих регіонів, спричинивши надмірну пасивність однієї і занадто високу агресивність іншої (хоч і незначної) частини громадян. Через схильність до закритості, яка виявилася в тому числі і в підтримці зазначеними верствами населення Сходу жорстких дій влади щодо мирних акцій у листопаді 2013 р., після втечі цієї влади з країни функція відстоювання своїх інтересів у жорсткому стилі перейшла як у формат підпорядкування організаційним антиукраїнським заходам, що стало можливим унаслідок перебування частини населення переважно в інформаційному полі іншої держави (Росії), так і у формат самоорганізації (реактивного копіювання самоорганізації Майдану). Це й зумовило суттєво відмінний від інших ре-

гіонів тип політичної участі населення Сходу України. Зауважена нами особливість пояснює також, чому прихильність електорату східних областей до кандидата в президенти України від Партії регіонів В. Януковича напередодні президентських виборів 2010 р. не пов'язувалася при цьому зі сподіваннями людей на краще в разі його перемоги. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що прихильники Партії регіонів були готові голосувати за “свого” лідера, не вірячи при цьому в перспективу змін на краще.

Таблиця 5

Регіональний розподіл відповідей на запитання “З яких джерел Ви переважно отримуєте актуальну інформацію щодо поточної ситуації в країні?” (у %)

Джерела інформації	Регіони країни			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
українське телебачення та радіо	78,4	82,3	70,1	69,7
російське телебачення та радіо	1,8	11,3	38,4	39,1
порівняльний показник (різниця) споживання інформації з вітчизняних і російських ТБ та радіо	76,6	71,0	31,7	30,6
українські друковані видання	15,1	11,0	8,8	10,5
друковані видання Російської Федерації	0,5	0,5	0,5	1,0
інтернет-видання	30,7	28,4	17,3	26,9
соціальні мережі	28,6	16,6	8,0	19,0
спілкування з друзями, знайомими	28,1	19,1	23,4	23,8
показник співвідношення користування віртуальним і інтерактивним і джерелами інформації і реального спілкування	31,2	25,9	1,9	22,1
інше	1,6	1,1	2,3	1,0

Важливо відмітити, що, попри незначний негативний баланс прихильників і противників євроінтеграції на Сході, протягом досліджуваного періоду спостерігалася досить помітне зростання прихильників євроінтеграції у всіх регіонах і у всіх вікових групах. Це дає підстави припустити, що скептицизм щодо євроінтеграції України був зумовлений не стільки неприємливістю західного вибору, скільки бравом безпеки, який для багатьох уособлювала Росія, і ризиками та небезпекою, які асоціювалися із Заходом (НАТО). Ці стереотипи були сформовані ще радянською

пропагандою, а вже за часів незалежності підтримувалися російською пропагандою через непрямий вплив незліченних російських телесеріалів, надлишково представлених в українському секторі телебачення, споживачами якого було населення всіх регіонів країни. Зовнішні загрози, що посталі перед Україною у зв'язку з анексією Криму в березні 2014 р. і тривають дотепер як російська агресія на Сході країни, руйнують образ Росії як уособлення безпеки, що спрямовує на пошук нових ресурсів безпеки, підсилюючи євроатлантичні настрої громадян України. Про це свідчить, зокрема, зростання обізнаності громадян щодо НАТО. Так, частка респондентів, які правильно і частково правильно відповіли на запитання про те, які держави належать до блоку НАТО, зросла у травні 2014 р. порівняно із 2012 р. з 42,6% до 50,3%.

Поглиблене розуміння механізмів геополітичного вибору громадян України дослідження функціонування імпліцитних настановлень молоді різних регіонів [5]. Для цього на основі методології ІАТ (Implicit Association Test) (A. Greenwald, 1998) було створено тест оцінювання імпліцитних атипюдів до різних регіонів України. Досліджувалася молодь 15–18 років у двох регіонах – Східному і Західному (n=150), що дало змогу виявити відмінності між регіональними настановленнями молодих громадян Сходу і Заходу України (табл. 6). Так, якщо перевагу своєму регіонові віддає більшість молодих людей і на Сході, і на Заході, то сприйняття інакшого, “чужого”, протилежного в цих двох регіональних когорт помітно різниться. Молодь західних областей віддає перевагу протилежному частіше, ніж молодь, що проживає на Сході країни, де до того ж більше людей, які взагалі не мають регіональних уподобань. Виявлені в результаті дослідження тенденції руйнують стереотипи щодо закритості українського Заходу та відкритості Сходу і, навпаки, свідчать про більшу толерантність до інакшості молоді Західного регіону при більш високій її автентичності.

Таблиця 6

Імпліцитне ставлення до власного і протилежного регіонів мешканців Сходу і Заходу (у %)

Регіон	Більш виражені вподобання щодо власного регіону	Невираженість уподобань	Більш виражені вподобання щодо протилежного регіону
Захід	63,77	8,70	27,54
Схід	58,33	25,0	16,67

Зауважимо, що наявні регіональні особливості, які визначали відмінності геополітичних уподобань та характеру політичної участі мешканців різних регіонів та різних вікових груп, не є тими ж самими чинниками, які впливають на цінність цілісності України. Так, на запитання “Чи вважаєте Ви, що попри всі зовнішні та внутрішні загрози Україну можна зберегти як єдину державу?” відповідь “так, бо того, що об’єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз’єднує” у тра-

вні 2014 р. дали 69,3% респондентів, що значно перевищує кількість тих (16,1%), хто відповів: “ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися”. Оскільки ці показники вищі, ніж коли йдеться про можливе голосування за євроінтеграцію на референдумі, то можна говорити, що зовнішня загроза спонукає громадян, неприхильних до євроінтеграційного вибору, до прийняття позиції більшості.

Висновки. Загальна тенденція змін у громадській думці щодо геополітичного вибору протягом останніх десяти років полягає в загальному зростанні прихильності населення України до євроінтеграційного вектора розвитку після деякого періоду, коли різниця між кількістю його прихильників і противників дещо зменшилася. Дії держави і владних політичних партій проти євроінтеграції України впливають певною мірою на динаміку громадської думки, зумовлюючи її коливання, але принципово не здатні змінити провідні тенденції геополітичного вибору. Для всіх вікових когорт Центрального і Західного регіонів країни критеріальний рівень підтримки євроінтеграції досягнуто в травні 2014 р. Найбільші зрушення геополітичної громадської думки відбулися у старшій віковій когорті, де останнім часом помітно зросла кількість прихильників євроінтеграції.

Геополітична громадська думка щодо ідеї євроінтеграції проходила кілька етапів розвитку – від абстрактного позиціонування прихильності до неї (з делегуванням можновладцям права прийняття рішень) до активної масової протестної політичної участі громадян з усвідомленням ризиків відстоювання власних очікувань, протилежних діям влади. Регіональні відмінності геополітичного вибору пов’язані з різними колективними уявленнями про ворога, укоріненими в минулому (насамперед під впливом системної пропаганди медіа), та особливостями функціонування імпліцитних механізмів інгрупового фаворитизму. Для населення Сходу країни характерна більша однастайність інгрупового фаворитизму в популяції, що й вплинуло, зрештою, на динаміку його геополітичного вибору і знайшло відповідне відображення в громадській думці.

Підсилення вектора євроінтеграції в громадській думці (досягнення критичної маси прихильників) у поєднанні з високим рівнем інтернальності (доля країни залежить від кожного з нас) сприяло протягом останніх десяти років свідомому прийняттю громадянами посталих ризиків та активізації масових протестів. Натомість поєднання екстернальної позиції із більш сильним імпліцитним регіональним інгруповим фаворитизмом та орієнтацією на джерела інформування сусідньої країни (вразливість до російської пропаганди) призвело до розвитку сепаратизму в піковій ситуації геополітичного виклику.

Отже, державна політика у сфері геополітичного вибору обов’язково має брати до уваги політико-психологічні механізми динаміки громадської думки і політичної участі та особливості розвитку територіальних спільнот регіонального масштабу. Ключовою перспекти-

вою розвитку державної політики є врахування дисбалансів громадських очікувань і розбудова ефективної двосторонньої взаємодії з громадами, що має супроводжуватися адекватною медійною підтримкою для нівелювання медійної пропаганди інших, особливо недружніх, держав.

Література

1. Електоральні наміри громадян України. Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 11-16 грудня 2013 р. [Електоральний ресурс]. – Режим доступу : <http://ispp.org.ua/files/1388417037.pdf>
2. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень' 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 56 с. – Режим доступу : http://ispp.org.ua/bibl_6.htm
3. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. – Режим доступу : http://ispp.org.ua/bibl_6.htm
4. Жадан І. В. Базові смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2014. – Вип. 34 (37). – С. 197–207.
5. Найдьонова Л. М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Найдьонова Любов Михайлівна ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2014. – 245 с.

Reference

1. Sliusarevskiy, M. M. (2013). *Elektoralni namiry hromadian Ukrayiny Hruden 2013* [The electoral intentions of the citizens of Ukraine. December, 2013], <http://ispp.org.ua/files/1388417037.pdf> (ukr).
2. Sliusarevskiy, M. M. (2014). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislia padinnia rezhymu Yanukovycha. Berezen 2014* [State of social consciousness in Ukraine after the fall of Yanukovich regime. March' 2014], http://ispp.org.ua/bibl_6.htm (ukr).
3. Sliusarevskiy, M. M. (2014). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezydentskykh vyboriv. Traven 2014* [Social and political situation in Ukraine on the eve of the presidential election. May' 2014], http://ispp.org.ua/bibl_6.htm (ukr).
4. Zhadan, I. V. (2014). *Bazovi smysly tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentstva* [The basic meanings of the value component of the students' political picture of the world]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 34(37), 197–207 (ukr).
5. Naydonova, L. M. (2014). *Hrupova refleksiia yak mekhanizm rekonstruktsii sotsialnykh nastanovlen* [Group reflection as a mechanism of reconstruction of social attitudes]. Ph. D. Thesis, Institute of psychology H. S. Kostyuk, under NAPS of Ukraine, Kyiv, Ukraine (ukr).

Найденев М. И., Григоровская Л. В., Найденева Л. А. Геополитический выбор: предпосылки и последствия дисбаланса ожиданий общественного мнения и государственной политики

Осуществляется поиск политико-психологических механизмов динамики геополитического выбора украинского общества в ее соотношении с государственной политикой. Эмпирической базой служат данные мониторинга общественного мнения по соответствующим вопросам в течение 2003–2014 годов как мнения групповых субъектов регионального масштаба и определенных возрастных границ. Особое внимание уделено периоду с ноября 2013-го по май 2014 г. Выявлена тенденция изменений общественного мнения и этапы его развития от абстрактного позиционирования приверженности определенному геополитическому вектору к активному массовому протестному политическому участию. Обозначена связь геополитического выбора с имплицитными механизмами ингруппового фаворитизма, ценностными конструктами, интернальной/экстернальной позицией, спецификой источников получения информации. Показано мобилизационное влияние представлений о противнике на динамику геополитического общественного мнения. Сформулирована ключевая перспектива развития государственной политики – учет дисбалансов ожиданий общества и развитие эффективного двустороннего взаимодействия с сообществами при адекватном медийном сопровождении.

Ключевые слова: геополитический выбор, политико-психологические механизмы динамики общественного мнения, групповые субъекты, осознание рисков, возрастные и региональные особенности, политическое участие, мониторинг общественного мнения, ингрупповой фаворитизм.

Naydonov M. I., Grygorovska L. V., Naydonova L. A. Geopolitical choice: background and consequences of imbalance of public opinion expectations and state policy

Searching of political and psychological mechanisms of the dynamics of the Ukrainian society geopolitical choice is carried out in its correlation with the state policy. The empirical base is the public opinion monitoring data on relevant issues during 2003-2014 years as an opinion of the group subjects of regional scale and specific age limits. Particular attention is paid to the period from November 2013 to May 2014. The tendency of changes in public opinion and the stages of its development from the attachment abstract positioning to a particular geopolitical vector to active mass protest political participation. Geopolitical choice connections with implicit mechanisms of in-group favoritism, value constructs, internal/external position, and specifics of information sources are marked. Mobilizing influence of the perceptions about the enemy on the geopolitical public opinion dynamics is shown. Key perspective of state policy development is formulated. It includes taking into account imbalances in public expectations and development of effective two-way interaction with communities with adequate media support.

Key words: geopolitical choice, political and psychological mechanisms of public opinion dynamics, group subjects, risk awareness, age and regional peculiarities, political participation, public opinion monitoring, in-group favoritism

СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

О. Є. Блинова, м. Херсон

Статтю присвячено аналізу взаємозв'язків між соціальними стереотипами і соціальною ідентичністю в умовах глобалізації суспільства. Обстоюється думка, що соціальні стереотипи, які закріплюються в суспільстві, детермінують систему його цінностей, норм, правил і звичаїв, виконуючи функції соціальної ідентифікації особистості. Групову ідентичність розглянуто як ототожнення індивіда з груповими цінностями, нормами, позитивними стереотипами. Показано, що оцінка відмінностей між членами інгрупи є більш диференційованою і визначається переважно індивідуальними особливостями особистості, тоді як оцінка відмінностей між групами завжди більш стереотипізована. Зроблено висновок, що у формуванні цих оцінок спрацьовує механізм соціальної категоризації, а це значною мірою схематизує отримані уявлення. З'ясовано, що в ситуації протиставлення “Ми” і “Вони”, зокрема в ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними, що сприяє консолідації групової ідентичності. Стереотипізацію представлено як механізм орієнтації індивіда в надзвичайно строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Оскільки сьогодні українське суспільство перебуває у стані “ідентифікаційної невизначеності”, як одне із важливих завдань виділено формування позитивних стереотипів як основи становлення та утвердження національної ідентичності.

Ключові слова: соціальний стереотип, соціальна ідентичність, ідентифікація, “Ми”-образ, “Вони”-образ.

Проблема. Глобалізаційні процеси у світі викликали потребу в розумінні особливостей “Свого” / “Іншого” / “Чужого” і, відповідно, у розумінні того, як формуються їхні образи і стереотипи. Сьогодні ми є свідками ситуації, коли питання національної ідентичності, творення нової європейської спільноти, постають з особливою гостротою в змінюваному суспільному контексті. Різноманітність соціальних стереотипів у культурі, історії, політиці, у повсякденному житті та взаємодії людей істотно впливає на ідентифікаційні процеси у суспільстві. Саме у суспільстві народжуються та закріплюються соціальні стереотипи, детермінуючи поведінку людей, систему їхніх цінностей, норм, правил та звичаїв, виконуючи важливі функції ідентифікації всередині групи та формуючи базисні елементи ставлення до інших соціальних груп. Стереотипи “вбудовуються” в соціальну ідентичність людини через основні смисли культури.

Українське суспільство перебуває сьогодні на зламі культурних епох, коли старі стереотипи ще не відійшли в минуле, однак з'являється все більше нових стереотипів, які утворюють своєрідну нормативну матрицю сприйняття як минулого, так і сучасного стану. Спроби самоіденти-

фікації та пошук втраченої ідентичності як на рівні особистості, так і рівні на соціальних спільнот, проблемні питання утвердження національної ідеї породжують своєрідні соціальні стереотипи. Сьогодні в Україні спостерігається не тільки криза становлення, але й криза формування позитивних соціальних стереотипів. Це пов'язано з радикальними економічними і політичними перетвореннями українського суспільства, а також з глобалізаційними процесами у всьому світі.

Мета статті: проаналізувати взаємозв'язок і взаємовплив соціальних стереотипів та соціальної ідентичності особистості.

Для усвідомлення своєї особистісної ідентичності і відтворення групової ідентичності людині потрібні стереотипи щодо інших груп. При цьому відбувається формування “Вони”-образу, що допомагає більш глибокому осмисленню “Ми”-образу. Групову ідентичність розглядають як ототожнення індивіда з груповими цінностями, нормами, позитивними стереотипами, які, аби постійно відтворювалися і відроджувалися національна культура, слід сприймати як імператив, тобто як те, що є обов'язковим для виконання [1].

За майже столітній період досліджень стереотипів було запропоновано чимало теорій їх виникнення, серед них теорія авторитарної особистості (Т. Адорно, Е. Френкель-Брюсвік, Д. Левінсон і Р. Сенфорд (0950-ті роки), психодинамічні теорії, теорії символічного расизму (1970-ті роки), модель дисоціації (1990-ті роки), когнітивна теорія (Р. Теджфел, Д. Тейлор, С. Фіске, Д. Гамільтон) [2–7]. Стереотипні уявлення можуть бути пов'язані фактично з будь-якими суб'єктами чи об'єктами. Когнітивна основа стереотипізації – величезний обсяг інформації, яку змушена сприймати та опрацьовувати людина, тому *пізнавальною* функцією стереотипу є селекція, обмеження і категоризація інформації. *Мотиваційна* основа стереотипізації – потреба у відчутті захищеності і належності до “правильного” кола. Стереотип виконує ще й *ідентифікаційні* функції: створення і підтримання позитивного Я-образу (або Ми-образу); формування й підживлення ідеології, що пояснює і виправдовує поведінку певної групи [2; 4]. Ці захисні функції соціальної стереотипізації досить тісно переплітаються з функціями *соціальної ідентифікації*. Наприклад, В. О. Ядов виокремлює такі функції соціальної ідентичності: 1) підпорядкованість індивіда соціальній групі; 2) груповий захист; 3) самооцінка та оцінювання інших; 4) залучення до системи групових взаємовідносин; 5) групова інтеграція [8]. Це дає підстави для попереднього висновку про значний вплив групового стереотипу на становлення та відтворення відповідної соціальної ідентичності.

Л. В. Потапенко, зокрема, звертає увагу на те, що аксіологічність у стереотипі має досить “грубий” оцінювальний характер: “поганий” – у разі негативного сприйняття, “хороший” – у разі позитивного. Механізм формування стереотипу полягає в редукції, спрощенні, схематизації про-

тотипу, зведенні його до генералізованого й категоричного шаблону. Зазначимо, що, власне, уже в самій опозиції “Свої” – “Чужі”, “Я” – “Інший” закладено атрибути “чорно-білого” сприйняття реальності, бінарної картини світу. Так, “Ворогові” як крайньому прояву “Чужого” – через закономірності бінарної логіки – присвоюються характеристики, протилежні тим, які є найбільш значущими для колективної ідентичності [9]. Звідси походять соціальна й афективна функції стереотипу – протиставлення “внутрішньо групового” і “негрупового”, що призводить до соціальної категоризації, утворення соціальних структур, на які активно орієнтуються в повсякденному житті. І певна міра етноцентризму в міжетнічному спілкуванні виявляється також як постійне виділення “свого” на противагу “чужому” [10]. Зорування на стереотипи і їх активне застосування перетворює стереотипні уявлення на своєрідні норми-цінності цієї групи, спільноти. Завдяки цьому відбувається розмежування по лінії “Ми” – “Вони”, “Свої” – “Чужі”. Під феноменом “Ми” розуміють групову ідентифікацію, процес усвідомленого або неусвідомленого ототожнення особистості із психологічно значущою групою, коли група виконує роль колективного суб’єкта соціальної поведінки. Стереотипи щодо своєї групи, або “Ми”, і щодо іншої групи, або “Вони”, впливають на ідентифікаційні процеси як у групі, так і на рівні всього соціуму.

Проблеми соціальної ідентифікації надзвичайно ускладнюються у нестабільному суспільстві, у якому, як зазначає М. М. Слюсаревський, є досить високою ймовірність соціальної напруженості як “психічного стану соціуму, який являє собою складну, як правило, доволі тривалу в часі реакцію на будь-які екстремальні впливи, що супроводжується істотними (фіксованими) порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб’єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду” [11, с. 173]. Серед соціальних причин, які породжують ситуацію “ідентифікаційної невизначеності” (для позначення цього феномена застосовують також метафоричні поняття “ідентифікаційна сплутаність”, “ідентифікаційний розлом”), називають такі: зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп та, відповідно, зміни змісту і валентності стереотипів щодо певної соціальної групи; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і самореалізації; системна криза суспільства, породжена суперечливими тенденціями в розвитку українського суспільства (глобалізацією та водночас національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід) [12].

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими стає формування численних ідентичностей (наприклад, етнічної, соціокультурної, економічної, професійної, сімейної тощо), актуальність і значущість яких варіюють залежно від особливостей часу й ситуації. Втрата іденти-

фікації або суттєве зниження значущості певного виду соціальної ідентичності для людини з феноменологічного погляду виглядають як втрата нею здатності поводитися таким чином, щоб реакції зовнішнього світу відповідали її намірам та очікуванням, оскільки особистість здійснює самоідентифікацію з тими соціальними стереотипами, які існують у груповій культурі. Американський антрополог Ф. Бок у вступі до збірника статей з культурної антропології (“Culture Shock”) зазначає: “Культура містить у собі всі переконання та очікування, які висловлюють і демонструють люди... Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими маєш спільну культуру, тобі не треба обмірковувати і проектувати власні висловлювання і вчинки, оскільки всі – і ти, і вони – бачите світ у принципі однаково, знаєте, чого чекати один від одного” (цит. за: [13]).

Групова ідентичність формується в процесі соціалізації і може бути втрачена з двох причин: у результаті кардинальних психічних змін і внаслідок швидких та суттєвих трансформацій соціального середовища. У соціологічних дослідженнях звертається увага на те, що стереотипи, як правило, пов’язані з основними соціальними інститутами – сім’єю, державою, освітою тощо, і виявляються через відповідність поведінки людини інституціональним вимогам та через їхню реакцію, яка так само є стереотипною. Саме соціологи (Е. Гідденс, І. Гоффман, І. С. Кон, Дж. Мід, С. Московічі, Т. Парсонс, В. О. Ядов та ін.) активно досліджували тему особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації. У соціології ідентичність визначають як комплекс ролей, соціальних статусів, організованих відповідно до вимог соціальної системи. Спроба відповісти на запитання “Хто Я?” формує у свідомості суб’єкта систему його самоідентичностей, або ідентифікаційну матрицю (С. Московічі) [5]. Вважаємо, що саме на це положення слід звернути увагу, розглядаючи питання трансформації ідентичності особистості в період докорінних суспільних змін. Воно, поперше, наголошує на цілісності і системності ідентичності, а по-друге, на тому факті, що при зміні соціальної ситуації різні види ідентичностей можуть змінюватися по-різному, створюючи нову конфігурацію. Про це свідчать результати численних сучасних досліджень (А. С. Зубенко, К. В. Коростеліна, С. Московічі, Л. Е. Орбан-Лембрик).

Отже, соціальну ідентичність (і пов’язані з нею соціальні стереотипи) слід розглядати як систему, що має складну багаторівневу конфігурацію. На думку, К. В. Коростеліної, у соціальній ідентичності можна виділити три умовних рівні: 1) *базисні* (стрижневі, провідні, найбільш виражені) ідентичності – найбільш стійкі й визначальні, які змінюються, як правило, тільки в разі значних соціальних трансформацій; 2) *локальні* ідентичності – варіативні, досить часто є реакцією на зміни; 3) *ситуативні* ідентичності – короточасні, пов’язані з конкретними ситуаціями і залежать від них [14]. Ця система “в нормі” є узгодженою, упорядкованою та забезпечує внутрішню гармонійність особистості. На думку

Л. І. Анциферової [15], процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами отождення, або ж його перебіг може бути складним і дискомфортним, особливо якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях. Наприклад, у сучасній Україні “розмиваються” умовні межі між українською громадянською ідентичністю і територіальною регіональною ідентичністю, що призводить до “ідентифікаційної сплутаності”, зокрема зміцнення старих стереотипних уявлень і появи нових стереотипів щодо своєї та “інших” соціальних груп.

Для дослідження ідентичності у процесі трансформації суспільних відносин важливим є положення про те, що різноманітні соціальні впливи, зокрема членство в певних соціальних групах або належність до певних соціальних категорій, розглядають як частину індивідуальної Я-концепції. Ця думка простежується, наприклад, у працях Г. Брейкуелл, де звертається увага на динамічність, здатність до перетворювання як актуального змісту ідентичності, так і її структурної організації відповідно до зміни соціального контексту. Важливим також видаються міркування Г. Брейкуелл про переструктурування компонентів ідентичності залежно від ситуації, що тягне за собою зміну актуальності та значущості окремих елементів.

Дослідження міжгрупової взаємодії (Т. Адорно, Дж. Доллард, Р. Берковіц, М. Шеріф, Д. Кембелл [3; 4; 7]) оприявнили потребу в більш детальному аналізі соціальної ідентичності, пов’язаної із членством у певних групах. Завдяки належності до різних соціальних груп індивіди набувають певну соціальну ідентичність, що визначає їхню позицію в соціумі, особливості сприйняття себе і суспільства. Людина починає сприймати себе як члена певної групи, тобто ідентифікує себе зі своєю групою – “Ми”, або інгрупою (ingroup), і відмежовує себе від інших груп – “Вони”, або аутгрупи (outgroup). Що більше виражена інгрупова ідентичність, то сильніше диференціація інгрупи від інших аутгруп.

В основу концепції російського дослідника Б. Ф. Поршнєва покладено мова процес категоризації (на “Ми” і “Вони”), який є рушійною силою у формуванні соціальних стереотипів, соціальної ідентифікації та соціальної диференціації. Це цілком збігається з категоріальною сіткою Г. Теджфела і Дж. Тернера, яка дістала значне поширення у світовій соціальній психології. Британські дослідники керуються насамперед психологічним принципом, згідно з яким диференціація (оцінне порівняння) груп щільно пов’язана з іншим когнітивним процесом – груповою ідентифікацією (усвідомленням належності до групи): “будь-яке протиставлення поєднує, будь-яке поєднання протиставляє, міра протиставлення є мірою поєднання” (цит. за: [16, с. 14]).

Аналізуючи роль стереотипу в процесях соціальної ідентифікації особистості, не можна обійти положення про те, що соціальна та особистісна ідентичність перебувають на двох полюсах умовного конти-

нуума чинників, які визначають поведінку індивіда в соціумі. На одному полюсі – індивідуальні характеристики людей і міжособові стосунки, на другому – відносини, цілком обумовлені членством індивідів у різних соціальних групах або належністю до різних соціальних категорій. Це, власне, і надає підстави для припущення про значний вплив стереотипізованих уявлень на ідентичність особи.

Особистісна ідентичність відображає міжособову взаємодію, що визначається відмежуванням індивіда від інших (“Я” – “Вони”); соціальна ідентичність пов’язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між групами (“Ми” – “Вони”), отже, соціальними стереотипами особистості. Особистісна або соціальна ідентичності актуалізуються залежно від оцінювання індивідом соціальної ситуації. Цей вибір, як підкреслює Г. Теджфел, пов’язаний з потребою в позитивній самооцінці. Якщо ця потреба не задовольняється в міжперсональних стосунках, індивід прагне долучитися до соціальної групи з більш високим статусом, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами [2; 4].

Для цього індивід може скористатися такими стратегіями:

- створення соціальних змін (щоб покращити групу);
- виявлення соціальної креативності (для пошуку більш прийнятних параметрів порівняння між інгрупою та аутгрупою – на користь першої);
- ініціація соціальної мобільності (щоб дистанціюватися від групи).

У своїй теорії самокатегоризації Дж. Тернер визначає соціальну ідентичність як “де персоналізоване” значення, тобто йдеться про сприйняття особистості не як унікальної істоти, а як типового представника тієї чи тієї соціальної категорії, а відповідно набуття якостей соціального стереотипу. Тобто маємо справу з “Ми”-ідентичністю, яка, проте, виникає не на підставі реальних міжособових відносин, а на підставі спільного членства в групі, що дає індивідові змогу визначити, описати та оцінити себе термінами спільної категорії (див. [4]).

Особистісну та соціальну ідентичності дослідники розглядають як різні рівні самокатегоризації та описують, застосовуючи різний набір когнітивних категорій для самовизначення: у соціальній ідентичності обрані категорії наголошують на схожості індивіда з іншими людьми, що належать до певної соціальної категорії на протигагу “іншим” (саме це зближує ці категорії з поняттям “соціальний стереотип”); особистісна ідентичність визначає “Я”, роблячи наголос на індивідуальних відмінностях.

Слід зауважити на важливій закономірності: коли особа стає членом групи і набуває певної групової ідентичності, то умовні межі між індивідом та іншими членами інгрупи розмиваються та згладжуються; умовні межі між інгрупою та аутгрупою окреслюються більш чітко. Завдяки цьому особа на емоційному рівні починає поділяти зі своєю групою успіхи, поразки, образи тощо, тобто групове життя вже стає частиною

особистого. Отже, чим більшою мірою виявляється соціальна ідентичність, чим більш стереотипізованим є образ групи і належна поведінка особи, тим менше сприймаються відмінності між особою та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою є особа. Деперсоналізація пов'язана з процесом аутостереотипізації, завдяки чому індивід починає сприймати себе як взаємопов'язаного більше з групою, а не як унікальну особистість, що відрізняється від інших.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дав змогу з'ясувати особливості взаємозв'язку між соціальними стереотипами та ідентичністю. Визначено, що оцінка відмінностей між членами інгрупи є більш диференційованою та визначається переважно індивідуальними особливостями особи, тоді як оцінка відмінностей між групами є стереотипізованою. На формування оцінок впливає механізм соціальної категоризації, що значною мірою схематизує отримувані уявлення. Виявилось, що в ситуації протиставлення “Ми” і “Вони”, зокрема в ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними і водночас сприяють консолідації групової ідентичності.

Отже, соціальна ідентифікація особи безпосередньо пов'язана з формуванням позитивних групових стереотипів. Стереотипізація є механізмом орієнтування індивіда в строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Засвоєння однакових стереотипів психологічно зближує їхніх носіїв, внутрішньо консолідує групу, робить її спільнотою. Тому одним із важливих завдань сучасного українського суспільства є формування позитивних стереотипів як основи утвердження національної ідентичності.

Література

1. *Лавлінський Р. О.* Процеси формування і функціонування стереотипу у свідомості / Р. О. Лавлінський // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: “Философия. Культурология. Политология. Социология”. – 2011. – Т. 24 (63). – № 3-4. – С. 204–210.
2. *Абульханова К. А.* Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. Ч. 3. Социальные представления и мышление личности. – М.: Ин-т психологии РАН, 2002. – С. 88–103.
3. *Адорно Т.* Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из “Авторитарной личности” / Т. Адорно // Социологические исследования. – 1993. – № 3. – С. 82–83.
4. *Майерс Д.* Социальная психология / Дэвид Майерс; [пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
5. *Московичи С.* Машина, творящая богов / Серж Московичи; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского; науч. ред. А. И. Донцов]. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
6. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб.: ИГУП, 1999. – 592 с.

7. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ. В. В. Ольшанского; общ. ред. и послесл. Г. В. Осипова]. – М.: Прогресс, 1969. – 534 с.
8. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3-4. – С. 18–21.
9. Потапенко Л. В. Стереотип як засіб репрезентації “Іншого”: компаративний аспект / Л. В. Потапенко // Наукові записки. Серія “Культурологія”: матеріали VI Міжнар. наук. конф. “Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей” (12-13 квітня 2013 р., м. Острог). Ч. 2. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2013. – Вип. 12. – С. 337–340.
10. Байбуурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбуурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
11. Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К.: Міленіум, 2009. – 340 с.
12. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. – Х.: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2004. – Вип. 16. – С. 31–36. – (Серія “Філософія”).
13. Ионин Л. Г. Социология культуры: учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
14. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь: Доля, 2003. – Вып. 2. – 358 с.
15. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 1. – С. 23–31.
16. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – Изд 2-е, доп. и испр. – М.: Наука, 1979. – 232 с.

Reference

1. Lavlinskyi, R. O. (2011). Protsepy formuvannia i funktsionuvannia stereotypu u svidomosti [Processes of formation and functioning of stereotypes in consciousness]. *Uchenie zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo, Seryja: “Filosofiya. Kulturologiya. Polylogiya. Sotsyologiya”*, vol. 24 (63), № 3-4, 204–210 (ukr).
2. Abulhanova, K. A. (2002). Sotsialnoe myshlenie lichnosti [Social thinking of personality]. *Sovremennaya psihologiya: sostoyanie i perspektivy issledovaniy. Chst. 3. [Socialnye predstavleniya i myshlenie lichnosti]* [Contemporary psychology: state and prospects of research] (pp. 88 – 103). Moscow: Institute of psychology RAS” (rus).
3. Adorno, T. (1993). Tipy i sindromy. Metodologicheskii podhod (fragmentsy iz “Avtoritarnoy lichnosti”) [Types and syndromes. Methodological approach (Pieces of “Authoritarian personality”)]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological studies], 3, 82–83 (rus).
4. Majers, D. (1999). *Sotsialnaya psihologiya* [Social psychology] translated by V. Gavrillov, S. Shpak, S. Melenevskaja, D. Viktorova. St. Petersburg: Piter (rus).

5. Moskovichi, S. (1998). *Mashina, tvoryashhaya bogov* [Machine creating gods] translated by T. P. Emelyanova, G. G. Diligenskiy; A. I. Doncov (ed.). Moscow: Centre of psychology and psychotherapy (rus).
6. Parygin, B. D. (1999). *Sotsialnaya psihologiya. Problemy metodologii, istorii i teorii* [Social psychology. Problems of methodology, history and theory]. St. Petersburg: IGUP (rus).
7. Shibutani, T. (1969). *Sotsialnaya psihologiya* [Social psychology] translated by V. V. Olshanskiy; G. V. Osipov (ed.). Moscow: Progress (rus).
8. Jadov, V. A. (1995). *Sotsialnye i sotsialno-psihologicheskie mehanizmy formirovaniya sotsialnoy identichnosti lichnosti* [Social and socio-psychological mechanisms of formation of social identity of personality]. *Mir Rossii* [World of Russia], 3-4, 18–21(rus).
9. Potapenko, L. V. (2013). Stereotyp yak zasib reprezentatsii “Inshoho”: komparatyvnyi aspekt [Stereotype as a mean of representation of the “Other”: comparative aspect]. *Naukovi zapysky. Seriya “Kulturolohiia”. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Kultura v horyzonti stalnykh i plyunnykh identychnosti” (12-13 kvitnia 2013 roku m. Ostroh). Chastyna 2.* [Scientific notes. “Culturology” series. Materials of the 6th International scientific conference “Culture in the perspective of stable and unstable identities” (April 12-13, 2013, Ostroh city)] (pp. 337–340). Ostroh: Ostroh Akademy (ukr).
10. Bayburin, A. K. (2009). *Ritual v traditsionnoy kulture. Strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavianskikh obryadov* [Ritual in traditional culture. Structural and semantic analysis of the eastern Slavic rituals]. St. Petersburg: Nauka (rus).
11. Shliusarevskiy, M. M. (2009). “My” i “Ya” v suchasnomu sviti. Vybrani tvory [“We” and “I” in the contemporary world. Selected works]. Kyiv: Milenium (ukr).
12. Zubenko, A. S. (2004). Osobystisna identychnist yak filosofska problema i rezultat svitohliadnykh ta sotsialnykh transformatsii [Personal identity as a philosophical problem as a result of the worldview and social transformation]. *Naukovyi visnyk* [Scientific bulletin], 16, 31–36 (ukr).
13. Ionin, L. G. (2004). *Sociologiya kulture* [Sociology of culture]. Moscow: Publ. GU VSHE (rus).
14. Korostelina, K. V. (2003). *Sotsialnaya identichnost i konflikt* [Social identity and conflict]. Simferopol: Dolia (rus).
15. Antsyferova, L. I. (1991). *Soznanie i deystviya lichnosti v trudnykh zhiznennykh situatsiyah* [Consciousness and actions of personality in difficult life situations]. *Psihologicheskii zhurnal* [Psychological journal]. Vol. 12, № 1, 23–31 (rus).
16. Porshnev, B. F. (1979). *Sotsialnaya psihologiya i istoriya* [Social psychology and Story] Social psychology and history]. Moscow: Nauka (rus).

Блинова Е. Е. Социальные стереотипы и идентичность: особенности взаимосвязи

Статья посвящена анализу взаимосвязей между социальными стереотипами и социальной идентичностью в условиях глобализации общества. Утверждается мнение, что закрепляющиеся в обществе социальные стереотипы детерминируют систему ценностей, норм, правил и обычаев, выполняя функции социальной идентификации личности. Групповая идентичность рассматривается как отождествление индивида с групповыми ценностями, нормами, позитивными стереотипами. Показано, что оценка различий между членами интруппы является более дифференцированной и определяется преимущественно индивидуальными

особенностями личности, в то же время как оценка различий между группами является всегда стереотипизированной. Сделан вывод, что в формировании этих оценок срабатывает механизм социальной категоризации, а это в значительной степени схематизирует полученные представления. Выявлено, что в ситуации противопоставления “Мы” и “Они”, в частности в ситуации соревнования за признание или статус, оценки членов как ингруппы, так и аутгруппы становятся более стереотипными, что способствует консолидации групповой идентичности. Стереотипизация представлена как механизм ориентации индивида в чрезвычайно пестрой социально неоднородной среде. Поскольку сегодня украинское общество находится в состоянии “идентификационной неопределенности”, в качестве одной из важнейших задач выделено формирование позитивных стереотипов как основы становления и утверждения национальной идентичности.

Ключевые слова: социальный стереотип, социальная идентичность, идентификация, “Мы”-образ, “Они”-образ.

Blynova O. Ye. Social stereotypes and identity: peculiarities of inter-connection

The article is devoted to the analysis of interrelations between social stereotypes and social identity under conditions of society’s globalization. The idea that social stereotypes that are fixed in the society determine its system of values, norms, rules, customs, fulfilling the functions of person’s social identification is advocated. Group identity is viewed as identification of an individual with group values, norms and positive stereotypes. It is shown that the evaluation of the differences between the members of the in-group is more differentiated and is defined mainly by individual characteristics of the personality, while the evaluation of differences between groups is always more stereotyped. It is concluded that the formation of these estimates is triggered by the mechanism of social categorization, which leads to schematized representations. It is found that in case of opposition of “We” and “They”, particularly in case of competition for recognition or status, evaluation of members of the in-group and out-group and become more stereotypical, contributing to the consolidation of group identity. Stereotyping is presented as a mechanism of individual’s orientation in a very colorful, socially heterogeneous environment. Since Ukrainian society nowadays is in a state of “identity uncertainty”, formation of positive attitudes as the basis of formation and development of national identity is defined as one of the important tasks.

Key words: social stereotype, social identity, identification, “we”-image, “they”-image.

ФОРМУВАННЯ КОМАНД ЗАСОБАМИ ЦІННІСНО-РОЛЬОВОЇ КАРТОГРАФІЇ

В. В. Горбунова, м. Київ

Презентовано можливість авторської процедури “Ціннісно-рольова картографія” у формуванні команд. Проілюстровано особливості застосування процедури, коли потрібно формувати команду “з нуля”, добирати команди, які вже існують, та гармонізувати взаємини в них. Провідна ідея, покладена в основу розроблення процедури ціннісно-рольової картографії,

– узгодження ціннісних очікувань членів команди за рахунок їхньої експлікації в рольовому просторі команд з подальшим обговоренням. Описано, як у результаті застосування ціннісно-рольової картографії вибудовується графічна модель ціннісно-рольової інтеракції в конкретній команді, окреслюються зони ціннісної кон'юнкції та диз'юнкції її членів, виокремлюються параметри, які, власне, і потребують оприявлення, обговорення та узгодження. За основні карти, що реконструюються в ході ціннісно-рольової картографії, визначено ціннісні карти командних ролей, ціннісні карти оцінок та самооцінок, ціннісно-рольові карти командної інтеракції.

Ключові слова: командотворення, формування команд, ціннісно-рольова картографія, ціннісні карти, командні ролі, командна інтеракція, цінності.

Проблема. Неузгодженість взаємних очікувань є однією з базових проблем дисгармоній у командах. Вимоги до лідерства, спілкування та взаємодії в ході спільної діяльності, підходи до залагодження конфліктів, умови довірчої співпраці та особистісного зростання можуть здаватися зрозумілими і на перший вигляд очевидними, такими, що не потребують якихось застережень та обговорення. У результаті ціла низка взаємних очікувань залишається поза контекстом своєї експлікації, коли ні лідер, ні члени команди не знають, чого від них чекають інші, а тому діють наосліп.

Фаховий рівень, компетенції, здібності відіграють важливу, проте не визначальну роль, адже за ціннісної диз'юнкції в ключових питаннях командної інтеракції постійно є ризик виникнення конфліктів на ґрунті неузгодженості загального бачення взаємин та діяльності в команді. Окремі диз'юнктивні зони, утім, у разі належного їх рефлексування та обговорення можуть ставати зонами розвитку командної інтеракції, такими, що забезпечують розширення поведінкових стратегій і є джерелом різноманітних ідей та способів їх реалізації тощо.

Мета статті: розглянути можливості авторської процедури ціннісно-рольової картографії як інструменту, що експлікує індивідуальні ціннісні вимоги кожного з членів команди.

Фахівці у сфері командотворення вважають своїм завданням наперед пошук та створення умов, за яких зростала б продуктивність праці в командах та поліпшувався б психологічний клімат усередині них. С. Салікру [1], взявши за основу ідеї Е. Берна, у своїй моделі об'єднавчого психологічного контракту (Alliance Psychological Contract) доводить, що такою базовою умовою є специфічний психологічний контракт як система взаємних неписаних домовленостей, що регулюють діяльність, стосунки, впливають на рольову диференціацію в команді, задають принципи взаємодії. На думку дослідника, одним з основних завдань у ході командотворення є експлікація імпліцитних уявлень, що складають психологічний контракт, їх узгодження та обговорення в групі.

Е. Берн [2], К. Стейнер [3], а також В. Джойс і Й. Стюарт [4] наголошують на тому, що контрактною можна вважати будь-яку взаємодію між людьми, опосередковану взаємними домовленостями, угодами та очікуваннями. Сюди належить і командна інтеракція, під час якої має місце як нормативна, так і особистісна регуляція спільної діяльності. Аналізуючи контрактну взаємодію між людьми, Е. Берн виділяє її адміністративний, професійний і психологічний рівні [2]. Найскладнішим, з огляду на регуляцію, є психологічний рівень – це домовленості, які стосуються безпосередньої міжособової взаємодії. Контракт передбачає визначеність, однозначність, усвідомленість, однак у випадку його психологічного рівня уникнути неявних невербалізованих очікувань неможливо. На цьому наголошує і сам Е. Берн, і його послідовники. Так, В. Джойс та Й. Стюарт пишуть про “прихований план дій”, який існує в людських взаєминах, і застерігають, що без його вербалізації ризик деструкції досить високий [4].

Про психологічний контракт як систему імпліцитних домовленостей між працівниками і роботодавцями, що охоплює взаємні зобов'язання, очікування та цінності, які не відображені в офіційній трудовій угоді, та попри це регулює взаємини, уперше згадає К. Арджиріс [5]. Така сама Дж. Галвін, В. МакКінней та К. Шудоба наголошують на тому, що життєздатний психологічний контракт у команді можливий лише тоді, коли в життєвих та професійних цінностях її членів немає суперечностей [6]. Тут не йдеться про ідентичність цінностей, що, власне, й неможливо з огляду на унікальність життєвого досвіду кожної людини, а радше про їхню сумісність, взаємодоповнюваність, конгруентність.

Одним з інструментів, що може застосовуватися для експлікації психологічного контракту на рівні взаємоузгодження ціннісних очікувань, є авторська процедура ціннісно-рольової картографії [7]. У результаті її застосування вибудовується модель ціннісно-рольової інтеракції в конкретній команді, окреслюються зони ціннісної кон'юнкції та диз'юнкції її членів, виокремлюються параметри, які, власне, і потребують оприявлення, обговорення та узгодження (табл. 1).

Ціннісно-рольова картографія є психосемантичним інструментом аналізу командної інтеракції в її ціннісно-рольовій сутності. Членам команди пропонують оцінити набір командних ролей, до яких додано елемент “Я”, а також імена реальних членів команди за певними ціннісними позиціями. Оціночні матриці піддають факторному аналізу (з використанням процедури “біплот”), у результаті чого отримують специфічні семантичні простори: ціннісно-рольові карти командної інтеракції кожного з членів команди, узагальнені ціннісні карти командних ролей; ціннісні карти оцінок та самооцінок кожного з членів команди.

Продемонструємо можливості ціннісно-рольової картографії на прикладі аналізу простору ціннісно-рольової інтеракції учасників музичного гурту. Уперше процедуру було застосовано у 2009 р. для створення

студентської музичної команди “під вокалістку”. На початку 2013-го (період активної творчої діяльності як незалежної рок-команди) у гурт приїшли троє нових учасників.

Таблиця

Реконструкція ціннісних карт у зіставленні з командотворчою метою і діагностичними завданнями

Ме-та	Діагностичні завдання та перелік карт
Формування команд “з нуля”	Моделювання ціннісно-рольового каркасу командної інтеракції – вихідної командотворчої моделі (ціннісно-рольова карта командної інтеракції лідера)
	Зіставлення самооцінок потенційних членів команди з ціннісно-рольовою картою командної інтеракції майбутнього лідера; пошук осіб, чия самооцінка відповідає уявленням лідера (ціннісна карта самооцінок потенційних членів команди)
	Аналіз зон ціннісної кон’юнкції в сприйманні командних ролей, ідентифікація ціннісно конгруентних осіб (ціннісні карти командних ролей)
Добір нових учасників у наявній команді	Аналіз зон ціннісної кон’юнкції в сприйманні командних ролей; ідентифікація осіб, що мають найбільші зони ціннісної кон’юнкції, для організації наставництва та співпраці (ціннісні карти командних ролей)
	Моделювання просторів ціннісно-рольової інтеракції потенційних членів команди у зіставленні з ціннісними картами командних ролей; ідентифікація ціннісно-рольових суперечностей та зон розвитку для потенційних учасників (ціннісно-рольові карти командної інтеракції потенційних членів команди)
Гармонізація взаємин у командах	Аналіз зон ціннісної кон’юнкції та диз’юнкції в сприйманні командних ролей; ідентифікація ціннісно кон’юнктивних та диз’юнктивних осіб; окреслення тем для експлікації та обговорення (ціннісні карти командних ролей)
	Зіставлення оцінок та самооцінок для активізації рефлексії свого місця в команді; ідентифікація осіб, що мають близькі уявлення про кожного з членів команди; організація обговорення особливостей сприймання в контексті розвитку Та гармонізації командних взаємин (ціннісні карти оцінок і самооцінок кожного з членів команди)

Розширення гурту, зі слів учасників, пов’язане з прагненням досягти нового інструментального звучання (запрошення альтистки), а також із потребою оновити склад (запрошення музиканта ударної секції та бас-гітариста). За період існування гурту змінилося четверо ударників і двоє бас-гітаристів. Музиканти старого складу коментують ситуацію складністю пошуку однодумців, які б поділяли ідеї, що їх несе музика гурту, а також були б готові до складнощів становлення гурту непопулярного формату. У січні 2013 р. команда оголосила набір нових музикантів і влаштувала сейшен, на якому потенційні члени мали змогу продемонструвати свою майстерність та обговорити умови спільної діяльності. На

пропозицію участі відгукнулася одна альтистка, двоє ударників і двоє бас-гітаристів. Зауважимо, що альтистка була попередньо знайома з учасниками гурту, кілька разів брала участь у спільних репетиціях, тож питання про її участь було вирішене заздалегідь, тоді як інші музиканти справді змагалися на конкурсних умовах. Відтак у січні 2013 р. базовому складу команди, а також усім пошукачам були запропоновані оціночні матриці; у квітні 2013 р. оціночні матриці повторно заповнювали ударник і бас-гітарист, які не були близько знайомі із членами команди до початку участі в ній.

Формування команд “з нуля”. У процесі створення нових команд для побудови вихідної командотворчої моделі реконструюють ціннісно-рольову карту командної інтеракції майбутнього лідера, що зіставляється з ціннісними картами самооцінок потенційних членів команди. Оскільки майбутні учасники команди переважно не знайомі між собою, то до оціночної матриці вводиться перелік командних ролей та елемент “Я”.

На рис. 1 представлено ціннісно-рольову карту командної інтеракції майбутньої лідерки гурту. Базові у сприйманні та диференціації командних ролей параметри – це орієнтація на високі стандарти діяльності, захопленість нею, що об’єднує сприймання ролей людини, з якою співпрацюється найкраще; людини, яка сприяє особистісному зростанню; людини, чия думка є важливою, а також лідера команди. Справжній командний гравець і людина, яка на “своєму місці”, у команді протиставляються лідерові за параметрами толерантності у ставленні до інших та надійній і неризикованій праці. Також справжній командний гравець; людина, якій можна довіряти; людина, яка сприяє особистісному зростанню, і власне елемент “Я” інтерпретуються як конкурентні та самодостатні. На протилежному полюсі – людина, з якою співпрацюється якнайкраще; людина, чия думка важлива, а також справжній фахівець; їм приписується орієнтація на авторитети та вміння поліпшувати атмосферу.

З огляду на ціннісну роленедиференційованість в імпліцитних уявленнях майбутньої лідерки гурту та брак досвіду командної діяльності в його потенційних учасників за основні критерії командотворення було взято близькість самооцінок можливих членів команди і тяжіння до самооцінки лідерки, а також ціннісну кон’юнкцію в сприйманні командних ролей.

На рис. 2 зображено ціннісну карту самооцінок потенційних учасників гурту, на якій найближчими в самосприйманні між собою і щодо майбутньої лідерки є гітарист (Г.), клавішниця (Б.) та гітарист (В.). Саме ці музиканти були рекомендовані до участі в гурті і в майбутньому утворили його кістяк. Що ж до ціннісної кон’юнкції в сприйманні командних ролей, то саме ці четверо осіб були найближчими в розумінні цінності ролей командного лідера, справжнього командного гравця; людини, яка на “своєму місці” в команді; справжнього фахівця; людини, з якою співпрацюється якнайкраще, а також людини, яка сприяє високій продуктив-

ності праці.

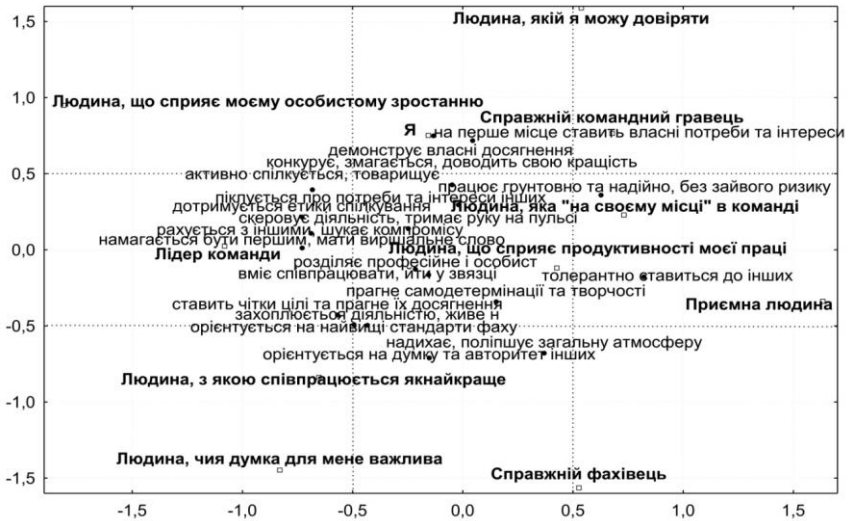

Рис. 1. Ціннісно-рольова карта командної інтеракції лідерки гурту (А.) на жовтень 2009 р.

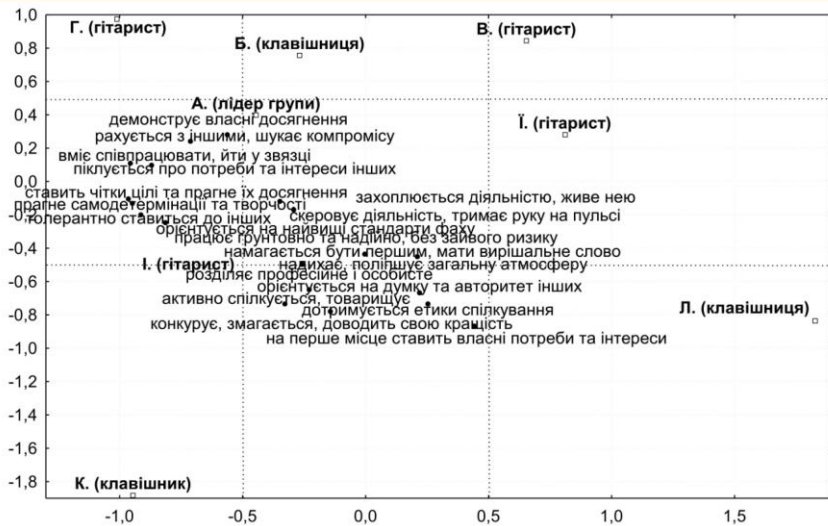

Рис. 2. Ціннісна карта самооцінок потенційних учасників гурту на жовтень 2009 р.

Добір нових учасників у команди. Процедура застосування ціннісно-рольової картографії для добору нових учасників команд передбачає пошук осіб, які мають значні зони ціннісної кон'юнкції імпліцитних теорій командної інтеракції з більшістю членів команди або з тими із них, безпосередня взаємодія з якими задається вимогами діяльності. Тож якщо на одне місце в команді претендують кілька фахово компетентних осіб, перевагу варто віддавати тому, чия імпліцитна теорія командної інтеракції має найбільше зон ціннісної кон'юнкції з теоріями інших учасників. На етапі входження нових членів у команди є також вибір та призначення ціннісно кон'юнктивного куратора – особи, яка під час адаптаційного періоду могла б ознайомити нового учасника з правилами діяльності та взаємин у команді, ввести його в курс справ і взяти на себе відповідальність щодо його емоційної підтримки.

Зауважимо, що нові учасники команд звичайно не ознайомлені з їхнім складом, а тому до оціночної матриці, що пропонується для заповнення, вводиться лише елемент “Я” і перелік командних ролей без імен реальних членів групи.

На рис. 3 представлено ціннісну карту ролі “справжній командний гравець”, реконструйовану в січні 2013 р. на етапі добору музикантів у гурт.

Рис. 3. Ціннісна карта ролі “справжній командний гравець” на січень 2013 р.

Ціннісно диз'юнктивними в сприйманні ролі до всього базового складу команди є ударник (З.) і бас-гітарист (Ж.), тоді як інші досліджувані мають зони ціннісної кон'юнкції в сприйманні цієї ролі з одним або кількома членами гурту. Так, ударник (Г.) поділяє погляди лідерки гурту

(А.), клавішниця (Б.) і гітариста (В.) на те, що справжній командний гравець має бути орієнтований на підтримку взаємин, уміти працювати у зв'язці, рахуватися з іншими, піклуватися про їхні інтереси, активно спілкуватися тощо. Цінністю, що наближає сприймання бас-гітариста (Е.) до згаданих музикантів, є дотримання етики спілкування. Альтистка (Д.) поділяє цінності гітариста (Г.) і гітариста (В.) щодо того, що справжній командний гравець прагне першості і ставить перед собою чіткі цілі. Найбільше зон ціннісної кон'юнкції з основним складом групи в сприйманні ролей мають ударник (Г.), бас-гітарист (Е.) та альтистка (Д.), що добре видно і на представлений, і на інших ціннісних картах ролей, а також відображено в ціннісно-рольових картах командної інтеракції. Власне, ці троє музикантів і стали новими членами гурту.

Гармонізація взаємин у діючій команді. Якщо основною метою роботи є гармонізація взаємин у діючій команді, то при цьому наголошується не лише на пошуку ціннісно кон'юнктивних, а й на виявленні диз'юнктивних зон, які за умови картографічної експлікації та рефлексивного обговорення стають зонами командного розвитку.

На рис. 4 відтворено ціннісну карту ролі "людина, з якою співпрацюється якнайкраще". На карті відбито диз'юнктивність ціннісного сприймання альтистки (Д.) щодо сприймання інших членів групи. Для неї фасилітаційною є конкурентна, діяльнісно- та егоцентрована людина, тоді як інші музиканти за цінності співпраці визнають толерантність, компромісність, товариськість та етику взаємин. Зауважимо, що альтистка (Д.) має значні сфери ціннісної диз'юнкції з членами команди і щодо інших командних ролей. Саме її сприймають як дестабілізаційну ланку в гурті, хоч і вважають при цьому перспективним музикантом.

Лідерка гурту звернулась із запитом щодо гармонізації взаємин у команді через небажання знову оновлювати склад: "Я не впевнена, що нова людина впишеться у команду; Д. влаштовує мене фахово, вона живе музикою, проте я постійно відчуваю її незадоволення мною, нами, усією командою; вона може запізнитись, не вивчити партію або й почати імпровізувати там, де це зайве..."

Ціннісний простір самооцінок та оцінок членами групи альтистки (Д.) зображено на рис. 5. Найперше на ньому впадає в око неузгодженість між оцінками і самооцінкою. Так, альтистка (Д.) позиціонує себе на рівні вищих стандартів фаху, егоцентрованою, самодетермінованою і разом з тим товариською, такою, що вміє співпрацювати. Для інших членів групи ці параметри є континуально-протилежними у сприйманні як самої альтистки (Д.), так і командних ролей. Зауважимо, що найближчим у своїй оцінці альтистки (Д.) щодо імпліцитності її самосприйняття є бас-гітарист (Е.), який поєднує в сприйманні музикантки параметри конкурентності і командності.

Рис. 4. Ціннісна карта ролі "людина, з якою співпрацюється якнайкраще" на квітень 2013 р.

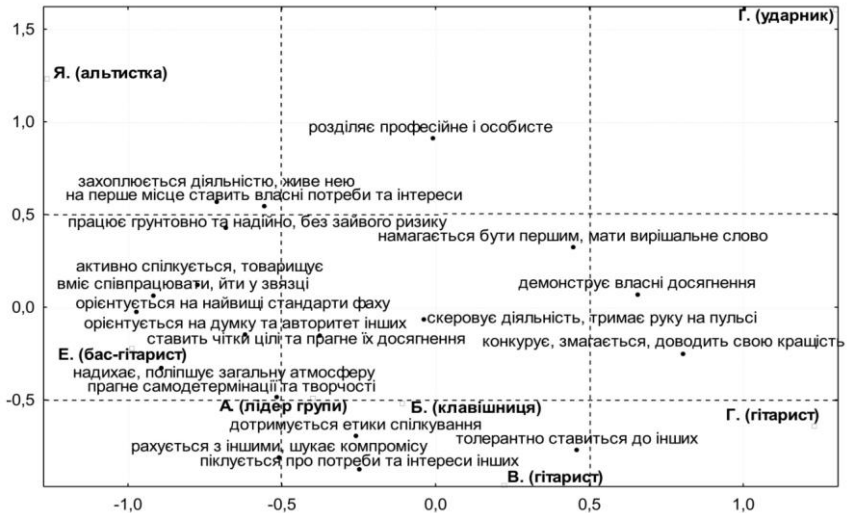

Рис. 5. Командна ціннісна карта оцінок та самооцінок альтістки (Д.) на квітень 2013 р.

Щоб узгодити оцінки та самооцінки альтістки (Д.), її погляди на цінність командних ролей та сприяти таким чином досягненню порозуміння між членами групи, аналіз та обговорення експлікованих ціннісних

карт проводилися у форматі фокус-групи. Ціннісні карти демонструвалися всім членам команди з відповідним поясненням щодо змісту зображення. Кожен з учасників коментував побачене, озвучував та пояснював свою позицію. Психолог виконував просвітницьку функцію та роль модератора, допомагаючи віднайти зони порозуміння і розвитку.

Висновки. Важливою і неодмінною умовою ефективної взаємодії в командах є ціннісно-рольова узгодженість як кон'юнкція членів команди в сприйманні та інтерпретації міжособової взаємодії. Ціннісно-рольова картографія як інструмент формування нових команд, добору учасників у вже діючі команди та гармонізації взаємин у командах дає змогу побудувати модель ціннісно-рольової інтеракції в команді; окреслити зони ціннісної кон'юнкції та диз'юнкції її членів у сфері уявлень про ціннісно-рольову інтеракцію; виокремити параметри, які, власне, і потребують оприявлення, обговорення та узгодження.

Основний методичний прийом ціннісно-рольової картографії – візуалізація та порівняння імпліцитних уявлень окремих учасників, а також аналіз їхнього місця в інтерпросторовості командних взаємин. Обов'язковим завданням за будь-якої командотворчої мети є виокремлення зон ціннісної кон'юнкції між потенційними і реальними членами команди, задля чого реконструюються узагальнені ціннісні карти всіх командних ролей, ціннісні карти оцінок та самооцінок і ціннісно-рольові карти командної інтеракції кожного із членів команди.

Література

1. Salicru S. Alliances: Opportunities for psychologists / Sebastian Salicru // Psychological Bulletin. – 2008. – Vol. 30 (5). – P. 30–31.
2. Berne E. Principles of group treatment / Eric Berne. – New York : Oxford University Press, 1966. – 379 p.
3. Steiner C. M. Scripts people live: transactional analysis of life scripts / Claude M. Steiner. – New York : Grove Weidenfeld, 1990. – 332 p.
4. Stewart I. TA today : a new introduction to transactional analysis / Ian Stewart, Vann Joines. – Nottingham ; Chapel Hill : Lifespace Pub., 1987. – 341 p.
5. Argyris C. On organizational learning / Chris Argyris. – Cambridge, Mass. : Blackwell Publishers, 1993. – 450 p.
6. Galvin J. From Me to We: the Role of the Psychological Contract in Team Formation / John E. Galvin, Vicki R. McKinney, Katherine M. Chudoba // Proceedings of the 38th Annual Hawaii International Conference on System Sciences. – 2005. – Vol. 1. – P. 49–52.
7. Горбунова В. В. Ціннісно-рольова картографія міжсуб'єктної інтеракції в командах / В. В. Горбунова // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 55–65.

Reference

1. Salicru, S. (2008). Alliances: Opportunities for psychologists. Psychological Bulletin, 30 (5), 30–31.
2. Berne, E. (1966). Principles of group treatment. New York : Oxford University Press.

3. Steiner, C. M. (1990). *Scripts people live: transactional analysis of life*. New York : Grove Weidenfeld.
4. Stewart, I. and Joines, V. (1987). *TA today : a new introduction to transactional analysis*. Nottingham ; Chapel Hill : Lifespace Pub.
5. Argyris, C. (1993). *On organizational learning*. Cambridge, Mass. : Blackwell Publishers.
6. Galvin, J. E., McKinney, V. R. and Chudoba, K. M. (2005). *From Me to We: the Role of the Psychological Contract in Team Formation*. *Proceedings of the 38th Annual Hawaii International Conference on System Sciences*, 1, 49–52.
7. Gorbunova, V. V. (2014). *Tsinnisno-roliova kartohrafiia mizhsubektnoi interaktsii v komandakh* [Value-role mapping of team intersubject interaction]. *Psycholohichni perspektyvy* [Psychological prospects], 24, 55–65 (ukr).

Горбунова В. В. Формирование команд средствами ценностно-ролевой картографии

Представлены возможности авторской процедуры “Ценностно-ролевая картография” в формировании команд. Проиллюстрированы особенности использования процедуры с целью формирования команд “с нуля”, подбора новых участников в существующие команды и гармонизации взаимодействия в них. Главная идея, лежащая в основе процедуры ценностно-ролевой картографии, – согласование ценностных ожиданий членов команды за счет их экспликации в ролевом пространстве команд с дальнейшим обсуждением. Описано, как в результате применения ценностно-ролевой картографии выстраивается графическая модель ценностно-ролевой интеракции в конкретной команде, обозначаются зоны ценностной конъюнкции и дизъюнкции ее членов, выделяются параметры, которые, собственно, и требуют экспликации, обсуждения и согласования. В качестве основных карт, которые реконструируются в процессе использования ценностно-ролевой картографии, определены ценностные карты командных ролей, ценностные карты оценок и самооценок, ценностно-ролевые карты командной интеракции.

Ключевые слова: командообразование, формирование команд, ценностно-ролевая картография, ценностные карты, командные роли, командная интеракция, ценности.

Gorbunova V. V. Team building by means of value-role mapping

Potential of the value-role mapping technique developed by author is presented in this article. Specific features of applying the technique to “starting from zero point” team building, involvement of new members into existing teams, and harmonizing relations in them are described. The main idea underlying the development of the value-role mapping technique is coordination of the value expectations of the team members through explication of these expectations in the team role space and their further discussion. It is described how the value-role mapping application results in developing a graphic model of the value-role interaction in a certain team, outlining value-conjunction and value-disjunction zones of the team members, and identification of the parameters that should be registered, discussed and agreed on. It is determined that the main maps that are reconstructed in the process of value-role mapping are team role value maps, evaluation and self-evaluation value maps as well as team interaction value-role maps.

Key words: team building, value-role mapping, value maps, team roles, team interaction, values.

ДИНАМІКА ГЕОПОЛІТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ НА ТЛІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ 2014 РОКУ

О. Ю. Дроздов, м. Чернігів

Наведено результати авторського емпіричного дослідження динаміки геополітичних уявлень вітчизняної студентської молоді на тлі російсько-українського конфлікту початку 2014 р. Порівнюються образи України і Росії та уявлення про ці країни, які існували в масовій геополітичній свідомості студентів Чернігівщини у 2012-му та 2014-му роках; аналізуються якісні та кількісні зміни. Показано, що згаданий міждержавний конфлікт більшою мірою змінив образ Росії у бік погіршення, а образ України покращився лише частково. Зроблено висновок, що механізм аутгрупової дискримінації в масовій геополітичній свідомості опитаних проявився більше, ніж внутрішньогруповий фаворитизм. З'ясовано, що більшість студентів песимістично оцінювали перспективи повернення Криму, але не були схильні вважати високоймовірною війну між двома країнами.

Ключові слова: масова геополітична свідомість, геополітичний образ, конфлікт, Україна, Росія, Крим.

Проблема. Як специфічний різновид політичної свідомості постає геополітична свідомість (ГПС) – форма відображення подій та явищ “політичного світу” крізь призму “географічного світу” шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, яка там здійснюється [1]. Для політичної психології інтерес становить масова геополітична свідомість (МГПС), тобто рівень побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ (або, користуючись термінами ряду інших науковців, “популярна/низька” геополітика).

Особливості змісту МГПС детерміновані прямою та побічною дією величезної кількості чинників різного типу (демографічними, індивідуально- та соціально-психологічними, соціально-політичними тощо). Вагому роль у цьому комплексі відіграють ситуативні соціально-політичні чинники, адже політика завжди передбачає певну динамічність. Остання також зумовлює певний рівень динамічності побутових геополітичних образів та уявлень. Загалом зміст МГПС має змішаний характер, поєднуючи як доволі стабільні, спійкі стереотипні уявлення, так і динамічні, ситуативно обумовлені образи, уявлення та оцінки. Саме тому вивчення впливу тих чи тих соціально-політичних подій на масові геополітичні уявлення було і залишається одним із традиційних напрямків прикладних соціально-політичних досліджень. Зокрема, накопичено чимало даних про динаміку побутових геополітичних уявлень та настановлень щодо певних країн і міждержавних союзів, що виникла внаслідок змін у внутрішньополітичній ситуації (наприклад, у результаті Помаранчевої революції 2004 р.), економічних (українсько-російські

“газові війни”) та військово-політичних (війни НАТО проти Югославії, США в Іраку та Афганістані, Росії проти Грузії) конфліктів і навіть окремих терактів (11 вересня 2001 р.)

Саме тому ми припустили, що шерех подій початку 2014 р. (Євромайдан, зміна політичної влади в Україні, введення російських військ у Крим, його фактичне захоплення та “приєднання” до Росії, загроза вторгнення російських військ в Україну) не міг не внести певних змін у МГПС громадян України, зокрема молоді. У межах дослідницького проєкту “Психологія масової геополітичної свідомості” ми вже мали накопичений матеріал, який відображав особливості сприймання молоддю ряду країн світу (зокрема України та Росії) у 2012 р. Згадані вище події фактично дали змогу відстежити динаміку геополітичних уявлень молоді Чернігівського регіону.

Отже, з метою виявлення впливу зазначених ситуативних соціально-політичних чинників на динаміку образів України і Росії нами було проведено дослідження, яке фактично мало характер соціального квазіексперименту.

Перший “зріз” геополітичних уявлень проводився у жовтні-листопаді 2012 р. Вибірку тут склали 245 студентів психолого-педагогічного, технологічного та фізико-математичного факультетів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (95 чоловіків, 150 жінок). Досліджуваних просили оцінити низку країн світу, зокрема Україну та Росію, за допомогою асоціативного тесту та 21 шкали авторського варіанта семантичного диференціала (СД). Також опитаним пропонувалося відповісти на запитання: *“Чи погоджуєтеся Ви з тим, що в політичному плані Україна фактично поділяється на дві частини – Західну і Східну Україну?”*.

Другий “зріз” було проведено наприкінці березня 2014 р. Вибірку склали 103 студенти психолого-педагогічного і технологічного факультетів цього ж університету (45 чоловічої та 58 жіночої статі). Досліджуваних просили оцінити Україну і Росію за допомогою шкал СД та асоціативного тесту (асоціації просили навести й щодо Криму). Також пропонувалося запитання: щодо міри згоди з політичним поділом України на західну та східну частини, а також щодо суб’єктивного прогнозування політичних подій, пов’язаних з російсько-українським конфліктом (*“Яка, на Вашу думку, імовірність того, що Україна зможе повернути собі Крим у майбутньому?”*, *“Яка, на Вашу думку, імовірність того, що між Україною та Росією може розпочатися війна?”*). На два останні запитання пропонувалося дати відповідь у відсотках (0, 10, 20 і далі до 100%). Статистична обробка даних полягала в контент-аналізі відповідей-асоціацій (увага зверталася на смислові групи з частотою не менш як 10%), факторному аналізі даних СД (аналізувалися фактори з внеском у сумарну дисперсію не менше ніж 9-10%). Також для визначення динаміки

оцінок 2012 та 2014 років ми використовували U-критерій Манна – Уїтні. Психометрична обробка даних здійснювалася за допомогою програми SPSS.10.

Спробуємо проаналізувати дані контент-аналізу геополітичних асоціацій досліджуваних.

Таблиця 1

Геополітичні асоціації студентської молоді

Рік проведення дослідження	Країна / регіон	Геополітичні асоціації досліджуваних	Частота (%)	
2012	Україна	безлад та нестабільність занепад, бідність, нерозвинутість національна культура (страви, одяг, традиції)	31 15 12	
	Росія	В. Путін Газ	26 22	
2014	Україна	безлад, відсутність порядку, хаос єдина країна, єдність погана влада та політики	28 15 12	
		Батьківщина незалежність	11 10	
		Крим	Україна зрада, сепаратизм захоплення, окупація	22 15 10
			Росія	агресор, окупація диктатура, авторитаризм
	В. Путін дезінформація, обман людей	13 10		

Найпоширенішим соціальним уявленням щодо України у 2014 р. залишилося *“Безлад, відсутність порядку”*, що свідчить про критичне (як і в 2012 р.) сприймання молоддю основних внутрішньополітичних процесів. Поряд із тим з’явилися чотири нові групи відповідей, які витіснили ті, що переважали ще у 2012 р.: *“Єдина країна, єдність”*, *“Погана влада та політики”*, *“Батьківщина”* і *“Незалежність”*. Отже, на відміну від 2012 р., коли домінували негативні політичні та економічні уявлення, у 2014 р. з’явилися і певні позитивні соціально-політичні оцінки та очікування.

Суттєво змінилися соціальні уявлення щодо Росії. Якщо у 2012 р. вони мали загалом нейтральний характер (В. Путін, газ), то у 2014 р. переважали негативні асоціації. Зрозуміло, що на тлі *“кримських подій”* домінуючою стала зовнішньополітична асоціація *“Агресор, окупація”*.

Також відносно поширеними стали “авторитарно-диктаторські” асоціації, які у 2012 р. траплялися доволі рідко (менш як 10%). Пропагандистське протистояння двох країн зумовило появу нової смислової групи – “Дезінформація, обман людей”. Очікуваним було збереження персоніфікованої групи асоціації “В. Путін” (хоча з певним зменшенням її частоти) і втрата значущості економічної асоціації “Газ”.

Щодо Криму було виявлено три основні групи відповідей (у порядку зменшення частоти): “Україна” (наголошування на територіальній належності півострова, бажанні його повернути), “Зрада, сепаратизм” (очевидно, оцінка більшості кримчан) та “Захоплення, окупація” (адресовані Росії). Зазначимо, що на момент опитування Україна вже остаточно втратила контроль над півостровом, тому логічним було б домінування останньої групи. Найбільша частота першої асоціації, можливо, стала наслідком психологічної неготовності багатьох опитаних усвідомити та визнати факт втрати частини України (хоча, як покажуть нижченаведені дані, таке “напівусвідомлення” все ж таки проявлялося).

За U-критерієм Манна – Уїтні був виявлений ряд статистично вірогідних змін у геополітичних образах Росії та України. Зазначимо, що більшість змін стосувалась образу саме Росії (за 18 параметрами з 21), при цьому значна кількість їх була на високому (при $p=0,001$) рівні. Зокрема, суттєво вирости оцінки політичної стабільності Росії, її недемократичності, несправедливості та агресивності політики, військової сили. Зменшилась оцінка міри зберігання країною власної культури. Змінили свій полюс позитивні оцінки відкритості країни, симпатії до неї, побажання у процвітанні, а також міри схожості Росії з Україною. Слід зазначити, що на тлі загального погіршення образу Росії окремі його складові мали позитивну динаміку (це, зокрема, стосувалось оцінок порядку, ефективності влади, розвиненості економіки, науки і техніки, захисту країною власних інтересів). Що ж до образу України, то було зафіксовано значно меншу кількість змін (за 8 параметрами з 20), хоча більшість із них була на високому рівні статистичної вірогідності (при $p=0,001$). Зокрема, знизилася міра критичності оцінок незгуртованості країни, неефективності влади, несправедливості політики. Поряд із тим зросли оцінки військової слабкості держави. Цілком закономірно, що, на тлі конфлікту з Росією посилювалися симпатії до власної країни та міра побажання їй процвітаня.

Завдяки факторному аналізу було виявлено структуру масових геополітичних образів Росії та України (табл. 2).

Власну країну у 2012 р. опитані уявляли такою: “Погана політика та влада”, “Самобуття висококультурна країна, що викликає атракцію”, “Слабка в усіх аспектах держава” та “Безлад у демократичній країні”. У 2014 р. ми виявили такі фактори-образи: “Погана політика та влада”, “Атракція до висококультурної самобутньої країни” та “Бідна і слабка держава”. Якщо порівняти ці фактори, то можна зауважити схожість не

лише самих образів, а навіть їхнього порядку (ієрархії). Пояснити це можна як певною інерційністю масової свідомості, так і тим, що нове політичне керівництво України на час дослідження ще не встигло себе проявити з позитивного боку.

Таблиця 2

Геополітичні образи України та Росії

Україна-2012	Росія-2012
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 42,1%:
1-й фактор (15,7%): несправедлива політика (0,824), влада не дбає про народ (0,734), неефективна влада (-0,733). 2-й фактор (14,2%): цікава (0,818), подобається (0,797), бажаю процвітання (0,705), високий рівень культури (0,587), зберігає власну культуру (-0,585). 3-й фактор (11,7%): слабо розвинена наука і техніка (0,704), слабка економіка (-0,666), має слабку армію (0,586), бідна (0,584). 4-й фактор (9,1%): незгуртована (-0,731), демократична (0,639), нестабільна політична ситуація (-0,543), немає порядку (0,514).	1-й фактор (16%): ефективна влада (0,723), немає порядку (0,680), нестабільна політична ситуація (-0,663), несправедлива політика (-0,600), влада не дбає про народ (-0,579). 2-й фактор (15,3%): подобається (0,784), цікава (0,769), бажаю процвітання (0,761), зберігає власну культуру (-0,572), високий рівень культури (0,527). 3-й фактор (10,8%): багата (0,761), розвинена наука і техніка (0,681), розвинута економіка (-0,571).
Україна-2014	Росія-2014
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 35,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,2%:
1-й фактор (13,2%): несправедлива політика (-0,789), влада не дбає про народ (-0,772), неефективна влада (0,720), немає порядку (0,628). 2-й фактор (12,5%): цікава (0,824), високий рівень культури (0,714), подобається (0,697), зберігає власну культуру (-0,664). 3-й фактор (10%): бідна (0,755), має слабку армію (0,747), невлипова (0,649), слабка економіка (-0,557).	1-й фактор (13,3%): не подобається (0,822), не бажаю процвітання (0,812), цікава (0,779). 2-й фактор (12,1%): розвинена наука і техніка (0,790), багата (0,671), має сильну армію (0,566), розвинута економіка (-0,565). 3-й фактор (11,8%): влада не дбає про народ (-0,716), недемократична (0,697), агресивна політика (0,647).

Росію у 2012 р. чернігівські студенти уявляли переважно крізь призму трьох образів: “Суперечлива влада та погана політика”, “Самобутня висококультурна країна, що викликає атракцію” та “Економічно і науково розвинена країна”. У 2014 р. було виявлено такі образи: “Країна, що

викликає антипатію”, “Розвинута сильна країна” та “Погана влада і політика”. Порівнюючи ці фактори, бачимо існування як певних аналогій, так і низку змін. Передусім у 2014 р. найзначущим виявився емоційно-мотиваційний фактор “антипатії”, що цілком зрозуміло, враховуючи суспільно-політичне тло дослідження. Він фактично “замінив” собою колишній “атрактивний” фактор (був другим за значущістю). Другим виявився фактор “розвиненості”, який, на відміну від схожого фактора 2012 р. (був третім), набув політичного забарвлення (сюди додалася така складова, як військова могутність). І, нарешті, третій, “політичний”, фактор набув абсолютно негативного змісту, на відміну від амбівалентного аналога 2012 р. (був першим).

Отже, російсько-український конфлікт 2014 р. передусім суттєво погіршив образ Росії у МГПС вітчизняної молоді, спричинив зміну емоційного ставлення до цієї держави і посилив симпатії до власної країни. Тож маємо всі ознаки прояву таких психологічних механізмів МГПС, як аутгрупова дискримінація та внутрішньогруповий фаворитизм (при цьому сильніше проявився саме перший механізм).

На запитання про політичний розкол України на західну і східну частини більшість опитаних (63%) дали позитивну відповідь. Якщо порівнюємо цей результат з показником 2012 р. (42%), то бачимо суттєве збільшення частки тих, хто сумнівається в існуванні політично єдиної держави (при $p=0,001$ за U-критерієм Манна – Уїтні). На наш погляд, такий результат пов’язаний як зі складною соціально-політичною ситуацією в країні навесні 2014 р. (критичне ставлення мешканців східних регіонів до нової київської влади, поширення в них сепаратистських настроїв), так і з раніше згаданими критичними оцінками самої нової влади.

Цікавими виявилися відповіді на два останні запитання. Так, щодо ймовірності повернення Криму в майбутньому середній прогностичний показник становив 42%. Для більш повної картини розглянемо дані частотного аналізу. По-перше, більшість опитаних (53,5%) виявилися до певної міри “песимістами”, адже давали відповіді в діапазоні 0-40%. Але “повних песимістів” (які вважали, що Україна не має жодних шансів повернути Крим) загалом було небагато (5%). “Оптимістами” виявилася третина (33%) опитаних, чії прогнози сягали від 60% і вище. Але “повних оптимістів” (які давали стовідсотковий прогноз) було всього 3%. Незначна частина опитаних (13,6%) так і не змогла визначитись і тому давала прогнози в межах 50% (фактично прогнозування тут як таке не проявлялося). Перевага песимістичності, на наш погляд, пояснюється раніше описаними результатами факторного аналізу образів Росії та України – справді важкувате повірити в те, що “слабий” зможе повернути те, що забрав “сильний”.

Середній прогностичний показник ймовірності війни між Росією та Україною становив 46%. Тут більшу частину (45,5%) вже склали “оптимісти”, чії прогнози коливалися від 0 до 40% (але повністю

відкидали можливість війни лише 2%). Третина опитаних (31,1%) давала песимістичні прогнози (від 60% та вище), але стовідсотковий прогноз був швидше винятком (1%). Зазначимо, що кількість тих, хто не зміг визначитись і давав 50-відсотковий прогноз, тут була вищою, ніж у попередньому випадку, – 23,3%. Перевага “оптимістів”, на наш погляд, пояснюється двома причинами. По-перше, це стереотип українсько-російської дружби, який не так легко “зламати” навіть агресивними діями окремих політиків. З другого боку, тут міг діяти відомий захисний психоаналітичний механізм заперечення (адже навіть за відсутності “воєнного” життєвого досвіду більшість людей розуміє або відчуває, що війна – це не звичайний стресовий чинник, а щось набагато жакливіше).

Отже, наведені дані ілюструють дію такого психологічного механізму МГПС, як антиципація, котрий залежно від контексту проявлявся в “песимістичному” або “оптимістичному” варіантах. Ми вирішили перевірити, чи відрізняються образи України та Росії серед виявлених нами “оптимістів” і “песимістів”. Завдяки процедурі U-критерію Манна – Уїтні було виявлено низку відмінностей, при цьому найбільша кількість їх стосувалась образу саме України в МГПС студентів, які оптимістично (прогноз від 60 до 100%) та песимістично (від 0 до 40%) оцінювали перспективи повернення Криму. Зокрема, “оптимісти” вище оцінювали згуртованість та міру впорядкованості України, ефективності влади, ступінь турботи останньої про народ, справедливості та миролюбності політики, впливовості держави, рівень розвитку культури та культурної самобутності. До того ж вони вище оцінювали свої інтерес та міру симпатії до України. Можливо, що саме такий “оптимістичний” погляд на власну державу лежить в основі їхніх позитивних прогнозів. Цікаво, що статистично вірогідних відмінностей серед тих, хто оптимістично та песимістично прогнозував війну між двома країнами, виявлено значно менше (останні стосувались окремих дескрипторів політичного характеру).

Цікавими в контексті нашого дослідження можуть бути результати опитування російської соціологічної служби “Левада-Центр”, які відображають особливості громадської думки росіян з приводу “українсько-кримсько-російських” проблем у той же період (кінець березня 2014 р.), коли проводилося й наше дослідження [2]. Особливий інтерес становлять відповіді респондентів на запитання: “Як Ви вважаєте, які почуття викликає в Україні приєднання Криму до Росії?”: 17% опитаних обрали варіант “це не викликає особливо негативних почуттів до Росії”, 25% – “негативні почуття, але не доходячи до ненависті до Росії та її керівництва”, 18% – “ненависть до російського керівництва, але не до Росії в цілому”, 24% – “ненависть до Росії”. Як бачимо, частина респондентів у цілому реально спрогнозувала негативні наслідки для образу Росії в масовій свідомості українців. Зазначимо також, що більшість опитаних (53%) вважали малоімовірним військовий конфлікт між двома

країнами (імовірним його вважали 23%, повністю виключали – 13%, не могли визначитись – 11%). При збігу загальної тенденції щодо малоімовірності війни можна помітити й певні відмінності у прогнозуванні військової загрози громадянами Росії та України, зокрема більшу “оптимістичність” з боку перших.

Отримані результати є, на наш погляд, підставою зробити основні висновки. Перший (умовно “тактичний”) стосується впливу конкретної соціально-політичної ситуації на МГПС молоді. Як бачимо, українсько-російський конфлікт початку 2014 р. більшою мірою змінив саме образ Іншого. При цьому певне покращення образу власної країни не було обернено пропорційним погіршенню образу Росії. Це, можливо, пов’язано з тривалою критичною суспільною оцінкою того, що відбувалось у нашій країні протягом останніх років. Тут, однак, слід зауважити, що наведені результати стосуються молоді лише одного з політико-ідеологічних регіонів України (Північного Сходу), а тому в інших регіонах (наприклад, на Галичині або на Донбасі) можлива динаміка дещо іншого характеру.

Другий висновок є більш “стратегічним” та прогностичним і, на жаль, песимістичним. Будучи ситуативно обумовленими, негативні уявлення про Росію навряд чи автоматично зникнуть або зміняться після зменшення напруженості у взаємовідносинах країн. Є всі підстави припустити, що у вітчизняній суспільній думці почалося поширення такого феномена, як “антиросійськість”. Зазначимо, що антиросійські стереотипи в Україні довгий час були поширені локально (переважно на заході країни), але події початку 2014 р. можуть трансформувати це явище в загальнонаціональне. Тут знову доречно згадати територіальну специфіку нашої вибірки – Чернігівщина завжди була досить поміркованим у політичному плані регіоном, який мав міцні культурно-історичні зв’язки з Росією. Якщо таке істотне погіршення мало місце тут, то неважко спрогнозувати, як сприйматимуть Росію найближчими роками в інших регіонах нашої держави (центральному, південних тощо). Фактично, ідеться про формування в майбутньому у МГПС багатьох громадян України стійкого соціально-психологічного феномена, який є аналогом іншого досить відомого у світі явища – “антиамериканізму” (подолати який США не можуть уже багато років, незважаючи на наявність значних інформаційних та фінансових ресурсів).

Література

1. Дроздов О. Геополітична свідомість як психологічний феномен / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 26 – 37.
2. Россия, Украина, Крым: пресс-выпуск Левада-Центра (31.03.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/31-03-2014/rossiya-ukraina-krym>

Reference

1. Drozdov, O. (2010). Geopolitychna svidomist yak psykhologichny i fenomen [Geopolitical consciousness as a psychological phenomenon]. *Socialna psykholohiya* [Social Psychology], 5, 26–37 (ukr).
2. Rossiya, Ukraina, Krym: press-vypusk Levada-Centra (2014) [Russia, Ukraine, Crimea: press-release of Levada Center], <http://www.levada.ru/31-03-2014/rossiya-ukraina-krym> (rus).

Дроздов А. Ю. Динамика геополитических представлений молодежи на фоне российско-украинского конфликта 2014 года

Приведены результаты авторского эмпирического исследования динамики геополитических представлений отечественной студенческой молодежи на фоне российско-украинского конфликта начала 2014 г. Сравниваются образы Украины и России и представления об этих странах, существовавшие в массовом геополитическом сознании студентов Черниговщины в 2012-м и 2014-м годах; анализируются качественные и количественные изменения. Показано, что упомянутый межгосударственный конфликт в большей мере изменил образ России в сторону ухудшения, а образ Украины улучшился только частично. Сделан вывод, что механизм аутгрупповой дискриминации в массовом геополитическом сознании опрошенных проявился больше, чем внутригрупповой фаворитизм. Выявлено, что большинство студентов пессимистически оценивали перспективы возврата Крыма, но не были склонны считать высоковероятной войну между двумя странами.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание, геополитический образ, конфликт, Украина, Россия, Крым.

Drozdov O.Yu. Dynamics of youth's geopolitical representations against the background of Russian and Ukrainian conflict of 2014

The results of authorial empirical research of dynamics of Ukrainian student youth's geopolitical representations against the background of Ukrainian and Russian conflict at the beginning of 2014 year are presented. Images and representations of Ukraine and Russia, existing in mass geopolitical consciousness of Chernihiv region students in 2012 and 2014, are compared; qualitative and quantitative changes are analyzed. It is shown that the mentioned interstate conflict in a greater measure changed the Russia image but the image of Ukraine became better only partly. Thus, the mechanism of out-group discrimination in respondents' mass geopolitical consciousness has been manifested more than intragroup favoritism. Most students estimated the prospects of the Crimea return pessimistically, but they did not consider the possible war between two countries.

Key words: mass geopolitical consciousness, geopolitical image, conflict, Ukraine, Russia, the Crimea.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КОНСОЛІДОВАНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В ЦІЛЬОВИХ ГРУПАХ

С. М. Іванченко, м. Київ

Проблема формування громадської думки вивчається в контексті питання її носіїв та суб'єктів. Аналізуються різні підходи до понять, за допомогою яких виділяються суб'єкти громадської думки. Як такий суб'єкт виокремлюються цільові групи, які уособлюють інтереси певної соціально-демографічної або професійної групи, наприклад освітяни. З'ясовано, що способи формування громадської думки залежать від того, на який – індивідуальний чи колективний – суб'єкт вони спрямовані. У разі спрямованості на індивідуальний суб'єкт використовують технології збільшення поінформованості громадян (техніка “збагачення” громадської думки); на колективний – техніки, звернені до групових феноменів (лідерство, груповий тиск, групова ідентифікація). Групова ідентичність розглядається як важливий чинник консолідації громадської думки, а формування Ми-ідентичності – умова процесу консолідації.

Ключові слова: громадська думка, колективний суб'єкт, спільнота, групова ідентичність, консолідація.

Проблема. Проблему формування громадської думки сучасні дослідники розглядають здебільшого в контексті характеру впливу на свідомість громадян – маніпулятивного чи неманіпулятивного. Проте існує ще один важливий аспект – це питання носіїв, або суб'єктів, громадської думки. Прийнято вважати, що громадська думка – це думка суспільства загалом, де суб'єктом є народ або великі соціальні групи. Проте коли мова заходить про вимірювання громадської думки, то зазвичай опитують окремих індивідів, а замість узагальнення відбувається механічний підрахунок – відсоток “за”, відсоток “проти”. При цьому не враховують те, що в реальному житті індивіди виступають як представники певних груп та спільнот, які впливають на формування колективної думки своїх членів. П. Д. Фролов вважає, що громадська думка існує на двох рівнях – індивідуальному та надіндивідуальному, а також у двох формах – об'єктивній і суб'єктивній. З позиції соціальної психології громадська думка – це надіндивідуальне утворення, яке перевершує просту суму індивідуальних думок [1]. Коли йдеться про консолідовану громадську думку, то вважають очевидним, що її суб'єктом є певна цілісність, а не просто механічна сукупність індивідів. Поняття консолідації вимагає також окремого розгляду, але ми обмежимося тим, що вважатимемо громадську думку консолідованою за наявності в суспільстві консенсусу (згоди більшості зацікавлених сторін щодо спірних питань).

У літературі використовують різні поняття, які описують сукупність людей як колективний суб'єкт або спільноту чи групу як ціле.

Ми будемо говорити про цільові групи, під якими розуміємо будь-які об'єднання громадян, що мають спільний інтерес або на які спрямована дія тих чи тих соціальних перетворень. Наприклад, якщо говорити про реформу вітчизняної освіти, то цільовими групами тут виступають ті, хто надає освітні послуги (учителі, педагоги); ті, хто їх отримує (учні, студенти), а також посередники (менеджмент освіти) та деякі інші групи (наприклад, батьки учнів).

Мета статті: проаналізувати категорії, за допомогою яких виокремлюються суб'єкти громадської думки, для визначення шляхів формування консолідованої громадської думки серед цільових груп, зокрема освітян.

Найбільш загальним є поняття “група”, під яке підпадають будь-які реальні і умовні, великі і малі групи, колективи, об'єднання, угруповання тощо. У соціології найчастіше такими виступають демографічні групи – за статтю, віком, освітою тощо.

У російській (радянській) психології широко використовується категорія “колективний суб'єкт” як характеристика колективу, опосередкована спільною діяльністю [2]. На думку А. Л. Журавльова, колективний суб'єкт має такі ознаки: взаємозв'язок і взаємозалежність; здатність групи до різних форм активності; здатність групи до саморефлексії – утворення образу “ми”, а отже – Ми-ідентичності. Форми існування колективного суб'єкта за формальними ознаками – це діада, мала група, група середніх розмірів (підприємство, цех, навчальний заклад, збори та мітинги), великі соціальні групи; суспільство як організована сукупність індивідів, малих, середніх та великих груп [3].

Ще одна категорія, яку використовують для визначення суб'єкта громадської думки, – спільнота. В. О. Васютинський аналізує спільноту як соціально-психологічну категорію: це відносно велика номінально-реальна соціальна група, що вирізняється за наявності суб'єктивно значущої спільної ознаки [4]. Спільнотою в соціально-психологічному розумінні можна вважати будь-які соціальні сукупності, до яких індивід належить реально чи потенційно. У психологічному розумінні стосунки індивіда та спільноти вибудовуються на підставі спільних інтересів, квазіспільних інтересів (наприклад, у разі зовнішньої загрози) та колективної ідентичності.

Російський дослідник М. С. Мансуров вважає, що суб'єктом громадської думки не може бути народ, тому що вона охоплює різні класи, верстви населення [5]. Натомість суб'єктом громадської думки можуть бути спільноти – стійкі структурні елементи суспільства. До них дослідник зараховує громадянську спільноту (державно оформлене об'єднання людей), а всередині – національно-етнічні, територіальні спільноти, професійні і родинно-побутові спільноти. Разом він налічує п'ять форм спі-

льнот, які перекриваються громадськими організаціями як вторинним суб'єктом громадської думки.

Вітчизняні дослідники розглядають малу групу як реальну групу (колектив), зокрема в освітньому середовищі [6]. До таких груп вони відносять дитячі колективи, освітянські спільноти; окрему групу становлять менеджери освіти. У ролі своєрідних груп освітнього середовища виступають батьки – найменш інтегрована група, де існують звичайно дуже слабкі процеси взаємодії. Дослідники виокремлюють також інші види груп: тимчасові, неформальні (наприклад, тренінгові, творчі групи дітей з батьками тощо).

Чимало праць присвячено особливостям становлення групової ідентичності в малих групах освітнього середовища [7]. Визначено зміст поняття “освітнє середовище”, його структуру та соціально-психологічні характеристики. П. П. Горностаєв обстоє думку, що ідентичність групи – “це такий рівень розвитку групової ідентичності, коли група набуває характеристик групового суб'єкта в різноманітних ситуаціях міжгрупової і внутрішньогрупової взаємодії” [там само, с. 10]. Особливістю групової ідентичності в малих групах (на відміну від середніх і великих груп) є те, що вона пов'язана з процесами групової динаміки.

Незалежно від того, яку категорію використовують дослідники – “група”, “спільнота” чи “колективний суб'єкт”, усюди найважливішим критерієм спільного (на протиположному індивідуальному) творення громадської думки є наявність Ми-ідентичності. Поняття Ми-ідентичності пов'язане з поняттям соціальної ідентичності, яке обґрунтували Г. Теджфел і Дж. Тернер [8]. Згідно з теорією соціальної категоризації Г. Теджфела, соціальна ідентичність складається з образів “Я”, пов'язаних зі сприйняттям себе як члена певних соціальних груп. Для нас важливий висновок дослідника про те, що соціальна та особистісна ідентичності є протилежними полюсами одного континууму в структурі Я-концепції [9]. Але оскільки в теорії Теджфела груповий суб'єкт не розглядався, наслідків цієї поляризації не було виявлено.

Наступним етапом у вирішенні цього питання стала концепція самокатегоризації Дж. Тернера, яка бере до уваги саме груповий суб'єкт [10]. Дослідник вважає, що ступінь внутрішньогрупової ідентифікації не можна вимірювати з позицій концепції індивідуальних відмінностей, яка ґрунтується на усталеній структурі Я. Розвиваючи погляди Г. Теджфела, він наголошує на ситуативному характері соціальної ідентичності. Тернер вважає, що люди діють або як індивіди, або як члени групи. У Я-концепції поєднуються особистісна та соціальна ідентичності, які співіснують. Становище особистості в процесі взаємодії з іншими постійно змінюється, і, відповідно, вона грає різні ролі. Саме тому дослідники включають у концепцію ситуативну детермінанту вияву ідентичності. Це означає, що індивіди можуть висловлювати або свою особисту думку (з позиції Я-

ідентичності), або думку групи, з якою себе ідентифікують (з позиції Ми-ідентичності).

У західній літературі представлені й інші варіанти виокремлення суб'єктів громадської думки. У. Ліппман першим запропонував поділ на еліту, поінформованих громадян та малоінформованих громадян [11]. На схожий поділ за рівнем поінформованості натрапляємо в праці А. Шютца, датованій 1946 роком [12]. Він виокремив три ідеальних типи громадян: “експерт”, “пересічний громадянин” та “добре поінформований громадянин”. Його конструкція побудована на уявленнях про соціальний розподіл знання і соціально схвалене знання як джерело престижу та авторитету. Схожу класифікацію пропонує Дж. Цаллер: еліта створює інформацію, поінформовані громадяни відстежують її через ЗМК, а малоінформовані громадяни пасивно споживають інформацію, замість того щоб активно оперувати нею [13].

П. Штомпка у своїй концепції соціальних змін також розглядає різні типи індивідуальних суб'єктів [14]. Перший – це “звичайні люди”, які живуть своїм життям. Другий – “надзвичайні люди”, що мають особливі якості (талант, знання, харизму) і діють в інтересах інших людей або маніпулюють ними. Це пророки, ідеологи, диктатори, державні діячі і т. п. До третього типу Штомпка відносить тих, хто має певний статус, який надає привілеї і вимагає від них дій, що визначають долю інших (законодавці, адміністратори, держвиконавці).

Раніше була висунута та набула популярності ідея, що саме дискурс еліт, а не міжособове спілкування формує громадську думку [13]. Час показав, що суспільний дискурс формує не так дискурс еліт, як дискурси груп інтересів чи груп впливу. У попередній своїй роботі [15] ми дійшли висновку про необхідність діалогу всіх зацікавлених сторін, який залучав би до формування суспільного дискурсу широкі кола громадськості. Наразі ж хочемо наголосити на тому, що консолідація громадської думки відбувається саме на рівні колективних суб'єктів (зацікавлених груп), які в різний спосіб доносять свою думку до широкого загалу.

Висновки. Аналіз досліджень формування громадської думки дав змогу виокремити різні варіанти визначення її суб'єкта. Якщо за вихідну точку береться окремий індивід, без урахування його соціальних зв'язків і статусу, то поділ на групи може здійснюватися або за демографічними показниками (вік, стать, освіта), або за критерієм поінформованості (експерт, добре- чи малопоінформований громадянин). Якщо ж до уваги береться колективний суб'єкт, то існують різні варіанти поділу на зацікавлені (цільові) групи: від реальних малих груп (навчальні і трудові колективи) до реальних та віртуальних спільнот, соціальних мереж. Серед освітян як цільової групи в нашому дослідженні пропонуємо виокремлювати групи, виходячи з їхнього місця в системі надання освітніх послуг: учні/студенти, викладачі, батьки, адміністратори освіти.

Залежно від того, за яким критерієм визначається суб'єкт – індивідуальний чи колективний, – використовують різні способи формування громадської думки. Якщо суб'єктом є окремих індивід, то формування громадської думки спрямоване на підвищення поінформованості індивідів. Цим шляхом пішли дослідники, які розробили метод збагачення громадської думки. Його завдання полягає в тому, щоб зробити думку “пересічного громадянина” думкою “поінформованого громадянина” [16]. Коли ж суб'єктом виступає група/спільнота, формування громадської думки йде шляхом вироблення колективної думки, яке опосередковане груповими феноменами (лідерство, груповий тиск, групова ідентифікація). Нарешті, на рівні суспільства в цілому формування громадської думки пов'язане зі створенням суспільного дискурсу через суспільний діалог за посередництвом ЗМК.

Література

1. Фролов П. Д. Громадська думка у соціологічному та соціально-психологічному вимірах [Електронний ресурс] / П. Д. Фролов. – Режим доступу : <http://sptechology.ucoz.ua/publ/>
2. Булах И. П. Коллективный субъект: сущность подходов к определению / И. П. Булах // Духовність особистості: методологія, теорія, практика. – 2010. – № 3. – С. 29–35.
3. Журавлев А. Л. Психологические особенности коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Проблемы субъекта в психологической науке. – М. : Академ. Проект, 2000. – С. 133–151.
4. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
5. Мансуров Н. Плюрализм в исследовании общественного мнения / Н. Мансуров // Э. Нозль-Нойман. Общественное мнение: открытие спирали молчания. – М. : Прогресс, 1996. – С. 10–37.
6. Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища : монографія / за наук. ред. П. П. Горностая. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 190 с.
7. Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження : практич. посіб. / за наук. ред. П. П. Горностая. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 106 с.
8. Tajfel H. An integrative theory of intergroup conflict / H. Tajfel, J. C. Turner // The social psychology of intergroup relations / W. G. Austin, S. Worchel (eds.). – Monterey, Calif., 1979.
9. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge, Paris, 1982
10. Turner J. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories / J. Turner // Social identity: Context, commitment, content / N. Ellemers, R. Spears, B. Doojse (Eds.). – Oxford : Blackwell, 1999. – P. 6–34.
11. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М. : Изд-во Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
12. Шютц А. Хорошо информированный гражданин. Очерк о социальном распределении знания / А. Шютц // Смысловая структура повседневного мира:

- очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов. – М. : Изд-во Фонда “Общественное мнение”, 2003. – С. 222–237.
13. Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения : пер с англ. / Дж. Цаллер. – М. : Изд-во Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 560 с.
 14. Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с англ. / П. Штомпка; под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
 15. Иванченко С. М. Суспільний дискурс як спосіб організації інформаційного простору та формування громадської думки / С. М. Иванченко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2013. – Вип. 32 (35) – С. 236–244.
 16. Докторов Б. Методология и практика опросов “обогащенного общественного мнения” / Б. Докторов // Социальная реальность. – 2007. – № 10. – С. 81–94.

Reference

1. Frolov, P. D. (2013). Hromadska dumka u sotsiologichnomu ta sotsialno-psykhologichnomu vymirakh [Public opinion in Sociological and Social Psychological dimensions], <http://sptechnology.uc.oz.ua/pub/> [downloaded 25 May] (ukr).
2. Bulakh, I. P. (2010). Kollektivni subekt: sushchnost podhodov k opredeleniyu [Collective Subject: an essence of approaches to definition]. *Dukhovnist osobystosti: metodologia, teoria, practica* [Supersubstantiality of Personality: methodology, theory, practice], 3, 29–35 (rus).
3. Zhuravlev, A. L. (2000). Psichologicheskie osobennosti kolektivnogo subjekta [Psychological specifics of a Complex Subject]. In: *Problemy subjekta v psichologicheskoy nauke* [Subject issues in psychological science]. (pp. 133–151). Moscow: Akademicheskii Proekt (rus).
4. Vasiatynskyi, V. O. (2010). *Psichologichni vymiry spilnoty* [Psychological dimensions of community]. Kyiv: Zoloti vorota, 2010 (ukr).
5. Mansurov, N. (1996). Pluralizm v issledovanii obshchestvennogo mneniya [Pluralism in Public Opinion studies]. In E. Noelle-Neumann *Obshchestvennoe mnenie: otkrytie spirali molchaniya* [The spiral of silence: a theory of public opinion]. (pp. 10–37). Moscow Progress (rus).
6. Hornostay, P. P. (Ed.) (2013). *Dynamichni protsesy v malii hrupi: sotsialno-psykhologichni vymiry osvitynoho seredovyscha* [Dynamic processes in a small group: social psychological dimension of education environment]. Kirovohrad: Imeks-LTD (ukr).
7. Hornostay, P. P. (Ed.) (2013). *Protsesy identyfikatsii osobystosli v malii hrupi: dosvid teoretychnoho ta empyrychnoho doslidzhennia* [Personality identification processes in a small group: theoretical and empirical experience]. Kirovohrad: Imeks-LTD (ukr).
8. Tajfel, H. and Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin, S. Worchel (Eds.) *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, Calif.
9. Tajfel, H. (1982). *Social identity & intergroup relations*. Cambridge, Paris.
10. Turner, J. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. In N. Ellemers, R. Spears and B. Doojse (Eds.), *Social identity: Context, commitment, content*. (pp. 6–34). Oxford: Blackwell.
11. Lippmann, W. (2004). *Obshchestvennoe mnenie* [Public Opinion]. Moscow: Obshchestvennoe mnenie Publ. (rus).

12. Schutz, A. (2003). *Khorosho informirovannyi grazhdanin* [The Well-Informed Citizen: An Essay on the Social Distribution of Knowledge]. In A. Schutz, *Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoy sotsiologii* [Semantic structure of everyday world: Sketches in Phenomenological Sociology] (pp. 222–237). Moscow: Obshchestvennoe mnenie Publ. (rus).
13. Zaller, J. R. (2004). *Proiskhozhdienie i priroda obshchestvennogo mneniya* [The nature and origin of public opinion]. Moscow: Obshchestvennoe mnenie Publ. (rus).
14. Sztompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnykh izmeneniy* [The Sociology of Social Change]. Moscow: Aspekt-Press (rus).
15. Ivanchenko, S. M. (2013). *Suspilnyi diskurs yak sposib organizatsii informatsiinoho prostoru ta formuvannya hromadskoi dumky* [Public discourse as a way of information environment organization and public opinion formation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 32 (35), 236–244 (ukr).
16. Doktorov, B. (2007). *Metodologiya i praktika oprosov obogashchennogo obshchestvennogo mneniya* [Methodology and practice of deliberated public opinion polls]. *Sotsialnaya realnost* [Social Reality], 10, 81–94 (rus).

Иванченко С. Н. Пути формирования консолидированного общественного мнения в целевых группах

Проблема формирования общественного мнения изучается в контексте вопроса ее носителей и субъектов. Анализируются разные подходы к понятиям, с помощью которых выделяются субъекты общественного мнения. В качестве такого субъекта предлагаются целевые группы, которые представляют интересы той или иной социально-демографической или профессиональной группы, например работники просвещения. Установлено, что способы формирования общественного мнения зависят от того, на индивидуальный или коллективный субъект оно направлено. При направленности на индивидуальный субъект используются технологии повышения информированности граждан (техника “обогащения” общественного мнения), на коллективный – техники, обращающиеся к групповым феноменам (лидерство, групповое давление, идентификация). Групповая идентичность рассматривается как ключевой фактор консолидации общественного мнения, а формирование Мы-идентичности – как условие процесса консолидации.

Ключевые слова: общественное мнение, коллективный субъект, общность, групповая идентичность, консолидация.

Ivanchenko S. M. Formation of consolidated public opinion in the target groups

Public opinion formation is discussed in terms of its carriers and subjects. Different approaches to the concepts which help to identify public opinion subjects are analyzed. Target groups representing interests of a certain social demographic or professional group, e.g. educators' community, are considered public opinion subjects. It is proved that ways of public opinion formation depend on whether its focus is on an individual or a complex subject. When it is focused on an individual, knowledge techniques are applied (such as deliberated public opinion technique). When the subject is complex, techniques bases on the group phenomena (leadership, group pressure, group identification) are used. Group identity is considered to be a key factor of public opinion consolidation, and we-identity formation is considered a condition of the consolidation process.

Key words: public pinion, complex subject, community, group identity, consolidation

АУТСАЙДЕРСЬКА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАСЛІДОК МЕНТАЛЬНИХ ВІДХИЛЕНЬ У СФЕРІ МОТИВАЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СВІДОМОСТІ

А. І. Анцибор, м. Вінниця

У статті розглянуто соціально-психологічну проблематику, пов'язану зі станом людини, що може бути вираженим за допомогою континуального ряду "активність-пасивність". Висвітлено роль таких поведінкових чинників, як напруження та зусилля; у досягненні життєвих цілей окреслено соціально-психологічні умови, за яких поведінкові чинники можуть безперешкодно посилюватися або послаблюватися. Відображено зв'язок мотиваційної системи із ціннісними орієнтаціями людини та процесом цілепокладання. Розглянуто питання функціонування внутрішньої і зовнішньої мотиваційних систем. Визначено причини започаткування деструктивних змін свідомості як результату накопичення негативної ментальної інформації, що зумовлює розвиток аутсайдерського характеру і зміни мотиваційної системи в бік її пригнічення, редукції та опасивнення. Зроблено висновок, що аутсайдеру притаманне особливе відчуття плинності часу як уповільненого та гнітючого.

Ключові слова: мотиваційна система, внутрішня та зовнішня мотивація, активність, напруження, зусилля.

Проблематика, пов'язана з процесом емоційно-вольової регуляції, займає помітне місце в соціально-психологічній літературі, хоча базується всього лише на декількох ідеях щодо виявів соціальної сутності людини. Основним таким виявом є активність, а тому один із найголовніших динамічних станів особистості в соціальному середовищі міг би бути вираженим у вигляді континууму "пасивність – активність". Двигом останньої, без сумніву, є мотиваційна система та вольові параметри як сукупність чинників, здатних формувати ознаки однієї із найголовніших рис, від яких залежить інтенсивність та обсяг діяльності людини в суспільстві. Проте активність визначає не лише поведінку людини, а і її світоглядні засади та місце в соціумі. Саме проблематика, пов'язана з активністю, спонукає людей до лідерства, інсайдерства чи аутсайдерства, тобто робить можливим перебування в самому центрі якогось суспільного процесу або за його межами, заохочує до активного спілкування із собою подібними в процесі діяльності чи заради самого спілкування.

Які життєві процеси, події чи відчуття здатні зменшувати активність чи її складові, прискорювати процес набуття пасивності й перетворювати людину в психологічному та соціальному розумінні в незворотного аутсайдера? Виходячи з аналізу соціально-психологічної літератури, можна дати вмотивовану відповідь, що причинами аутсайдерських змін є певна трансформація мотиваційної системи особистості. Розкрити сутність цих негативних змін і є *метою статті*.

Гіпотезою статті є припущення, що причиною набуття аутсайдерства може бути змінений стан мотиваційної системи в бік її редукції та опасивнення внаслідок радикальної трансформації особистісного потенціалу і набуття постійних ознак стану зміненої свідомості (тут мається на увазі зміна свідомості аутсайдерського типу).

Активність у соціальному плані дослідники визначають як “цілеспрямовану соціально визнану поведінку, результатом якої є відповідні соціально корисні зміни” [1, с. 100]. Деякі дослідники з активністю пов’язують ще й напруження, від поєднання яких утворюється вольове зусилля, потрібне для досягнення мети. Таке зусилля може бути спрямованим як на зовнішню, так і на внутрішню сфери особистості. Цього від нас вимагає саме буття, в якому лише таким чином можна існувати, забезпечуючи, роблячи можливим сам життєвий процес [2, с. 121]. У протилежному разі ймовірно лише послаблення його інтенсивності, зниження якості, спрямування в бік занепаду, опасивнення й самотності. Таке опасивнення призводить до смерті, спочатку лише в соціальному плані, а пізніше – у фізичному. Саме тому можна інтерпретувати аутсайдерство як процес поступового соціального занепаду й відмирання.

Шкалу “активність – пасивність” не раз більш чи менш успішно намагалися покласти в основу класифікації типів людини К. Г. Юнг та інші дослідники [1, с. 100-104; 3, с. 247], що підтверджує, наскільки важливим є цей вимір особистості не лише в соціальному, а й у загальнолюдському розумінні.

Проте, аналізуючи цю рису, неможливо дістати відповідь на одне з найважливіших запитань дослідження: у який період розвитку свідомості започатковується аутсайдерське ставлення до світу? Як і чому люди стають аутсайдерами, який процес призводить до цього? Чому одні стають аутсайдерами, інші – ні? Відповідь на ці запитання все ж таки можна знайти в сучасних дослідженнях.

Процес виникнення, накопичення та закріплення у свідомості фактів негативного характеру відбувається протягом усього життя. Усе, що трапляється з нами в житті, не минає безслідно, тому що у свідомості зберігаються ментальні “записи”, які набувають психотравматичного, стабілізаційного або позитивного характеру [4, с. 120.].

Негативні “записи пам’яті”, пов’язані з болем та стражданнями, як було вже зазначено, здатні утворювати так звані “поєднання” і запускати процес утворення асоціативних сіток, а останні можуть ставати найглибшим джерелом відхилень у психіці людини. Зрозуміло, що такі відхилення матимуть по-справжньому аутсайдерський характер і змінюватимуть мотиваційну систему в бік пригнічення, редукції.

З часом можуть утворюватися особливі групи пам’яті, що дістали назву *систем конденсованого досвіду* (СКД) і можуть бути визначені як *особливе згушення спогадів, що складається з негативного конденсовано-*

го досвіду і пов'язаних з ним фантазій різних періодів у житті людини. Тут як основоположний має бути сформульований принцип, суть якого полягає в тому, що спогади у свідомості людини не діють розрізнено, а мають чітко виражену тенденцію до утворення особливих ментальних груп, які негативно впливають на процес змін мотиваційної системи людини. Таке явище можна назвати **принципом сумарної дії емоційних зарядів**, у нашому випадку – негативних [там само с. 121]. Започаткування негативної СКД, негативна дія емоційних зарядів сприяють зародженню, розвитку й закріпленню аутсайдерського світобачення з усіма наслідками, серед яких редукція мотиваційної системи, опасивнення, послаблення активності як один із визначальних критеріїв аутсайдерського світобачення.

Соціально-психологічної літератури, присвяченої проявам цього явища, сьогодні досить багато, проте її потрібно розглядати під певним кутом зору, приділяючи увагу процесу зародження, розвитку та закріплення змін мотиваційної системи, які мають аутсайдерський характер. Мабуть, потрібно починати з проблематики мотиваційної сфери та її впливу на активність – однієї із ключових позицій у поясненні феномена аутсайдерства. Загалом це явище можна інтерпретувати як соціальну пасивність, закріплену психологічними чинниками. Усе разом узятє зумовлює формування особливого погляду на світ і своє місце в ньому, підґрунтям для якого стають насправді не лише власне пасивність з її причинами, а й похідні від неї, що можуть виявлятися у відданні переваги стратегії уникнення, у змінах цілепокладання або й певній відмові від цілей, що раніше вважалися реальними, у добровільному відході від справ і навіть самоізоляції тощо. Де ж слід шукати причини такої трансформації і коли вона набирає реальної сили та дієвості?

Давно відомо, що мотив – це певний погляд на світ, певне ставлення до нього; можливо, його віддзеркалення; реакція, що визріває в “надрах” індивідуальності та робить індивідуальністю кожного з нас. Про індивідуальність людини можна було б судити, аналізуючи її мотиви, хоча справа ускладнюється тим, що кожен живе в умовах полімотивації і боротьби мотивів. У такому разі дія породжуватиметься тим мотивом, який матиме найбільшу спонукальну силу [5], що теж залежить від індивідуальності. Суть у тому, що в житті людини активної і сильної, мабуть, від самих витоків життя перемагає мотив активності та сили, у житті ж аутсайдера з певного часу [4, с. 120] домінує мотив аутсайдерської природи.

У такому разі було б доцільно уточнити, за яких умов мотиваційна система особистості працює нормально – у тому розумінні, що не відбувається соціального опасивнення та його психологічного закріплення у вигляді аутсайдерської психології. Разом з тим надзвичайно важливо з'ясувати, через які причини згадані умови виявляються. У разі нормального функціонування мотиваційної системи ми бачимо людину начебто в

“чистому вигляді”, тобто вона виявляє власну сутність відповідно до свого ества, своєї природи. У її психічному функціонують, так би мовити, автентичні мотиви. З погляду формальної логіки та соціально-психологічних досліджень для нормального функціонування мотиваційної системи потрібно, щоб виконувалися щонайменше дві умови: 1) захищеність людини від особливо болючих або травматичних привацій та депривацій не лише протягом дитячого віку, а й протягом усього життя; 2) недопущення фрустрації її базових потреб, хронічного їх незадоволення, інакше людину не можна вважати здоровою [2, с. 78]. На жаль, з подібними явищами людям доводиться стикатися досить часто. Процес цей починається, власне з раннього дитинства, і досить важко анулювати його негативну дію, адже саме він спричинює численні девіації, деформації особистості, у тому числі формування аутсайдерського світогляду. Із цього погляду середньостатистичний аутсайдер є особистістю деформованою, а саме аутсайдерство загалом можна вважати в такому випадку соціальною деформацією, яка видається чимось протилежним до адикції (у разі адикції людина ніби впускає світ у себе і потерпає через узалежнення від нього, а в разі аутсайдерства – відштовхує його, хоча, якщо брати глибше, аутсайдерство теж має природу адикції).

За наявності потреб чи нужд у нормальної людини звичайно з'являється певна мета, яка може поділятися на якусь кількість цілей – проміжних, етапних, кінцевих. Спонукою до осмислення, або інтеріоризації, цих цілей, ключем до їх “запуску”, як показує життя, слугують мотиви, притаманні певній особі. Що більше мотивів, то визначніша мета, конкретніші цілі (іменники мета і ціль тут мають синонімічне значення, проте в другому, на нашу думку, більше конкретики, навіть дієвості). Важливо, щоб цілі були прийнятими особою, використовуючи термінологію Е. Фромма, не з погляду володіння (що можна було б виразити словами: я маю ціль, або я маю мету), а з позиції буття, коли цілепокладання є динамічним, коли цілі та рух до них є невід'ємною частиною психічних процесів [1, с. 32 – 62]. Зрозуміло, що будь-яке володіння засобами, метою, мотивами чи цілями є чимось недостатнім – потрібно, щоб ці “часточки нашого ества” стали ще й частиною процесу нашого становлення в житті і суспільстві.

Процес вибору цілі, її оцінки, обдумування майбутньої поведінки та її перевірки на відповідність узгоджується з Я-концепцією особистості, характером, темпераментом, уявленнями про мораль, поширеними в суспільстві, та іншими чинниками. Проте особливо важливо визначити, як у такий період (його доцільно назвати мотиваційним) буде поводитися особа аутсайдерського складу, адже для неї характерний певний, можливо доволі затяжний, період невизначеності. Якщо намагатися уявити цей процес, навіть перебіг процесів, то почати слід з того, що з певної кількості інформації людина обирає лише ту, яка суголосна її сутності. З останньої починає вимальовуватися мета, яка набирає певності; ця певність,

посилуючись, досягає високого рівня в якійсь позиції і стає метою майбутньої дії. Можна констатувати, що в результаті боротьби мотивів особа все-таки обирає мету, яка відповідає її сутності, у нашому випадку – з аутсайдерським присмаком або й цілком аутсайдерського характеру. Проте на початку цього періоду в будь-якому разі має місце конфлікт і боротьба мотивів, непевність, вагання, більшою або меншою мірою характерні для кожного індивіда.

Д. М. Узнадзе підставу, чи доцільність, вольової дії характеризує як мотив, інтерпретуючи його як “причину волі”, вибір найкращої лінії поведінки, міркування, що спонукає до певного акту, усвідомлення потреби, заради якої певний тип поведінки було визнано доцільним. Із цього погляду весь зміст мотивації можна охарактеризувати як віднаходження лінії поведінки, яка відповідає, за словами дослідника, основному, закріпленому в житті настановленню особистості; коли вона переживає його як правильне, як таке, що має притягальну силу [6]. Тут можна стверджувати, що настановлення аутсайдерського типу розцінюється як правильне – можливо, не як правильне взагалі, а як правильне насамперед для себе. Тому можна припустити правильність досить важливого принципу: людина, яка вважає себе аутсайдером, має для того певні підстави і робить це осмислено. І, що найважливіше, цьому, мабуть, можна вірити. Схема здійснення мотивованої вольової дії, за Узнадзе, тоді є такою: *визначення доцільної поведінки, що впливає із самого мислення > процес мотивації (боротьба мотивів, вибір) > акт прийняття рішення*. Із цього погляду в людини може бути стільки мотивів, скільки існує цілей, і стільки ж ліній поведінки, скільки мотивів [там само, с. 146].

Варто зауважити, що в цьому питанні можлива деяка узагальнена позиція, яка може виражатися, скажімо, думкою Г. Олппорта: неодмінним компонентом мотиваційної системи слід вважати узгодженість мотивів у часі, наявність різних видів мотивів, виявленість динамічної сили в когнітивних процесах (планування життя чи його до корінної переміни), існування унікальних мотивів та їх самовизнання (див. [7, с. 285 – 286]).

Коли ж усе-таки мета здається повністю визначеною, приймається рішення про дії, спрямовані на її досягнення. Найбільше значення – і не лише для вибору мети, а й для всієї мотиваційної системи – має вибір цінностей, передусім засадничих, первинних, на яких можуть базуватися інші психологічні характеристики [8, с. 140–182]. Одні цінності мають властивість обумовлюватися іншими, зокрема, вторинні і третинні повинні спиратися на первинні. Таким чином у кожної людини формується певна система пріоритетів, що впливає на формування інших пріоритетів, не таких значущих, і т. д. Ідентично вибудовується ієрархія духовних цінностей, яка може зумовлювати матеріальні. З перебігом часу утворюється певна структура, здатна збагачуватися моральними цінностями [9, с. 45–80], яка має динамічний характер і розвивається протягом життя. Отже, система цінностей людини еволюціонує разом з розвитком її особистості

[10, с. 60–90]. Така система як один із найважливіших компонентів особистості займає межове положення між сферою мотивованих потреб і системою особистісних смислів, а тому може виконувати подвійну функцію [11]. Розвиток системи, як підтверджено в численних дослідженнях, відбувається не хаотично, а обов'язково відповідно до “вектора спрямованості”, що виявляється у своєрідному дуалізмі емоційного, часто неусвідомленого, ставлення до цінностей і свідомого ставлення до засвоєних норм та соціальних цінностей [12].

Слід лише додати, що напрямок розвитку особистості визначається цінностями, що приймаються в певний момент часу і визначаються мотивацією, яка актуально діє і домінує [там само]. Звернімося до досить відомої класифікації за типом домінування цінностей Е. Шпрангера, у якій виділено п'ять основних орієнтаційних моделей, а саме: теоретичну, економічну, естетичну, соціальну, політичну та релігійну [13]. Зрозуміло, що загальна спрямованість типу обумовлює “забарвлення” поля, на якому відбувається перебіг ціннісно-мотиваційних процесів досліджуваної особистості. Утім, це забарвлення не може бути однотонним через наявність великої кількості змішаних типів, що говорить про певну вузькість самої класифікації.

Аналогічного погляду дотримувався і Г. Оллпорт, який вважав, що ціннісні системи індивідів визначають типи особистості. Саме вони можуть бути розцінені як глибинні та складні особистісні параметри, або диспозиції, які й можуть слугувати одним з основних критеріїв співвіднесення людини з конкретним типом класифікації, що базується на ціннісному підході [14]. Тут доречно згадати про природжені базові потреби людини, які мають універсальний характер і виявляються в таких потребах, як компетентність, автономність та значущі стосунки. Брак цих потреб обов'язково призводить до суттєвих змін у ціннісній системі, втрати позиції, песимізму та аутсайдерства [15].

Аналогічний підхід проглядається і в теорії самодетермінації Е. Дічі та Р. Райана. Визначальним її принципом є твердження про те, що в людини спостерігається природжений потяг до свободи та самостійності як основних цінностей людського життя. Згідно з цією позицією свобода і є наслідком самодетермінації як можливості робити відповідальний вибір, бути самостійним, самовиражатися і творити. Основними ознаками високого рівня самодетермінації прийнято вважати усвідомлення самого себе як синкретичної можливості побачити своє місце у світі та почуття можливості вибору [16]. Саме така синкретична потенція може бути значною мірою викривленою і неточною – коли людина в навколишньому світі відчувається повним аутсайдером. Проте справжнім надбанням цієї теорії, яка висвітлює глибинні мотиви поведінки людини, на наш погляд, є поділ мотиваційної системи на внутрішню і зовнішню. До *внутрішньої* можна віднести діяльність, що обумовлюється цікавістю, умінням, пошуком та задоволенням від виконаного. Досить важливими для людського життя

прагненнями є намагання започаткувати значущі стосунки, потяг до особистісного зростання, палке бажання бути корисним для суспільства. До *зовнішньої* системи належать винагороди, покарання, оплата праці, іншого роду заохочення, сукупність яких можна назвати позитивними або негативними підкріпленнями. Сюди ж можна віднести потяг до багатства, слави, престижу [17]. Можливість самовизначального розвитку забезпечують такі чинники, як автономність, компетентність та наявність значущих стосунків [18–20]. Невиявленість останніх можна розглядати як істотний брак особистісних смислоутворень, підконтрольність, втрату компетентності чи значущих стосунків. У такому разі внутрішня мотивація, яку майже завжди розцінюють як вияв глибинної сутності особистості, здатна переходити в зовнішню і базуватися на системі соціальних підкріплень. Втрата внутрішньої мотивації, на нашу думку, може обернутися втратою “самості”, “самоактуалізації”, зупинкою процесу “індивідуації” і навіть набуттям параметрів власне аутсайдерської свідомості. Якщо внутрішню мотивацію позначити як (ВМ), зовнішню позитивну мотивацію – як (ЗПМ), зовнішню негативну мотивацію – як (ЗНМ), то оптимальним виявиться мотиваційний комплекс (ВМ) > (ЗПМ) > (ЗНМ) та (ВМ) = (ЗПМ) > (ЗНМ) [12, с. 153].

Доведено, що підтримка оточення сприяє розвитку як автономності, так і самодетермінації та розвитку особистості в цілому. Підтверджено також, що найбільше значення має реалізація особистості в таких сферах діяльності як навчання, робота, спорт, збереження здоров'я [16].

Істотне значення в цьому розумінні має так званий локус каузальності: внутрішній – як орієнтація на внутрішню мотивацію чи спонукання, зовнішній – на зовнішню, та індіферентний – як несформованість будь-якої орієнтації [20, р. 227–268.]. Логічно припустити, що саме два останніх локуси за своєю природою здатні створювати благодатне підґрунтя для зростання чи підкріплення (або й закріплення) аутсайдерських поглядів. Таким чином у людини формується досить стійка схильність до певного виду “каузальної орієнтації”. Її можна розглядати як особистісну рису. Виділяють три локуси: 1) *автономний*, який спонукає особу до вибору в зовнішньому світі таких речей чи можливостей, які могли б бути співвіднесені зі сферою внутрішньої мотивації або навіть підсилювали її. Зрозуміло, що такий вибір пов'язаний з виявом особистісної ініціативи, а відтак взяттям на себе відповідальності за своє життя; 2) *підконтрольний*, що визначається величиною спрямування на ті аспекти зовнішнього світу, які є доцільними чи привабливими для певної особи; 3) *безособовий*, що базується на уявленні про неможливість передбачити результат дії чи вчинку, на впевненості про неможливість контролювати зовнішній світ, вірі у фатум, непередбачуваність долі, вирішальну роль випадку [20]. Усі три локуси можуть бути притаманними аутсайдерській свідомості.

Досить продуктивним з погляду діагностики внутрішньої мотивації та аутсайдерства видається уявлення, засноване на твердженні, що особа

високого рівня внутрішньої мотивації відчуватиме час здебільшого як швидкоплинний, тоді як перцептивне спотворення приводить людину пасивну, зовнішньомотивовану до сприйняття останнього звичайно як уповільненого [22].

Проблематика вивчення причинності змін мотиваційної системи людини потребує подальшого вивчення. Особливе значення, на нашу думку, мав би опис її в людей з різними вольовими характеристиками.

Висновки:

1. Один із найточніших параметрів, який відображає соціально-психологічне становище людини, може бути виражений продовжуваним рядом “активність – пасивність”. Цей континуум відображає міру напруження, яка має місце в житті доволі різних людей, і дає змогу типологізувати їх – від найактивніших членів соціуму, які беруть участь у соціальних процесах, і до осіб аутсайдерського складу.

2. Накопичення негативної ментальної інформації призводить до розвитку свідомості аутсайдерського типу і змінює мотиваційну систему в бік її пригнічення, редукції та опасивнення. Наслідком дії цього чинника можуть бути зміни цілепокладання, поглядів на потреби чи нужди свого життя. У результаті людина може набувати рис аутсайдерського спрямування.

3. Активність та міра напруження особистості залежать не лише від вольових чинників та мотиваційної системи особистості, а й від соціально-психологічних умов, у яких ці параметри можуть започаткувати або спровокувати активну дію. Особливе значення в такому разі мають: 1) захищеність людини від особливо болісних або травматичних привацій та депривацій не лише в дитячому віці, а й протягом усього життя; 2) недопущення фрустрації її базових потреб, хронічного їх незадоволення, інакше людина не може вважатися такою, що повною мірою відповідає нормі.

4. Велике значення для мотиваційної системи має кількість мотивів, їхня спрямованість та вибір цінностей, передусім базальних, первинних, на яких можуть базуватися інші психологічні характеристики, що зумовлюють розвиток аутсайдерської психології.

5. Аутсайдеру притаманне особливе відчуття плину часу як уповільненого та гнітючого.

Література

1. Фромм Е. Мати чи бути? : пер. з англ. / Еріх Фромм. – К. : Укр. письменник, 2010. – 222 с.
2. Маслоу А. Мотивация и личность пер. с англ. / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 352 с.
3. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг; пер. с нем. А. М. Боковой. – 2-е изд. – М. : Флинта, Прогресс, 2006. – 336 с.
4. Анцибор А. І. Проблематика набуття аутсайдерства: психодинамічні системи негативного досвіду / А. І. Анцибор // Проблеми політичної психології та її

- роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип.13. – С. 119 – 129.
5. *Леонтьев А. Н.* Тезисы о воле / А. Н. Леонтьев // Вестник Московского Университета. Серия 14. Психология. – 1993. – № 2. – С. 3 – 14.
 6. *Узнадзе Д. Н.* Общая психология / Д. Н. Узнадзе; пер. с груз. Е. Ш. Чомахидзе ; под ред. И. В. Имедадзе – М. : Смысл; СПб. : Питер, 2004. – 413 с.
 7. *Хьел Н.* Теории личности: основные положения, исследования и применение / Н. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
 8. *Ананьев Б. Г.* Избранные психологические труды: в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т.1. – 232 с.
 9. *Божович Л. И.* Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 212 с.
 10. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
 11. *Вартанова И. И.* Структура ценностей в системе мотивации старших подростков и юношей / И. И. Вартанова // Мир психологии. – 2008. – №3 (55). – С. 131–142.
 12. *Климчук В. А.* Методики исследования внутренней мотивации / В. А. Климчук // Вопросы психологии. – 2012. – №3. – С. 150–157.
 13. *Шпрангер Э.* Основные идеальные типы индивидуальности / Э. Шпрангер // Психология личности: Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 55–59.
 14. *Allport G. Q.* Study of values./ G. Q. Allport, P. E. Vernon, G. Lindzey. – Boston : Houghton Mifflin, 1960. – 132 p.
 15. *Kasser T.* Motivation, dependability, and employee-supervisor discrepancies in psychiatric vocational rehabilitation settings / T. Kasser, J. Davey, R. M. Ryan // Rehabilitation Psychology. – 1992. – Vol. 37. – P. 175 – 187.
 16. *Sheldon K. M.* Creativity and self-determination in personality / K. M. Sheldon // Creativity Research Journal. – 1995. – Vol. 8. – P. 1644 – 1651.
 17. *Kasser T.* Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals / T. Kasser, R. M. Ryan // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1996. – Vol. 22. – P. 280 – 287.
 18. *Чирков В. И.* Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 116 – 132.
 19. *Deci E. I.* The “What” and “Why” of goal pursuits: human needs and the self-determination of behavior / E. I. Deci, R. M. Ryan // Psychological Inquiry. – 2000. – Vol. 11, №4. – P. 227 – 268.
 20. *Deci E. I.* The general causality orientations scale: Self-determination in personality / E. I. Deci, R. M. Ryan // Journal Research in personality. – 1985. – Vol. 19. – P. 109 – 134.
 21. *Motivational predictors of weight-loss maintenance / Williams G. C., Grow V. M., Freedman Z. R., Ryan R. M., Deci E. L. // Journal Personality and Social Psychology. – 1996. – Vol.70. – P. 115 – 126.*
 22. *Бугрименко А. Г.* Внутренняя и внешняя учебная мотивация у студентов педагогического вуза / А. Г. Бугрименко // Психологическая наука и образование. – 2006. – №4. – С. 51 – 60.

Reference

1. Fromm, E. (2010). *Maty chy buty?* [To have or to be?]. Translation from English. Kyiv: Ukr. Pysmennyk (ukr).
2. Maslou, A. (2009). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality], 3rd ed., translation from English. – St. Petersburg: Piter (rus).
3. Jung, K. G. (2006). *Problemy dushy nashego vremeni* [Problems of soul of our time]. Translation from German A. M. Bokovikova, 2nd ed. Moscow: Flinta, Progress (rus).
4. Ancybor A. I. (2012). Problematyka nabuttia autsajderstva: psykhdynamichni systemy negatyvnoho dosvidu [Problems related to acquiring outsider status : psychodynamic systems of negative experience]. *Problemy politychnoi psykholohii ta ii rol u stanovlenni gromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 13, 119–129 (ukr).
5. Leontyev, A. N. (1993). Tezisy o vole [Theses about will]. *Vestnik Moskovskogo Universiteta Seriya 14. Psikhologiya*. [Bulletin of the Moscow University. Series 14. Psychologiya], 2, 3–14 (rus).
6. Uznadze, D. N. (2004). *Obshchaya psikhologiya* [General psychology]. Translation from Georgian E. Sh. Chomahidze; Y. V. Imedadze (ed.). Moscow: Smysl; St. Petersburg: Piter (rus).
7. Hyel, N. and Zigler, D. (1997). *Teorii lichnosti: osnovnye polozheniya, issledovaniya i primeneniye* [Theories of the personality: basic provisions, research and application]. St. Petersburg: Piter (rus).
8. Ananyev, B. G. (1980). *Yzbrannye psikhologicheskiye trudy: v 2 t.* [Selected psychological works : in 2 Volumes]. Vol. 1. Moscow: Pedagogika (rus).
9. Bozhovich, L. I. (1995). *Yzbrannye psikhologicheskiye trudy. Problemy formirovaniya lichnosti* [Selected psychological works. Problems of formation of the personality]. Moscow: Mezhdunar. ped. akad. (rus).
10. Vasiluk, F. E. (1984). *Psikhologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy)* [Experience psychology (analysis of overcoming of critical situations)]. Moscow: MGU Pobl (rus).
11. Vartanova, I. I. (2008). Struktura tsemnosti v systeme motivatsii starshykh podrostkovi yunoshey [Structure of values in the system of motivation of senior teenagers and young men]. *Mir psikhologii* [Psychology world], 3 (55), 131 – 142 (rus).
12. Klimchuk, V. A. (2012). Metodiki issledovaniya vnutrenney motivatsii [Techniques of research of internal motivation]. *Voprosy psikhologii* [Psychology questions], 3, 150 – 157(rus).
13. Shpranger, E. (1982). Osnovnye idealnie tipy individualnosti [Main ideal types of identity]. *Psikhologiya lichnosti: Teksty* [Psychology of personality: texts] Uu. B. Gippenreiter, A. A. Puzrey (eds.). (pp. 55 – 59.) Moscow: MGU Pabl. (rus).
14. Allport, G. Q., Vernon, P. E. and Lindzey, G. (1960). *Study of values*. Boston: Houghton Mifflin.
15. Kasser, T., Davey, J. and Ryan, R. M. (1992). Motivation, dependability, and employee-supervisor discrepancies in psychiatric vocational rehabilitation settings. *Rehabilitation Psychology*, 37, 175–187.
16. Sheldon, K. M. (1995). Creativity and self-determination in personality. *Creativity Research Jomal*, 8, 1644–1651.

17. Kasser T. and Ryan, R. M. (1996) Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 280–287.
18. Chirkov, V. Y. (1996). Samodeterminatsiya i vnutrenniaya motivatsiya povedeniya cheloveka [Self-determination and internal motivation of behavior of the person]. *Voprosy psikhologii* [Psychology questions], 3, 116–132 (rus).
19. Deci, E. I. and Ryan, R. M. (2000). The “What” and “Why” of goal pursuits: human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, Vol. 11, no 4, 227–268.
20. Deci, E. I. and Ryan, R. M. (1985). The general causality orientations scale: Self-determination in personality. *Journal Research in personality*, 19, 109–134.
21. Williams, G. C., Grow, V. M., Freedman, Z. R., Ryan R. M. and Deci E. L. (1996) Motivational predictors of weight-loss maintenance. *Journal Personality and Social Psychology*, 70, 115–126.
22. Bugrimenko, A. G. (2006). Vnutrenniaya vneshniaya uchebniaya motivatsiya u studentov pedagogicheskogo vuza [Internal and external educational motivation at students of pedagogical higher education institution]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovanie* [Psychological science and education], 51–60 (rus).

Анцибор А. И. Аутсайдерская психология как следствие ментальных отклонений в сфере мотивационно-волевой регуляции сознания

В статье рассмотрена социально-психологическая проблематика, связанная с состоянием человека, которое может быть выражено посредством континуального ряда “активность – пассивность”. Освещена роль таких поведенческих факторов, как напряжение и усилия жизненных целей; определены социально-психологические условия, при которых поведенческие факторы могут беспрепятственно усиливаться или ослабляться. Отражена связь мотивационной системы с ценностными ориентациями человека и процессом целеполагания. Рассмотрены вопросы функционирования внутренней и внешней мотивационных систем. Определены причины начала деструктивных изменений сознания как результата накопления негативной ментальной информации, обуславливающей развитие аутсайдерского характера и изменений мотивационной системы в сторону ее угнетения, редукции и возрастания уровня пассивности. Сделан вывод, что аутсайдеру присуще особенное ощущение хода времени как замедленного и гнетущего.

Ключевые слова: мотивационная система, внутренняя и внешняя мотивация, активность, напряжение, усилия.

Antsybor A. I. Outsider psychology as a result of mental disorders in the area of motivational and volitional regulation of consciousness

The article discusses the social and psychological problems related to the psychological state of a person that can be reflected on the "activity-passivity" continuum. The role of behavioral factors such as stress and efforts is discussed. The conditions under which these factors can grow or decline are defined. Connection of the motivational system, person's value orientations and goal-setting process is discussed. The problems of intrinsic and extrinsic motivational systems are described. The reasons for the beginning of the destructive changes of consciousness as a result of the accumulation of negative mental information that is conducive to development of outsider character

and changes in the nature of motivational system in the direction of its oppression, reduction and increasing of the level of passivity are shown.

Key words: motivational system, intrinsic and extrinsic motivation, activity, stress, efforts.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЯВИЩ КОНКУРЕНЦІЇ ТА СПІВПРАЦІ В ГРУПІ

Г. В. Циганенко, м. Київ

Співпрацю і конкуренцію розглянуто як найбільш поширені форми людської поведінки в групі і поза нею. Здавалось би, співпраця може бути проблемою, оскільки індивідуальні інтереси і зусилля членів групи не завжди збігаються, і це часто-густо призводить до її уникання. Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень показав, що затрати на організацію співпраці можуть усе ж таки бути істотно зменшені або й подолані, якщо конкуренція проявлятиметься не всередині групи, а на вищому рівні організаційної ієрархії, між групами. Саме ця конкуренція може стати ефективним інструментом вирішення соціальної дилеми і помітно підвищити рівень співпраці всередині групи, а відтак привести до зростання загальної продуктивності групової взаємодії. Зроблено припущення, що міжгрупова конкуренція вивільняє моральні емоції гніву і провини, сприяючи таким чином упорядкуванню внутрішньогрупових норм; виділено відмінності між поняттями конкуренції і суперництва.

Ключові слова: агресія, співробітництво, конкуренція, співпраця, ефективність, суперництво.

Проблема. Розгляд теоретичних підходів до аналізу явищ конкуренції і співпраці як психологічних феноменів, котрі завжди супроводжують групову взаємодію, цінний тим, що більшість досліджень категорії конкуренції стосуються дисциплін економіки та психології реклами і маркетингу, соціології та політології. Разом з тим соціально-психологічний, практично значущий, аспект цих явищ, потребує посилення наукової і прикладної зацікавленості, а то й реабілітації їх як феноменів соціальності.

Конкуренція завжди була і є однією з найбільш поширених форм організації міжособових і соціальних стосунків. Навіть важко уявити собі сферу, в якій би її не було. Вона всюдишуча. Її підвладні діти; жінки конкурують між собою не менше, ніж чоловіки. Конкуренція може як усвідомлюватися, так і не усвідомлюватися її суб'єктами.

Отже, конкуренція і суперництво виявляються не лише у сфері маркетингу і ринкових відносин чи в спорті¹, а й у сімейних і дружніх

¹ У цих сферах конкуренцію визначають як явище стосунків між суперниками за отримання доступу до переможного місця.

стосунках, де, здавалось би, в ній мало потреби¹. Ми конкуруємо не лише на роботі, в реальному житті, а й у віртуальних мережах за “лайки” у Facebook або за кількість “друзів” в “Однокласниках” і “Вконтакте”. Конкуренція, за якою спостерігає весь світ, між Гарвардським університетом і Масачусетським технологічним інститутом, Samsung і Apple, Yandex, Coke і Pepsi, Microsoft, Google і Apple може бути на користь споживачеві. Проте часто суперництво поглиблюється так драматично, що призводить зрештою до ненормальної, неоптимальної та шокуюче-брутальної конкуренції з використанням маніпулятивних технологій. І добре, якщо суперники не будуть особисто зустрічатися або переманювати на свій бік “обличчя бренду” (як свого часу брати Дасслери – власники “Adidas” і “Puma”), адже іноді це може призводити і до фізичного знищення протилежної сторони. Конкуренція як рухає, так і руйнує життя багатьох людей.

Мета статті: аналіз теоретичних підходів та даних емпіричних розвідок щодо явищ конкуренції та співпраці як психологічних феноменів, які супроводжують міжособову і групову взаємодію.

На еволюцію людини як соціобіологічної істоти, крім природного добору, який описав Ч. Дарвін у праці “Походження людини і статевої добір” [1], впливало і впливає таке явище, як суперництво, чи то конкуренція. Згідно з теорією внутрішньовидової конкуренції Жд. Міллера [2], природний добір, а також інші характеристики, такі як мова або ж комунікація, що давали змогу налагодити стосунки, разом з рівнем розвитку інтелекту ставали статевою перевагою при виборі партнера і мали адаптивний ефект для виживання. Ці характеристики спрацьовували як “механізм на вибування”, оскільки переваги в такій конкуренції мали ті, хто зміг краще пристосуватися [3].

Зрештою, еволюція не вичерпується біологічною зумовленістю – вона має ще й соціальну сторону, соціальність, тісно пов’язану з ідеями як конкуренції, так і співробітництва [4]. І якщо у рослин способом соціальної взаємодії є пригнічення одного виду іншим і симбіоз, тваринного – поглинання або витіснення з ареалу, то для людини, беручи до уваги її пов’язаність із продуктами культури, – це взаємодія через вплив-підпорядкування [5; 6] або структурування соціальних відносин через взаємодопомогу [7; 8] та об’єднання [9]. Проте навіть у тваринному світі поряд із суперництвом може виявлятися і співробітництво. Так, ще під час своїх сибірських мандрівок П. О. Кропоткін звернув увагу на те, що серед тварин часом можна спостерігати взаємодію, вияви симпатії та взаємопідтримки в складних ситуаціях. Саме цей феномен, зазначав дослідник, часом є важливішим для збереження виду, ніж боротьба, яка призводить до зменшення ареалу виду і навіть його зникнення [7]. Як

¹ За винятком хіба що конфліктних ситуацій.

приклад у праці “Взаємодопомога як фактор еволюції” учений наводить явище льодоходу на Амурі, коли косулі допомагали одна одній переправлятися на протилежний бік річки. У своїх розвідках ефекту співробітництва Кропоткін спирався на праці Дарвіна, в яких часто знаходив підтвердження своєї теорії.

Дослідження конкуренції як психологічного явища ускладнюється тим, що воно не є однозначним і тому не має чітко окреслених меж. Так, наприклад, конкуренцію багато хто пов’язує з боротьбою за першість, натомість С. М. Смельянов і С. Є. Поваріцина визначають конкуренцію (*від лат. concipere – стикатися, суперничати*) як таку форму організації міжособових стосунків і соціальних відносин, за якої індивідуальні чи групові цілі та інтереси досягаються через *протидію* іншим індивідам чи групам, які хочуть досягти того ж самого (мають схожі актуальні інтереси та цілі) [10]. Проте конкуренція передбачає не лише боротьбу, у ній обов’язково *допускається контакт, певна взаємодія – навіть кооперація та співробітництво*, оскільки вона передбачає, а то й вимагає, на думку згаданих вище авторів, встановлення правил і застосування санкцій у разі їх недотримання. Тож конкуренція – це такі відносини між групами (або стосунки всередині групи), які більш-менш схожі на чесні і доброзичливо змагальні, без усвідомленого, умисного наміру завдати шкоди конкурентові. Натомість існують й інші форми суперництва, коли “всі засоби виправдані”. Таке суперництво супроводжується крайніми виявами агресії, обманом і деструктивністю або ж переходить в неї.

До речі, розуміння поняття “конкуренція в міжособовій, груповій та міжгруповій взаємодії” в чомусь перегукується з тим, як здебільшого сприймають поняття агресивності, на що звернув увагу ще Е. Фромм, досліджуючи природу різних видів агресії¹ (див. “Анатомія людської деструктивності” [11]). Нерідко під поняттям “агресія” розуміють дії, спрямовані на захист і відстоювання життєво важливих інтересів людини від загрози або на руйнування чи завдання фізичної чи психологічної шкоди іншим. Варто, утім, пам’ятати, що йдеться про різні види явища, і тому спроба виявити причину агресії ставить дослідника-практика в безнадійну, з теоретичного погляду, позицію. Головне, він повинен розрізняти, з одного боку, адаптивний біологічний імпульс, який розвинувся в ході еволюції задля виживання індивіда і виду, і, з другого боку, злякисну (таку як насилля) потребу в садизмі і жорстокості, не пов’язану зі збереженням життя.

Конкуренцію часто розглядають під кутом зору іншого поняття – *суперництва*, проте вони теж не є синонімічними. Про суперництво як сутність людської природи говорив свого часу З. Фрейд, який розглядав його в контексті едипового комплексу, і якщо на сторожі та для упоко-

¹ Приклад цей ми використовуємо ще й тому, що агресію часто пов’язують з поняттями, що межують з конкуренцією.

рення першого мають стояти соціальні почуття, то для едипового комплексу – релігія і моральність [12].

Видатний шотландський економіст А. Сміт пов'язував конкуренцію із загостренням суперництва (*rivalry, rivalite, Wettbewerb*) [13, с. 175], на що американський дослідник Дж. Стіглер зауважив, що поняття “конкуренція” увійшло в економічну теорію з побутової мови, де воно протягом тривалого часу означало суперництво двох і більше осіб. Розвиваючи свою думку, він надає конкуренції психологічного звучання, визначаючи її як “процес реагування на нову силу і спосіб досягнення нової рівноваги” [14, с. 300]. На підтвердження цього припущення згадаймо про мобілізацію сил та намагань, що підтверджує енергетичний потенціал досліджуваного явища.

У дисциплінах економічного профілю добре простежується динаміка увиразнення поняття і набуття ним свого сучасного значення. Чисту конкуренцію пов'язують з одним із її різновидів, який В. М. Гальперін назвав “досконалою конкуренцією” – на відміну від недосконалої, яку він пов'язував із суперництвом [15]. Досконала конкуренція передбачає відносну рівноправність сторін, присутніх на ринку; у такій конкуренції є межі дозволеного (культурного) і недозволеного, які визначають закони співжиття. Натомість “недосконалою” називають таку конкуренцію, коли суб'єкти суперництва вдаються до реальних відвертих дій, придушуючи активність інших задля досягнення своїх приватних цілей чи інтересів, використовуючи доступ до ресурсів на користь лише своєї групи. Ця “недосконала” конкуренція, або монополія, і є суперництвом. Ситуація суперництва супроводжує “недосконалу” конкуренцію ще й у тому, що один учасник прагне перемогти, перевершити іншого в чомусь і зацікавлений, аби правила і закони діяли лише на його користь. Суперництво синонімічно пов'язане зі змаганням, конкурсом, пошукуванням; учасник конфлікту орієнтується при цьому лише на свої інтереси, нав'язуючи іншим свої рішення [16, с. 410].

У публіцистичних матеріалах з цієї тематики трапляється також поділ конкуренції на “здорову” і “невротичну”. Про “здорову”, “нормальну” конкуренцію Марта Фулоп, спеціаліст із психології суперництва та громадянського суспільства, пропонує говорити тоді, коли йдеться про взаємодію учасників групи, які націлені на самовдосконалення і саморозвиток, мають настановлення чесності щодо суперників, здатні до творчості та співпраці з ними, вміють належним чином сприймати і перемоги, і поразки, розуміючи межі заздрості, зловтіхи, почуття провини й апатії [17]. За такого суперництва людина може задовольнятися порівняльним успіхом. Метою “невротичного” суперництва стає досягнення повної переваги над іншими людьми. При цьому руйнівний аспект переважає над творчим, у результаті чого виявляється, що для невротика важливіше бачити інших переможеними, ніж досягти успіху самому.

К. Горні присвятила “невротичному” суперництву розділ своєї монографії “Невротична особистість нашого часу”. Дослідниця показала, що прагнення завдати поразки іншим або розладнати їхні зусилля часто спостерігається в пацієнтів, у яких переважає саме “невротичне” суперництво. Пацієнт немовби утікає від одужання, оскільки це означало б визнання успіху аналітика: “Він буде робити все можливе, щоб звести нанівець зусилля аналітика, навіть якщо – явно шкодить його власним цілям. Він не тільки буде намагатися ввести в оману аналітика або приховати важливу інформацію, але й постарається якомога довше залишатися в тому ж самому стані або демонструвати різке погіршення” [18, с. 114]. Дилема конкуренції невротика, зазначає Горні, виявляється у двох протилежних тенденціях – бажанні агресивно домінувати над усіма і безмірному бажанні, щоб його всі любили. Ця обмеженість призводить до того, що невротик відмовляється від конкуренції взагалі, навіть більше – він відчуває “відразу до конкуренції” [там само, с. 160], неусвідомлений страх якої штовхає його на вибудовування системи захистів. Конкуренція характеризує модель стосунків, яка є передбачуваною і відповідно до якої “партнер розглядається не як потенційна загроза, а як зовнішній стимул, що підвищує ефективність діяльності” [там само, с. 165]. Досліджуючи феномен суперництва, Горні дійшла висновку, що в суспільствах, де переважають індивідуалістичні настановлення, суперництво позначається часто не кращим чином на стосунках між людьми в різних сферах їхньої життєдіяльності. Авторку підтримав і А. Маслоу, який дещо скептично відгукувався про конкуренцію. Він зауважив, що конкуренція цікавить дослідника значно більше, ніж співробітництво, альтруїзм чи безкорисливість. Натомість настановлення, що всі вчинки визначаються егоїстичними устремліннями, на його думку, хибне, бо можна навести багато прикладів, коли люди поводяться всупереч власним інтересам [19].

Ідеї П. О. Кропоткіна знайшли свій розвиток у низці сучасних емпіричних праць [20–23]. Так, фінські дослідники Мікаель Пууртінен і Таріо Маттес обстоюють думку, що з погляду економічного та еволюційного вчення співробітництво є загадковим явищем. Особи, що кооперуються між собою в групі, можуть зазнавати часом збитків – на відміну від тих, хто цього не робить. Ефектом такої взаємодії є відмінності в самопочутті членів груп, де є кооперація і де її немає (у перших воно значно краще) [24, р. 355]. Дослідники експериментально довели, що більш ефективною є конкуренція між групами, ніж усередині групи. У цьому висновку вони спиралися на власні спостереження та емпіричні дослідження колег [23], які підтвердили, що міжгрупова конкуренція сприяє внутрішньогруповій співпраці. Тому група може досягнути кращих результатів та ефективніше працювати, якщо застосовується модель кооперації в групі. Пууртінен і Маттес наголошують, що на прийняття рішення людиною або групою людей конкурувати чи співробітничати один з одним впливають не лише раціональні розра-

хунки матеріальних виграшів, а й емоції [24]. Моральні емоції спираються на норми соціально схвалюваної поведінки. Дія цих норм співжиття (соціального контролю) виявляється в тому, що їх порушення викликає почуття гніву (коли інші порушують норми) і провини (тоді, коли сам їх порушуєш). Р. Тріверса і Д. Фесслер стверджують, що основною функцією гніву і провини є захист стосунків співробітництва [25; 26]. У природних умовах моральний обман викликає гнів та агресію, які виступають стримувальним фактором, роблячи обман менш вигідним. Почуття провини так само робить обман менш вигідним, діючи через почуття внутрішнього дискомфорту, а також мотивуючи репаративну поведінку для відновлення відносин співпраці. Досить показовим є те, що моральні норми та емоції в групах співробітництва діють як регулятори внутрішньогрупової взаємодії; утім, зрідка вони застосовуються і до членів інших груп [27; 28]. Базові групові характеристики, такі як гармонія і дружнє ставлення членів один до одного, руйнуються, якщо учасників ставлять у позицію змагання між собою. Змагання формує в його учасників досить сильне почуття особистісної незахищеності [29].

Висновки. У результаті аналізу теоретичних підходів до розуміння явища конкуренції виявлено тенденцію до його ототожнення з явищем суперництва. Суть понятійної відмінності закладалася, безперечно, еволюцією, самим розвитком знань – від теорій, що визнавали біологічну зумовленість конкуренції для виживання та удосконалення природи виду, до ідей соціальності, в яких конкуренція передбачає співробітництво в групі і є його невід'ємною частиною. Завдяки емпіричним дослідженням феномена конкуренції виявлено, що в групах, де локус конкурування зміщується на вищі ієрархічні щаблі (міжгруповий рівень), її члени почувуються більш захищеними.

Розвиваючи практичну частину дослідження цього явища, було б важливо виявити психологічну природу суперництва всередині групи та механізми, які його забезпечують і разом з тим послаблюють конкуренцію на міжгруповому рівні. Безсумнівно зацікавленість викликає явище конкуренції між особами і групами з різними ідентичностями. Саме цей феномен міг би стати предметом наших подальших досліджень.

Література

1. *Дарвін Ч.* О происхождении видов путем естественного отбора или сохранении благоприятствуемых пород в борьбе за жизнь / Чарльз Дарвин // Сочинения. – М. : Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 3. – 420 с.
2. *Miller G. F.* How mate choice shaped human nature: A review of sexual selection and human evolution / G. F. Miller; Ed. C. Crawford & D. Krebs // Handbook of evolutionary psychology: Ideas, issues, and applications – Lawrence Erlbaum, 1998 – P. 87–129.
3. *Палмер Д.* Эволюционная психология. Секреты поведения Homo Sapiens / Д. Палмер, Л. Палмер. – 2-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 382 с.

4. Домбровская И. С. К проблеме конкуренции в психологии / И. С. Домбровская // Прикладная психология как ресурс социально-экономического развития России в условиях преодоления глобального кризиса : материалы 2-й межрегион. науч.-практ. конф., Москва, 11–13 ноября 2010 г. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2010. – Кн. 1. – С. 58–60.
5. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
6. Поршнев Б. Ф. Антропогенетические аспекты физиологии высшей нервной деятельности и психологии / Б. Ф. Поршнев // Вопросы психологии. – 1968. – № 5. – С. 17–31.
7. Кропоткин П. А. Взаимопомощь как фактор эволюции [Электронный ресурс] / П. А. Кропоткин. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/elib/Kropotkin_Vzaimopom.html
8. Кропоткин П. А. Этика: Избранные труды / П. А. Кропоткин. – М. : Политиздат, 1991. – 496 с.
9. Леонтьев Д. А. Становление саморегуляции как основа психологического развития: эволюционный аспект / Д. А. Леонтьев // Субъект и личность в психологии саморегуляции / под ред. В. И. Моросановой. – М. : ПИ РАО; 2007. – С. 68–84.
10. Емельянов Е. Н. Психология бизнеса / Е. Н. Емельянов, С. Е. Поварицына. – М. : Армада, 1998. – 511 с.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм ; пер. с англ. Э. М. Телятников, Т. В. Панфилова. – Минск : Попурри, 1999. – 624 с.
12. Фрейд З. Я и Оно / Зигмунд Фрейд // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 184–188.
13. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов : в 2 т. Кн. 1 – 3 / Адам Смит. – М. : Наука, 1993. – 570 с.
14. Стиглер Дж. Совершенная конкуренция: исторический ракурс / Дж. Стиглер // Теория фирмы / под. ред. В. М. Гальперина. – СПб. : Эконом. шк., 1995. – С. 299–328 (Вехи экономической мысли; Вып. 2).
15. Гальперин В. М. Микроэкономика : в 2-х т. / В. М. Гальперин, С. М. Игнатьев, В. И. Моргунов ; общ. ред. В. М. Гальперин. – СПб. : Эконом. шк., 1999. – Т. 2. – 498 с.
16. Анцупов А. Я. Конфликтология: Учебник для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 507 с.
17. Фулоп М. Здоровая конкуренция. [Электронный ресурс] / Марта Фулоп. – Режим доступа : http://www.psychologies.ru/observers/marta-fulop/_article/29218/
18. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: самоанализ : пер. с англ. / Карен Хорни – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 480 с.
19. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Г. Маслоу ; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
20. Wilson D. S. A theory of group selection / D. S. Wilson // Proceedings National Academy of Sciences USA. – 1975. – Vol. 72. – № 1. – P. 143–146
21. Aviles L. Solving the freeloader paradox: genetic associations and frequency-dependent selection in the evolution of cooperation among nonrelatives / L. Aviles // Proceedings National Academy of Sciences USA. – 2002. – Vol. 99. – № 14. – P. 268–273.

22. The evolution of altruistic punishment / R. Boyd, H. Gintis, S. Bowles, P. J. Richerson // *Proceedings National Academy of Sciences USA*. – 2003. – Vol. 100. – P. 3531–3535.
23. Cooperation and the scale of competition in humans / S. A. West, A. Gardner, D. M. Shuker, T. Reynolds, M. Burton-Chellow, E. M. Sykes, Guinnee, M. A. & Griffin, A. S. // *Current Biology*. – 2006. – Vol. 16. – P. 1103–1106.
24. *Puurtinen M.* Between-group competition and human cooperation / M. Puurtinen, T. Mappes // *Proceedings of the Royal Society B*. – 2009 (22 January). – Vol. 276, № 1655. – P. 355–360
25. *Trivers R. L.* The evolution of reciprocal altruism / R. L. Trivers // *Quarterly Review of Biology*. – 1971. – Vol. 46. – P. 35–57.
26. *Fessler, D. M. T.* The strategy of affect: emotions in human cooperation / D. M. T. Fessler, K. J. Haley // In *Genetic and cultural evolution of cooperation* / ed. P. Hammerstein. – Cambridge, UK : MIT Press, 2003. – P. 7–36.
27. *Bernhard H.* Parochial altruism in humans / H. Bernhard, U. Fischbacher, E. Fehr // *Nature*. – 2006. – Vol. 442. – P. 912–915.
28. *Cohen T. R.* Group morality and intergroup relations: cross-cultural and experimental evidence / T. R. Cohen, R. M. Montoya, C. A. Insko // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2006. – Vol. 32. – P. 1559 – 1572.
29. *Raven B. H.* Cooperation and competition in means-interdependent triads / Bertram H. Raven, H. Todd Eachus // *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1963 (Oct.). – Vol. 67 (4). – P. 307–316.

Reference

1. Darwin, Ch. (1939). O proishozhdenii vidov putem estestvennogo otbora ili sohraneniі blahopriyatstvuemykh porod v borbe za zhyzn [On the origin of species by means of natural selection or saving favored breeds in struggle for life]. In *Sochineniya* [Works]. Moscow: Publ. of Academy of sciences of the USSR (rus).
2. Miller, G. F (1998). How mate choice shaped human nature: A review of sexual selection and human evolution. In C. Crawford & D. Krebs (Eds.) *Handbook of evolutionary psychology: Ideas, issues, and applications*. (pp. 87-129) Lawrence Erlbaum.
3. Palmer, D. (2003). *Evolutsionnaya psihologiya. Sekretы povedeniya Homo Sapiens* [Psychology of evolution. Secrets of Homo Sapiens behavior]. St. Petersburg: Praym-EVROZNAK; Moscow OLMA-PRESS (rus).
4. Dombrovskaya, I. S. (2010). K probleme konkurentsiі v psihologii. [To the issue of competition in psychology]. *Trudy 2-й mezhrayonalnoy konferentsii prikladnaya psihologiya kak resurs sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Rossii v usloviyah preodoleniya globalnogo krizisa* [Applied psychology as a resource of social and economic development of Russia in terms of overcoming the global crisis: materials of the 2nd Interregional Scientific and Practical Conference, Moscow, November 11-13th, 2010 : 1st Volume]. Moscow, pp. 58 – 60 (rus).
5. Vasiutynskyi, V. O. (2005). *Interaktsiina psikhohohiia vlady*. [Interactive psychology of power]. Kyiv: Publ. Kyiv. University of Slavik studies (ukr).
6. Porshnev, B. F. (1968). Antropogenicheskie aspekty fiziologii vysshey nervnoy deyatel'nosti i psihologii. [Anthropological aspects of the physiology of higher nervous activity and psychology]. *Voprosy psihologii*, [Psychology questions] 5, 17 – 31 (rus).

7. Kropotkin, P. A. Vzaimopomoshh kak faktor evolyutsii [Mutual aid as a factor of evolution], http://iph.ras.ru/elib/Kropotkin_Vzaimopom.html (rus).
8. Kropotkin, P. A. (1991). *Etika: Izbrannye trudy* [Yetik: Selected works]. Moscow: Politizdat (rus).
9. Leontev, D. A. (2007). Stanovlenie samoregulyatsii kak osnova psihologicheskogo razvitiya: evolyutsionnyy aspekt [Formation of self-regulation as basis of psychological development: evolutionary aspect]. In V. I. Morosanova (Eds.) *Subekt i lichnost v psihologii samoregulyatsii*. [Subjects and personality psychology self] (pp. 68 – 84). Moscow: PI RAO (rus).
10. Emelyanov, E. N. and Povarnitsyna, S. E. (1998). *Psihologiya biznesa* [Business psychology]. Moscow: ARMADA (rus).
11. Fromm, E. (1999). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Minsk: O Popurri (rus).
12. Freyd, Z. (1980). Ya i Ono [The Ego and the Id]. In P. Ya. Yalperin and A. N. Zhadan. *Hrestomatiya po istorii psihologii* [Chrestomathy on the History of Psychology] (pp. 184 – 188). Moscow: Publ. of Moscow Ytate University (rus).
13. Smit, A. (1993). *Issledovanie o prirode i prichinah bogatsva narodov*. [Research of the nature and reasons of nations' wealth], in 2 vol., Band 1 – 3. Moscow: Nauka (rus).
14. Stigler, Dzh. Sovershennaya konkurents iya: istoricheskiy rakurs [Ideal competition: historical perspective]. In V. M. Yalperin *Teoriya firmy*. [Theory of the firm] (pp. 299 – 328). St. Petersburg (rus).
15. Galperin, V. M., Ignatev, S. M., Morgunov, V. I. (1999). *Mikroekonomika* [Microeconomics], in 2 vol. St. Petersburg: Economic school (rus).
16. Antsupov, A. Ya. and Shypilov, A. I. *Konfliktologiya*. Uchebnik dlya vusov [Conflictology]. Moscow: YuNITI (rus).
17. Fulop, M. Zdorovaya konkurents iya [Healthy competition], <http://www.psychologies.ru/observers/marta-fulop/article/29218/>
18. Horni, K. (1993). *Nevroticheskaya lichnost nashego vremeni: samoanaliz*. [Neurotic personality of nowadays, self-analysis]. Moscow: Progress-Univers (rus).
19. Maslou, A. G. (1999). Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]. Translated by A. M. Tatlybaeva. St. Petersburg: Evraziya (rus).
20. Wilson, D. S. (1975). A theory of group selection. *Proceedings National Academy of Sciences USA*, 72 (1), 143 – 146.
21. Aviles, L. (2002). Solving the freeloader paradox: genetic associations and frequency-dependent selection in the evolution of cooperation among nonrelatives. *Proceedings National Academy of Sciences USA*, 99 (14) 268 – 273.
22. Boyd, R., Gintis, H., Bowles, S. and Richerson, P. J. (2003). The evolution of altruistic punishment. *Proceedings National Academy of Sciences USA*, 100, 3531 – 3535.
23. West, S. A., Gardner, A., Shuker, D. M., Reynolds, T., Burton-Chellow, M., Sykes, E. M., Guinnee, M. A. and Griffin, A. S. (2006). Cooperation and the scale of competition in humans. *Current Biology*, 16, 1103–1106.
24. Puurtinen M. and Mappes T. (2009). Between-group competition and human cooperation. *Proceedings of the Royal Society*, 276 (1655), 355 – 360.
25. Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46, 35–57.

26. Fessler, D. M. T. & Haley, K. J. (2003). The strategy of affect: emotions in human cooperation. In P. Hammerstein (ed.) *Genetic and cultural evolution of cooperation*. (pp. 7 – 36) Cambridge, UK: MIT Press.
27. Bernhard, H., Fischbacher, U. and Fehr, E. (2006). Parochial altruism in humans. *Nature*, 442, 912–915.
28. Cohen, T. R., Montoya, R. M. and Insko, C. A. (2006). Group morality and inter-group relations: cross-cultural and experimental evidence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 1559 – 1572.
29. Raven, B. H. (1963). Cooperation and competition in means-interdependent triads. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (4), 307 – 316.

Цыганенко Г. В. Теоретические подходы к пониманию явлений конкуренции и сотрудничества в группе

Сотрудничество и конкуренция рассмотрены как наиболее распространенные формы человеческого поведения в группе и вне ее. Казалось бы, сотрудничество может быть проблемой, поскольку индивидуальные выгоды и усилия членов группы не всегда совпадают, и это нередко приводит к уклонению от него. Анализ теоретических и эмпирических исследований показал, что затраты на сотрудничество тем не менее могут быть существенно уменьшены или даже преодолены, если конкуренция будет проявляться не внутри группы, а на более высоком уровне организационной иерархии, между группами. Именно эта конкуренция может быть использована как эффективный инструмент решения социальной дилеммы и заметно повысить уровень сотрудничества внутри группы, а далее привести к росту общей производительности группового взаимодействия. Выдвинуто предположение о том, что межгрупповая конкуренция высвобождает эмоции гнева и вины, способствуя таким образом упорядочению внутригрупповых норм; выделены различия между понятиями и конкуренции и соперничества.

Ключевые слова: агрессия, сотрудничество, конкуренция, сотрудничество как совместная работа, эффективность, соперничество.

Tsyhanenko H. V. Theoretical approaches to understanding of phenomena of competition and cooperation in groups

Cooperation and competition are widespread forms of human behavior, both in and outside the group. Cooperation might seem a problem, as individual benefits and efforts of group members do not always coincide and it leads to disruption of the collaboration. However, the analysis of theoretical and empirical research emphasized that, cooperation costs may be diminished or overcome in case if competition is shown not inside the group, but on a higher level of the organizational hierarchy: between groups. Is it this type of competition, which may solve the social dilemma and increase collaboration inside the group and which leads to general performance of the group social benefit. Moreover, inter-group cooperation relieves moral emotions of anger and guilt, connected with violations of the cooperative norm. The differences between the concepts of competition and rivalry are highlighted.

Key words: aggression, cooperation, competition, collaboration, efficiency, rivalry.

ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНОГО ПРОГРАМУВАННЯ В ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ВІЙНІ: СУЧАСНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

В. В. Зеленін, м. Київ

У процесі порівняльного аналізу різних видів масового психологічного впливу (побутова пропаганда, професійна пропаганда, інформаційна війна, психологічна війна, кібервійна, інформаційно-політична (виборча) кампанія) виокремлено особливості інформаційно-пропагандистської війни та подано її визначення як широкомасштабної боротьби в інформаційному просторі із застосуванням методів, прийомів, способів, каналів і засобів маніпулювання психікою людей для впливу на суспільну свідомість та колективне несвідоме в інтересах досягнення цілей і вирішення завдань суб'єкта впливу шляхом трансформації світогляду мас. Встановлено, що психотехнології нейролінгвістичного програмування (НЛП) як засіб вирішення завдань інформаційно-пропагандистської війни успішно зарекомендували себе майже в усіх вищезазначених різновидах впливу (крім кібервійн). Огляд методологічних принципів та базових методик НЛП у практиці інформаційно-пропагандистської війни України та РФ у січні – травні 2014 р. засвідчив необхідність професійного опанування вітчизняними силовиками НЛП-технологій для їх застосування в інформаційно-пропагандистських операціях для вирішення стратегічних, оперативних і тактичних завдань впливу на цивільне населення і військовиків (своїх і ворога) не тільки в контексті військових спецоперацій, а й у мирний час.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистська війна, нейролінгвістичне програмування, базові пресупозиції, понятійна і доктринація, “брейдова” і доктринація, рефреймінг, технологія “лінія часу”, метамодель.

Доказ істини не є істиною, а є лише сумою доказів.

Майкл Холл

Проблема. Через різні причини в академічному середовищі психологів-науковців країн пострадянського простору на початку ХХІ ст. щодо психотехнологій нейролінгвістичного програмування (НЛП) склалося переважно скептичне й відсторонено-зневажливе ставлення. Це зумовили передусім два об'єктивні фактори: спричинена російськими спецслужбами і ЗМІ цілеспрямована “демонізація” іміджу НЛП та чимала армія неосвічених популяризаторів – аматорів-практиків, які своїми малопрофесійними діями, публічними заявами й рекламно-побутовими текстами в мережі Інтернет остаточно дискредитували науково-методологічні, теоретичні і праксеологічні засади цієї дисципліни. Проте до переліку завдань нашої статті не входить розгортання дискусії щодо наукової обґрунтованості чи практичної ефективності нейролінгвістичного програмування.

Фахівці-дослідники застосування психологічних технологій у практиці інформаційно-пропагандистських війн, PR- та рекламних кампаніях (В. Г. Крисько, О. М. Лебедєв-Любимов, Г. Г. Почепцов, В. Ф. Прокоф'єв та ін.) вважають НЛП одним з безумовно дієвих засобів впливу на масову свідомість [1–4]. Значна кількість ґрунтовних російських та вітчизняних досліджень (монографій, дисертацій, підручників і посібників) з вікової психології, психотерапії, психологічного консультування, політичної психології та психолінгвістики, зокрема праці В. П. Беляніна, Л. Ф. Бурлачука, С. В. Васьківської, М. М. Гордєєва, Н. Ф. Каліної, С. В. Ковальова, А. С. Кочаряна, О. П. Ситникова, А. А. Плігіна, І. Ю. Черепанової та ін. [5–14] свідчать, що нейролінгвістичне програмування може (і має!) стати не лише самодостатньою психотерапевтичною технологією чи засобом сугестивного впливу в рекламі, а й дисциплінарно-методологічним і методичним підґрунтям академічного психологічного дослідження масової свідомості.

В умовах, коли фактично всі провідні вітчизняні і зарубіжні аналітики погоджуються з тим, що Україна протягом лютого – травня 2014 р. програв інформаційно-пропагандистську війну з Російською Федерацією (РФ), вивчення всіх методик, технологій і засобів НЛП, які можуть вважатися психологічною зброєю, стає особливо актуальним і своєчасним.

Мета статті: розглянути застосування психотехнологій нейролінгвістичного програмування в умовах інформаційно-пропагандистської війни на прикладах сучасного вітчизняного досвіду. Для цього слід вирішити низку завдань:

1) на основі порівняльного аналізу джерел з'ясувати суттєві відмінності інформаційно-пропагандистської війни від інших різновидів і форматів масового психологічного впливу: побутової пропаганди, інформаційної війни, психологічної війни, кібервійни, інформаційно-політичної (виборчої) кампанії та ін.;

2) окреслити методологічні принципи та базові методики і технології нейролінгвістичного програмування під кутом зору перспективи їх застосування в інформаційно-пропагандистській війні;

3) зробити стислий системно-ретроспективний огляд найбільш яскравих прикладів застосування технологій НЛП в інформаційно-пропагандистській війні України та РФ у січні – травні 2014 р.

Крилатий вислів німецького генерала Карла фон Клаузевіца (1780–1831) “війна – це продовження політики іншими засобами”, що вже давно став аксіоматичним, відображає сутність політики як використання засобів соціально-психологічного впливу на свідомість мас задля захоплення та збереження (втримання) влади. А результативність використання цих засобів буде визначатися рівнем кваліфікації у їх застосуванні та потужністю психотехнологій задля реалізації ідеологічно-

пропагандистських завдань політики. Тож фактичну збройну агресію як один з найбільш жорстоких, архаїчно-примітивних засобів насильницького впливу на масову свідомість вважають у сучасних умовах найменш бажаною і найбільш руйнівною для іміджу держави стратегією, адже вона демонструє слабкість у застосуванні цивілізованого (дипломатія, економічні санкції, політичний тиск, спеціальна пропаганда тощо) інструментарію.

Кожна людина як особистість формується й перебуває протягом життя в певному інтерактивному інформаційному просторі. Можна сказати, що *пропаганда* (в широкому розумінні) як *засіб цілеспрямованого формування суспільного світогляду* шляхом поширення ідей та поглядів існувала впродовж всієї історії людства. Важко назвати якісь сфери людської діяльності, де б не застосовувалися методи пропагування.

На побутовому рівні інформаційно-пропагандистське протистояння розуміють як стихійне, некваліфіковане використання засобів спілкування і механізмів соціально-психологічного впливу одними людьми проти інших задля підпорядкування їх собі або створення сприятливих умов для свого існування і діяльності. Пропаганда має місце практично в будь-якій цілеорієнтованій міжособовій комунікації: освіті, вихованні, менеджменті, релігії тощо. Життєдіяльність окремої людини чи спільноти людей неможлива без засвоєння певних соціальних уявлень, визначень та настановлень. Звичайно, цей процес може здійснюватися й мимовільно – людина формує свої переконання, пізнаючи природу, навколишній світ, предмети та інших людей, з якими вступає в контакт. Але прогрес будь-якого суспільства і людства в цілому був би значно утруднений, якби сприйняття поглядів та уявлень обмежувалося індивідуальним пізнанням. Поступальний рух суспільних систем потребує, з одного боку, засвоєння досвіду попередніх поколінь, а з другого – ознайомлення з ідеями щодо можливості подальшого розвитку. Забезпечити такий варіант отримання та засвоєння інформації може тільки цілеспрямоване поширення й затвердження в масовій свідомості соціально значущих навичок та знань [15; 16]. Отже, *побутова пропаганда* – це різновид комунікативного впливу, спрямований на формування світогляду шляхом поширення ідей, поглядів.

Так само *професійна пропаганда* може бути визначена як застосування спеціальних форматів, видів, засобів, каналів і технологій соціально-психологічного впливу для перебудови або укріплення наявної системи суспільно-політичних поглядів, світогляду людей. Перелік основних завдань професійної пропаганди охоплює виховування, навчання, формування світогляду, переконування та соціальну мобілізацію. До різновидів психологічного впливу в професійній пропаганді можна віднести інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний (корекційний), психотропний і психотронний впливи, а також нейролінгвістичне програмування [1].

Одним із форматів інформаційно-пропагандистського впливу є інформаційна війна. Наукове уявлення про сутність і закони інформаційної війни стало формуватися на початку ХХ ст. Сьогодні західні (У. Найсер, Р. Солсо, М. Лібіцкі, І. Масуда, Дж. Стейн, Т. Томас, Р. Шафранський, У. Швартоу та ін.), вітчизняні (Г. Г. Почепцов, Ю. П. Сурмін, М. В. Туленков та ін.) і російські (М. О. Брусніцин, М. Л. Волковський, С. М. Гриняєв, І. І. Завадський, С. А. Комов, А. В. Манойло, В. Д. Попов, В. Ф. Прокоф'єв, С. П. Расторгуєв, В. І. Сліпченко, В. Л. Хлиньов та ін.) спеціалісти з теорії і практики ведення інформаційних війн погоджуються з тим, що інформаційне протиборство поєднує в наш час технологічні питання захисту інформації від кібератак і промислово-політичного шпигунства з осмисленням гуманітарно-психологічних та соціально-політичних проблем світоглядно-когнітивних трансформацій суспільної свідомості. Високий рівень володіння методами і технологіями для національної безпеки держави важко переоцінити. На думку директора інформаційних військ міністерства оборони США, розуміти феномен інформаційної війни треба так: "Інформаційна війна складається з дій, спрямованих на досягнення інформаційної переваги в забезпеченні національної військової стратегії шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи супротивника з одночасним закріпленням і захистом нашої власної інформації та інформаційних систем. Інформаційна війна є всебічною, цілісною стратегією, яка має віддавати належне значущості і цінності інформації в питаннях командування, управління та виконання наказів збройними силами для реалізації національної політики" [17, с. 17].

Деякі дослідники (наприклад Г. Г. Почепцов, В. Ф. Прокоф'єв) у своїх працях намагаються певним чином співвіднести поняття інформаційної та психологічної війни [3; 4; 17–21], а дехто (зокрема В. Г. Крисько), навпаки, визнає їх тотожними: "психологічна війна – це сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людей для зміни їхніх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, настановлень, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому в бажаному напрямі" [1, с. 8]. Цілями психологічної війни можуть бути: запобігання можливому військовому конфлікту; ослаблення морального духу особового складу озброєних сил і цивільного населення противника; схилення їх до відмови від участі в бойових діях; створення передумов для досягнення намічених військово-політичних цілей з мінімальними людськими втратами і матеріальними витратами [там само]. Розрізняючи поняття інформаційної і психологічної війни як два різних формати інформаційно-пропагандистського протиборства, ми також вважаємо сутністю інформаційної війни управління інформаційними потоками, тоді як змістом психологічної війни – зміну характеристик суспільної свідомості в потрібному напрямку.

Щоб завершити порівняльний аналіз різновидів і форматів інформаційно-пропагандистської війни, розглянемо *кібервійни* та *інформаційно-політичні (виборчі) кампанії*. Хоча сьогодні, в умовах третьої промислової революції, глобалізації і розвитку інформаційних технологій, психологічні, інформаційні і кібервійни мають у своїй природі багато схожого і належать до так званих цифрових війн, сутність їх при цьому є абсолютно різною. *Інформаційні* і *психологічні війни* – це війни змісту (контенту), їхня мета – вплив на індивідуальну або масову свідомість і несвідоме. Вони, як формати інформаційно-пропагандистської війни, з'явилися задовго до ЗМІ та інтернету, і використовують такі засоби, як маркетинг, реклама, PR, іміджеве позиціонування, пропаганда і контрпропаганда, агітація тощо [22]. *Кібервійни* – це війни програмного забезпечення інформаційних каналів, це використання програмних кодів для завдання збитків, перехоплення управління, внесення неполадок, руйнування фізичних об'єктів (передусім інформаційного зв'язку). Іншими словами, кібератака не так руйнує саму інформацію, як унеможлиблює управління нею.

У сучасних умовах хакерська кібервійна звичайно є невід'ємною (диверсійною) частиною інформаційно-пропагандистської війни. Вона створює суспільний і економічний хаос, перебиваючи супротивникові доступ до інформаційних джерел через так званий бойовий інформаційний софт (який до певного моменту може перебувати в вичікувальному режимі), запускаючи в комп'ютерні і мобільні мережі віруси, які можуть вирішувати практично будь-які завдання інформаційної війни – шпionаж, знищення і перехоплення інформації.

Інформаційно-політичні (виборчі) кампанії – один із форматів інформаційно-пропагандистської війни. Якщо завданням виборчої кампанії є приведення до влади певного політичного суб'єкта (лідера чи партії), то завданням інформаційно-пропагандистської кампанії є формування ідеологічного світогляду, який часто-густо виступає умовою формування тотального панування того чи іншого угруповання політичних сил. Так, наприклад, ідеологічний світогляд мешканців США забезпечує інформаційний простір передусім для політичної боротьби лише Демократичної і Республіканської партій, а радянська пропаганда створювала у свідомості мешканців СРСР підґрунтя для позаконкурентного володарювання тільки КПРС. Разом з тим більшість спеціалістів з проведення виборчих кампаній відмічають, що застосування методик і технік нейролінгвістичного програмування дає додаткові переваги під час передвиборних перегонів [9; 13].

Підсумовуючи результати нашого порівняльного аналізу джерел, спробуємо відтак з'ясувати суттєві відмінності інформаційно-пропагандистської війни, яка має сьогодні багато різновидів і форматів: побутова пропаганда, професійна пропаганда, інформаційна війна, психологічна війна, кібервійна, інформаційно-політична (виборча) кампанія.

Інформаційно-пропагандистська війна – це широкомасштабна боротьба в інформаційному просторі із застосуванням методів, прийомів, способів, каналів і засобів маніпулювання психікою людей для впливу передусім на їхню суспільну свідомість і колективне несвідоме в інтересах досягнення цілей і вирішення завдань суб'єкта впливу шляхом трансформації світогляду мас. Аналіз джерел з досліджуваної тематики засвідчив, що психотехнології НЛП, виступаючи засобом вирішення завдань інформаційно-пропагандистської війни, успішно зарекомендували себе майже в усіх зазначених форматах і різновидах (крім, мабуть, кібервійн).

Окреслюючи методологічні принципи та базові методики і технології нейролінгвістичного програмування під кутом зору перспективи їх використання в інформаційно-пропагандистській війні, варто зазначити, що ефективне застосування методик і технологій НЛП протягом останніх 30 років багатьма країнами Америки, Європи та Азії (США, Канада, Бразилія, Австралія, Нова Зеландія, Великобританія, Японія та ін.) у багатьох сферах людської життєдіяльності презентує сьогодні достатню емпіричну базу наукових досліджень у різних галузях психологічної науки і практики. Тільки в Сполучених Штатах Америки та Канаді на 2008 р. захищено більше ніж двісті докторських дисертацій, у яких досліджено різні аспекти впровадження НЛП у психотерапії. Інститути та лабораторії із застосуванням НЛП працюють в Австрії, Німеччині, Франції, Італії, Голландії, Бельгії та інших європейських країнах [23]. У вітчизняних і російськомовних джерелах ефективність використання методів НЛП відмічають передусім у таких галузях психології, як практична психологія і психотерапія (Л. Ф. Бурлачук, С. В. Васьківська, Ю. Б. Гіппенрейгер, Т. В. Гагін, М. М. Гордєєв, О. Г. Гордєєва, Н. Ф. Каліна, С. В. Ковальов, А. С. Кочарян, К. Л. Мілютіна та ін.), політична психологія (Д. В. Ольшанський, О. П. Ситников, К. В. Єгорова-Гантман та ін.), психологія масових комунікацій (Г. Г. Почепцов), психолінгвістика (В. П. Белянін, І. Ю. Черепанова), психологія творчості (А. А. Плігін), музична психологія (М. В. Карасьова, В. В. Зеленін), бізнес-психологія (Г. М. Бардієр), психологія реклами (О. М. Лебедев-Любимов), акмеологія (А. О. Деркач, В. Г. Зазикін), військова психологія (Н. В. Владиславова) тощо.

На жаль, більшість спеціалістів, що описують застосування нейролінгвістичного програмування у практиці інформаційно-пропагандистських війн, не є кваліфікованими НЛП-спеціалістами. Цим, імовірно, можна пояснити подекуди строкатий, поверховий та схематичний опис дії психотехнологій НЛП, який зводиться до елементарних покрокових алгоритмів. Утім, ані завдання, ані формат цієї статті не дають нам змоги повно розкрити потенціал усіх психотехнологій НЛП у їхньому застосуванні в інформаційно-пропагандистських війнах, проте, на нашу думку, головне – зорієнтувати дослідників і практиків інформаційних технологій на реальне вивчення, засвоєння та плідне використання потенціалу нейролінгвістичного програмування в умовах сучасних безбройних

воєнних агресій – сурогатних війн нового покоління, які вже самі по собі є прикладом переосмислення можливостей та могутності інформаційної зброї задля отримання перемоги в суспільній свідомості.

Багато хто з пропагандистів, які працюють у ЗМІ, електронних виданнях, забезпечуючи діяльність силових структур, часто використовують ті чи ті прийоми НЛП, подекуди навіть не усвідомлюючи цього – просто наслідуючи найбільш вдалі стратегії колег чи опонентів. Проте таке напівавсвідоме аматорське епігонство, хоча і свідчить про талант швидкого мавпування чужих досягнень, не дає можливості ефективно реагувати в ситуації, коли не можна діяти за шаблоном. Адже НЛП – це не тільки готові психотехнології, а й можливість наживо моделювати успішність окремих людей, рух до успіху невеликих соціальних груп чи навіть процеси масової свідомості (на регіональному, національному та глобально-світовому рівні). Наразі ми розглянемо лише деякі класичні ідеї, моделі і техніки НЛП, їх застосування як інформаційної зброї в сучасній інформаційно-пропагандистській війні.

Перше, на що варто звернути увагу для засвоєння системи принципів нейролінгвістичного програмування в інформаційному двобої, – це так звані базальні пресупозиції (аксіоми) (від *лат.* *praee* – попереду, перед і *suppositio* – припущення), що являють собою філософсько-методологічне підґрунтя НЛП. Однак, на відміну від аксіом геометрії Евкліда, які є відправними фактами, що приймаються на віру без доказів, аксіоми НЛП – квінтесенція ефективного комунікативного досвіду людства. Тому ми пропонуємо розглядати базові принципи НЛП як своєрідну філософію нейролінгвістичного програмування, як ідейно-методологічну базу, що забезпечує технологічну компетентність НЛП-спеціаліста. Слід зауважити, ці аксіоматичні припущення було змодельовано, за словами одного з розробників НЛП Франкліна Роберта П'юселіка, з найбільш успішних комунікаторів в історії людства [23]. Власне, фактично усі моделі і технології нейролінгвістичного програмування є лише практичним відображенням, проявом цих епістемологічних принципів – аксіом НЛП у різних контекстах людської життєдіяльності, у тому числі й у контексті інформаційно-пропагандистської війни.

• *Мапа не є територією (реальністю). Немає єдиної для всіх "правди".* НЛП-спеціалісти вважають, що людська психіка реагує на свою мапу реальності, а не на саму реальність. Тут НЛП спирається на відомий гносеологічний постулат про відносність істинності людських знань, моделей і теорій, які в середині ХХ ст. дістали підтвердження в дослідженнях квантової фізики. Так, зокрема, всесвітньо відомий фізик-науковець Нільс Бор у своїх працях зазначав, що навіть сучасна фізика вивчає не так об'єктивний світ, як суб'єктивну реальність людського світобачення. В інформаційній війні ця аксіома дає змогу замість того, щоб буденно сперечатися щодо істинності чи брехливості мапи світу, яку впроваджує в суспільну свідомість наш супротивник, спробувати зрозуміти висхідні

положення – систему інтерпретування фактів, що стає підґрунтям його інформаційно-пропагандистської кампанії. Замість доведення своєї “правди” – створення правди, що забезпечить перемогу над ворогом. Завдання пропагандиста – створити бачення світу, де ворог приречений на поразку. Адже ніхто не володіє остаточно істиною, і кожне світобачення – це лише один з безкінечної множини суб’єктивних поглядів на реальні події.

- *У розбіжностях – краса.* НЛП вчить поважати всі точки зору замість того, щоб зневажати чи нехтувати ними. Повага до інформаційного супротивника, готовність навчатися в нього споріднюють НЛП з айкідодо. Пропагандист завжди намагається красиво використати (“утилізувати”, як кажуть в НЛП) постулати свого ворога задля того, щоб застосувати його силу проти нього самого естетично, морально й етично.

- *Весь досвід людини закодований у системі відчуттів (ВАКОГ + Ad).* Справді, людська істота не здатна отримувати життєвий досвід за межами власних особистісних відчуттів: візуальних, аудіальних, кінетичних, ольфакторних (нюхових), густаторних (смакових) – ВАКОГ та логічного аналізу цих відчуттів – Ad. Пропагандист, спираючись на ідеї НЛП, має не стільки пояснювати людям сутність подій, скільки дати їх відчуттю-почути-побачити наочно. Патріотична пісня переконує краще за будь-яку систему доказів. Фото чи відео краще за текст і т. ін. Крім того, зазначимо епістемологічну хибність кодування, що є традиційно характерною для людської психіки (наприклад, ми не здатні відчути рух земної кулі, коли вона обертається навколо Сонця і навколо власної осі). Мало того, суб’єктивно ми спостерігаємо на власні очі, як Сонце рухається по небу, але завдяки науковій пропаганді ми дізнаємося, що, навпаки, Земля обертається навколо Сонця. І ми віримо цьому більше, ніж власним очам. Пропагандист має створити настільки привабливий образ реальності, щоб люди повірили в це та захотіли в ньому жити. Тоді образ стає реальністю, яку люди побудують самі. Так в інформаційно-пропагандистській війні будується правдивий (не реальний!), але моторошний образ ворога (якого варто перемогти!), образ союзника (що допомагає і дружньо підтримує!) та образ рідної Батьківщини, за яку варто не тільки віддати своє життя, а й забрати життя ворогів і зрадників.

- *Тіло і психіка – частини однієї системи.* Справді, практично всі парадигми психології визнають нерозривний зв’язок (єдність) фізичного і психічного. Те, що відчуваємо, визначає наші умовиводи, а те, що ми думаємо, фільтрує інформацію для наших відчуттів. Якщо думати про погане, сприйняття починає автоматично вишукувати погане в навколишньому світі, і навпаки. НЛП-пропагандист використовує цей психологічний механізм для понятійної та “брендової” індоктринації (більш докладно про це буде далі). Якщо такою є мета інформаційно-пропагандистської війни, ми маємо переконати людей в тому, що, незважаючи на позитивні відчуття, з їхньою країною не все гаразд. Так, уряд Південної Кореї переконує своїх громадян, що вони живуть у найкращих

умовах (і вони не зважають на нестатки харчування, брак свободи слова тощо). Ідеальною є ситуація, коли суспільне сприйняття об'єктивно позитивної реальності через перцепції тіла доповнюється суб'єктивно-позитивною пропагандистською концепцією (доктриною) в розумі.

- *Кожна поведінка має в собі позитивні наміри.* В інформаційній війні ми маємо вміння подивитися на ситуацію з позицій супротивника і знайти позитивний намір, що підштовхує його робити ті (навіть відверто підлі й агресивні) дії. Якщо правильно розуміти наміри-мотиви, що керують супротивником, тоді можна спробувати (відверто чи потай) нав'язати йому такий спосіб реалізації тих мотивів, що відповідатиме його намірам, але не стане настільки руйнівним для нас. А вчасне привселюдне викриття цих намірів може неабияк спантелечити ворога.

- *Будь-яка дія є найкращим вибором у той момент, коли вона відбувається.* НЛП-спеціаліст в інформаційному протистоянні замість того, щоб побиватися через втрачені можливості, вважає, що будь-яка дія є поведінковим вираженням позитивних намірів. Ми, зберігаючи спокій і внутрішній баланс, стійко сприймаємо інформаційні атаки і при цьому орієнтовані не на минуле (яке, безсумнівно, є для нас повчальним), а на теперішнє, яке дасть нам бажане майбутнє. Ключове завдання пропагандиста – виявити позитивний намір супротивника і зробити так, щоб наша реакція стала найкращою відповіддю та одночасно продуктивним вираженням наших позитивних намірів.

- *Невдача є лише зворотним зв'язком. Сенс повідомлення – в реакції, яку воно викликає.* Цей принцип базується на кібернетичних моделях і теоріях дослідження функціонування людської психіки. Загальна теорія систем визначає можливість зміни (еволюції) комунікативної системи шляхом зворотного зв'язку на зворотний зв'язок. Іншими словами, тільки отримавши реакцію (зворотний зв'язок), ми можемо коригувати власну комунікацію, щоб отримати бажаний результат для власного саморозвитку. На побутовому рівні багато хто вважає, що спілкування автоматично передбачає розуміння нас іншою стороною так, як цього хочемо ми. Хтось має реагувати так, як ми вважаємо за потрібне. Насправді вправний НЛП-комунікатор знає, що кожна людина бачить світ по-своєму (див. першу аксіому), тож ми маємо стежити за зворотним зв'язком і постійно коригувати свій вплив, щоб він викликав саме ту реакцію, яка нам, зрештою, і потрібна. Треба пам'ятати, що готових рецептів не існує: те, що спрацювало на Заході України, не буде працювати на Сході, і навпаки. Те, що спрацювало вчора, не спрацює сьогодні, а завтра треба буде шукати інші нові ідеї. Ми повинні постійно довершувати свій вплив, модернізувати його, дошукуватися нових форматів і засобів, інакше програш в інформаційній війні неминучий.

- *Спробуй інакше.* У людській взаємодії найбільший вплив на результат завжди має той, хто проявляє найбільшу різноманітність і гнучкість мислення та поведінки. Слоган “Думай інакше” свого часу став

базовим девізом, що вивів компанію “Apple” у світові лідери. У психотерапії побутує думка, що однією з ознак психічного нездоров’я є безконечне повторення одних і тих самих дій з надією отримати новий результат. Для пропагандиста-практика дуже важливо не тільки помітити шаблони власного мислення в ході аналізування ситуації інформаційної війни, не тільки подолати ці шаблони, а й виграти агітаційно-пропагандистський двобій, виявивши шаблони мислення супротивника, нав’язати йому шаблони, які забезпечать його програш. Тут рецепт перемоги простий: супротивник (передбачувано) діє за шаблоном, а ми діємо інакше – адекватно, результативно, проте неочікувано.

- *Ресурси завжди є. Кожна ситуація має потенціал вирішення.* У кожного є всі ресурси для саморозвитку та вирішення життєвих завдань. Переважна більшість проблем сприймаються як проблеми завдяки звичному способу сприймання світу (див. перші чотири аксіоми). Справді, у всіх і кожного є всі необхідні ресурси для досягнення бажаної мети, а НЛП-пропагандист завжди сприймає ситуацію крізь призму завдання (а не проблеми), яке він спроможний і зобов’язаний вирішити. У нейролінгвістичному програмуванні прийнято вважати, що немає безвихідних ситуацій – кожна ситуація має своє вирішення.

- *Якщо може хтось (подібний до тебе), зможеш і ти.* Ця аксіома орієнтує НЛП-пропагандиста на амбітне навчання-моделювання найвеличніших досягнень і перемог в інформаційних війнах за всю історію людства. Такий спеціаліст надихається сам і надихає інших переймати найвищі досягнення, наслідувати і перевершувати найкращих.

Узагальнюючи аксіоматичність базових пресупозицій НЛП, наголосимо на принциповій відмові визначати їх як безумовно правильну і єдину філософську систему, бо тоді знайдемо в епістемологічне протиріччя з однією з пресупозицій – “Немає єдиної “правди””. Але ми пропонуємо зробити метафоричну екстраполяцію і порівняти аксіоми НЛП з аксіомами геометрії, що, можливо, самі по собі не є фактично істинними. І справді, у природі на відміну від евклідової геометрії не існує такого реального явища, як “точка, що не має ані довжини, ані ширини”, проте прийняття аксіоми наявності такої точки надає нам неоціненні можливості здійснювати фактичні розрахунки площини чи об’єму абсолютно реальних предметів. Так само й базові пресупозиції НЛП відтворюють філософсько-світоглядну платформу ефективної практики інформаційної війни.

Більшість базових методик і психотехнологій, що спираються на пресупозиції НЛП, активно застосовуються в інформаційно-пропагандистських війнах у всьому світі: динамічний рапорт, якоріння, рефреймінги [24], метамодель [25], субмодальності, гарно сформульований результат [1], візуально-кінестетична дисоціація, багатопозиційний опис, техніка “змаху”, техніка подолання (створення) фобій, лінія часу, швидка зміна переконань, метапрограми, ієрархія цінностей, мілтон-модель [13; 26] та ін. А застосування сугестивних моделей нейролінгвіс-

тичного програмування (директивного і недирективного гіпнозу і трасових метафор) в інформаційній війні може стати темою окремої роботи.

Так, наприклад, пропагандистсько-потужний публічний вислів сенатора США Джона Маккейна в березні 2014 р. “Росія – це бензозаправка, що прикидається країною” є яскравим прикладом застосування *рефреймінгу змісту*. Також досить вдалим застосуванням *рефреймінгу* в поєднанні з метафорою можна вважати перевизначення георгіївських стрічок проросійських екстремістів і сепаратистів словом “колоради” (натяк на загальновідому шкідливість колорадського жука). Такий рефреймінг змісту перетворює в суспільній свідомості російських патріотів з людей на шкідливих комах – тих, кого абсолютно природно можна (і треба!) безжалюбно винищувати. А жорсткі заяви постійного представника РФ при ООН і в Раді Безпеки ООН В. І. Чуркіна щодо неприпустимості такого порівняння, напевно, свідчать про ефективність цієї технології як руйнівної для патріотичного іміджу Російської Федерації.

Так само монологічна і діалогічна пропаганда [15; 16] спирається на два різновиди рапорту – директивний і недирективний. Директивний рапорт створює умови для понятійної індоктринації, а недирективний – для “брендвоу”. Розгляньмо це більш докладно.

Понятійна індоктринація впливає на людську свідомість за допомогою однобічно-монологічного викладу фактів. Головне тут – побудувати в масовій свідомості системне навіювання як псевдовидимість гранично масштабного, можна сказати, “одностаينو-всенародного” ставлення до тієї або тієї події. Для цього на кожного індивіда націлюється потужний, емоційно і логічно взаємоузгоджений, керований з єдиного центру потік інформації, під тиском якого людина “зомбується”, остаточно втрачає критичне сприйняття фактів реальності і починає приймати за “чисту монету” все, що бачить і чує зі ЗМІ. Відповідно до методології і практики НЛП це призводить до наслідків, які прийнято вважати трьома базальними метамодельними¹ порушеннями при формуванні в масовій свідомості мапи світу, – це *узагальнення, викривлення (спотворення) і виключення (упущення)*.

Діалогічна пропаганда і контрпропаганда легко впораються із цим порушенням світосприймання за допомогою уточнювальних питань (Хто саме це зробив? Де саме? Коли? Що саме сталося? Чи є винятки із загальновідомих думок? Яким є справжній зв’язок між подіями?) [8]. Отже, ще раз наголосимо, що *понятійна індоктринація* є результативною лише в умовах остаточного централізованого контролю за джерелами, агентами і

¹ Метамодель у НЛП – модель мови, що зумовлює ті лінгвістичні патерни, які роблять неясним сенс комунікації через процеси спотворення, упущення та узагальнення, і визначає конкретні питання, що мають на меті прояснити і поставити під сумнів неточності мови, щоб відтворити (відновити) їхній зв’язок із сенсорним досвідом та глибинною структурою.

потоками масової комунікації, тому на приклади *понятійної індоктринації* в сучасному світі можна натрапити переважно в тоталітарних і авторитарних країнах, як то Південна Корея, Ірак (за панування С. Хусейна), певною мірою КНР і РФ (починаючи з 2000 року) та ін.

Сучасна інформаційно-пропагандистська війна ведеться зазвичай в умовах інформаційної прозорості та діалогічності, тобто за наявності в населення доступу до різних джерел інформації через мережу Інтернет, мобільний зв'язок та міжнародні ЗМІ. Така “мережева” війна створює ситуацію, коли люди мають можливість порівнювати конкуруючі погляди; через це метод *понятійної індоктринації* втрачає свою ефективність. На перший план виходять діалогічний інформаційно-пропагандистський дискурс – толерантна аргументація, конкурентоздатність ідей, мистецтво переконання і публічної полеміки. Така робота вимагає дуже серйозної професійно-теоретичної підготовки, хоча на практиці вона не завжди продуктивна – за різноманітності поглядів люди починають сумніватися щодо будь-якої з існуючих версій реальності. Зрештою виникає ситуація інформаційної відносності й відчуженості, коли жодна зі сторін не може схилити на свій бік громадську думку. Тому в сучасній інформаційно-пропагандистській війні принципове значення має іміджева, або “*брендова*”, *індоктринація*, сенс якої полягає у впливі на суспільну свідомість за допомогою еталонних стандартів життя. Згадаймо, наприклад, кодекс будівника комунізму, демократичні (ліберальні) цінності, релігійно-світоглядні концепції, історично-традиційні погляди, “загальнолюдські” цінності тощо.

Фактично так звана холодна війна була війною цінностей – брендів-еталонів стандартів життя комунізму і спочатку капіталістичних, потім – християнських, ліберально-демократичних, а згодом – загальнолюдських моральних норм, які нарешті перемогли ідеологічно-ціннісні кластери “світлого комуністичного майбутнього”. Цей процес може бути описаний-змодельований за допомогою НЛП як протиторство цінностей, яке було виграно (хоча, як показала практика, і не остаточно) за допомогою технології “*Ієрархія цінностей*”. Ця технологія спрацьовує за двома векторами:

1) піднесення цінностей на більш високий шабель ієрархії шляхом *суб-модальнісного* переопису – треба зробити у сприйнятті громадськості образ ваших цінностей більш іміджевопривабливим, ніж у ваших конкурентів;

2) треба зробити так, щоб ціннісні орієнтації супротивника виявилися включеними як один із кластерів у вашу систему цінностей. Тоді ідеологія супротивника стає складовою вашої позиції і він уже не може розгортати своє іміджеве позиціонування, адже він “один із нас”.

Наприклад, таким чином комуністи у 20-30-ті роки ХХ ст. розгорнули широку ідеологічну кампанію наукового атеїзму, дискредитуючи релігійні (передусім православні християнські) цінності, намагаючись

зробити більш привабливим бренд комунізму як утіленого “раю на землі”. Пізніше, у важкі роки Великої Вітчизняної війни, сталіністи почали інтегрально включати християнські цінності для підсилення власного іміджу в кластер своєї ідеологічної платформи.

Бренд СРСР був дестабілізований у 80-90-ті роки шляхом протиставлення загальнолюдських цінностей цінностям соціалістичного способу життя. Згодом, починаючи з 1999 р., розпочалася не тільки реваншистська реставрація бренду СРСР (згадаймо слова з пісні гурту “Любе”: “Хто сказав, що погано жили?”), а й інтеграція його з імперським іміджем царської Росії. Це був сильний хід злуки найбільш потужних ціннісних кластерів, які реліктово залишалися в масовій свідомості росіян. Проте інформаційний простір Російської Федерації сьогодні все більше стає заручником поєднання культових брендів Російської імперії та СРСР сталінських часів. Це можна пояснити залишково-реліктовою силою психологічного впливу радянської пропаганди (кінофільми, пісні, література, архітектура, меморіали, пам’ятники тощо). Яскравим прикладом цього є і георгіївська стрічка, що парадоксально (замість радянської символіки) стала патріотичним символом перемоги Росії (?) у Великій Вітчизняній війні. Зважаючи на безсумнівну силу цього інтегрального бренду, разом з тим варто зауважити його вразливість – він, апелюючи до славетного минулого, не надає чітких контурів привабливого майбутнього, такої собі “російської мрії”. Саме тому стратегії РФ в інформаційній війні з Україною 2013–2014 років були зорієнтовані на звеличення імперського минулого царської доби та військово-патріотичні цінності перемоги над фашизмом – це головні “козири” бренду Росії. Україні ж варто взяти на озброєння стратегію темпорального оточення:

- як додаткову тактику – звеличувати цінності Київської Русі, одночасно дисоціюючи їх від намагання Росії привласнити іміджеві характеристики стародавнього слов’янства;

- як основну тактику – створювати імідж гарного майбутнього в цивілізованій родині-співтоваристві вільних європейських народів.

Виграшним кроком міг би стати також чіткий фактичний порівняльний аналіз історії України і Росії за допомогою техніки НЛП “Лінія часу”. Наприклад, Київська Русь 988 року – культурна, цивілізована держава, визнана європейським світом; свято Хрещення / тодішня територія нинішньої РФ – повне дикунство, варварство, безкультур’я; Україна 2050 року – потужна, модернова, шанована світом і комфортна для життя своїх громадян країна / майбутнє території колишньої РФ – розбрат, сепаратизм, братовбивчі війни, шалена боротьба низькокультурних воєнізованих ватажків за ядерну зброю та природні ресурси, гуманітарна катастрофа як наслідок відсторонення від світової спільноти тощо. Таким чином бренд РФ у свідомості українців й усього цивілізованого світу дістає локальне обрамлення із двох боків: гідне історичне минуле *до* підступної колонізації Московією України в XVII ст. та бажане майбутнє *після*

звільнення з імперсько-колоніального ярма у XXI ст. Цей період – з 1654 по 2014 рік – просто жакливий відрізок історії України, завдяки якому вона дістала зворотний зв'язок високої якості, непересічний досвід, що стане в пригоді не тільки українцям, а й усьому світові так само, як звільнення США від колоніального панування Британської імперії дало світовій громаді цінності демократії та небачений поштовх у розвитку. Щось подібне було зроблено, коли радянську добу чітко окреслили в темпоральний відрізок 74 роки. На жаль, подальша стратегія іміджевого позиціонування спромоглася перефарбувати цю темну пляму в історії Російської держави у свідомості своїх громадян, зрівнявши її з періодами найпишнішого розквіту російського самодержавства. Яскравим прикладом цього є нинішній гімн РФ, що поєднує слова, які символізують могутність російського імперіалізму, і музику колишнього гімну СРСР.

Власне, сусідня країна вміло застосовує психотехнології нейролінгвістичного програмування в практиці сучасних інформаційно-пропагандистських війн. Від 1999 р. окремі семінари та навчальні курси з нейролінгвістичного програмування систематично проводилися в Росії для працівників ФСБ та Міністерства оборони РФ (психологів та армійців), що брали участь у бойових операціях як на території Російської Федерації (Північний Кавказ), так і за її межами (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Крим, Донбас). Відомо також про застосування технологій НЛП (точніше, так званого бойового НЛП), що проводилося за підтримки Лабораторії психології посттравматичного стресу та психотерапії Інституту психології РАН під керівництвом Н. В. Тарабріної, для реабілітації військовослужбовців і мирного населення під час Першої (1994–1996) та (особливо) Другої (1999–2009) чеченських війн. Методики НЛП активно застосовують також США (ЦРУ, ФБР та NASA). У більшості розвинених європейських країн, Китаї, Японії та Ізраїлі спецслужби активно використовують НЛП не тільки в контексті військових спецоперацій, а й у мирний час [27].

Висновки. Сьогодні перед Україною стоїть надважливе завдання – оволодіння НЛП-технологіями та їх ефективне застосування в інформаційно-пропагандистських операціях для вирішення стратегічних, оперативних і тактичних завдань впливу на цивільне населення і військовиків (своїх і ворога) під час військових дій. Слід також замислитися над перспективами спеціалізованого психологічного впливу для вирішення завдань інформаційно-пропагандистського протистояння в повоєнний та (згодом) мирний час. Цей інформаційно-пропагандистський вплив має бути:

- цілющим для масової свідомості українців після всіх травм революційних перетворень та окупаційних дій РФ у 2013–2014 роках;
- стабілізаційним щодо загальнодержавної інформаційної політики України в особливих (екстремальних) умовах поглиблення історико-

світоглядних, ідеологічно-культуральних і національно-етнічних конфліктів з державницькою ідеологією РФ;

– спрямованим на укріплення конкурентоздатності, самоусвідомлення на міжнародній арені – Україна як держава і українці як політична нація мають нарешті сформувавши у світовому інформаційному просторі гідну, потужну, лідерську ідеологію.

Україна має зосередитися на пошуку концептуальної ідеї, яка була б модерною, цікавою, достойною і привабливою для всієї світової спільноти. І для цього, треба вважати, у нас є всі ресурси та передумови. В умовах, коли більшість держав і націй світу розглядають інформаційно-пропагандистську війну як найбільш прийнятний спосіб реалізації зовнішньої політики, маємо здійснити парадигмальний перехід від звичних напрацювань щодо національної української ідеї до систематичної і наполегливої роботи по створенню в інформаційному просторі міжнародної (світової) ідеї українства. А також пам'ятати, що доки плідно працюють пропагандисти, гармати мовчать, бо непотрібні.

Література

1. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько; под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
2. *Лебедев-Любимов А. Н.* Психология рекламы / А. Н. Лебедев-Любимов. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
3. *Почепцов Г. Г.* Паблик рилейшнз для профессионалов / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. – 624 с.
4. *Прокофьев В. Ф.* Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание. – 2-е изд., расшир. и доработ. / В. Ф. Прокофьев. – М.: СИНТЕГ, 2003. – 408 с. – (Серия “Информационные войны”).
5. *Белянин В. П.* Психоллингвистика: учебник / В. П. Белянин. – М.: Флинта, Моск. психол.-соц. ин-т, 2004. – 232 с.
6. *Бурлачук Л. Ф.* Психотерапия: учебник для вузов. – 2-е изд., стереотип. / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко. – СПб.: Питер, 2007. – 480 с.
7. *Васьківська С. В.* Основи психологічного консультування: навч. посіб. / С. В. Васьківська. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
8. *Гордеев М. Н.* НЛП в психотерапии / М. Н. Гордеев, Е. Г. Гордеева. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 264 с.
9. *Горин С. А.* Оружие – слово. Оборона и нападение с помощью... / С. А. Горин, А. Котлячков. – М.: КСП+, 2003 – 350 с.
10. *Калина Н. Ф.* Основы психотерапии / Н. Ф. Калина. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклар, 1997. – 272 с.
11. *Ковалев С. В.* НЛП человеческого совершенства. Психотехнологии экстенсивного развития / С. В. Ковалев. – М.: КСП+: Профит Стайл, 2007. – 496 с.
12. *Плигин А. А.* Познавательные стратегии школьников: от индивидуализации к личностно-ориентированному образованию: монография / А. А. Плигин. – М.: Твои книги, 2012. – 416 с.
13. *Ситников А. П.* Политический консалтинг. Учебник / А. П. Ситников, И. В. Огарь, Н. С. Бахвалова. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 624 с.

14. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Язык творческого бессознательного / И. Ю. Черепанова. – М. : Профит Стайл, 2007. – 400 с.
15. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Л. Войтасик. – М. : Прогресс, 1981. – 277 с.
16. Політична пропаганда як засіб партійного будівництва / В. В. Зеленін, П. І. Бублик, Б. І. Могузенко, Д. В. Рождественська. – Донецьк : Інновац. центр соц.-політ. і гуманітар. наук ДонНТУ, 2003. – 181 с.
17. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 576 с.
18. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2003. – 384 с.
19. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации (от речей президентов до переговоров с террористами) / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 1998. – 352 с.
20. Почепцов Г. Г. Пропаганда и контрпропаганда / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2004. – 256 с.
21. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 576 с.
22. Зеленін В. В. Сучасні агітаційно-пропагандистські технології в регіональних виборчих кампаніях: Дайджест навчально-методичних рекомендацій. – 2-ге вид., доп. та перероб. / В. В. Зеленін. – К. : Нілад-ЛТД, 2013. – 116 с.
23. Зеленін В. В. Світоглядно-концептуальні основи нейролінгвістичного програмування в сучасній психологічній практиці / В. В. Зеленін // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць. – К. : Главник, 2008. – Т. X. Част. 8. – С. 183–189.
24. Бендлер Р. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий: пер. с англ. / Р. Бендлер, Дж. Гриндер. – Воронеж : МОДЭК, 1995. – 256 с.
25. Бендлер Р. Структура магии: в 2-х т. : пер. с англ. / Р. Бендлер, Дж. Гриндер. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 1993. – Т. 1. – 201 с.; Т. 2. – 201 с.
26. Гриндер Дж. Паттерны гипнотических техник Милтона Эриксона / Дж. Гриндер, Р. Бендлер, Дж. ДеЛозье. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2011. – 414 с.
27. Гриндер Дж. Шепот на ветру. Новый код НЛП / Дж. Гриндер, К. Б. Сент-Клер. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 447 с.

Reference

1. Kryś'ko, V. G. (1999). *Sekrety psihologicheskoy vojny (celi, zadachi, metody, formy, opyt)* [Secrets of psychological warfare (goals, objectives, methods, forms, experience)]. Minsk: Harvest Publ. (rus).
2. Lebedev-Lyubimov, A. N. (2002). *Psihologiya reklamy* [Psychology of advertisement]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
3. Pochepcov, G. G. (1999). *Pablik rileyshens dlja professionalov* [Public Relations for professionals]. Moscow: Refl-Book Publ.; Kyiv: Vakler Publ. (rus).
4. Prokofev, V. F. (2003). *Tajnoe orugie informacionnoj vojny: ataka na podsoznanie* [Secret weapon of information warfare: attack on the subconscious]. Moscow: SINTEG Publ. (rus).
5. Belyanin, V. P. (2004). *Psiholingvistika. Uchebnik* [Psycholinguistics / Textbook]. Moscow: Flint Publ., Moscow Psychological and Social Institute (rus).

6. Burlachuk, L. F., Kocharjan, A. S. and Zhidko, M. E. (2007). *Psihoterapiya: Uchebnik dlja wuzov* [Psychotherapy: Textbook for universities]. 2-nd edition, stereotype. – St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
7. Vaskivska, S. V. (2004). *Osnovy psikhologichnoho konsultuvannia: Navchalnyi posibnyk* [Fundamentals of counseling: manual]. Kyiv: Chetverta khvyliya (ukr).
8. Gordeev, M. N. and Gordeeva, E. G. (2002). *NLP v psihoterapii* [NLP in psychotherapy]. Moscow: Publ. of the Institute of Psychotherapy (rus).
9. Gorin, S. A. and Kotlyachkov, A. (2003). *Oruzhie – slovo. Oborona s napadenie s pomoshhyu...* [Weapon is word. Defense and attack with the help of ...]. Moscow: KСІІ + Publ. (rus).
10. Kalina, N. F. (1997). *Osnovy psihoterapii* [Fundamentals of psychotherapy]. Moscow: Refl-book Publ.; Kyiv: Vaklar Publ. (rus).
11. Kovalev, S. V. (2007). *NLP chelovecheskogo sovershenstva. Psihotehnologii ekstensivnogo razvitiya* [NLP of human perfection. Psychotechnology of extensive development]. Moscow: KСІІ+, Profit Style Publ. (rus).
12. Pligin, A. A. (2012). *Poznavatelnye strategii shkolnikov: ot individualizatsii k lichnostno-orientirovannomu obrazovaniiu* [Cognitive strategies of students: from individualization to individual-centered education]. Moscow: “Tvoi knigi” Publ. (rus).
13. Sitnikov, F. P., Ogar, I. V. and Bahvalova, N. S. (2004). *Politicheskij konsalting: Uchebnik* [Political Consulting: Textbook]. Moscow: Publishing House State University Higher School of Economics (rus).
14. Cherepanova, I. Yu. (2007). *Dom koldunji. Yazyk tvorcheskogo bessoznatelnogo* [Witch house. Language of the creative unconscious]. Moscow: Profit-Style Publ. (rus).
15. Wojtasik, L. (1981). *Psikhologiya politicheskoi propagandy* [Psychology of political propaganda]. Moscow: Progress Publ. (rus).
16. Zelenin, V. V., Bublyk, P. I., Motuzenko, B. I. and Rogdestvens'ka, D. V. (2003). *Politychna propahanda yak zasib partiinoho budivnytstva* [Political propaganda as a means of party building]. Donetsk: Publ. of Innovation Center for Social and Political Sciences and Humanities DNTU (ukr).
17. Pohepcov, G. G. (2000). *Informacionnye vojny* [Information warfare]. Moscow: Refl-Book Publ.; Kyiv: Vakler Publ. (rus).
18. Pohepcov, G. G. (2003). *Informacionno-politicheskie tehnologii* [Information and political technologies]. Moscow: Centr Publ. (rus).
19. Pohepcov, G. G. (1998). *Teoriya i praktika kommunikacii (ot rechej prezidentov do peregovorov s terroristami)* [Theory and practice of communication (from speeches of presidents to negotiations with terrorists)]. Moscow: Centr Publ. (rus).
20. Pohepcov, G. G. (2004). *Propaganda i kontrpropaganda* [Propaganda and counter-propaganda]. Moscow: Centr Publ. (rus).
21. Pohepcov, G. G. (2000). *Psihologicheskie vojny* [Psychological wars]. Moscow: Refl-Book Publ.; Kyiv: Vakler Publ. (rus).
22. Zelenin, V. V. (2013). *Suchasni ahitatsiino-propahandystski tekhnologii: Daidgest navchalno-metodychnykh rekomendatsii* [Modern campaigning and propaganda technologies: Digest of teaching recommendations]. Vol. 2nd, revised and revised. Kyiv: Niland-Ltd Publ. (ukr).
23. Zelenin, V. V. (2008). *Svitogliadno-kontseptualni osnovy neirolingvistychnoho programuvannia v suchasni psikhologichnii praktysi* [Ideology-conceptual foundations of neuro-linguistic programming in modern psychological practice]

- Aktualni prroblemy psykholohii* [Actual issues of psychology], Vol. 10, Part 8 (pp. 183–189). Kyiv: Glavnik Publ. (ukr).
24. Bandler, R. and Grinder, J. (1995). *Orientaciya lichnosti s pomoshhyu rechevych strategij* [Orientation of an individual with the help of speech strategies]. Voronezh: MODJEK Publ. (rus).
 25. Bandler, R. and Grinder, J. (1993). *Stuktura magii: v 2 tomah* [The Structure of Magic, Vol. 1: A Book About Language and Therapy; The Structure of Magic, Vol. 2: A Book About Communication and Change]. St. Petersburg: Prajm-EVROZNAK Publ. (rus).
 26. Grinder, J. Bandler, R. and J. DeLosje (2011). *Patterny gipnoticheskikh tehnik Milтона Jeriksona* [Patterns of the Hypnotic Techniques of Milton H. Erickson, M. D. Volume 1&2]. St. Petersburg: Prajm-EVROZNAK Publ. (rus).
 27. Grinder, J. and K. B. Sant-Cler (2007). *Shepot na vetru. Novyj kod NLP* [Whispering in the Wind]. St. Petersburg: Prajm-EVROZNAK Publ. (rus).

Зеленин В. В. Психотехнологии нейролингвистического программирования в информационно-пропагандистской войне: современный отечественный опыт

В процессе сравнительного анализа различных видов массового психологического воздействия (бытовая пропаганда, профессиональная пропаганда, информационная война, психологическая война, кибервойна, информационно-политическая (избирательная) кампания) выделены особенности информационно-пропагандистской войны и дано ее определение как широкомасштабной борьбы в информационном пространстве с применением методов, приемов, способов, каналов и средств манипуляции психикой людей для воздействия на общественное сознание и коллективное бессознательное в интересах достижения целей и решения задач субъекта воздействия путем трансформации мировоззрения масс. Установлено, что психотехнологии нейролингвистического программирования (НЛП), выступая средством решения задач информационно-пропагандистской войны, успешно зарекомендовали себя почти во всех вышеуказанных разновидностях воздействия (кроме кибервойн). Обзор методологических принципов и базовых методик НЛП в практике информационно-пропагандистской войны Украины и РФ в январе – мае 2014 года показал необходимость профессионального овладения отечественными силовиками НЛП-технологиями для их применения в информационно-пропагандистских операциях для решения стратегических, оперативных и тактических задач воздействия на гражданское население и военнослужащих (своих и врага) не только в контексте военных спецопераций, но и в мирное время.

Ключевые слова: информационно-пропагандистская война, нейролингвистическое программирование, базовые пресуппозиции, понятийная индоктринация, “брендовая” индоктринация, рефрейминг, технология “линия времени”, метамодель.

Zelenin V. V. Psycho-technologies of the neuro-linguistic programming in the information-propagandistic war: current domestic experience

In the process of the comparative analysis of different types of mass psychological impact (everyday propaganda, professional propaganda, informational warfare, psychological warfare, cyber-war, information-political (electoral) campaign) distinctive features of information-propagandistic war were identified. Information-propagandistic war is a large-scale warfare in the information space that applies methods, techniques,

ways, channels and means of manipulation of people's psyche to influence their individual and social consciousness and collective unconsciousness in order to achieve the goal of transformation of people's collective outlook. It was found that the NLP psychotechnologies as a means of addressing the tasks of the information-propagandistic war have proved successful in almost all the aforementioned formats but the cyber-war. An overview of the methodological principles and basic techniques of the neuro-linguistic programming in the information war between Ukraine and Russia in January-May of 2014 showed the need to master the NLP technologies by the national security forces in order to apply these technologies to the strategic, operational and tactical tasks of influencing civilians and military personnel, both national and that of the adversary, not only in the context of military actions but also in the peace time.

Key words: information-propagandistic war, neuro-linguistic programming, basic presuppositions, conceptual indoctrination, brand indoctrination, reframing, timeline technology, meta-model.

ТРАНСФОРМАЦІЇ КОМУНІКАТИВНИХ ВЗАЄМИН У СВІТЛІ НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ЗМІН В МАС-МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРИ

О. О. Суська, м. Київ

Трансформації комунікативних взаємин під впливом нових технологій змінюють не тільки можливості доступу до інформації, а й істотно впливають на світосприймання і ціннісні орієнтації особистості. Зміна вектора взаємин з медіа- на реципієнтоцентрований, перфектність відносин в інформаційному просторі є запобіжниками деформацій особистості під впливом негативних тенденцій кризового соціуму. Нарешті, на перший план виходять потреби суспільства, в якому найвищими цивілізаційними цінностями стали індивідуальна свобода і відкрита комунікація. Завдяки можливостям мультикультурної комунікації нейтралізуються національні відмінності та мовні бар'єри. Сьогодні кожен користувач створює свій контент і візуальну інформацію про політичні, культурні та суспільні події. "Актор", який не поділяє позицій оглядача, отримує реальну можливість виступити в ролі комунікатора. У такий спосіб завдяки процесу "контамінації суб'єктності" (авторська теорія) учасники комунікації стають творцями свого власного інформаційного поля.

Ключові слова: інформаційне поле, особистість, контамінація суб'єктності, комунікативна взаємодія, "актор", комунікатор, медіапростір.

Проблема. Протягом ХХ ст. у психології, соціології, лінгвістиці, теорії комунікації, соціо- та психолінгвістиці було напрацьовано найрізноманітніші теорії і концепції комунікативних взаємин, але між ними була певна спорідненість: практично всі вони виходили зі спрямованості комунікативних інтенцій від Комунікатора до реципієнта – Адресата інформації. Це було зумовлено загальним тлом соціокомунікативних відносин і тими соціальними й політичними процесами, які відбувалися

протягом другої половини ХХ ст. і потребували напрацювання наукових теорій та оптимізації практик, спрямованих на виконання пропагандистських завдань (як у межах індустріальних суспільств демократичного типу, так і в межах тоталітарних і посттоталітарних режимів). За цих умов пропагандистські ефекти комунікації набували особливої важливості не тільки в електоральних кампаніях, а й у будь-яких пропагандистських акціях, що потребували цілеспрямованої пропаганди. Наслідком цього стали неминучі “ефекти впливу” масової комунікації, які протягом останньої чверті ХХ ст. вважали природними й породженими існуванням та діяльністю самої системи.

Лише в кінці минулого століття з появою інтернет-мережі ситуація почала швидко змінюватись. Так, на думку М. Кастельса, саме протягом останньої чверті ХХ ст. збіглися в часі три незалежні процеси, викликавши до життя нову соціальну структуру, що базується переважно на мережах: потреби економіки в гнучкості менеджменту та глобалізації капіталу, виробництва і торгівлі; потреби суспільства, в якому найвищими цінностями стали індивідуальна свобода і відкрита комунікація [1]. Отже, саме завдяки науковій революції в мікроелектроніці стали можливими надзвичайні досягнення в галузі комп'ютеризації та телекомунікації.

Мета статті: розкрити означену проблему та показати, як під впливом інтернет-технологій з'являються можливості для переходу до нової форми соціуму – мережевого суспільства, нового світу комунікації, який М. Кастельс, наслідуючи М. Мак-Льюена, називав Галактикою Інтернету.

З огляду на швидкість технологічних і суспільних трансформацій, слід навчитися використовувати переваги деідеологізації та, аналізуючи соціальні наслідки наступу мережевих комунікативних взаємин, уникати спрощених екстраполяцій, оскільки це може певною мірою гальмувати та ускладнювати поступ як науки в цілому, так і її окремих галузей. Помітно зменшується кількість соціопсихологічних та соціологічних досліджень, здатних *прогнозувати* зміни в суспільних відносинах і між суб'єктами комунікації. Знижується й ефективність використання теоретико-методологічного спадку, що (як зокрема теорія раціонально-комунікативної дії Ю. Габермаса) могли б стати базою для подальших сучасних розробок. Це і є, власне, *невирішеною частиною загальної проблеми*. Тому нашим завданням є також виявлення найбільш актуальних для сьогодення наукових теорій і підходів, що дають змогу по-новому оцінити трансформаційні процеси у сфері масової комунікації.

Передусім хотіли б віддати належне концепції раціоналізації М. Вебера, який у своєму трактуванні цілорациональної дії, як згодом і Е. Гуссерль, залишається цілком у межах монологічної позиції філософії суб'єкта, коли інші “Я” виводяться з трансцендентального Его: трансцендентальна інтерсуб'єктність у процесі перетворення її на трансцендентальну

спільність набирає реальних обрисів, лише виходячи саме з потреб Его, його трансцендентальних функцій та дій. Саме останній ракурс бачення раціонального намагалися подолати феноменологічна і розуміюча соціологія. Свій дальший розвиток позиції монологічного розуміння життєвого світу, започаткованого Е. Гуссерлем [2], дістали в цілій низці лінгвістично-герменевтичних і прагматичних теорій філософії мови та мовлення (Л. Вітгенштейн), доки нарешті Юрген Габермас та Карл-Отто Апель не здійснили трансформацію цих підходів [3], довівши, що поняття “життєвий світ” слід впроваджувати як доповнення до поняття комунікативної дії: “Життєвий світ є немовби трансцендентальним місцем (Ort), у якому зустрічаються мовець і слухач” [4, с. 192].

Отже, раціонально-комунікативна дія стає підґрунтям для досягнення порозуміння, яке допомагає пізнавати світ, тлумачити його та орієнтувати в ньому особистість. Як базові відносини тут постають не односпрямовані відносини “суб’єкт – об’єкт”, а глибоковкорінений принцип взаємності. Цей принцип передбачає відносини “суб’єкт – суб’єкт”, де інший постає саме як суб’єкт, цінності якого поділяють чи поважають, до якого прислуховуються, думки якого підживлюють подальший процес спілкування. Постулатом таких відносин стає визнання іншого як вільної та рівноправної особистості, а сутність комунікативних відносин базується на діалогічності, яка зумовлює рівнозначність учасників спілкування. Тож “поняття комунікативної дії слід застосовувати і в соціологічній теорії дії. І завдяки цьому пояснюється, як може існувати соціальний лад” [5, с. 298].

В інтерперсональній комунікації реалізуються, на думку Карла Блера, щонайменше три функції: *інтенційна* (утіленість намірів мовця); *переказувальна* – повідомлення про якийсь предмет чи реальну ситуацію (про стан справ або якісь події у світі); та функція *налагодження взаємин* з адресатом спілкування. Нині ми послуговуємося більш широким спектром функцій, але для розгортання нашої думки у визначеній площині цілком досить було б і трьох вищезгаданих. Отже, часи переважання “суб’єкт-об’єктних” схем побудови комунікативної взаємодії – як у масовій комунікації, так і на її інтерперсональному рівні – відходять у минуле. На зміну ніцшеанському домінуванню “волі до влади”, у тому числі влади над іншим, над думками, прагненнями і діями іншого, а в подальшому варіанті тоталітарного макетування дійсності – влади над “свідомістю мас”, – наприкінці ХХ ст. приходять прагнення розбудувати такі умови комунікативної взаємодії, щоб їхня спрямованість на гуманізацію відносин викликала довіру, забезпечувала толерантність, відповідала очікуванням різних верств і груп населення. Останнє повністю суголосьне й габермасівському розумінню життєвого світу як комунікативно природженого досвіду, що становить поле взаємності: “Оскільки такі комунікаційні медіуми, як гроші, що керують поведінкою за зразком спеціального коду, лише відгалужуються від значною мірою структурованої мови спіл-

кування, теорія медіумів означає подальші межі теорії мовлення” [5, с. 305 – 306].

Перспектива мовленнєвої дії та “інтерпретативна робота” учасників інтеракції мають поєднуватися. Але це стає можливим лише за умови *контамінації суб’єктності*, тобто поєднання відповідальності за здійснення цієї дії як в ініціатора комунікації (комунікатора), так і в інтерпретатора – того, хто на деякий час стає об’єктом інформаційного впливу, але повинен зберігати свою суб’єктність. Таким чином ми розширюємо роль “адресата” інформації до ролі “інтерпретатора”, який, власне, уже потенційно готовий стати суб’єктом та ініціювати наступний “крок” комунікативної дії. Отже, “суб’єкт-суб’єктна” комунікативна взаємодія стає домінуючою в структурі комунікативних взаємин і відкриває шлях до розуміння можливостей існування концепту суспільства, соціального ладу, “який може бути встановлений завдяки процесу досягнення консенсусу” [там само, с. 306].

Контамінаційні характеристики акту спілкування і контамінантний розподіл ролей у ньому будуть дещо відрізнятися від традиційно визнаного лінгвістичного поняття комунікативного впливу. Тут радше можна погодитися на формулювання “процес інформаційного обміну”, адже кожен з учасників цієї інтеракції здатен повідомити іншому свою думку (незалежно навіть від можливостей її прямого висловлювання). Наявність цієї від-рефлексованої, інтерпретативної за своїм характером думки партнера-комуніканта є визначальною відмінністю від колишнього трактування ефективності всієї системи масової комунікації як “цілеспрямованого впливу” на адресата інформації [6]. Особливо важливим цей постулат видається нам щодо суспільств посттоталітарного типу, де структура комунікативних зв’язків у сфері масової комунікації і далі вибудовується на засадах односпрямованої інтенційності Комунікатора, як раніше – “ідеологічного замовлення”.

Контамінація суб’єктності може виступати і як дія, і як процес. Саме як процес, що дає змогу більш вибірково структурувати соціальну реальність, – і не тільки як матерію, “дану нам у відчуттях”, а і як усвідомлену репрезентацію подій та явищ дійсності, з якої ми формуємо власну картину світу. Саме цього завжди прагнули домогтися соціологи від потенційних респондентів, сподіваючись уявно, що останні висловлюють саме свою власну, суб’єктну думку, а не просто демонструють “реакцію папера на олівець” [7].

Контамінація суб’єктності в умовах масової комунікації – це ймовірність співвіднесення себе з умовним комунікатором, у комунікативні стосунки з яким вступає реципієнт. Тут відбувається багаторівневе сприймання/несприймання текстів чи особи конкретного комунікатора, його позицій та внутрішніх і зовнішніх характеристик, розбудова або руйнування довіри, ідентифікація очікувань, що відтворюють сферу традиційних чи нових життєвих форм і структур певної соціокультурної

спільноти, забезпечують взаєморозуміння та взаємодію на рівні смислів, створюючи канву (основу) інформаційного обміну. Перфектність вищезначеного обміну буде тим вищою, чим вищим буде професійний потенціал комунікатора, будь то окремо взятий канал електронних ЗМК, чи орган преси, чи конкретна людина – ведучий телепрограми, журналіст – автор газетної статті – тощо. Спротив свідомості реципієнта цінностям, які нав'язуються йому екранними “оракулами”, стає очевидним, якщо вдається до аналізу емпіричних даних “медіаіндексів”. Складові вияву контамінації суб’єктності як засобу утримання позицій “незалежного” реципієнта і водночас активного учасника комунікативного процесу – тип особистості, тип інтересів, пізнавальні можливості (здібності), схильність до афіліативності (інтегрованість до певної групи), ідентифікація.

Якщо за підґрунтя комунікативної взаємодії визнати координатні компоненти процесів соціалізації особистості, взаєморозуміння та отримання знань (інформації), то процес взаємодії стає можливим завдяки існуванню певних детермінант (рис.) і в разі наявності всіх неодмінних компонентів.

Рис. Детермінанти комунікативної взаємодії

Для соціальної психології завжди був характерний погляд на особистість як на суб’єкта суспільних відносин. На підставі узагальнення концептуальних підходів до вивчення соціальних феноменів, зокрема феномена масової комунікації, було визначено комплекс детермінант, які базуються на взаємозв’язку вищезгаданих змінних. Так, соціально орієнтоване спілкування (О. О. Леонт’єв [8]) може мати цілеспрямований характер, або ж саме “орієнтаційний” – у певній ситуації, події тощо; або: інтенціональна поведінка реципієнта щодо формування власного інформаційного поля може спрямовуватися ззовні чисто формально (наприклад, для завдань навчання освіти та ін.) або ж інспіруватися власним бажанням та інформаційним пошуком особистості, який здійснюється відповідно до

певної мети комунікативних взаємин (наприклад, контакти в соціальних мережах). Тут доцільно згадати про вагомість міждисциплінарного і системного підходів до теоретичного обґрунтування та вивчення проблеми деформацій ціннісних орієнтацій і негативних наслідків впливу інформаційного простору на свідомість особистості. На основі наявних моделей та уявлень про структуру і механізми включення свідомості особистості в масову свідомість доречним стало б розроблення моделі коригування негативних впливів масової комунікації. Таким чином, ми знову і знову стикаємося з тим, як вплив емпіричної інформації породжує потребу в теоретичному обґрунтуванні цих моделей та уявлень.

Введені автором у науковий обіг поняття: “інформаційне поле особистості”, “інформаційний вибір”, “контамінація суб’єктності”, “комунікативна взаємодія з масовою аудиторією”, “гуманізаційний і дегуманізаційний впливи масової комунікації”, “інформаційний імунітет” та ін. – дають змогу теоретично осмислити і відобразити в науковій свідомості найбільш загальні й істотні характеристики як системних соціологічних, так і соціопсихологічних детермінант комунікативних взаємин у системі масової комунікації [9]. Автором також доведено, що визначальним чинником у формуванні інформаційного поля особистості є ступінь персоніфікації інформації та взаємовплив культури соціуму і культури споживання продукції засобів масової комунікації, які постійно відтворюються в процесі контамінації суб’єктності.

Первинність професійних якостей комунікатора і психологічну детермінованість його комунікативної поведінки теоретично визначено як ієрархію психологічних детермінант соціально орієнтованого спілкування, яка дає змогу пояснити комунікативну дію комунікатора і його *інтенційність*, навіть якщо він перетворюються в разі наявності перемінних мережевого контакту в учасника суб’єкт-суб’єктного діалогу. Останнім часом деякі дослідники визначають дії акторів масової комунікації (особливо її екранних форм) як “дивергенцію” соціальних, психологічних, професійних якостей та ознак комунікатора, які екстраполюються на інших акторів, розпорошених у часі і просторі. Утім інформаційному пошукові, який до останнього часу залишався конструктивним інструментом формування інформаційного поля особистості, іде на зміну *дистопія* (так висловився М. Кастельс про негативізм ЗМК), *очікування гіршого* від усе більш низькоякісного медіаконтенту, який стає предметом містифікації свідомості реципієнтів і призводить до того, що Н. Болц називав одержимістю людей щодо пошуку реальності у світі симуляції [10, с. 39].

Дигітальна експансія, вторгнення цифрових технологій в особистісне поле спілкування істотно “розсунули” межі реального фізичного простору, створивши особливий простір і час інформаційного суспільства. Предтечею його був інформаційний простір, сформований засобами масової комунікації ще наприкінці ХХ ст. [11]. У результаті *конвергенції старих і нових медіа* виникли і розвинулися нові культурні практики.

Спілкування в соціальних мережах, через блоги і на інтернет-форумах породжує новий тип комунікативних взаємин, “цінності і символи” (за Н. В. Костенко) яких знову і знову потребують переосмислення. Так виникає справді нова реальність комунікації – контамінація суб’єктності, для якої характерною ознакою є суміщення ролей комунікатора і реципієнта в одній особі, змішування позицій того, “хто говорить”, і того, “хто слухає”; перемінні стосуються не тільки цінностей, а й самих типів взаємин, адже правдивість інформації в інтернет-мережі від початку піддавалася сумніву, а нині вже не є функціональною ознакою якості цього виду спілкування. Питання достовірності постає тепер частіше щодо соціологічної інформації, ніж щодо інформації медійної, у тому числі інформації в інтернеті. Поверховість цієї інформації і її анонімність проникають у свідоме і підсвідоме, породжуючи особливий тип безвідповідальності як з одного боку комунікативного контакту, так і з другого. Отже, в умовах високої дисперсності комунікативних контактів акт комунікації (включаючи процес породження повідомлень) перетворюється на акт “розсіювання” (дисперсії), коли різні актори беруть участь у продукуванні інформації. Одночасно при високій дисперсності не виникає колективної відповідальності “сукупного Комунікатора”, що була притаманна традиційним медіа епохи “ефектів впливу”. Наслідуючи інтерактивність інтернет-мереж, традиційні медіа намагаються також розпорозити так звані ознаки мовця, раніше уособлювані сукупним Комунікатором, і це очевидно призводить до підвищення рівня безвідповідальності як ознаки сучасного мовлення. Слідом за посиленням безвідповідальності різко знижується і мистецька та журналістська якість теле- і радіопрограм. Серед серійної медіакінематографічної продукції сьогодні домінують різного роду реаліті-шоу, вайєризм та “документалізм” [там само, с. 74]. Система цінностей (якщо вона ще зберігається як така!) переживає істотний “зсув”, причому це не той “зсув мотиву на мету”, про який писав свого часу О. М. Леонтьєв, а істотні зрушення в бік девальвації самого поняття “цінності”. Система, де на вторинний план витісняються практично всі цінності, крім вітальних, а прагнення матеріального збагачення посідає домінуючі позиції, не може реально забезпечувати життєдіяльність людини в усьому спектрі її потреб. Можна навіть запропонувати вважати усвідомлені цінності та ціннісні орієнтації такою ж потребою вищого ґатунку, як і інші метапотреби (за теорією А. Маслоу), оскільки нехтування цими потребами не тільки спрощує і деформує структуру особистості, а й ставить її поза межами певної соціальної спільноти, до якої ця особистість раніше належала. Цим пояснюється наявність певних угруповань, які створюються для виконання якихось досить вузьких цілей і які в процесі боротьби за домінування в тій або тій сфері матеріальних інтересів знищують одне одного.

Майже те саме можна спостерігати в політичній сфері, і це продемонструвала цьогорічна електоральна кампанія. Серед згаданих угруповань немає конфлікту цінностей – у них може бути лише конфлікт

інтересів. Коли такі схематичні за своєю природою відносини переносяться в мас-медійну сферу, зміст її спрощується, стає примітивним й віддзеркалює цінності саме тих груп, які є замовниками або спонсорами продукування саме такого змісту у відповідних йому примітивних формах. А далі примітивний медіапродукт формує “під себе” невибагливу, вражену достоєю аудиторію, адже ЗМК, за висловом М. Кастельса, “привичаїлися інформувати стурбовану публіку, але не спромоглися набутти автономної спроможності оцінити соціальні тенденції” [1, с. 3]. Ступінь усвідомлення цінностей також є соціальною тенденцією; коли він знижується, це веде до суспільного колапсу в усіх сферах, тому криза цінностей є кризою насамперед суспільних відносин.

Відповідно до висунутої ще Ф. Тьоннісом ідеї “суспільного договору”, що базується на засадах індивідуального консенсусу, саме останній може об’єднати людей у нові системи, з яких складається громадянське суспільство. Подальший розвиток соціуму, наукової теорії і самої суспільної практики висунув на перший план (особливо на макро- і мезорівнях) інтеграційну роль соціальних організацій та інституцій – держави, великих корпорацій, засобів масової комунікації [12]. На переконання В. Л. Оссовського, “трансляючи певні ідеї та цінності, засоби масової комунікації сприяють узгодженню позицій індивідів щодо нових цінностей, що сприяє їх інтеграції, налагодженню нових зв’язків. На цих засадах консолідуються суспільні утворення: добровільні об’єднання, у діяльності яких особливу роль відіграють спеціалізовані канали комунікації; світи спільних інтересів та уподобань, що передбачають особливо інтенсивне користування засобами масової комунікації” [7, с. 119–120]. Це передбачення дослідника збулося менш як за десять років. Індивідуалізація та інтенсифікація користування засобами масової комунікації, особливо інтернетом, стали визначальною детермінантою сучасної епохи.

Висновки:

1. Провідним чинником формування інформаційного поля особистості є ступінь персоніфікації інформації та взаємовплив культури соціуму і культури споживання продукції засобів масової комунікації, які постійно відтворюються в процесі контамінації суб’єктності.

2. Наслідуючи інтерактивність інтернет-мереж, традиційні медіа намагаються також розпорошити так звані ознаки мовця, раніше уособлювані сукупним Комунікатором, і це очевидно призводить до підвищення рівня безвідповідальності, а відтак зниження якості контенту.

3. Трансформаційні процеси торкнулися не тільки рівня масової, а й індивідуальної свідомості; засоби масової комунікації сприяють узгодженню позицій індивідів щодо нових цінностей, їхній інтеграції, налагодженню нових зв’язків, посилюючи на мезорівні ймовірність поширення цінностей громадянського суспільства.

Література

1. *Кастельс М.* Інтернет-Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Мануель Кастельс ; пер. з англ. Е. Г. Ганиш, А. Б. Волкова. – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.
2. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии : пер. с нем. / Эдмунд Гуссерль. – М. : Лабиринт, 1994. – 110 с.
3. *Habermas J.* Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze / Jürgen Habermas. – Frankfurt-am-Main : Suhrkamp, 1988.
4. *Habermas J.* Theorie des Kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. / Jürgen Habermas. – Frankfurt am Main, 1981. – S. 7 – 594.
5. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Юрген Габермас // Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 237 – 324.
6. От книги до Інтернета: журналистика и литература на рубеже тысячелетия / отв. ред. Я. Н. Засурский, Е. Л. Варганова. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 2000. – 256 с.
7. Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження / за ред. В. Л. Оссовського. – К. : Стилюс, 2001. – 168 с.
8. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл; Изд. дом “Академия”, 2007. – 368 с.
9. *Суська О. О.* Інформаційний імунітет: Проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі : монографія / О. О. Суська. – К. : [Б. в.], 2008. – 107 с.
10. *Болыц Н.* Азбука медиа / Норберт Болыц ; пер. с нем. Л. Ионина и А. Черных. – М. : Европа, 2011. – 136 с.
11. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Талкотт Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
12. *Оссовський В. Л.* Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В. Л. Оссовський. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1999. – 137 с.

Reference

1. Castells, M. (2007). *Internet Galaxy* [The Internet Galaxy]. Translated by E. Y. Yanysh and A. B. Volkova. Kyiv: Vakler (ukr).
2. Gusserl, E. (1994) *Ideii k chistoy fenomenologii*. [Ideas of pure phenomenology]. Moscow: Labirint (rus).
3. Habermas, J. (1988) *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*. [Nachmetaphysisch thinking. Philosophical essay]. Moscow: Suhrkamp (german).
4. Habermas, J. (1981) *Theorie des Kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft* [Theory communicativen of commercial. Vol. 2. To of criticism funktionalis tischen of prudnce]. Frankfurt – am. Main.
5. Habermas, Yu. (1999). *Dii, movlennievi akty, movlennievi interaktsii ta zytteivii svit*. [Actions, speech acts, speech interactions and lifeworld]. In A. V. Yermolenko. *Komunikatyvna praktychna filosofia* [Communicative practical philosophy]. Kyiv: Libra, (ukr).
6. Vartanova, E. L. and Zasursky, Y. N. (2000). *Ot knigi do Interneteta: zhurnalistika i literatura na rubezhe tysyacheletiya* [From the book to the Internet: journalism and literature at the turn of millennium]. Moscow: Moscow University (rus).

7. Ossovskiy, V. L. (Ed.) (2001). *Hromadska dumka: teoretychni ta metodychni problemy doslidzhennia*. [Public opinion: an attempt of sociological interpretation]. Kyiv: Stilos (ukr).
8. Leontjev, A. A. (2007). *Psihologiya obshcheniya*. [Psychology of communication]. Moscow: Smysl Publ. House "Academia" (rus).
9. Susska, O. O. (2008). *Informacini imunitet: Problemy psykholohychnoho zakhystu v informatsiinomu prostori* [Informational immunity: Problems of Psychological Defense in the Informational Space]. Kyiv – 107 c. (ukr).
10. Bolz, N. (2011). *Azbuka media* [Alphabet of media]. Translated by Z. Jonina and A. Chernykh. Moscow: Europ (rus).
11. Parsons, T. (1997). *Sistema sovremennyh obshchestv* [System of modern societies]. Translated by L. A. Sedov and A. D. Kovalov. Moscow: Aspect-press (rus).
12. Ossovsky, V. L. (1999). *Hromadska dumka: sproba sotsiolohichnoi interpretatsii*. [Public opinion: attempt of sociological interpretation]. Kyiv: Institute of sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).

Сусская О. А. Трансформации коммуникативных отношений в свете новых подходов к изучению изменений в масс-медийном пространстве

Трансформации коммуникативных отношений под воздействием новых технологий меняют не только возможности доступа к информации, но и существенно влияют на мировосприятие и ценностные ориентации личности. Изменения вектора воздействия с медиа- на реципиентоцентричный, перфектность отношений в информационном пространстве предупреждают опасность деформаций личности в виду негативных тенденций кризисного социума. Наконец, на первый план выходят потребности общества, в котором наиболее высоким и цивилизационным и ценностями становятся индивидуальная свобода и открытая коммуникация. Благодаря возможностям мультикультурной коммуникации нейтрализуются национальные отличия и языковые барьеры. Сегодня каждый пользователь создает свой контент и визуальную информацию о политических, культурных и общественных событиях. "Актор", не приемлющий позицию обозревателя, получает реальную возможность выступить в роли коммуникатора. Таким образом благодаря процессу "контаминации субъектности" (авторская теория) участники коммуникации становятся творцами своего собственного информационного поля.

Ключевые слова: информационное поле, личность, контаминация субъектности, коммуникативное взаимодействие, "актор", коммуникатор, медипространство.

Susska O. O. Transformation of communicative relations in the context of new approaches to studying the changes in mass media

Transformation of communicative relations under the impact of new technologies are changing not only the ability to access information, but also affect the perception of the world and the values of personality. Changing the vector of media influence into recipient-centered as well as the perfectness of the relations in media space prevent the danger of personality deformation in view of negatives trends of crisis society. Lastly, the society which needs have become prevailing now is the one which prefer the highest civilization values – individual freedom and open communication. Due to the possibilities of multicultural communication the national differences and language barriers are being neutralized. Today each user creates his/her content and visual information about political, cultural and public events. The "actor" who does not accept the viewer's

position gets a chance to play a role of a communicator. Suchwise, due to the process of “contamination of subjectivity” (author’s theory) the participants of communication become the creators of own informational field.

Key words: informational field, personality, contamination of subjectivity, communicative interrelation, “actor”, communicator, mediaspace.

МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОГО РЕКЛАМНОГО ПРОСТОРУ: ТЕМАТИЧНИЙ ВИМІР ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЙОГО КОНСТРУЮВАННЯ

В. О. Климчук, м. Житомир

Досліджується наповнений рекламним змістом сучасний медіапростір, який безпосередньо впливає на образ світу людини, її стиль життя. Слоган розглядається як концентроване втілення мотиваційного імпульсу, спрямованого на споживача. Аналізуються мотиваційні теми сучасних рекламних слоганів: гарне самопочуття, досягнення успіху, стабільність, визнання, задоволення, самоактуалізація, відповідальність за інших, самодетермінованість, емоції та почуття, значущі стосунки, змагання, самооцінка, творчість, здоров’я та новизна. Також з’ясовано, що такі лінгвістичні засоби, як інтеракційний контроль, конструювання ідентичності, граматики (транзитивність, номіналізація, модальність), та відношення між лексикою, граматикую і семантикою дають змогу в одному короткому слогані сконструювати дискурс із кількома різними мотиваційними темами. Зроблено висновок, що таким чином відбувається обмін мотиваційною тематикою між персональними дискурсами і дискурсом макрорівня (який у нашому дослідженні представлений рекламним і слоганами).

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, конструкціонізм, мотивація, реклама, слоган.

Проблема. Один із наймасовіших дискурсів, у які занурена сучасна людина, – це дискурс рекламний. Рекламні тексти, ролики, зображення, конструкції (білборди, сіті-лайти тощо) – утворюють великий дискурс, який за означенням має потужний мотиваційний компонент, адже його кінцева мета полягає в спонуканні до купівлі певного товару, а шлях до цієї мети – конструювання в людини мотиваційних утворень (бажань, потреб, цінностей, страхів). Тож рекламний дискурс є таким, що, з одного боку, містить дискурс мотиваційний у максимально сконцентрованому вигляді, а з другого – є максимально доступним та охоплює більшість громадян (загалом є контекстом нашого життя), а тому може слугувати предметом для аналізу процесів конструювання мотиваційного дискурсу соціокультурного рівня.

У медіапсихологічних дослідженнях рекламу вважають частиною медіапростору [1] і послуговуються поняттям медіаспоживання, яке М. В. Жижина розглядає як “активну соціальну практику особистості,

пов'язану з переробкою віртуального матеріалу" [2, с. 45]. У цьому контексті особливої значущості, як наголошує Л. А. Найдьонова [3], набуває проблема медіасоціалізації. Дослідниця зазначає, що образно-понятійні опори для організації й структурування світу дитина отримує з текстів дорослих. У разі ж підміни таких дорослих текстів медіатекстами змінюються традиційні закономірності соціалізації, а їм на зміну приходять нові – закономірності тотальної медіасоціалізації. До них, приміром, можна віднести провокацію медіапарасоціальних стосунків, які також здатні породжувати нові раніше не діагностовані психологічні проблеми.

Мета статті: узагальнити результати дослідження особливостей мотиваційного дискурсу сучасних рекламних слоганів на тематичному та лінгвістичному рівнях.

Рекламний слоган: поняття і його соціопсихологічний контекст. Центральним елементом рекламного тексту, на думку дослідників реклами (див., приміром [4]), є *слоган*. Його визначають як девіз, що складається з однієї або кількох фраз, які мають створити позитивне ставлення споживача до певного предмета. Слоган характеризується стислістю, емоційністю і забезпечує комплексність реклами; він є поєднувальною ланкою між рекламою різного формату – графічною, друкованою, відео тощо; містить у собі ключову ідею всієї маркетингової політики компанії. Дослідники І. Кондратюк, В. Жуков [5] наводять дані про те, що слогани читають у'ятєро частіше, ніж самі рекламні тексти, а процес "роботи" слогана охоплює три етапи: сприймання, запам'ятовування та залучення.

Одними із перших дослідників психології слоганів (30-40 роки ХХ ст.) були Л. Беллак [6], М. Шеріф [7] та Ф. Ламлі [8]. Л. Беллак визначає термін "салоган" як фразу, яка має характеристики стислості, вчасності, наказовості, ідентифікується з певною групою. Дослідник зазначає, що престиж власника слогана може підвищувати його ефективність, а зміна ставлення до нього чи насиченість певним слоганом обмежує час його життя. Відповідно, кожен слоган – це тимчасове явище, яке водночас і конструюється дискурсом, у межах якого він створений, і сам цей дискурс конструює, будучи його елементом. М. Шеріф вважає, що слоган відображає ціннісне судження; не бачить відмінностей між бізнесовими і політичними слоганами; стверджує, що потужні слогани виникають спонтанно в складних і критичних ситуаціях та відповідають "духові часу" (французьке "Liberté, Égalité, Fraternité"), виражаючи депривації і тиск. Ф. Ламлі зараховує слогани до потенційних засобів соціального контролю, закликає звернути увагу на їхню потенційну небезпечність, оскільки зі слоганами неможливо сперечатися.

Рекламний слоган як лінгвістичний феномен. Аналізові рекламних слоганів як лінгвістичного феномена присвячені праці Л. І. Коњухової [9]. Дослідниця аналізує вираження спонування в слоганах телереклами 2003 р. і робить низку висновків: *переважними синтак-*

сичними структурами слоганів є означено-особові речення, присудок у яких виражений дієсловом наказового способу (“Живи з усмішкою!”); у таких реченнях наголос перенесено з діяча на дію; дієслова наказового способу позначені відтінком побажання, доброзичливої поради, часто мають м’яку форму та позитивне емоційне забарвлення (“Відчуй смак легенди”); не часто, але трапляються слогани як безособові речення, присудок у яких – дієслово третьої особи в безособовому значенні або безособове дієслово з наказовою формотворчою часткою “Нехай” (“Нехай кожна річ стане улюбленою”), за рахунок чого особливо пом’якшується звучання; також зустрічаються квантитативно-генітивні речення (“Багато радості вам!”) та іменні генітивні речення (“Добробуту Вашій родині!”) – структури спонукально-побажального типу; переважають загалом пом’якшені спонукання – прохання, застереження, дозвіл, напучування, побажання; узагальненими особливостями таких спонукань є відсутність об’єкта, що створює враження зорієнтованості на споживача реклами, а семантика дієслів визначається як прохання споживача зробити щось на користь собі.

Дискурс-аналітичні дослідження політичних слоганів. Дискурс-аналітичні дослідження, що межують із політичною психологією, теж звертають увагу на слогани. Ф. Аль-Хакв та А. Хуссейн, зокрема, у контексті єгипетської і туніської революцій виділяють 20 способів використання мови в слоганах (у порядку спадання частоти: демонстрація принижень, публічних вимог, обурення, стійкості позиції, людських прав, патріотизму, гумору, цинізму, попереджень, образ, похвал, заперечень, політичних змістів, прохань, спогадів, релігійних тем, мудрих висловів, особистих потреб, ліричних тем, прислів’їв) та 6 соціополітичних спрямувань (заклик до змін, заклики до відмови від іноземного втручання, заклики до відмови від несправедливості, тиранії та утисків, заклики до позитивної участі в політичному житті, заклики до свободи й незалежності, виклики світовій політиці) [10]. Кс. Лу, аналізуючи слогани комуністичного Китаю періоду 60–80-х років ХХ ст., доходить висновку, що вони створені як засоби ідеологічної індоктринації, аби, з одного боку, задовольнити потребу в зміні соціальних умов, а з другого – потребу авторитетів у встановленні контролю. На думку дослідника, повсюдне використання цих політичних слоганів змінило обличчя китайської культури і вплинуло на мислительні патерни китайців [11]. Ш. Фіткунага й Б. Чанг, які провели порівняльний аналіз політичних слоганів США і Китаю, висновують, що китайські слогани більше змістовно орієнтовані, тоді як у слоганах США багато уваги приділяється формі для привабливання уваги; крім того, вони зауважили, що американські слогани все більше відображають ідеї колективізму і патріотизму, тоді як китайські – індивідуалізму [12]. У дослідженні І. Хосу, П. Анісоа розглядаються політичні слогани президентської кампанії 2009 р. в Румунії та використання в них проєктивних технік, асоціативного методу, незавершених історій та аналізу речень.

Дослідники звертають увагу на те, що політичні слогани того періоду не змогли стати базисом електоральної кампанії у свідомості людей, тож електоральна символіка сприймалася більшою мірою як набір звичайних, стандартних образів, фраз, які аж ніяк не були конвергентні з реальністю [13]. Аналіз слоганів як риторичних засобів та соціальних символів, а відтак їх класифікацію на цій основі здійснює Р. Дентон [14]. На його думку, як соціальні символи, вони поєднують, розділяють та перетворюють, тим самим стаючи прямим посилем до соціальних чи індивідуальних дій.

Слогани є своєрідним концентратором ідей – рекламних, соціальних, політичних. З одного боку, вони ці ідеї “вбирають” з оточення і виражають цілісно й максимально концентровано, а з другого, конструюють їх, адже, поширившись, сприяють їхньому впливу на оточення, змінюють спосіб сприймання світу, можливо, навіть, трансформують життєві світи людей. У такому контексті досить продуктивним видається вивчення слоганів під кутом зору їхнього мотиваційно-дискурсивного навантаження: які теми мотиваційного дискурсу в них репрезентовані і в який спосіб вони конструюються.

У ході розроблення *структури дослідження* враховувалося одне з основних положень медіапсихології, відповідно до якого дослідження в цій царині є, за Л. А. Найдьоною, діалогічним рефлексивним соціально-психологічним дослідженням у дії [15]. *Аналіз змісту рекламних слоганів* з позицій наявності певних мотиваційних тем здійснювався в декілька етапів, що зумовлено необхідністю підвищення надійності зроблених висновків (це важливо у контексті ймовірної надмірної суб’єктивності результатів дискурс-аналітичного дослідження). На першому етапі учасникам дослідження (68 осіб, з них 42 жінки і 26 чоловіків, вік – від 23 до 38 років, вибірка рандомізована) пропонувався перелік рекламних слоганів (109 слоганів, які входили до структури телевізійних рекламних роликів телеканалів “5”, “1+1”, “К1”, “М1”, “НТН”, “СТБ”, “ТВі”; стенографування – квітень 2014 р.) та перелік тем мотиваційного дискурсу (тих змістів, які є центральними для певного дискурсу, приміром, “досягнення успіху”, “стабільність”, “визнання” тощо), оприятвнених у результаті попереднього дослідження (сам перелік тем див. далі по тексту), після чого пропонувалося оцінити, наскільки кожна із тем відповідає змісту кожного рекламного слогана (за 10-бальною шкалою). У разі відсутності тем, які, на думку учасника дослідження, можна було би віднести до певного слогана, йому пропонувалося додати їх у вільні комірки й теж оцінити. Теми, додані більшістю учасників, також пропонувалися іншим для дооцінки.

Тематичний аналіз мотиваційного дискурсу рекламних слоганів.

За результатами аналізу можна виокремити декілька тем, які мають максимальне оціночне навантаження, що свідчить про їх презентованість у більшій кількості слоганів ($\bar{X} > 4$). Найбільшу представленість у рекламних слоганах мають такі теми мотиваційного дискурсу, як “Гарне самопо-

чуття” ($\bar{X}=4,6$), “Досягнення успіху” ($\bar{X}=4,6$), “Стабільність” ($\bar{X}=4,6$), “Визнання, схвалення” ($\bar{X}=4,6$), “Задоволення (гедонізм)” ($\bar{X}=4,4$), “Самоактуалізація, самореалізація” ($\bar{X}=4,4$), “Відповідальність за інших” ($\bar{X}=4,4$), “Самодетермінованість” ($\bar{X}=4,3$), “Емоції та почуття” ($\bar{X}=4,2$), “Значущі стосунки, афіліція, дружба, кохання” ($\bar{X}=4,2$), “Змагання, порівняння” ($\bar{X}=4,2$), “Самооцінка, почуття гідності” ($\bar{X}=4,1$), “Захоплення процесом, творчість (потік)” ($\bar{X}=4,1$), “Здоров’я” ($\bar{X}=4,1$), “Новизна” ($\bar{X}=4,1$).

Більшість із виявлених у рекламних слоганах тем об’єднує позитивне емоційне навантаження, спрямоване, з одного боку, на конструювання дискурсу, а з другого – на його підтримку. Імплицитне послання, яке простежується в цих темах, – це дефіцитарність, і можливість за рахунок рекламного продукту цей дефіцит позитиву, досягнень, стабільності тощо подолати.

Лінгвістичні засоби конструювання мотиваційного дискурсу рекламних слоганів. Проаналізуємо лінгвістичні засоби, за допомогою яких мотиваційні теми вбудовуються в текст слогана. Критерії аналізу такі: 1) інтеракційний контроль (хто контролює інтеракцію, визначає тематику, час, місце тощо; дозвіл як маркер контролю); 2) конструювання ідентичності (конструювання через текст певної ідентичності в читача, певного образу себе теперішнього і себе бажаного тощо); 3) граматики (транзитивність як зв’язок подій і процесів із суб’єктами і об’єктами; номіналізація як опис процесу, події через іменникову форму; модальність як ступінь залученості мовця до свого твердження: істина, категоричність-імовірність, об’єктивність-суб’єктивність); 4) відношення між лексикою, граматикою та семантикою як спосіб конструювання мотиваційної теми [16].

За приклад оберемо слоган “Змінюй правила. Будь королевою” – з одного боку, типовий для рекламного дискурсу, а з другого – такий, у якому втілено найбільшу кількість мотиваційних тем. Передусім *інтеракційний контроль*, як і у всіх рекламних текстах, належить джерелу мовлення, рекламодавцю, який визначає час інтеракції (коли “читати” рекламний слоган), місце (в якій частині віртуального телевізійного простору його “читати”). Звісно, у глядача є можливість уникнути взаємодії з рекламою (найчастіше – перемкнути канал, вимкнути звук абощо), однак при цьому він знає, що рано чи пізно він перегляне й “прочитає” цей текст. Інакше кажучи, як такого вибору в “читача” немає, відтак – інтеракційний контроль цілком у руках реклами і, відповідно, рекламного слогана як його складової. Фокусуючи увагу на іншому аспекті інтеракційного контролю – дозволі – висновуємо, що в аналізованому рекламному слогані він реалізований у максимальний спосіб завдяки поєднанню у двох послідовних двослівних реченнях дієслів наказового способу “змінюй...” та “будь...”. Таким чином у тексті слогана конструюється позиція, коли “читачеві” дають дозвіл на щось (у даному випадку на

зміни правил і т.ін.), і в такий спосіб легітимізується й озвичається право на надання такого дозволу, право рекламного тексту, власне, конструювати позицію інтеракційного контролю. Посилення ефекту досягається завдяки звертанню до читача на “ти” (за рахунок особовості дієслів), завдяки якому вдається “наблизитися” до нього на більш інтимну відстань, створити ілюзію близької розмови й адресності слогана. Загальний наслідок для мотиваційного дискурсу “читача” – це конструювання позиції об’єкта дозволу, того-кому-хтось-має-дозволити-зміни.

За допомогою тексту слогана відбувається *конструювання декількох ідентичностей* у читача. Текст містить два дієслова недоконаного виду майбутнього часу, завдяки яким здійснюється “темпоральна гра ідентичностями”. У мотиваційному дискурсі “читача/читачки” конструюється майбутній час, у якому вибудовується ідентичність “я-майбутня” – яка-змінила-правила. Відтак виникає бінарна ідентичність “я-теперішня” – яка-живу-за-старими-правилами, й образ цей імпліцитно конотує з негативним ставленням до “я-теперішньої”, бо “я-майбутня” – то “королева”. Власне, шлях та підказку для досягнення “я-майбутньої” підказує друга частина слогана – “будь королевою”. Саме тут і відбувається центральна конотація рекламованого продукту (шоколаду “Корона”) із щойно сконструйованою максимально привабливою майбутньою ідентичністю. Завдяки цьому мотиваційний дискурс читача/читачки збагачується метою/цінністю – майбутньою ідентичністю. Недоконаність дієслів дає надію на можливість досягти цього стану, а привабливість його забезпечується демонстрацією орієнтира (“королева”), який асоціативно навантажений великою кількістю мотиваційних тем (див. далі).

Транзитивність, як спосіб пов’язування процесів з об’єктами і суб’єктами, презентована через конструювання в читача відповідальності за власне життя, через пряму пропозицію змін і водночас обмеження цієї суб’єктності за рахунок вказівки на вже готову майбутню ідентичність. Тож *номіналізація* не відбувається – дієслова не трансформуються в іменники.

Модальності істини й категоричності є базовими в цьому слогані, оскільки в тексті немає ймовірнісних граматичних конструкцій, неоднозначностей та сумнівів. Умовний “мовець” демонструє переконаність в істинності тверджень, їхній однозначній цінності й відсутності альтернатив – “змінювати правила” необхідно; це треба робити, щоб відчутти себе “королевою”; а щоб стати “королевою”, є лише один шлях – “змінити правила”.

Відношення між лексикою, граматикою і психосемантикою речення дають змогу виявити джерела тих мотиваційних тем, які в тексті прочитуються. Тема *визнання й схвалення* конструюється за рахунок наявності в слогані прямого звертання як визнання рівності читача й мовця, який дає дозвіл на зміни, схвалює їх, а також образу майбутнього – “королеви”, яка апріорі є визнаною. Тема *самодетермінованості* конс-

труються завдяки вказівці на віру “мовця” у здатність “читача” змінюватися самостійно. Тема є радше зовнішнім шаром слогана, який у разі більш прискіпливого погляду розчиняється в зовнішній детермінації через способи конструювання ідентичності, транзитивність, модальність та інтеракційний контроль. Тема *самоактуалізації* з’являється через спосіб конструювання ідентичності – наявності бажаного привабливого майбутнього образу себе, якого можна досягти. *Естетична* тема є епіфеноменом через конотацію образу королеви з красою і водночас додатково підтримує центральний посил про привабливість майбутньої ідентичності. Тема *новизни* утворена за рахунок першого речення “змінюй правила”, в якому зміни – то шлях до чогось привабливого нового. *Досягнення успіху* – також наявна у слогані тема через конотаційну конструкцію “королева – це успіх”. Тема *ризиків і надситуаційної активності* з’являється через те ж речення “змінюй правила”, у якому читачами прочитується частка ризику, адже воно провокує сумнів – чи завжди зміна правил веде до чогось кращого? Теми *самооцінки і самоствердження* також супроводжує образ “королеви” як майбутньої ідентичності з високою самооцінкою, і додатково таку конструкцію підтримує граматична конструкція з особовим звертанням на “ти”.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу виокремити низку конкретних тематично-лінгвістичних орієнтирів аналізу дискурсу, які є маркерами мотиваційних тем і водночас конструктивними елементами мотиваційного дискурсу макrorівня. Завдяки цим елементам відбувається вбудовування в мотиваційний дискурс особистості мотиваційних конструкцій макrorівня, і навпаки – у макродискурс влітаються конструкції мікродискурсів. Оприявлення їх має ключове значення для розуміння сучасного українського соціокультурного мотиваційного дискурсу, оскільки відкриває шлях як до його розуміння, так і до конструктивних змін шляхом вбудовування в нього нових мікродискурсивних тем.

Перспективою подальших досліджень є оприявлення й типологізація граматичних засобів конструювання мотиваційного дискурсу в рекламних слоганах, а також інших типах рекламних текстів, у тому числі політичних гаслах.

Література

1. *Винтерхофф-Штурк П.* Медиапсихология. Основные принципы / Петер Винтерхофф-Штурк. – Х. : Гуманитар. Центр, 2007. – 288 с.
2. *Жижицина М. В.* Исследование взаимосвязи социальных представлений о массмедиа с медиаповедением личности / М. В. Жижицина // Социосфера – 2012. – № 4. – С. 43–51.
3. *Найдьонова Л. А.* Вплив медіа на розвиток особистості / [В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк, Д. Ю. Дзуба та ін.] // Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник. – К. : Центр вільної преси, 2012. – С. 237–282.
4. *Новодержкина А.* Слоган как центральный компонент рекламной коммуникации [Электронный ресурс] / А. Новодержкина. – Режим доступа :

- http://rufa.ru/articles/printing/printing_976.html.
5. Kondratuik I. Role and functioning of slogans in advertising discourse / I. Kondratuik, W. Zukow // Social media: origins, development and prospects. – K., 2012. – P. 45–62.
 6. Bellak L. The nature of slogans / Bellak L. // The Journal of Abnormal and Social Psychology. – Oct. 1942. – Vol. 37(4). – P. 496–510.
 7. Muzafer S. The psychology of slogans / Muzafer Sherif // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1937. – Vol. 32. – P. 450–461.
 8. Lumley F. E. Slogans as a means of social control / Lumley F. E. // American Sociological Society, Papers and Proceedings of Annual Meeting. – 1921. – №16. – 19–34.
 9. Конохова Л. Вираження спонукання в слогані телереклами / Любов Конохова // Вісник Львівського університету. Серія “журналістика”. – 2003. – Вип 23. – С. 103–108.
 10. Al-Haq F. A. The slogans of the tunisian and egyptian revolutions: a sociolinguistic study [Електронний ресурс] / Fawwaz Al-Abed Al-Haq, Abdullah Abdelhameed Hussein // Issues in Political Discourse Analysis. – Режим доступу : <http://repository.yu.edu.jo/handle/123456789/1733>
 11. Lu X. An Ideological/Cultural Analysis of Political Slogans in Communist China / Xing Lu // Discourse & Society. – 1999. – Vol. 10(4). – P. 487–508.
 12. Fitkunaga S. Comparative Analysis of American and Chinese Political Slogans: A Critical Linguistic Perspective / Shintetsu Fitkunaga and Bin Zhang // Bulletin of Faculty of Education, Okayama University. – 2007. – P. 85–92.
 13. Hosu I. The Analysis of the Candidates’ Slogans in the Romanian Presidential Campaign / Hosu, Ioan, Anisoara Pavelea // Journal of Media Research. – 2010. – № 6. – P. 18–30.
 14. Denton R. E. The Rhetorical Functions of Slogans. Classifications and Characteristics / Denton Robert E. // Communication Quarterly. – 1980. – Vol. 28. – №2. – P. 10–18.
 15. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи / Л. А. Найдьонова. // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 218–230.
 16. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / Йоргенсен М. В., Филипс Л. Дж. – 2-е изд., испр. – X. : Гуманитар. Центр, 2008. – 352 с.

Reference

1. Vynterhoff-Shpurk, P. (2007) *Mediapsihologiya. Osnovnye principy* [Mediapsychology. Basic principles]. Kharkiv: Gumanitarnyy Tsentri (rus).
2. Zhyzhyna, M. V. (2012). Issledovanie vzaimosvyazi sotsialnykh predstavleniy o massmedia s mediapovedeniem lichnosti [Research of correlation between social image of mass-media and media-behavior of personality]. *Sotsiosfera* [Sociosphere], 4, 43–51 (rus).
3. Naidonova, L. A. (2012). Vplyv media na rozvytok osobystosti [The influence of media on personal development]. In *Mediaosvita ta mediagramotnist* [Mediaeducation and medialiteracy] (pp. 237–282). Kyiv: Cener of the free press (ukr).
4. Novoderzhkina, A. *Slogan kak centralnyy komponent reklamnoy kommunikatsii*

- [Slogan as central component of advertising communication], June 23, from: http://rufa.ru/articles/printing/printing_976.html (rus).
5. Kondratiuk, I. and Zukow, W. (2012). Role and functioning of slogans in advertising discourse. *Social media: origins, development and prospects*. (pp. 45–62). Kyiv.
 6. Bellak, L. (1942). The nature of slogans. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 37(4), 496–510.
 7. Sherif, M. (1937). The psychology of slogans. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 32, 450–461.
 8. Lumley, F. E. (1921). Slogans as a means of social control. *American Sociological Society, Papers and Proceedings of Annual Meeting*, 16, 19–34.
 9. Koniuchova, L. (2003). Vyrazhennia sponukannia v slohani telereklamy [Expression of motivation in slogan of TV commercials]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya "Zhurnalistyka"* [Bulletin of Lviv University. Series "Journalistics"], 23, 103–108 (ukr).
 10. Al-Haq, F. A. and Hussein, A. A. The slogans of the tunisian and egyptian revolutions: a sociolinguistic study. *Issues in Political Discourse Analysis*. June 23, from: <http://repository.yu.edu.jo/handle/123456789/1733>.
 11. Lu, X. (1999). An Ideological/Cultural Analysis of Political Slogans in Communist China. *Discourse & Society*, 10(4), 487–508.
 12. Fitkunaga, S. and Zhang, B. A. (2007). Comparative Analysis of American and Chinese Political Slogans: A Critical Linguistic Perspective. *Bulletin of Faculty of Education, Okayama University*, 85–92.
 13. Hosu, I. and Anisoa, P. (2010). The Analysis of the Candidates' Slogans in the Romanian Presidential Campaign. *Journal of Media Research*, 6, 18–30.
 14. Denton, R. E. (1980). The Rhetorical Functions of Slogans. Classifications and Characteristics'. *Communication Quarterly*, 28 (2), 10–18.
 15. Naidonova, L. A. (2009). Mediapsykholohiia yak nova haluz sotsialno-psykholohichnoho znannia: problemy i perspektyvy [Media-psychology as a new branch of social and psychological knowledge: problems and perspectives]. *Naukove studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 23 (26), 218–230 (ukr).
 16. Jorgensen, M. W. and Phillips, L. J. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications Ltd.

Климчук В. А. Мотивационный дискурс современного рекламного пространства: тематическое измерение и лингвистические средства его конструирования

Исследуется наполненное рекламным содержанием современное медиaprостранство, которое непосредственно воздействует на образ мира человека, его стиль жизни. Слоган рассматривается как концентрированное воплощение мотивационного импульса, направленного на потребителя. Анализируются мотивационные темы современных рекламных слоганов: хорошее самочувствие, достижение успеха, стабильность, признание, удовлетворение, самоактуализация, ответственность за других, самодетерминированность, эмоции и чувства, значимые отношения, соревнование, самооценка, творчество, здоровье и новизна. Также выяснено, что такие лингвистические средства, как интеракционный контроль, конструирование идентичности, грамматика (транзитивность, номинализация, модальность), и отношение между лексикой, грамматикой и семантикой позволя-

ют в одном коротком слогане сконструировать дискурс с несколькими разными мотивационными темами. Сделан вывод, что таким образом происходит обмен мотивационной тематикой между персональными дискурсами и дискурсом макроуровня (который в нашем исследовании представлен рекламными слоганами).

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, конструкционизм, мотивация, реклама, слоган.

Klymchuk V. O. Motivational discourse of modern advertising space: thematic dimension and linguistics tools of its construction

Modern media-space is full of advertising content, which has direct influence on individual's world image and lifestyle. Slogan is a concentrated embodiment of motivation impulse that is aimed on the user. Motivational themes of modern slogans are analyzed in this article. It is found, that the main themes of the slogans are good health, success, stability, recognition, satisfaction, self-actualization, responsibility for others, self-determination, emotions and feelings, meaningful relationships, competition, self-esteem, creativity, health and innovation. It was also found, that such linguistic tools, as interaction control, identity construction, grammar (transitivity, nominalization, modality) and relation between the lexicon, grammar and semantic allows to construct discourse with few different motivation themes in a one short slogan. Therefore motivational thematic exchange between personal discourses and macro-discourse (which is presented in our research by advertisement slogans) is happening.

Key words: discourse, discourse analysis, constructionism, motivation, advertisement, slogan.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

І. В. Жадан, м. Київ

За результатами психосемантичного дослідження ціннісного дискурсу суб'єктів політичної соціалізації визначено достовірні відмінності в моделях структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді в різних регіонах України. Встановлено, що ціннісна складова політичної картини світу молоді в центральному та південному регіонах структурується навколо цінності особистості, яка налаштована на активну взаємодію з владою, має уявлення про механізми, засоби і цілі взаємодії, спрямованої на забезпечення прав людини. Натомість студентство східного і західного регіонів вибудовує політичну картину світу навколо цінності влади, при цьому суттєво різняться уявлення про умови досягнення цілей (добробут і порядок): на сході такою умовою є політична відповідальність влади, а на заході – політична відповідальність особистості. Цінності свободи представлені в базових конструктах у всіх регіонах, проте для молоді сходу і заходу потреба у свободі загалом не є актуальною.

Ключові слова: політична картина світу, цінності, дискурс, смисли, регіональні особливості, структурування.

Проблема. Соціально-політичні події в Україні кінця 2013 – початку 2014 р. значною мірою зумовлені трансформаціями ціннісної складової політичної картини світу громадян, зокрема регіональними особливостями її структурування. Особливу роль у цих подіях відіграла студентська молодь, саме тому аналіз ціннісних преференцій студентства дає змогу не лише осмислити світоглядні витоки політичного конфлікту, а й спрогнозувати спрямування і ціннісні смисли громадянської активності.

Як свідчать дані досліджень, проведених нами у вересні 2013 р., найбільш актуальними для студентства і найменш задоволеними виявилися цінності безпеки, прав людини і розвитку. Водночас результати аналізу дискурсу політичних сил, представлених у парламенті, свідчать про те, що в партійних документах практично не артикульовані або ж окреслені

вкрай абстрактно ціннісні орієнтири розвитку суспільства, зокрема у сфері прав людини, легітимності, плюралізму, толерантності, свободи, розвитку, політичної відповідальності, добробуту, безпеки і порядку. Зосереджені на цінностях влади (а саме ці цінності представлені в політичному дискурсі досить ґрунтовно), політичні сили виявилися не готовими до вирішення проблем, зумовлених у тому числі й відмінностями в ціннісних уявленнях влади і пасіонарної частини суспільства. З огляду на тяглість конфліктної ситуації і брак соціально-психологічних емпіричних досліджень особливостей ціннісних трансформацій суспільної свідомості пропонуване нами дослідження видається доволі актуальним.

Метою дослідження було виявлення особливостей структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді в різних регіонах України на основі аналізу результатів психосемантичного дослідження ціннісного дискурсу суб'єктів політичної соціалізації.

На першому етапі було здійснено аналіз ціннісних пропозицій соціалізувального дискурсу (досліджено програми провідних політичних сил, матеріали інтернет-ЗМІ, навчальні програми для учнів 10-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (з української літератури, світової літератури, історії України, всесвітньої історії та правознавства). Первинний аналіз ціннісних пропозицій студентської молоді (аналіз молодіжного дискурсу) здійснювався з використанням методики незакінчених речень. Виявлені пропозиції соціалізувального дискурсу щодо політичних цінностей були систематизовані, уточнені і взяті за основу при розробленні інструментарію для психосемантичного дослідження – опитувальника із 47 суджень щодо семи тем, найбільш артикульованих у дискурсі (свобода; влада; відповідальність; права людини; еволюційність-революційність; толерантність, плюралізм і довіра; прихильність до певної ідеології).

Наступний етап – психосемантичне опитування студентів у центральному (Київ та Вінниця), південному (Херсон), східному (Харків) та західному (Івано-Франківськ) регіонах. Усього опитано 438 респондентів. За результатами порівняльного аналізу регіональних масивів і факторних моделей, отриманих із застосуванням центроїдного методу, визначено особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентства в різних регіонах країни.

У таблиці представлено факторні моделі ціннісного дискурсу студентської молоді в різних регіонах, які дають змогу конкретизувати уявлення про особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді і спрогнозувати вибір дискурсивних і поведінкових практик.

Таблиця

**Факторні моделі ціннісної складової політичної картини світу
студентської молоді в різних регіонах**

Схід	Захід	Центр	Південь
F1 – образ влади і свобода (внесок у сумарну дисперсію 16%)	F1 – образ влади і свобода (внесок у сумарну дисперсію 18,5%)	F1 – ліберальні цінності (внесок у сумарну дисперсію 17%)	F1 – ліберальні цінності (внесок у сумарну дисперсію 16,8%)
F2 – відповідальність як умова добробуту і порядку (внесок у сумарну дисперсію 14,8%)	F2 – відповідальність як умова добробуту і порядку (внесок у сумарну дисперсію 17,3%)	F2 – умови та шляхи змін (внесок у сумарну дисперсію 16%)	F2 – влада і відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15,8%)
F3 – еволюційність (внесок у сумарну дисперсію 13,7%)	F3 – політична відповідальність особистості (внесок у сумарну дисперсію 15,7%)	F3 – влада і політична відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15,2%)	F3 – права людини і громадянська відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15%)
F4 – політична відповідальність влади (внесок у сумарну дисперсію 12,8%)	F4 – демократичні цінності (внесок у сумарну дисперсію 13,9%)	F4 – права людини (внесок у сумарну дисперсію 14%)	F4 – демократичні цінності (внесок у сумарну дисперсію 14,3%)
F5 – умови дотримання прав людини (внесок у сумарну дисперсію 11,8%)	F5 – умови дотримання прав людини (внесок у сумарну дисперсію 13%)	F5 – механізми утвердження цінностей (внесок у сумарну дисперсію 13,5%)	F5 – механізми утвердження цінностей (внесок у сумарну дисперсію 13,7%)

Як видно з таблиці, в усіх чотирьох факторних моделях вагомо представлені цінності влади, а на сході і заході політична картина світу структурується насамперед смислами, які репрезентують очікування щодо влади. Слід зазначити, що в усіх регіонах країни молодь украй негативно оцінює владу, водночас виявлено відмінності в баченні умов та механізмів ціннісних змін у системі влади, які є нагальними, на думку переважної більшості молоді в усіх регіонах. Так, молодь сходу сподівається на те, що достатньо обрати відповідальну, компетентну й моральну владу – і вона забезпечить добробут і порядок у суспільстві. При цьому спостерігається когнітивний дисонанс таких очікувань з оцінками перспектив обрання такої влади: 73% опитаних у цьому регіоні вважають, що політична відповідальність можлива лише тоді, коли суспільство контролює владу і співпрацює з нею, а 95% переконані в тому, що більшість тих, хто прагне влади, дбають лише про власне збагачення. Засобом подолання цієї, імовірно, не усвідомлюваної суперечності, стала орієнтація на еволюційний

шлях змін: якщо лише влада здатна забезпечити добробут і порядок, а реальної можливості обрати таку владу в осяжному майбутньому немає, нічого більше не залишається, як чекати, доки з'являться політики, якісно відмінні від сьогоднішніх, а разом з ними в країні запанує політична відповідальність влади і будуть створені умови для дотримання прав людини, чого і прагне молодь.

У західному регіоні, сподіваючись на те, що саме влада змінить життя на краще, студентство не бачить іншого шляху до ціннісних змін у владі, аніж громадський контроль її дій, відповідно третім фактором у моделі заходу постає “політична відповідальність особистості” як цінність, до якої має прагнути суспільство. Уявлення про таку відповідальність узгоджується з усвідомленням значущості демократичних цінностей і необхідності забезпечення умов дотримання прав людини (відповідно четвертий і п'ятий фактори).

Структурування ціннісної складової політичної картини світу студентів центру і півдня країни відбувається навколо цінностей ліберальної демократії: “свободи та відповідальності кожного” – на півдні, і “свободи, відповідальності, довіри та прав людини” – у центрі. Другий фактор у моделі центру, позначений нами як “умови і шляхи змін”, репрезентує умови та шляхи утвердження цінностей довіри, законності і прозорості дій кожного, відповідальності (як прояву активності) громадян та прав людини. У моделі півдня до другого фактору також увійшли цінності-засоби, проте базові смисли більшою мірою центровані на владі (її компетентності, рішучості, відкритості, моральності) і відповідальності (як щодо вибору влади, так і щодо її функціонування). Третій фактор у моделі центру поєднує цінності вибору влади, відповідальності, умов її функціонування; у моделі півдня третій фактор охоплює пропозиції, що стосуються природи і реалізації прав людини, відповідальності особи і політиків. Четвертий фактор у моделі центру чітко структурований навколо прав людини, тоді як у моделі півдня – розлогий, репрезентує цінності демократії та умови їх реалізації. П'ятий фактор в обох моделях містить пропозиції дискурсу щодо механізмів утвердження цінностей демократії.

Отож можна констатувати, що студентство центрального та південного регіонів більшою мірою орієнтоване на цінності особистості, тоді як на сході – на цінності влади. Західний регіон за цінностями-засобами ближчий до сходу, а за цінностями-цілями – до центру; південь за цінностями-цілями ближчий до центру, тоді як уявлення про цінності-засоби поділяє зі сходом.

Наведені нижче дані про виявлені достовірні відмінності за кожною із семи досліджуваних тем дають змогу поглибити уявлення про особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентства в різних регіонах.

Тема свободи. Студенти в усіх регіонах країни однаково критично оцінюють зацікавленість політичних сил у тому, щоб громадяни почува-

лися вільними людьми, однак готовності до адекватного сприйняття імперативів тих самих політичних сил молодь не виявляє – більше двох третин респондентів в усіх регіонах погоджуються з тим, що “всі розмови про свободу – порожні балачки, коли більшість людей не мають упевненості в завтрашньому дні”.

Разом з тим виявлено низку відмінностей між ціннісними уявленнями про свободу молоді в окремих регіонах, а саме:

- частка переконаних у тому, що свобода потрібна кожному (адже коли людина не приймає власних рішень, неможливо зрозуміти, чого вона варта насправді), у південному регіоні достовірна вища, ніж у східному ($P \leq 0,05$);

- респондентів, які вважають, що в нашій країні цілком достатньо свободи, оскільки кожен може вільно висловлювати свою думку і діяти згідно з власними переконаннями, достовірно більше на сході ($P \leq 0,001$), півдні ($P \leq 0,001$) і заході ($P \leq 0,01$), ніж у центральному регіоні;

- на сході достовірно частіше, ніж на заході ($P \leq 0,05$), а на заході – достовірно частіше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$), погоджуються з тим, що більшість людей у нашій країні не вважають, що свобода – то найбільша цінність;

- важливість усвідомлення необхідності дотримання прав інших для досягнення справжньої свободи достовірно частіше визнається в центральному регіоні, рідше – на сході і півдні ($P \leq 0,05$);

- у західному регіоні студентська молодь достовірно частіше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) і на півдні ($P \leq 0,001$), відчуває стурбованість у разі обмеження спектру можливих варіантів своєї поведінки.

Таким чином, можемо констатувати, що свобода в ціннісній складовій політичної картини світу студентів центрального і західного регіонів представлена найбільш вагомо: молодь частіше сприймає свободу як найбільшу цінність і найбільше переймається браком свободи, відчуває дискомфорт у разі виникнення обмежень. Молодь центрального регіону значно частіше виявляє готовність визнавати свободу інших, ніж респонденти зі сходу і півдня. Студентство сходу найбільшою мірою задоволене наявним рівнем свободи, найменше ж потерпає від обмежень свободи вибору і не схильне співвідносити свої потреби у свободі із запитами інших.

Тема влади. Не виявлено достовірних відмінностей в уявленнях молоді різних регіонів про цінність влади, сила якої виявляється в компетентності, рішучості, відкритості і моральності тих, хто її здійснює. Водночас студентство однотайне в баченні головної причини відсутності такої влади – “ми обираємо до влади тих, хто більше обіцяє, а не тих, хто бере конкретні зобов’язання і пояснює, як він їх буде виконувати”.

За рештою ціннісних пропозицій щодо влади виявлено певні регіональні відмінності, зокрема:

- молодь центру достовірно рідше, ніж студентство східного і західного ($P \leq 0,01$), а також південного ($P \leq 0,001$) регіонів вважає допустимим прийняття владних рішень без урахування громадської думки за умови, що люди постійно відчувають, що про них піклуються;

- студенти в південному регіоні меншою мірою, ніж на сході і заході, схильні вважати, що більшість тих, хто прагне влади, дбають про власне збагачення ($P \leq 0,05$);

- на заході достовірно частіше, ніж на півдні ($P \leq 0,05$), молодь визнає закономірним, що люди в більшості країн невдоволені владою, і вважає, що головне – це довіра до влади;

- молодь у східному і південному регіонах частіше, ніж на заході ($P \leq 0,001$) і в центрі ($P \leq 0,05$), не погоджується з тим, що жодна влада не буде дбати про людей, якщо громадянське суспільство не буде її контролювати;

- у західному регіоні достовірно більше, ніж у центрі і на півдні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що слід обирати сильну і справедливу владу, яка б забезпечила порядок і достойний рівень життя.

Загалом патерналістські очікування щодо влади найменшою мірою визначають структурування політичної картини світу молоді в центральному регіоні. Розуміння необхідності контролю влади достовірно вище в центрі і на заході, тоді як у південному регіоні молодь більш толерантна у ставленні до влади, а на заході довіру до влади вважають основою її визнання.

Тема відповідальності. Переважна більшість опитаних в усіх регіонах погоджується з інтерпретацією відповідальності як небайдужості, що спонукає людей до дії. Не виявлено достовірних відмінностей і в розумінні молоддю того, що політична відповідальність неможлива, якщо немає відповідних механізмів підзвітності влади.

Що ж до інших ціннісних пропозицій, які репрезентують тему відповідальності, то виявлено достовірні відмінності в окремих регіонах:

- студенти східного регіону частіше, ніж молодь у центрі ($P \leq 0,01$) і на півдні ($P \leq 0,001$), не погоджуються з тим, що політична відповідальність можлива лише тоді, коли суспільство контролює владу і співпрацює з нею;

- достовірно рідше, ніж на заході ($P \leq 0,001$), у центрі ($P \leq 0,001$) і на півдні ($P \leq 0,05$), молодь у східному регіоні погоджується з тим, що, нарікаючи на безвідповідальність влади, не слід забувати і про власну пасивність, а отже, безвідповідальність;

- молодь у південному регіоні достовірно рідше ($P \leq 0,05$), ніж на заході і в центрі, погоджується з тим, що ми всі відповідальні за те, як живемо, а також із тим, що головною умовою досягнення добробуту і порядку є відповідальність кожного за результат своєї діяльності. Водночас частка тих, хто вважає, що звичайні люди не можуть впливати на

політику, а тому не повинні відповідати за дії політиків, достовірно більша, ніж на заході і в центрі ($P \leq 0,01$).

З результатів дослідження бачимо, що цінність особистої відповідальності за власне життя і за те, що відбувається у політичному житті країни, майже зовсім не репрезентована в політичній картині світу студентів південного і східного регіонів.

Тема прав людини. Більшість респондентів усіх регіонів країни вирізняють ознаки порушення прав людини в соціально-економічній сфері. Разом з тим виявлено достовірні відмінності в розумінні природи та механізмів реалізації прав людини, зокрема:

- у західному регіоні достовірно більшою, ніж у східному і південному ($P \leq 0,05$), а в центральному – більшою, ніж у південному ($P \leq 0,001$), виявилася частка респондентів, які вважають, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах;

- на сході достовірно менше, ніж на заході ($P \leq 0,01$), а на заході – достовірно менше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) і в південному регіоні ($P \leq 0,01$), тих, хто вважає, що держава не дарує прав людині, а тому держава не може їх і відібрати;

- у центрі достовірно частіше, ніж на півдні ($P \leq 0,05$) утвердження демократії і прав людини пов'язують із наявністю незалежних судів;

- у центральному регіоні достовірно рідше, ніж у решті регіонів ($P \leq 0,05$), погоджуються з тим, що в нашій країні в основному забезпечуються права і свободи людини;

- студенти в центральному регіоні достовірно частіше, ніж у східному ($P \leq 0,05$), вважають, що політичні переслідування, обмеження свободи слова, переслідування журналістів – це діагноз владі, яка мала б захищати права людини;

- респонденти в східному регіоні достовірно менше, ніж на заході і півдні ($P \leq 0,05$), а в західному – достовірно менше, ніж у центрі, пов'язують виїзд талановитої молоді за кордон із порушеннями в нашій країні прав людини.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що молодь у східному і південному регіонах виявляє нижчий рівень розуміння природи прав людини, а на півдні – ще й механізмів реалізації прав людини, ніж на заході і в центральному регіоні країни. Окрім того, студенти зі східного регіону зазвичай не покладають на владу відповідальність за порушення політичних прав людини і не визнають соціально-демографічних наслідків цих порушень.

Тема еволюційного (революційного) розвитку. У політичному дискурсі переважної більшості опитаних в усіх регіонах доволі чітко означене розуміння еволюції як поступального розвитку, постійного вдосконалення методів покращення життя і єдиного способу досягнення добробуту; усвідомлення того, що утвердження цінностей розвитку – це тривалий процес змін у свідомості людей, який не можна прискорити ре-

волюційними кроками, а революційні засоби виправдані лише тоді, коли потрібно знищити перешкоди для еволюції, забезпечити ж розвиток революційним шляхом неможливо.

А проте на тлі переконаності в необхідності змін у країні молодь у різних регіонах по-різному бачить шляхи цих змін. Так, зокрема:

- частка тих, хто переконаний у тому, що сьогодні в нашій країні щось змінити можна лише революційним шляхом, а також у тому, що в ситуації узурпації влади без революції не можна нічого змінити, на заході достовірно більша, ніж у решті регіонів ($P \leq 0,001$);

- у західному регіоні достовірно менше, ніж на сході ($P \leq 0,01$) і півдні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що революція – це ризикований шлях і її наслідком може стати обмеження свободи й утвердження тоталітаризму;

- серед студентів у східному регіоні достовірно більше, ніж у центральному ($P \leq 0,05$), переконаних у тому, що навіть у корумпованій, неправовій державі можна досягти змін на краще, якщо зосередитися на планомірній, комплексній точковій руйнації того, що стоїть на заваді суспільному розвитку.

Отже, можна констатувати істотно вищий рівень революційності молоді в західному регіоні, виражену прихильність до еволюційного шляху змін молоді на сході і тенденції до наближення еволюційних уявлень молоді центру до ровесників із західного регіону, а молоді півдня – до східного.

Тема толерантності, плюралізму і довіри. У політичній картині світу молоді всіх регіонів країни ліберальні цінності перебувають у зоні позитивного сприйняття. Так само одностайна молодь і в розумінні того, що різне ставлення до історичних подій може ускладнювати взаємодію окремих соціальних груп, але не має бути причиною ворожнечі між людьми.

Утім, виявлено і деякі регіональні відмінності у ставленні студентської молоді до цінностей толерантності, плюралізму і довіри, а саме:

- частка тих, хто вважає, що позитивних змін у суспільстві неможливо досягти без взаємної довіри і орієнтації на співробітництво, у південному регіоні достовірно менша, ніж на заході ($P \leq 0,05$);

- на півдні достовірно менше, ніж у центральному регіоні ($P \leq 0,05$), переконаних у тому, що терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільства;

- на заході достовірно більше, ніж на сході ($P \leq 0,01$), респондентів, які вважають, що так звані толерантність і плюралізм неминуче призводять до моральної деградації суспільства;

- серед молоді на сході і на півдні достовірно менше, ніж на заході ($P \leq 0,01$) і в центральному регіоні ($P \leq 0,001$), переконаних у тому, що довіра в суспільстві ґрунтується насамперед на прозорості і законності дій кожного;

- на заході молодь достовірно вище, ніж на сході ($P \leq 0,01$), півдні ($P \leq 0,05$) і в центральному регіоні ($P \leq 0,01$), оцінює чесноти українців (терпимість до інших, доброзичливість і довірливість) і притаманність нашій культурі демократичних цінностей.

Отже, можна говорити про вищий рівень ідентифікації з цінностями толерантності, плюралізму і довіри молоді в центральному регіоні порівняно з молоддю решти регіонів. На тлі доволі високої оцінки демократичних настановлень українців молодь західного регіону менш толерантна і готова до прийняття множинності ідей і поглядів.

Тема ідеології. Молодь усіх регіонів декларує близькість їй ліберальної ідеї індивідуальної свободи, яка передбачає гарантію прав особи, захист від сваволі влади, можливість впливати на рішення влади. Попри таку єдність виявлено низку достовірних відмінностей в ідеологічних уподобаннях студентства, зокрема:

- молодь сходу і півдня достовірно частіше, ніж у центрі і на заході ($P \leq 0,05$), стверджує, що їй близькі ідеї лівих політичних сил – соціалістів і комуністів, які, на її думку, прагнуть справедливості і дбають про людей;

- соціал-демократична ідеологія має достовірно більше прихильників на заході, ніж на сході і півдні ($P \leq 0,01$);

- у західному регіоні достовірно більше, ніж на сході ($P \leq 0,01$), у центральному і південному регіонах ($P \leq 0,001$), тих, хто вважає близькими ідеї націонал-демократії;

- частка тих, хто не розуміється на політичних течіях і не симпатизує жодній з ідеологій, достовірно менша в центрі, ніж на сході і в південному регіоні ($P \leq 0,001$).

Таким чином, можна говорити про прагнення молоді до конструювання у власній політичній картині світу певного “ідеологічного кентавра”: декларуючи близькість ліберальної ідеї індивідуальної свободи, молодь сходу і півдня водночас тяжіє до лівої ідеології, їй близька ідея справедливості і патерналізм, тоді як у західному регіоні місце лівої ідеології в цих конструктах посідає націонал-демократія.

Висновки:

1. На перший погляд факторні структури політичної картини світу молоді сходу і заходу, центру і півдня видаються близькими: перші дві моделі структуровані навколо цінностей влади, другі – навколо цінностей особи. Однак аналіз достовірних відмінностей за окремими ціннісними пропозиціями не підтверджує висунуте припущення. Найбільш виразні відмінності в картинах світу молоді східного і південного та центрального і західного регіонів пов’язані з рівнем суб’єктності респондентів.

2. Внутрішньо суперечливими виявилися базові смисли політичної картини світу студентів сходу і півдня. В обох моделях механізми бажаних змін видаються самим респондентам нездійсненними: у картині світу студентів сходу найбільш слабкою ланкою є момент появи чесної і компетентної влади, а в картині світу респондентів південного

регіону – імовірність виникнення відповідальної влади без зовнішнього контролю з боку громадськості.

3. Найменш суперечливою виявилася структура політичної картини світу студентів центрального регіону. Модель молоді зі сходу також скоріше узгоджена, утім виявлено суперечності між прагненням до свободи і неготовністю приймати свободу інших у повному обсязі, між високою оцінкою власної толерантності і достовірно вищою, ніж у східному регіоні, часткою тих, хто вважає, що толерантність і плюралізм призводять до моральної деградації суспільства.

Жадан И. В. Региональные особенности структурирования ценностной составляющей политической картины мира студенческой молодежи

По результатам психосемантического исследования ценностного дискурса субъектов политической социализации определены достоверные различия в моделях структурирования ценностной составляющей политической картины мира студенческой молодежи в разных регионах Украины. Установлено, что ценностная составляющая политической картины мира молодежи в центральном и южном регионах структурируется вокруг ценности личности, ориентированной на активное взаимодействие с властью, имеющей представление о механизмах, средствах и целях взаимодействия, направленного на обеспечение прав человека. В то же время студенчество восточного и западного регионов выстраивает политическую картину мира вокруг ценности власти, при этом существенно отличаются их представления о достижении целей (благополучие и порядок): на востоке таким условием является политическая ответственность власти, а на западе – политическая ответственность личности. Ценности свободы представлены в базовых конструктах во всех регионах, однако для молодежи востока и запада потребность в свободе не является актуальной.

Ключевые слова: политическая картина мира, ценности, дискурс, смыслы, региональные особенности, структурирование.

Zhadan I. V. Regional features of structuring the value component of youth political world outlook

On the basis of the results of a psycho-semantic research of the value discourse of the political socialization subjects significant differences in the models of structuring the value component of the youth political world outlook in different regions of Ukraine have been identified. It has been proved that the value component of the youth world political outlook in the central and southern regions is structured around the value of an individual who seeks active interaction with the authorities, has understanding of mechanisms, means and aims of the interaction aimed at human rights provision. At the same time university students of the eastern and western regions construct their political world outlook on the basis of the value of power, but there are significant differences in the representations of the conditions of achieving the aims (wellbeing and order). In the east the condition is political responsibility of the authorities while in the west it is political responsibility of an individual. Values of freedom are represented in the basic constructs in all the regions, but the need for freedom is not a priority issue for the youth in the east and in the west. Core meanings of the youth value discourse in all the regions are security, human rights and development.

Key words: political world outlook, values, discourse, meanings, regional features, structuring.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНОЇ ОСНОВИ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ

В. В. М'яленко, м. Київ

Представлено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей вибору професії батьками та їхніми дітьми. Виокремлено та проаналізовано особливості мотиваційно-ціннісної основи вибору професії респондентами. З'ясовано, що сучасні процеси професійного самовизначення підпорядковані переважно феноменам соціальної та економічної адаптації. Неврахування суб'єктом імпліцитних моделей самореалізації визначено як чинник, котрий ускладнює самоздійснення людини. Показано, що, будучи неспроможною відмінити або призупинити процес самореалізації, особа часто-густо вдається до арсеналу механізмів захисту, через що не має змоги усвідомлено проживати своє життя і бути в ньому відповідальним суб'єктом. Мотиваційно-ціннісну основу вибору професії проаналізовано як тло, на яке проекуються внутрішньоособистісні проблеми та батьківські приписи і заповіді. За найбільш небезпечні сценарії професійного розвитку визнано ситуації проживання неопрацьованої частини проблеми або травми, яка проекується відтак на професійне поле особистості.

Ключові слова: мотивація, вибір професії, мотиваційно-ціннісна основа вибору професії.

Проблема. Вибір професії є доволі складним процесом, який детермінує ціла низка чинників: соціальні впливи (ЗМК, престиж, мода тощо), батьківські сценарії та настановлення, індивідуальні потяги. Тому ідея локусу мотивації (внутрішньої і зовнішньої) професійної діяльності, яка була сформована ще в 70-х роках минулого століття Е. Дісі і Р. Раяном, видається нам досить актуальною. Розвиваючи уявлення про внутрішню мотивацію, Дісі спочатку використовував два види відчуттів, виділених Р. Уайтом і Р. Чармсом, – відчуття компетентності і відчуття самодетермінації. Відчуття компетентності – це відчуття всієї повноти своїх можливостей, відчуття себе професіоналом у своїй сфері. Відчуття самодетермінації – це усвідомлення себе (і лише себе) причиною своїх дій [1, р. 232].

Е. Дісі довів, що кожен індивід хоче відчувати себе компетентним і самодетермінованим, – це базові потреби людини. Задоволення цих потреб у професійній діяльності приводить до формування внутрішньої мотивації. На переконання дослідника, для того щоб досягти стану стійкого психологічного благополуччя, людина має задовольняти свої базові потреби і жити відповідно до внутрішніх цінностей [2, р. 74]. Проте поза увагою Дісі і численних його однодумців залишилося питання, як усі зазначені чинники пов'язані з батьківськими мотиваторами, настановами, сценаріями та приписами.

Мета дослідження: виокремити психологічні особливості мотиваційно-ціннісної основи вибору професії батьками та їхніми дітьми.

У своєму емпіричному дослідженні ми скористалися Опитувальником вияву мотивів професійного вибору, який дає змогу визначити вид нав'язаного вибору професії [3, с. 74–95]. За допомогою методики “Рівень співвідношення “цінності” і “доступності” в різних життєвих сферах” О. Б. Фанталової було визначено неузгодженість, дезінтеграцію в мотиваційно-особистісній сфері, ступінь незадоволеності наявною життєвою ситуацією, а також рівень самореалізації, інтегрованості та гармонії [4, с. 17–23].

У дослідженні взяли участь 52 сім'ї. Загалом вибірка охоплювала 104 випробуваних: батьків віком від 45 до 60 років (45 жінок і 7 чоловіків) та дітей віком від 20 до 27 років (41 дівчина та 11 юнаків). Батькам і дітям пропонувався один і той же самий набір тестового матеріалу. Переважання жінок у вибірці дало змогу уточнити психологічні особливості вибору професії саме жінками.

Результатом опитування стала побудова восьмифакторного конструктора, у якому вісім головних компонент є статистично стійкими, а максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу становила 67%.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 13,6%) було визначено як *“Доступність естетичного способу буття – Доступність щасливого сімейного життя”*. Він охоплює такі показники: доступність краси природи та мистецтва (0,86), доступність активного діяльнісного життя (0,78), доступність пізнання (0,54), доступність творчості (0,41), “стадний” вибір професії (0,40), доступність кохання (-0,47), антипрофесія (-0,51), доступність щасливого сімейного життя (-0,83). Цей гетерогенний фактор відображає дві моделі “досягнення” щастя. Відповідно до першої моделі “Доступність естетичного способу буття” особа прагне до краси, активного стилю життя, пізнання і творчості та цінує їх доступність. За естетичною привабливістю такої стратегії, на нашу думку, криються гедоністичні орієнтації, соціально розрекламований спосіб життя, що інтенсивно експлуатують засоби масової комунікації. Такі переваги поєднуються зі “стадним” вибором професії, конформним підпорядкуванням власних інтересів та потреб людини значущій референтній групі. При цьому людина є необізнаною щодо переваг, особливостей обраної професії і не має сформованої мотивації її вибору. Напевно, групу людей, які обирають таку стратегію досягнення щастя, представляє насамперед молодь.

Друга модель репрезентована ціннісним вибором щасливого сімейного життя, духовної та фізичної близькості з коханою людиною. Проте особи з такими сімейними орієнтаціями не здатні до самореалізації

в соціально корисній діяльності і часто тяжіють до антисоціального вибору професії. Для них характерне прагнення задовольнити власні потреби негайно, їх приваблює паразитичний спосіб життя. Ця модель також має гедоністичний відтінок досягання щастя.

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 11,5%) інтерпретовано як *“Цінність активного цікавого життя – Цінність реалізованості інтимно-особистісної сфери”*. Він об’єднує такі показники: цінність активного діяльнісного життя (0,80), цінність цікавої роботи (0,78), цінність матеріально-забезпеченого життя (0,46), цінність кохання (-0,55), цінність щасливого сімейного життя (-0,57). Позитивний полюс об’єднав цінності активного діяльнісного життя, цікавої роботи та матеріально забезпеченого життя. Це орієнтації переважно честолюбних, прагматичних, цілеспрямованих, амбітних людей. Цей профіль нагадує япії. Б. Еренрайх зазначає, наприклад, що для япії характерні передчасний прагматизм, відмова від ідеалізму, інтелектуальна байдужість заради фінансового добробуту. Зазвичай типового япії описують як холодного, грубого підприємця, який має консервативні погляди і не забиває собі голову зайвими знаннями; він майже не бачить свою родину (або не має її взагалі). Тому абсолютно логічним видається семантичне навантаження від’ємного полюса, який об’єднав цінності щасливого сімейного життя та духовної і фізичної близькості з коханою людиною. На жаль, сфери активної професійної самореалізації та самоздійснення в інтимно-особистісній сфері протистоять одна одній.

Цей двополосний фактор певною мірою схожий на попередній. Відмінність між ними полягає в тому, що перший уособлює доступність обраних сфер, а другий – їхню цінність. Це може свідчити про неузгодженість, дезінтеграцію в мотиваційній сфері, незадоволеність, блокування основних потреб, відчуття дискомфорту і дисгармонії. Доступність та цінність зазначених сфер не збігаються.

До **третього фактору** *“Книжково-предметний мотив вибору професії”* (внесок у сумарну дисперсію 9,9%) увійшли такі показники: книжковий фактор (0,74), предметний вибір (0,64), консультаційний вибір (0,54), династичний вибір (0,52), компенсаційний вибір (0,40). Цей гомогенний фактор об’єднав мотиваційні детермінанти вибору професії. На вибір професії впливає низка чинників: спадковість, індивідуальні особливості, специфічні умови виховання і розвитку особистості, зовнішнє оточення, актуальна ситуація. “Коктейль” детермінант вибору професії третього фактору відображає саме ситуацію псевдовибору. Дитячі, часті інфантильні, роз’єднані уявлення про професію підсилені цікавістю особистості до певного навчального предмета і “присмачені” нав’язаною рекомендацією авторитетного консультанта. Крім того, оптант був змушений враховувати батьківські настанови, аби продовжити професійні традиції сім’ї. Таким чином особі вдалося зменшити силу сімейного тиску та власних переживань щодо “правильності” обраної професії. Людина

задовольнила референтне оточення, вимоги сім'ї, свої квазіпотреби і навіть компенсувала якості, яких їй бракує, але абсолютно проігнорувала власну самість.

Четвертий фактор “*Вільний вибір професії*” (внесок у сумарну дисперсію 8,3%) містить показники: вільний вибір професії (0,69), цінність упевненості в собі (0,62), доступність здоров'я (0,55), цінність любові (0,53). Вільний вибір професійної сфери поєднується з цінністю упевненості в собі. Для того щоб самореалізуватись, враховуючи власні потреби та запити соціуму, потрібно “чути” і поважати себе та власні вибори. Сукупність таких індикаторів, на нашу думку, вказує психологічно здорову людину. Адже той, хто “чує” свою душу, добре розуміє власне тіло, меншою мірою схильний до будь-яких хвороб. Саме така особа цінує здоров'я, усвідомлено або неусвідомлено сприймає його як важливий ресурс. Ціннісну сферу такого опанта характеризує також цінність любові. Можливо, усвідомлення сили, яка “рухає сонцем і світилами”, є індикатором розуміння власних потреб, на противагу квазіпотребам, як їх розумів К. Левін. За його спостереженнями, квазіпотреби не мають реального потенціалу для здійснення перетворень. Отже, індикатори четвертого фактору утримують конструктивний потенціал перетворень і відображають справжні потяги, вибори вільної людини.

До **п'ятого фактору** “*Цінність і доступність творчої роботи*” (внесок у сумарну дисперсію 7,2%) належать показники: цінність творчості (0,72), доступність цікавої роботи (0,41), цінність свободи як незалежності в діях та вчинках (0,40), цінність здоров'я (-0,76). Цей фактор відображає умови реалізації творчого потенціалу в професійній діяльності людини. Такими важливими умовами є поцінування творчого самоздійснення людини, можливість працювати на цікавій роботі та визнання свободи власного вибору в процесі самореалізації. Свобода – також важливий системний чинник творчої реалізації. Принцип свободи творчості досить складно і неоднозначно пов'язаний із суспільною мораллю, релігією і державною політикою, зокрема з принципом терпимості (згадаймо історію творів С. Руссді). М. О. Бердяєв наголошував на тому, що творчість невідривна від свободи. Лише вільна людина може творити. З необхідності народжується лише еволюція, творчість же народжується зі свободи. Саме тому врахування у творчому процесі свободи є, на нашу думку, показником його істинності, правдивості, щирості.

Від'ємний полюс фактору утримує лише один індикатор – “цінність здоров'я”, тому цей фактор не можна визначити як двополюсний. Проте можна виокремити певну тенденцію, за якою респонденти, котрі усвідомлено та цілеспрямовано віддають перевагу творчості, відмовляються від цінності здоров'я.

Шостий фактор “*Доступність свободи – Доступність матеріально забезпеченого життя*” (внесок у сумарну дисперсію 6,1%) охоплює показники: доступність свободи як незалежності в діях та вчинках (0,70),

цінність краси природи та мистецтва (0,52), ситуаційно-прагматичний вибір професії (0,45), батьківські сценарії вибору професії (0,43), доступність упевненості в собі (0,40), доступність хороших та вірних друзів (-0,40), доступність матеріально-забезпеченого життя (-0,52).

Розуміння та переживання свободи сучасними українцями має певний естетичний відтінок та поєднується з поцінуванням краси природи і мистецтва. У виборі поля професійної діяльності такі респонденти орієнтуються на рейтинг професії. Як правило, ще в шкільному віці прагматичні опанти свідомо схиляються до вибору престижної вигідної професії, яку активно рекламують ЗМК.

Автори методики “Опитувальник вияву мотивів професійного вибору” зазначають, що вибір професії не за потягом, а з корисливих розрахунків можна порівняти з одруженням за розрахунком, яке рано чи пізно закінчується розлученням, убивством або самогубством одного з подружжя. Прагматичний вибір професії опантом підтримується, а найчастіше приймається, під тиском батьків. Згідно з розумінням Е. Берна, у таких випадках дитина програмується на виконання батьківського сценарію, основою якого є їхній життєвий досвід, поєднаний з їхніми можливостями або траєкторією не зреалізованого ними професійного шляху. Тобто батьки намагаються задовольнити нереалізовані професійні амбіції за рахунок дитини. Можливо, саме тягар батьківських настанов спонукає таких респондентів бути впевненими в собі і вільними від внутрішніх суперечностей та сумнівів. Добре видно при цьому глибинний конфлікт мотиваційного ядра такого вибору. Людина відчуває дихання свободи, вважає, що робить незалежний вибір. Проте її вибір при цьому поєднується з батьківськими сценаріями та ситуаційно-прагматичним мотивом вибору. Звичайно, батьківські сценарії можуть містити конструктивну детермінанту або на певному етапі життя людина все ж таки прийде до переоцінки колишніх цінностей та змінить траєкторії особистісного і професійного розвитку.

Від’ємний полюс шостого фактору визначено як “доступність матеріально забезпеченого життя”. Вибору свободи “протистоїть” доступність матеріально забезпеченого життя – або вільний, або багатий. Безумовно, така дихотомія спровокована мікро- та макросоціальним контекстом, у якому формуються професійні переваги. Мікроконтекст продукується сімейним оточенням та батьківськими настановами, макроконтекст зумовлений соціальними впливами. Комфорт матеріально забезпеченого життя поєднується з доступністю хороших і вірних друзів. Багатство, достаток, як правило, є ознакою високого соціального статусу, порівняно, наприклад, з бідними. Напевно, поєднання таких ознак свідчить про прагнення людини відповідати соціальним стандартам та бути прийнятним своїм оточенням.

Сьомий фактор дістав назву “Уникання професійного вибору” (внесок у сумарну дисперсію 5,4%). Він містить такі показники:

соціально-інфраструктурний вибір професії (0,75), інфантильний вибір професії (0,72), стадний професійний вибір (0,40). Цей фактор охоплює ймовірнісний набір ознак, які виказують відсутність відповідального самостійного вибору професійного шляху зрілою особистістю. Соціально-інфраструктурний вибір передбачає впливи “виробничої необхідності” та специфіку соціально-економічного розвитку регіону. Розвиток соціальної інфраструктури залежить від ефективності виробництва та географічних факторів і визначає діапазон професійних виборів жителів залежно від виробничих потреб та різноманітності наявних вакансій. Регіональна кадрова політика традиційно спрямована на залучення і навчання робочої сили, яка профілюється переважно за масовими спеціальностями: токар, фрезерувальник, слюсар, тесля тощо. Держава зацікавлена в тому, щоб заповнити наявні робочі місця в непрестижних, низькооплачуваних і трудомістких сферах виробництва та сільському господарстві, тому права і свободи конкретної особи майже легітимно пригнічуються, адже держава навіть із демократичною структурою управління не втрачає своєї функції як апарат насилля. Інфантильна особа, яка не утруднює себе пошуком інформації про майбутню професію, не має бажання та готовності до професійного самовизначення, виявляється чутливою до такого соціально-інфраструктурного тиску.

Л. Зонді стверджує, що вибір професії – це вибір долі. Проте не кожна людина здатна здійснити вибір, адже він вимагає від неї достатньої особистісної зрілості, життєвого досвіду та вчинкової самостійності. До причин, які можуть зумовлювати професійну незрілість особи, слід віднести: особистісну незрілість, батьківський пресинг, фальстарт у професію, низьку самооцінку, страх і лінощі, недостатню поінформованість про світ професій.

Наведений вище “психологічний” портрет може призводити до “стадного”, конформного вибору професійного поля під впливом значущої референтної групи, модних соціальних штампів, які продукують ЗМК. Уникаючи професійного вибору, людина насправді відвертається від власного життя, розвитку, ігнорує власну самотність, обростає ілюзіями, психологічними захистами, тобто вона не живе, а псевдоіснує. Така людина відчуває себе, напевно, відторгнутою соціумом. Відтак подолання самотності відбувається шляхом пошуку комфорту через зближення з іншими, навіть за рахунок придушення або ігнорування людиною своєї самотності.

До **восьмого фактору** “Батьківські настанови щодо вибору професії – Цінність дружнього оточення” (внесок у сумарну дисперсію 5,1%) належать показники: батьківський заповіт (0,74), цінність пізнання (0,43), телевізійний фактор вибору професії (-0,39), цінність наявності хороших і вірних друзів (-0,56). Цей фактор презентує модель професійної самореалізації людини з урахуванням професійних традицій предків. Така модель, звісно, могла б стати умовою цілісного професійного та особисті-

сного самоздійснення. Батьківський заповіт реалізується через сильну психологічну травму, отриману в дитячому або підлітковому віці. Часто вона пов'язана зі смертю близької людини та обумовлена почуттям обов'язку та провини перед нею. Цей варіант вибору можна вважати різновидом батьківського сценарію (батьківського програмування). Як правило, опант обирає професії, у яких рятують (лікар) або захищають (міліціонер, пожежник) і які спричинені травматичною ситуацією дитинства та водночас не пов'язані з глибинною ситуацією реального вибору особистості, її інтересами, здібностями і талантами. Такі усвідомлювані, але слабо відрефлексовані вибори поєднуються з цінністю пізнання. Респонденти зорієнтовані на отримання нових знань та оволодіння потрібними навичками.

Від'ємний полюс цього фактору відображає зорієнтованість молоді людини на запити її близького оточення та соціальні стереотипи, які тиражуються мас-медіа, зокрема телебаченням. Значущість соціального впливу, стандарти та еталони заглушують тихий голос самості цієї молоді людини, а отже, спотворюють її особистий вектор розвитку, перетворюючи його в магістраль соціально схвалюваних досягнень. Напевно, людина, яка робить такий вибір, насправді намагається подолати самотійність, прагнучи віднайти комфорт у зближенні з іншими. Імовірно, бути самотньою і неприйнятною в соціумі для такої людини страшно і болісно. А для того, щоб природно "чути" власну самість та йти за її покликом, потрібно мати такий досвід, який зазвичай людина набуває в батьківській родині. Не маючи такого досвіду, людина найчастіше просто прагне, щоб її любили, й обирає такі шляхи, які вона здатна інтуїтивно розгледіти. На нашу думку, цей фактор відображає ідею соціального впливу значущих інших. Позитивний полюс уособлює батьківський вплив, а від'ємний – вплив друзів і мас-медіа.

Висновки. Отже, за результатами факторного аналізу було визначено структуру мотиваційно-ціннісної основи вибору професії, яку складають такі фактори: "Доступність естетичного способу буття – Доступність щасливого сімейного життя"; "Цінність активного цікавого життя – Цінність реалізованості інтимно-особистісної сфери"; "Книжково-предметний мотив вибору професії"; "Вільний вибір професії"; "Цінність і доступність творчої роботи"; "Доступність свободи – Доступність матеріально забезпеченого життя"; "Уникання професійного вибору"; "Батьківські настанови щодо вибору професії – Цінність дружнього оточення".

Процеси професійної самореалізації підпорядковані зовнішнім і внутрішнім впливам. Під зовнішніми впливами слід розуміти запити соціуму у вигляді престижності професії, модного стилю життя, специфіки соціально-економічного розвитку регіону тощо, під внутрішніми – усвідомлювані і/або неусвідомлювані переваги власне особи, внутрішньоособистісні або міжособові нерозв'язані проблеми або конфлікти, які проєкуються на професійну сферу, сімейні сценарії тощо. Професійний

вибір окремої людини являє собою індивідуальний “коктейль” із власних переваг та соціальних впливів. На нашу думку, найбільш небезпечними сценаріями професійного розвитку є ситуації проживання неопрацьованої частини проблеми або травми, яка проекується на професійне поле особистості. Мотиваційно-ціннісну основу вибору професії можна розглядати як тло, на яке проекуються внутрішньоособистісні проблеми та батьківські заповіді.

Прикметно, що сучасні процеси професійного самовизначення зумовлені значною мірою феноменами соціальної та економічної адаптації. Неврахування суб’єктом імпліцитних моделей самореалізації ускладнює його самоздійснення як особистості. Будучи неспроможною відмінити або зупинити процес, особа вдається відтак до арсеналу механізмів захисту, через що часто не має змоги усвідомлено проживати своє життя і бути в ньому відповідальним суб’єктом. Здатність бути собою і йти за власним покликанням вимагає від людини значної мужності і справжньої зрілості.

Література

1. *Deci E. L.* The what and why of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // *Psychological Inquiry*. – 2000. – № 11. – P. 227–268.
2. *Ryan R. M.* Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / R. M. Ryan, R. M. Ryan // *American Psychologist*. – 2000. – № 55. – P. 68–78.
3. Диагностика профессионального самоопределения : учеб.-метод. пособие / сост. Я. С. Сунцова. Ч. 2. – Ижевск : Удмуртский ун-т, 2011. – 142 с.
4. *Фанталова Е. Б.* Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара : БАХРАХ-М, 2001. – 128 с.

Reference

1. Deci, E. L. and Ryan, R. M. (2000). The what and why of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227–268.
2. Ryan, R. M. and Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55, 68–78.
3. Suntsova, Ya. (2011). *Diagnostika professionalnogo samoopredeleniya* [Diagnostics of professional self-determination]. Part 2. Izhevsk: Udmurte university (rus).
4. Fantalova, E. B. (2001). *Diagnostika i psihoterapiya vnutrennego konflikta* [Diagnostics and psychotherapy of the inner conflict]. Samara: BAHRAH-M (rus).

Мяленко В. В. Психологические особенности мотивационно-ценностной основы выбора профессии

Представлены результаты эмпирического исследования психологических особенностей выбора профессии родителями и их детьми. Выделены и проанализированы особенности мотивационно-ценностной основы выбора профессии респондентами. Установлено, что современные процессы профессионального самоопределения подчинены преимущественно феноменам социальной и эконо-

мической адаптации. Неучтение субъектом имплицитных моделей самореализации определено как фактор, усложняющий самоосуществление человека. Показано, что, не имея возможности отменить или приостановить процесс самореализации, субъект часто прибегает к арсеналу механизмов защиты, из-за чего не может осознанно проживать свою жизнь и быть в ней ответственным субъектом. Мотивационно-ценностная основа выбора профессии проанализирована как фон, на который проецируются внутрилличностные проблемы и родительские предписания и заветы. Как наиболее опасные элементы профессионального развития выделены ситуации проживания непроработанной части проблемы или травмы, которая далее проецируется на профессиональное поле личности.

Ключевые слова: мотивация выбора профессии, мотивационно-ценностная основа выбора профессии.

Mialenko V. V. Psychological peculiarities of the motivational-value choice of profession

The article contains findings of the empirical research of psychological peculiarities of the choice of profession by parents and their children. The survey resulted in identifying and analyzing specific features of the motivational-value basis for the choice of profession by the respondents. Modern processes of professional self-determination are predominantly subordinate to the phenomena of social and economic adaptation. Individual's self-actualization is complicated by subject's ignoring the implicit models of self-realization. Being unable to cancel or stop the process the subject relies on the arsenal of defense mechanisms, which quite often do not allow one to live his or her life consciously and to be a responsible subject in it. We analyze motivational-value basis of the choice of profession as the background at which intrapersonal problems and parents' will are projected. The most dangerous elements of the professional development are situations of living through the unprocessed "part" of the problem or injury, which is projected at the professional sphere of an individual.

Key words: motivation of the choice of profession, motivational-value basis of the choice of profession.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Т. В. Дмитрова, м. Вінниця

Проаналізовано результати емпіричного дослідження політичної соціалізації українських студентів. Вивчалось їхнє ставлення до політичних подій у нашій країні, особиста участь у цих подіях. Визначено особливості політичної соціалізації студентів, їхніх ціннісних політичних орієнтацій. Аналіз ступеня актуалізації політичних цінностей у структурі свідомості студентів дав змогу зробити висновок про переважання вибору політично забарвлених ціннісних орієнтацій на емоційному рівні ("подобається"), зменшення інтенсивності їхнього прояву на когнітивному ("важливо") та незначну представленість на дієво-практичному рівні ("реалізую, роблю це зараз"), про що свідчать дані як первинного статистичного аналізу, так і факторного. При цьому найбільш значущими цінностями виявилися не ті,

які стосуються особистої активної участі молоді в політичному житті або які свідчать про її півнавальний інтерес до політичних подій, а ті, що торкаються глобальних суспільно-політичних понять – проблем політичного вибору, свободи, захисту.

Ключові слова: чинники політичної соціалізації, ціннісні орієнтації, емоційний рівень політично забарвлених ціннісних орієнтацій, когнітивний рівень політично забарвлених ціннісних орієнтацій, дієво-практичний рівень політично забарвлених ціннісних орієнтацій.

Проблема. Аналіз політичної ситуації останніх місяців в Україні свідчить про те, що значна частина молодих громадян цікавиться політичним життям країни, дехто з них веде активну полеміку на політичні теми в реальному житті та в соціальних мережах, а певна частина української молоді активно включається в політичне життя країни.

Різностямованість ціннісно орієнтованих уподобань громадян – одна з основних характеристик українського суспільства. У зв'язку із цим постає низка питань, безпосередньо пов'язаних з процесом політичної соціалізації. Особливий інтерес викликає юнацький період, оскільки саме цей вік є найбільш “чутливим” до соціально-політичних змін, що відбуваються в суспільстві, адже на цей період життя припадає активне становлення особистості. Дослідники одностаїні в тому, що характерними особливостями цього вікового періоду можна вважати юнацький максималізм і юнацьку бунтівливість. Е. Еріксон, зокрема, наголошує, що яким би не було джерело ідентичності, головною подією юнацького віку є досягнення генеративності. Під генеративністю він розуміє намагання увічнити себе завдяки якомусь довготривалому і значному внеску в навколишній світ (див. [1, с. 14]).

Певні аспекти політичної соціалізації висвітлено в працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Об'єктом уваги дослідників є насамперед природа та механізми цього процесу (Г. Лассвел, Дж. Алмонд, С. Верба), вікова періодизація політичної соціалізації (Д. Істон, Дж. Денніс), можливість різноманітних інститутів соціалізації (Х. Ремшмідт), ефективність освітніх технологій і виховних прийомів на різних стадіях соціалізації (У. Бронфренбреннер), роль конвенційних норм у регуляції процесу соціалізації (Е. Берн, Е. Еріксон) тощо [2–6]. У російській та вітчизняній науковій літературі проблема соціалізації особистості аналізується у філософському, соціально-психологічному та психолого-педагогічному вимірах. Окремі аспекти становлення свідомості і регуляції поведінки розглянуто в працях Л. П. Ігуєвої, В. А. Петровського, С. Л. Рубінштейна; соціально-психологічні аспекти становлення особистості розкрито в дослідженнях К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Г. О. Балла, А. О. Деркача, В. О. Васютинського, Л. М. Карамушки, М. Н. Корнева, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. О. Татенка, Т. М. Титаренко; механізми соціальної взаємодії, проблема соціальних ролей, які виконує індивід, вікова специфіка процесу соціалізації стали предметом

наукового інтересу Г. М. Андрєєвої, І. С. Кона та ін. Механізми підвищення ефективності соціалізації через освітньо-виховний процес розглянуто в наукових розвідках М. Й. Боришевського, І. В. Жадан, С. Д. Максименка, А. В. Мудрика, Д. І. Фельдштейна. Загальні проблеми політичної соціалізації, суть та зміст цього процесу проаналізовано в працях В. В. Москаленко, М. І. Пірен, О. Б. Шестопап; концептуальні основи параметрів політичної соціалізації представлено в науковому доробку В. Т. Циби; соціально-психологічні проблеми молоді в процесі політичної соціалізації досліджували Н. М. Дембицька, М. С. Катаєва, Н. М. Юрій та інші науковці [1; 2; 7–14].

Виділені напрями дослідження об'єктивно відображають суть феномена політичної соціалізації, а от соціально-політичні чинники політичної соціалізації студентської молоді досі майже не досліджені. Існує певна суперечність між нагальною потребою ефективно впливати на процес політичної соціалізації молоді через розуміння соціально-психологічних чинників цього процесу і недостатньою теоретичною розробленістю питань, пов'язаних із політичним становленням особистості. Прагнення осмислити зазначену суперечність, заповнити прогалини в дослідженні соціально-психологічних особливостей політичної соціалізації студентів і визначило проблему нашого дослідження.

Мета даного етапу дослідження полягала в емпіричному вивченні чинників, які зумовлюють психологічні особливості політичної соціалізації студентів.

Випробуваними в нашому дослідженні стали студенти 4-5 курсів Вінницького комунального гуманітарно-педагогічного коледжу і 2-5 курсів Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Кількість випробуваних становила 100 осіб (50 юнаків і 50 дівчат). Дослідження проводилося протягом грудня 2013 р.

На першому етапі експерименту було проведено анкетування респондентів і бесіди з ними, щоб дослідити таким чином ставлення кожного з них до політичних подій у нашій країні, з'ясувати ступінь особистої участі в цих подіях, а також визначити провідні чинники політичної соціалізації. Використана нами анкета містила 20 запитань, котрі зокрема давали змогу дізнатися, якою мірою студентська молодь довіряє/не довіряє Верховній Раді та урядові. Пропонувалися два варіанти відповіді – “так” або “ні”. Опитувані повинні були уважно прочитати інструкцію до анкети й відповісти на поставлені в ній запитання.

Результати обстеження показали, що більшість студентів:

– цікавляться проблемами політичного життя України (“так” – 76%, “ні” – 24%);

– не задоволені політичним становищем, що склалося на даний момент в Україні (“так” – 2%, “ні” – 98%);

- брали участь у масових акціях, що відбулися в Україні в листопаді 2013 р. (“так” – 67%, “ні” – 33%);
- вважають, що Україні сьогодні потрібен майдан (“так” – 70%, “ні” – 30%);
- вірять у можливість змін у разі перевиборів президента України (“так” – 90%, “ні” – 10%);
- не довіряють Верховній Раді та уряду (“так” – 30% і 16%, “ні” – 70% і 84%);
- заявляють, що Віктор Янукович не виправдав сподівань виборців (“так” – 2%, “ні” – 98%);
- переконані, що Україні не потрібна друга державна мова (“так” – 8%, “ні” – 92%);
- прагнуть долучення України до Євросоюзу (“так” – 89%, “ні” – 11%).

Отже, сучасна студентська молодь цікавиться проблемами політичного життя України і намагається бути обізнаною щодо найгостріших суспільних проблем. Студентство продемонструвало незадоволеність політичним становищем, що склалося на момент опитування в країні, недовіру до тогочасного парламенту й уряду. Більшість респондентів заявили, що Україні потрібен Майдан: вони брали активну участь у страйках та мітингах на Вінницькому Євромайдані, багато хто з них їздив на народні віча на Євромайдан у Київ, а частина була учасниками Київського Євромайдану. Юнаки і дівчата оцінювали діяльність уряду і президента Віктора Януковича, який не виправдав покладених на нього сподівань, особливо щодо євроінтеграції.

На наступному етапі дослідження було проаналізовано статеву диференціацію чинників політичної соціалізації. Виявилось, що однаково активно цікавляться проблемами політичного життя як хлопці, так і дівчата. Перші, утім, були більш незадоволені порівняно з другими політичною ситуацією в Україні, що склалася на момент дослідження: серед незадоволених частка хлопців становила 60,2%, дівчат – 39,8%. У цілому ж хлопці (таких серед опитаних 48%) задоволені своїм життям більше, ніж дівчата (44%). Значна частина юнаків (34%) вважає, що на їхнє життя вплинула політична ситуація, в якій опинилась Україна, і що раніше соціально-економічна і політична ситуація була однозначно гіршою, ніж тепер (на думку 30% юнаків). Позиція ж дівчат щодо цього менш радикальна (відповідно 16% і 12% опитаних ствердно відповіли на ці запитання). Що ж до матеріального становища, то, на думку як хлопців, так дівчат, воно більше не змінилося, ніж змінилося. І ті, й другі переконані, що їхнє життя більше залежить від них самих, ніж від інших людей, і що людина є творцем власного життя. Серед опитаних 78% хлопців і 28% дівчат брали участь у масових акціях, що відбулися в листопаді-грудні 2013 р. Прикметно, що більшість як хлопців, так і дівчат вважають, що масові виступи – єдиний спосіб домогтися змін на краще. Недовіру до тогочасних Верхов-

ної Ради та уряду висловили однаково хлопці (відповідно 72% і 88%) і дівчата (68% і 80%). Перші вважають, що якби відбулися перевибори президента України, то можливі б були зміни (96% опитаних юнаків), другі також переконані в цьому (84%). Категорично (100%!) проти другої державної мови в Україні хлопці, серед дівчат таких 84%. Переважна більшість українського студентства (90% хлопців і 88% дівчат) вважають, що Україна – європейська держава і має тримати курс на Європу. Хоч і хлопці, і дівчата цікавляться політичним життям, утім перші – більш активні учасники політичних протестів та мітингів. На їхню думку, саме за допомогою масових виступів можна зреалізувати свої політичні ідеали, погляди та переконання, усунути антинародну владу і встановити справедливість у нашій країні. Дівчата дещо поступаються своєю активністю хлопцям, хоч і намагаються бути обізнаними щодо всіх політичних подій у країні.

Молодь критикує покоління батьків, тобто тих, хто виховувався за радянських часів, за неготовність до особистої ділової активності та очікування поліпшень життя “згори”. Діти відмовляються наслідувати таку позицію, пов’язуючи позитивні зміни в житті з власною активністю.

На першому етапі нашого дослідження за методикою М. Рокіча було визначено ціннісні орієнтації респондентів. Аналіз ступеня актуалізації політичного ціннісного рівня в структурі свідомості студентської молоді дав змогу зробити висновок про переважний вибір нею політично забарвлених ціннісних орієнтацій на емоційному рівні (“подобається”), зменшення інтенсивності їхнього вияву на когнітивному (“важливо”) та незначну представленість на дієво-практичному рівні (“реалізую, роблю це зараз”), про що свідчать дані як первинного статистичного аналізу, так і факторного. Причому найбільш значущими цінностями виявилися не ті, які стосуються особистої активної участі молоді в політичному житті або свідчать про наявність пізнавального інтересу до політичних подій, а ті, що торкаються глобальних суспільно-політичних понять – проблем політичного миру, свободи, захисту (табл.).

Таблиця

Представленість політичного ціннісного рівня у структурі свідомості студентської молоді, у %

Цінності політичного рівня	Рівень репрезентації цінностей					
	емоційний		когнітивний		дієво-практичний	
	18-19 років	20-22 років	18-19 років	20-22 років	18-19 років	20-22 років
активність	3	6	2	4	2	1
лідерство	1	3	1	2	1	1
мир і стабільність	34	41	32	38	2	2
інтерес та поінформованість	7	16	6	13	2	7

Ціннісна орієнтація на політичний мир і стабільність досить добре виражена як на емоційному, так і когнітивному рівні, проте низька частка інших політичних ціннісних орієнтацій свідчить скоріше не про важливість політичного миру та спокою в їхньому глобальному розумінні, а про потребу в особистій захищеності, безпеці та стабільності, які мають побуто-життєве забарвлення. Проведене серед студентів опитування, яке розкрило провідну політичну тематику кінця 2013 р., виявило недовіру студентства до тогочасної політики та його критичне ставлення до діяльності головних державних інституцій. Розгляд особливостей статевої диференціації поглядів щодо політичного життя підтвердив, що чоловіки виявляють звичайно більшу зацікавленість політичною ситуацією в нашій країні. Так, чоловіча частина Вінницького студентства брала більш активну участь у подіях кінця 2013 р. і зокрема в столичному і місцевому Євромайданах. Визначено також, що на формування та особливості прояву ідейно-політичних настановлень, політичних ціннісних орієнтацій і політичної поведінки студентської молоді впливають особистісні параметри (особливості мотиваційної сфери і когнітивного стилю міжособової взаємодії, ціннісно-сміслові орієнтації). Характер конкретного ідейного спрямування психологічно зумовлений поєднанням характеристик когнітивного стилю міжособової взаємодії і ціннісно-сміслових орієнтацій, що дає змогу виділити психологічні типи прихильників поширених серед студентської молоді політичних ідеологій.

Проведене емпіричне дослідження дало змогу зробити певні *висновки* і сформулювати актуальні рекомендації, що мають теоретичне й практичне значення.

1. Політична соціалізація студентської молоді в сучасних умовах має такі соціально-психологічні особливості: низький рівень дієво-практичної реалізації політичної культури, невиробленість адекватних поведінкових моделей реалізації політичного інтересу й електоральної активності, слабка актуалізація політичних цінностей у структурі свідомості, непослідовність і суперечливість актуалізації ідейно-політичних настановлень.

2. Ідейно-політичні уподобання студентської молоді Вінниччини спираються в основному на такі ідейні напрями: ліберальний націоналізм, поміркований націоналістичний консерватизм, суперечливий анархізм, догматичний консерватизм і легітимний еколого-соціалізм. Виявлено помітний розрив між актуалізацією політичних ціннісних орієнтацій на емоційному, когнітивному та дієво-практичному рівнях сприйняття, зафіксовано зменшення інтенсивності їх вияву на когнітивному рівні та незначна представленість на дієвому рівні. За основні види політичного залучення серед політично активної студентської молоді визначено когнітивно-електоральне та дієво-практичне, а політичної мотивації – ціннісно орієнтовану та інструментальну. У структурі ціннісних орієнтацій як ре-

зультату політичної соціалізації молоді провідне місце посідають цінності соціального, етичного та пізнавального рівнів.

Завдяки результатам дослідження можемо відтак окреслити сфери докладання наших подальших теоретичних і практичних зусиль. Перспективними, зокрема, можуть стати лонгїтюдні дослідження динаміки формування та вияву політичної культури студентства, більш детальний аналіз когнітивно-рефлексивних механізмів її актуалізації, визначення особливостей вияву політичної культури в різних вікових, статевих, регіональних і професійних групах.

Література

1. *Кон И. С.* Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
2. *Андропова І.* Культура вігизняної історіографії гендерного аспекту політичної культури / Ірина Андропова // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 7. – С. 47–49.
3. *Андропова І.* Тенденції розвитку зарубіжної історіографії політичної культури / Ірина Андропова // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 3. – С. 96–105.
4. *Шибутани Т.* Социальная психология / Тамотсу Шибутани. – М. : Прогресс, 1969. – 536 с. – (Серия “Высшее образование”).
5. *Berne E.* Games People Play / E. Berne. – New York, 1964. – 152 p.
6. *Erikson E. H.* Identity. Youth and Crisis / E. H. Erikson. – New York, 1968. – 336 p.
7. *Петровський В. А.* Понятие отражённой субъективности в концепции персонализации / В. А. Петровський // Экспериментальные методы исследования личности в коллективе. – Даугавпилс, 1985. – Ч. 1. – С. 33–43.
8. *Ананьев Б. Г.* О человеке как объекте и субъекте воспитания / Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды : в 2 т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – С. 9–102.
9. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
10. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1999. – 404 с.
11. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
12. *Боришевський М. І.* Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / М. И. Боришевский; КГПИ им. М. П. Драгоманова. – К., 1992. – 77 с.
13. *Пірен М. І.* Основи політичної психології : навч. посіб. / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, – 2003. – 418 с.
14. *Шестопад Е. Б.* Политическая психология : учебник / Е. Б. Шестопад. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 448 с.

Reference

1. Kon, I. S. (1989). *Psikhologiya ranney ynosti* [Adolescence Psychology]. Moscow: Prosveshchenie (rus).
2. Andronova, I. (2006). Kultura vitchyznianoї istorii gendernoho aspektu poliyichnoi kultury [The Culture of National History of Gender Aspect of Political Culture]. *Visnyk Knyzhnkovoї palaty* [Book Chamber Herald], 47–49 (ukr).
3. Andronova, I. (2004). Tendentsii rozvytku zarubizhnoi istoriohrafii politychnoi kultury [The Tendencies of Development of Foreign Historiography of Political Culture]. *Visnyk Knyzhnkovoї palaty* [Book Chamber Herald], 96–105 (ukr).
4. Shibutani, T. (1969). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Moscow: Progress (rus).
5. Berne, E. (1969). *Games People Play*. New York.
6. Erikson, E. H. (1968). *Identity. Youth and Crisis*. New York.
7. Petrovskiy, V. A. (1985). Ponatie otrazhonnoy subektivnosti v kontseptsii personalizatsii [The Essence of Back-Image Subjectivity in Personalization Concept]. *Experimentalnye metody issledovaniya lichnosti v kollektive* [The Experimental Methods of Research on the Personality in a Team], p. 1, 33–43 (rus).
8. Anan'ev, B. G. (1980). O cheloveke kak obekte i subekte vospitaniya [About a Man as an Object and Subject of Education]. In *Izbrannye psikhologicheskie trudy* [Selected Psychological Works] (pp. 9–102). Moscow: Pedagogika (rus).
9. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psykhologiia vlady* [Interactional Psychology of Power]. Kyiv: Kyiv University of Slavic Studies (ukr).
10. Tatenko, V. A. (1999). *Psikhologiya v subektom izmerenii* [The Psychology of Subjectivity]. Kyiv: Prosvita (rus).
11. Titarenko, T. M. (2003). *Zhytievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Personality's Outlook: Within the Margins and Out of the Margins of Everyday Life]. Kyiv: Lybid (ukr).
12. Borishevskiy, M. I. (1992). Razvitie samoregulatsii povedeniya shkolnikov [The Development of Self-Regulation of Schoolchildren Behaviour]. Abstract of D. Sc. dissertation, Kyiv State Pedagogical College named after M. P. Drahomanov. Kyiv (rus).
13. Piren, M. I. (2003). *Osnovy politychnoi psykholohii* [The Basics of Political Psychology]. Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
14. Shestopal, E. B. (1996). *Politicheskaya psikhologiya* [Political Psychology]. Rostov-on-Don: Feniks (rus).

Дмитрова Т. В. К проблеме экспериментального исследования политической социализации украинского студенчества

Проанализированы результаты эмпирического исследования политической социализации украинских студентов. Изучалось их отношение к политическим событиям в нашей стране, личное участие в этих событиях. Определены особенности политической социализации студентов, их ценностных политических ориентаций. Анализ степени актуализации политического ценностного уровня в структуре сознания студенческой молодежи позволил сделать вывод о превалировании выбора политически окрашенных ценностных ориентаций на эмоциональном уровне (“нравится”), уменьшении интенсивности их проявления на когнитивном (“важно”) и незначительной представленности на деятельностно-практическом уровне (“реализую, занимаюсь в настоящее время”), о чем свидетельствуют данные как первичного статистического анализа, так и факторного.

При этом наиболее значащими ценностями оказались не те, которые касаются личного активного участия молодежи в политической жизни или которые свидетельствуют о ее познавательном интересе к политическим событиям, а те, которые затрагивают глобальные общественно-политические понятия – проблемы политического выбора, свободы, защиты.

Ключевые слова: факторы политической социализации, ценностные ориентации, эмоциональный уровень политически окрашенных ценностных ориентаций, когнитивный уровень политически окрашенных ценностных ориентаций, действенно-практический уровень политически окрашенных ценностных ориентаций.

Dmytrova T. V. To the problem of experimental research of political socialization of Ukrainian students

In the paper the author analyzes the results of experimental research of political socialization of Ukrainian students. The questionnaire was used to study each respondent's attitude towards political events in our country, his or her personal participation in these events. Specifics of students' political socialization as well as their political values were singled out. Based on the analysis of degree of actualization of political value level in the structure of student's consciousness, the author comes to conclusion about prevailing choice of politically biased values at the emotional level ("like"), the lessening of their manifestation at the cognitive level ("important") and little presentation at the practical level ("I do it at present"). The data of primary statistical analysis and factor analysis proves it. The most important were not those values which concern students' personal participation in political life or those which prove certain cognitive interest to political events, but those related to global socio-political notions – the problems of political choice, freedom and defense.

Key words: factors of political socialization, values, emotional level of politically biased values, cognitive level of politically biased values, practical level of politically biased values.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК МЕТОД КОРЕКЦІЇ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ МОЛОДІ

О. В. Камінська, м. Рівне

Висвітлено надзвичайно актуальну проблему поширення явища інтернет-залежності в сучасному суспільстві. Обґрунтовано необхідність проведення комплексних досліджень з проблеми поширення інтернет-залежності, зокрема актуальним завданням визнано розроблення методів та засобів її корекції. Наголошено, що соціально-психологічний тренінг є ефективним засобом корекції цього виду адикції. Описано програму авторського тренінгу, визначено його мету та завдання. Тренінг складається з двох блоків, перший з яких спрямований на знайомство учасників, налагодження продуктивної взаємодії, створення атмосфери, сприятливої для саморозкриття учасників групи. Наведено аргументи на користь включення у тренінгову програму вправ, спрямованих на розвиток комунікативних здібностей, формування адекватної самооцінки, оптимізацію самоставлен-

ня, розвиток навичок цілепокладання та здатності до саморегуляції. Другий блок орієнтований на основну роботу, а саме на корекцію проявів інтернет-адикції. Використовувалися вправи, спрямовані на створення образу бажаного майбутнього, вільного від залежності, вироблення відповідного стилю життя. Основний акцент робився на усвідомленні членами групи згубного впливу адитивного агента на їхнє життя, вироблення здатності протистояти зовнішнім і внутрішнім чинникам, що запускають механізм виникнення адикції.

Ключові слова: інтернет-залежність, адикція, соціально-психологічний тренінг, корекційна програма.

Інтернет-залежність на сьогоднішній день залишається актуальною *проблемою*, оскільки спостерігається постійне збільшення кількості осіб, що демонструють ознаки цього типу адикції. У зв'язку з поширенням інтернет-залежності, яке спостерігається в сучасному суспільстві, важливим завданням, що постає перед психологами, є розроблення дієвих програм профілактики та корекції цього виду адикції.

Дослідники, які вивчають проблему корекції адитивної поведінки інтернет-залежних осіб, описують різні стратегії і методи роботи. Так, Л. А. Ільницька [1] запропонувала декілька шляхів здійснення психологічного супроводу юнацтва, у якого спостерігаються ознаки залежності від інтернету. На її думку, основними напрямками психологічного супроводу інтернет-залежних юнаків і дівчат є врахування таких механізмів соціалізації, як інституційний, традиційний, стилізований та міжособовий; комплексна превентивна робота з адиктами із залученням їхніх родин, педагогів, близького оточення; оптимальна організація дозвілля та життєдіяльності; залучення молоді до здорового способу життя; розширення сфери інтересів особистості, метою якого є подолання адитивної поведінки.

У контексті досліджуваної проблеми слід згадати корекційну тренінгову програму С. В. Федоренко [2], спрямовану на зниження комп'ютерної залежності та поглиблення самопізнання студентів. Це питання розглядала також Н. В. Давиденко [3], яка стверджує, що програми психокорекції інтернет-залежності мають базуватися на методах когнітивної психотерапії. На доцільності психотерапії як засобу корекції інтернет-залежності наголошував і В. Л. Малигін [4], розглядаючи її як найбільш ефективну технологію роботи з адиктами. Не зважаючи на вже наявні напрацювання в зазначеній галузі, відчувається, утім, неабияка потреба в подальших таких дослідженнях, оскільки останнім часом спостерігається значне поширення інтернет-залежності, особливо в молодіжному середовищі.

Мета статті: опис та обґрунтування соціально-психологічного тренінгу як методу, спрямованого на корекцію інтернет-залежності.

Під час дослідження було розроблено та апробовано систему соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на корекцію інтернет-залежності молоді. (Під категорією “молодь” ми розуміємо осіб старшого підліткового, раннього юнацького, юнацького та раннього дорослого віку). До цієї системи увійшов тренінг, призначений для зниження рівня інтернет-адикції в цілому, та п'ять тренінгових програм, спрямованих на корекцію кожного окремого виду інтернет-залежності, а саме адикції від комп'ютерних онлайн-ігор, соціальних мереж, азартних онлайн-ігор, веб-серфінгу та кіберсексуальної залежності. При розробці тренінгів за теоретичну основу було взято положення К. Янг та А. Голдберга про структуру інтернет-залежності, а також тезу про динамічність цього явища.

Соціально-психологічний тренінг, спрямований на корекцію інтернет-залежності, був апробований на двох тренінгових групах, кожна з яких складалася з 12 осіб. Робота проводилася з особами старшого підліткового віку, серед яких у рівній кількості були представлені як хлопці, так і дівчата. Групу ми сформували на основі діагностики школярів м. Рівне, у яких на констатуючому етапі дослідження були виявлені виражені ознаки інтернет-залежності та межові її показники.

Для молоді людини важливим аспектом самореалізації і гармонійного розвитку є прийняття з боку однолітків та оточення, вільне спілкування та відчуття належності до соціальної групи. Якщо ж особистість не відчувається зреалізованою в цих сферах життєдіяльності, вона перебуває у стані фрустрації, страждає від зниження самооцінки та самоповаги, у неї виникає комплекс меншовартості. Саме такі особи найчастіше і підпадають під вплив інтернет-залежності, оскільки не мають соціальної підтримки, не володіють навичками саморегуляції та не вміють справлятися зі стресовими ситуаціями, які виникають у їхньому житті. Отже, саме така група осіб виступає об'єктом тренінгової роботи, спрямованої на те, щоб допомогти особистості усвідомити згубний вплив адикції на її життя, сформувати мотивацію до корекції залежності та допомогти їй виробити оптимальне ставлення до користування інтернет-ресурсами.

Програма тренінгів ґрунтується на гуманістичних принципах групової роботи, де кожен член групи сприймається перш за все як особистість, наділена індивідуальними та неповторними рисами і заслуговує на прийняття та повагу як з боку тренера, так і з боку інших учасників. В основу створюваних тренінгових програм був покладений принцип поступовості, який визначав структуру тренінгу, а саме плавний перехід від психологічно нейтральних технік, спрямованих на розкріпачення учасників групи та побудову між ними довірливих відносин, до психологічно складних вправ, що мали на меті безпосереднє пропрацювання зазначеної проблеми. Після таких технік використовувалися вправи, спрямовані на зняття психологічного напруження, що сприяли гармонізації емоційного фону учасників та перешкождали виникненню

негативного ставлення як до самої тренінгової роботи, так і до окремих учасників групи.

Для дотримання принципу поступовості перші п'ять занять тренінгової програми були присвячені знайомству учасників, створенню позитивної психологічної атмосфери, формуванню групової згуртованості, що підвищувало мотивацію членів групи до саморозкриття та вільного висловлювання своїх думок і прояву емоцій. Наступні десять занять були орієнтовані вже безпосередньо на роботу з проблемою інтернет-залежності та містили техніки, спрямовані на глибинне усвідомлення цієї проблеми, створення мотивації до її розв'язання та пропрацювання різних аспектів залежності з урахуванням причини, що її викликала. Кожна основна вправа супроводжувалась актами рефлексії, що допомагало учасникам усвідомити її психологічний зміст і власні відчуття та емоції, які проявлялись у процесі роботи. На закінчення заняття також використовувалися рефлексивні вправи, орієнтовані на підведення підсумків роботи й обговорення думок, почуттів та емоцій, особливо важливих у ході корекційної роботи.

Використання вправ, спрямованих на розвиток комунікативних здібностей, пов'язане з тим, що на констатуючому етапі дослідження було з'ясовано зумовленість більшості випадків інтернет-залежності фрустрацією потреби в спілкуванні. Така фрустрація найчастіше спричинюється недостатнім комунікативним потенціалом особистості, наявністю комунікативних бар'єрів, невмінням налагоджувати та підтримувати гармонійні стосунки з оточенням. Тому розширення поведінкового репертуару особистості, вироблення навичок комунікативної діяльності є одним із засобів оптимізації її соціального життя та розширення сфери контактів.

Вправи, спрямовані на формування адекватної самооцінки, були включені до тренінгів через те, що необ'єктивні уявлення особистості про себе не дають їй змогу адекватно оцінити ситуацію взаємодії, спрогнозувати реакцію оточення на ті чи ті елементи взаємодії з ними, що призводить до збіднення самосвідомості в цілому. Розвиваючи здатність до рефлексії в ході тренінгової роботи, ми намагалися сформувати в особистості Я-концепцію, що характеризувалася б повнотою уявлень про себе, здатністю бачити як свої сильні сторони, так і недоліки. Така позиція сприяє підвищенню мотивації індивіда до самовдосконалення, дає йому змогу визначити справжні причини фрустрації провідних потреб, що задовольнялися в процесі діяльності в інтернеті та призводили до виникнення залежності. Розширюючи власні уявлення про себе та навколишній світ, особистість виробляє здатність до конструктивної взаємодії в процесі міжособових стосунків та подолання внутрішніх конфліктів.

Вправи, спрямовані на оптимізацію самоставлення, були включені в тренінгові програми, оскільки негативне ставлення особистості до себе є джерелом прагнення до самоізоляції. Такий індивід уникає

контактів з оточенням, відчуває труднощі в процесі налагодження взаємодії з іншими людьми, часто страждає від комплексу неповноцінності, що породжує його соціальну закритість для контактів, значною мірою обмежує його здатність до самовираження та самореалізації. Тому вироблення позитивного самоствавлення сприяє здатності акцентувати увагу на тих рисах характеру, які надають особистості перевагу над іншими та схвально оцінюються соціумом. Оптимізація самоствавлення дає змогу розширити уявлення про власні можливості, підвищити рівень самоповаги, комфортніше почувати себе в групі.

Включення в тренінгову програму вправ, спрямованих на розвиток навичок ціле покладання, обґрунтовується тим, що особистість, яка страждає від інтернет-залежності, звичайно не здатна сформувати образ бажаного майбутнього, визначити наближену та далеку мету, визначити цілі, яким повинна підпорядковуватися її діяльність. Враховуючи це, під час тренінгової роботи значна увага приділялася процесу продуктивного цілепокладання зі спрямованістю в реальне життя, що дало змогу змістити акцент з активності у віртуальному світі на справжню діяльність особистості.

Значна увага в процесі тренінгової роботи приділялася також вправам, спрямованим на розвиток здатності до саморегуляції. Вони були включені в програму, оскільки особистість, якій притаманна інтернет-залежність, звичайно характеризується емоційною нестабільністю, нездатністю опанувати власні почуття, емоційними спалахами та нестриманістю. Такі люди вирізняються низькою стресостійкістю, а будь-які конфліктні ситуації призводять до дестабілізації особистості. З огляду на це одним із завдань тренінгової роботи був розвиток навичок саморегуляції. Для цього використовувалися медитативні техніки, релаксаційні вправи, проводилася цілеспрямована робота щодо формування здатності управляти власним психічним станом.

В основний блок тренінгової програми були включені вправи, спрямовані на усвідомлення впливу інтернет-залежності на життя особистості. Завдяки цьому особистість мала можливість оцінити якість свого життя до і після виникнення адикції; відчути, як під впливом залежності змінилися її стосунки з близькими людьми, друзями, колегами, які зміни відбулися в способі її життя, навчальній чи професійній діяльності, самопочутті в цілому. Такий аналіз створює стійку мотивацію до змін, виводить на свідомий рівень згубний вплив інтернет-залежності на всі сфери життя особистості, спонукає адикта до роботи над собою.

Також використовувалися вправи, спрямовані на створення образу бажаного – вільного від залежності майбутнього. Отож особа мала можливість вибудувати проєкцію в майбутнє та порівняти, яким буде її життя, якщо вона продовжуватиме демонструвати адитивні форми поведінки, і яким воно зможе стати, якщо їй вдасться позбутися

залежності. В особи вироблялася віра в можливість змін на краще, що підкріплювало її мотивацію до самовдосконалення.

Основними в тренінговій програмі були вправи, орієнтовані на вироблення стилю життя, вільного від інтернет-залежності. Демонструвалися способи подолання адикції, пропрацьовувалися проблемні моменти, які, власне, і призвели до виникнення залежності.

У процесі проведення тренінгу використовувалися також вправи, спрямовані на розвиток рефлексії. Це дало учасникам змогу усвідомити свої почуття та переживання, що виникали під час пропрацювання різних технік, усвідомити на когнітивному рівні здобутий емоційний досвід. Розвиток рефлексивних здібностей так само сприяв розширенню сфери самосвідомості, здатності до адекватної оцінки себе та навколишньої дійсності, аналізу власної поведінки та саморозуміння.

Після технік, що несли основне смислове навантаження, використовувалися вправи на зняття психологічної напруженості та на розслаблення, що допомагало членам тренінгової групи ефективно працювати протягом усього заняття та запобігало їхньому емоційному виснаженню. Така побудова заняття сприяла підтриманню в учасників позитивного емоційного тла та запобігала виникненню негативного ставлення до тренінгової роботи.

Розроблена нами *програма* складається з 15 занять, що проводяться звичайно два рази на тиждень. Заняття не регламентовані в часі.

Мета тренінгової роботи полягає в корекції інтернет-залежності та виробленні конструктивного ставлення до користування інтернетом, який повинен сприйматися як допоміжний засіб діяльності, а не сфера задоволення провідних потреб особистості. Завдання соціально-психологічного тренінгу: зниження рівня інтернет-залежності; підвищення комунікативного потенціалу особистості; формування здатності до саморегуляції; розвиток здатності до цілепокладання; гармонізація особистості в цілому; розширення поведінкового репертуару; засвоєння моделей продуктивної взаємодії з оточенням; створення можливостей для задоволення особистістю фрустрованих потреб; розвиток здатності до рефлексії; оптимізація самоставлення; розширення Я-концепції.

До початку занять була здійснена певна підготовча робота, зокрема: формування в учасників мотивації до участі в тренінгу; ознайомлення учасників з метою тренінгової роботи; створення передумов до співпраці з тренером; надання інформації про можливості особистості до самовдосконалення, створення первинної мотивації до роботи над собою; інформування про можливі результати тренінгової роботи.

Соціально-психологічний тренінг складався з двох блоків. Перший блок був спрямований на створення атмосфери, сприятливої для саморозкриття та здійснення основної частини роботи. Висувалися такі завдання: знайомство учасників групи; пізнання інших членів групи та самих себе в процесі виконання тренінгових вправ; формування групової

згуртованості; саморозкриття та розвиток рефлексії; формування готовності до змін; створення мотивації до позбавлення від інтернет-залежності; виникнення в групі атмосфери розкнутості, що сприяє вільному висловлюванню учасниками своїх думок та почуттів; виникнення взаємної довіри, що сприяє зняттю психологічних бар'єрів; формування готовності до основної частини роботи.

Другий блок був спрямований безпосередньо на корекцію інтернет-залежності. Провідними були такі завдання: розширення уявлень про специфіку формування та прояву інтернет-залежності; надання інформації про особливості функціонування різних видів інтернет-адикції; усвідомлення згубного впливу інтернет-залежності на особистість; вироблення стійкої мотивації до цілеспрямованої та послідовної роботи над собою з метою корекції залежності; гармонізація особистості; розвиток здатності справлятися з проблемними ситуаціями, не вдаючись до адитивного агента; зміна ставлення до інтернету; зміщення акценту з віртуальної реальності на дійсність; розширення уявлень особистості про себе і про свої можливості; вироблення впевненості в собі; розвиток здатності використовувати здобуті на тренінгу знання та вміння в реальному житті.

Отже, завдання тренінгу відповідно до елементів самосвідомості людини можна поділити на три групи: когнітивні, емоційні та поведінкові. Вправи, орієнтовані на когнітивну сферу особистості, мають на меті усвідомлення особливостей прояву інтернет-залежності та її впливу на різні сфери життя особистості. На свідомому рівні ідеться також про формування в неї прагнення до корекції залежності, що дає відтак змогу розробити стратегію боротьби з адикцією, використовувати здобуті на тренінгу знання на практиці та докладати вольові зусилля в процесі самовдосконалення.

Вправи, орієнтовані на емоційну сферу, впливають швидше на підсвідомість та формують емоційно забарвлене ставлення до власної залежності. Аналізуються емоції, що виникають під час адитивної поведінки, та визначаються фрустровані потреби, які особистість не здатна задовольнити в реальному житті і тому шукає можливості їх задоволення в інтернет-мережі. Індивідові надається можливість на емоційному рівні відчувати різницю між задоволенням, отриманим від віртуальної діяльності, і задоволенням від реальної взаємодії з оточенням, відчувати "сурогатність" почуттів, що виникають під час адитивної поведінки.

Вправи, спрямовані на конативну сферу, мають на меті закріплення на поведінковому рівні стратегій дій, що сприяють побудові гармонійних стосунків з оточенням, комфортному самопочуттю особистості в соціумі, а отже, знижують її прагнення до самоізоляції, яка є однією з причин виникнення інтернет-залежності.

Висновок. Соціально-психологічний тренінг був обраний як форма корекційної роботи, спрямованої на подолання інтернет-залежності молоді, оскільки він передбачає активність усіх членів групи і дає

можливість учасникам пропрацювати спільну проблему. У тренінговій групі учасники могли отримати ефективний зворотний зв'язок, спостерігати в ході розв'язання проблем за способами, що використовуються іншими членами групи. Ще однією перевагою тренінгової форми роботи є можливість учасників взаємодіяти один з одним, долаючи комунікативні бар'єри та виробляючи ефективні способи підтримання контактів. Це важливо, оскільки інтернет-залежні особи найчастіше страждають від соціальної ізоляваності та не володіють навичками конструктивної комунікації. Розроблений нами тренінг можуть використовувати з відповідною метою психологи, соціальні працівники та представники суміжних галузей.

Перспективним напрямком роботи є апробація розробленої корекційної програми та формування соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на корекцію окремих видів інтернет-залежності.

Література

1. *Льницька Л. А.* Шляхи здійснення психологічного супроводу осіб, залежних від інтернету, в юнацькому віці / Л. А. Льницька // *Наука і освіта*. – 2011. – №11(Психологія). – С. 57–61.
2. *Федоренко С. В.* Корекційна тренінгова програма для сприяння зниженню комп'ютерної залежності та для самопізнання студентів / С. В. Федоренко // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2013. – №1. – С. 28–39.
3. *Давиденко Н. В.* Программа психологической коррекции интернет-зависимого поведения с использованием методов когнитивной психотерапии / Н. В. Давиденко, М. М. Акопова // *Актуальные проблемы психологического знания*. – 2010. – №3. – С. 62–66.
4. *Мальгин В. Л.* Интернет-зависимое поведение. Критерии диагностики, личностно-характерологические факторы риска формирования, профилактика и психотерапия // *Клиническая психология в здравоохранении и образовании : сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф. с муждунар. участием* – М., 2011. – Т. 24. – С. 36–41.

Reference

1. Ilytska, L. A. (2011). Shliakhy zdiisnennia psykholohichnoho suprovodu osib, zaleznykh vid internetu, v yunatskomu vitsi [Ways of psychological guidance of young people with Internet addiction]. *Nauka i osvita* [Science and education: scientific and practical journal of South scient. Centre of NAPS of Ukraine], 11 (Psycholohiia), 57–61 (ukr).
2. Fedorenko, S. V. (2013) Korekciina treninhova prohrama dlia sprianniia znyzhenniu kompiuternoї zalezhnosti ta dlia samopiznannia studentiv [Correctional training programme for decreasing of computer addiction and students self-knowledge]. *Praktychna psykholohiia ta sociana robota* [Practical psychology and social work: scient. and practical educational journal], 1, 28–39 (ukr).
3. Davidenko, N. V. and Aropova, M. M. (2010). Programma psikhologicheskoy korrekcii internet-zavisimogo povedeniya s ispol'zovaniem metodov kognitivnoy psirhoooterapii [Programm of psychological correction of Internet addicted behavior, by means of cognitive psychotherapy methods]. *Aktualnye problemy*

psikhologicheskogo znaniya [Actual problems of psychological knowledge], 3, 62–66 (rus).

4. Malygin, V. L. (2011). Internet-zavisimoe povedenie. Kriterii diagnostiki, lichnostnoharakterologicheskie faktory riska formirovaniya, profilaktika i psikhoterapiya [Internet-addicted behavior. Criteria of diagnostics. Personal and characterological factors of risks, prophylaxis and psychotherapy]. *Klinicheskaya psikhologiya v zdravookhraneniі i obrazovanii*. [Proceedings of Russian scientific and practical conference with international participation “Clinical psychology in health and education”], Vol. 24, 36–41 (rus).

Каминская О. В. Социально-психологический тренинг как метод коррекции интернет-зависимости молодежи

Освещена чрезвычайно актуальная проблема распространения интернет-зависимости в современном обществе. Обоснована необходимость проведения комплексных исследований по проблеме распространения интернет-зависимости, в частности актуальной задачей признана разработка методов и средств ее коррекции. Подчеркнуто, что социально-психологический тренинг является эффективным средством коррекции этого вида аддикции. Описана программа авторского тренинга, определены его цели и задачи. Тренинг состоит из двух блоков, первый из которых направлен на знакомство участников, налаживание продуктивного взаимодействия, создание атмосферы, благоприятной для самораскрытия участников группы. Приведены аргументы в пользу включения в тренинговую программу упражнений, направленных на развитие коммуникативных способностей, формирование адекватной самооценки, оптимизацию самоотношения, развитие навыков целеполагания и способности к саморегуляции. Второй блок ориентирован на основную работу, а именно на коррекцию проявлений интернет-аддикции. Использовались упражнения, направленные на создание образа желаемого будущего, свободного от зависимости, выработку соответствующего стиля жизни. Основной акцент делался на осознании членами группы пагубного влияния аддитивного агента на их жизнь, выработку способности противостоять внешним и внутренним факторам, запускающим механизм возникновения аддикции.

Ключевые слова интернет-зависимость, аддикция, социально-психологический тренинг, коррекционная программа.

Kaminska O. V. Socio-psychological training as method of correction of Internet addiction of youth

This article describes an extremely topical issue of sharing of Internet addiction in today's society. The necessity of comprehensive research into the extent of Internet addiction, in particular, an urgent task is the development of methods and means of correction. Claimed that the socio-psychological training is an effective way of correcting of this type of addiction. Author described a program of training, its goals and objectives are defined. The training consists of two parts, the first of which aims to introduce participants, to establish productive interaction, to create an environment conducive to self-disclosure in the group. The necessity of inclusion of exercises designed to develop communication skills, the development of adequate self-esteem, the self-optimization, goal setting skills and the ability of selfregulation. The second unit is focused on the basic work, namely correction manifestations of internet addiction. Used exercise aimed to create an image of a desired future, free from dependence, to develop an appropriate lifestyle. The main emphasis was on awareness among group members in context of

addictive agent pernicious influence on their lives, to develop the ability to withstand internal and external factors that trigger the mechanism of addiction.

Key words: Internet addiction, addiction, social and psychological training, correctional program.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПРО ВЛАДНО-ПІДВЛАДНУ ВЗАЄМОДІЮ

I. В. Остапенко, м. Київ

Статтю присвячено аналізу особливостей використання проективної техніки “колаж” для візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Розглянуто арт-терапевтичний та дослідницький підходи до інтерпретації візуальних образів у колажах. Запропоновано інтегральну інтерпретаційну схему візуальних репрезентацій, яка містить перелік опорних елементів та враховує особливості просторового розміщення зображень. Визначено специфіку застосування розробленої інтерпретаційної схеми для вивчення уявлень студентської молоді про владні режими (авторитаризм, лібералізм, демократія). Представлено аналіз результатів емпіричного дослідження візуалізації уявлень про владно-підвладну взаємодію в політичній картині світу студентської молоді. З’ясовано сутнісні характеристики та візуальні образи, що розкривають специфіку уявлень молоді про владні режими в площинах раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

Ключові слова: проективна техніка, колаж, візуальний образ, інтерпретаційна схема, владні режими.

Проблема. В умовах інтенсивних перетворень, які відбуваються в українському суспільстві, особливого значення набувають розвиток і становлення демократичних цінностей у молоді. Реалізація цього завдання викликає потребу в більш детальному вивченні процесу політичної соціалізації, визначенні ролі та місця владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу молоді. Розкриття специфіки політичної соціалізації молоді можливе завдяки вивченню її уявлень про владні режими. Традиційні номотетичні методи, які найчастіше використовують у таких дослідженнях, накладають певні обмеження на дослідників і повною мірою ускладнюють виявлення специфіки соціальних репрезентацій молоді. Тож виникає необхідність у пошуку таких дослідницьких інструментів, використання яких дало б змогу подолати наявні методичні труднощі. У зв’язку із цим увага дослідників прикута нині до ідеографічних методів, серед яких особливе місце належить проективним технікам. Діагностичний потенціал проективних методів і методик у цій сфері вивчено недостатньо, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Уявлення про владні режими ми розглядаємо як невід’ємну частину політичної картини світу студентської молоді. Саме тому при розробленні

концептуальних основ дослідження особливу увагу приділяли аналізу та уточненню ключових понять, серед яких насамперед поняття “образ світу”, “картина світу”, “політична картина світу”. Проведений аналіз дав змогу обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження, за які було взято такі: положення про поняття “образ світу” як інтегральне смислове утворення, що репрезентує уявлення людини про навколишній світ, про себе та своє місце у світі (О. М. Леонт'єв); положення про провідну роль афективних компонентів “образу світу” в сприйманні суб'єктом навколишнього світу, з яким він вступає у взаємодію (Ф. Ю. Василюк); положення про “образ світу” як динамічне особистісне утворення і системотвірний компонент “картини світу” (С. Д. Смирнов); тривірнева модель (поверховий пласт, семантичний пласт, інтегральний пласт) взаємодії особистості з реальністю (О. Ю. Артем'єва); положення про “картину світу” як семіосферу, індивідуально вибудовуваний і суб'єктивно значущий гіпертекст (О. Є. Сапогова); положення про “політичну картину світу” як інтегральну типологічну характеристику політичної культури особистості (І. В. Жадан); положення про функції (репрезентативну, інтерпретативну, впорядкувальну, орієнтувальну, регулятивну, інтегративну) “політичної картини світу” суб'єкта (О. М. Скнар); положення про дискурс як принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі, потенційну суб'єктну передумову здатності до інтерпретування (В. О. Васютинський, І. В. Жадан); положення про структурованість соціальних уявлень (С. Московічі).

Мета статті: визначити особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію.

В емпіричному дослідженні репрезентації уявлень молоді про владні режими (демократія, лібералізм, авторитаризм) ми використали проєктивну техніку “колаж”. Під час дослідження ми враховували досвід, накопичений психологами у сфері арт-терапії, де колаж застосовується і як психотерапевтична техніка, і як діагностичний інструмент.

Можливості використання проєктивної техніки “колаж” як психотерапевтичної техніки, яка дає змогу активізувати рефлексію клієнта та сприяє самостійному усвідомленню ним змісту власного внутрішнього світу, описано в працях О. Л. Вознесенської та Л. В. Мови [1]. Діагностичний потенціал застосування проєктивної техніки “колаж” детально розглянуто в роботах Л. Д. Лебедевої [2], О. М. Скнар і К. В. Ребрової [3].

Зосереджуючи увагу на діагностичних можливостях техніки “колаж”, психологи відмічають, що цей метод дає змогу прояснити особистісні переживання, визначити психологічний стан і дослідити певні аспекти життєвого досвіду людини, які проявляються в її візуальних репрезентаціях. При цьому, незалежно від форми використання цієї техніки (індивідуальна, групова), у психолога завжди залишається можливість

розгорнутого діалогу з клієнтом/клієнтами, що допомагає краще зрозуміти їхній внутрішній світ.

Оцінюючи діагностичні можливості проєктивної техніки “колаж”, представники арт-терапевтичного напрямку особливого значення надають опорним елементам, які й можуть бути покладені в основу інтерпретації отриманих результатів. До таких елементів психологи відносять: 1) вибір основи для створення колажу; 2) послідовність дій при створенні колажу; 3) ступінь упорядкованості візуальних зображень; 4) розташування вирізок і написів; 5) ступінь наповненості простору/наявність порожнин; 6) можливі виходи за межі основи колажу; 7) особисті тлумачення використаних образів/символів.

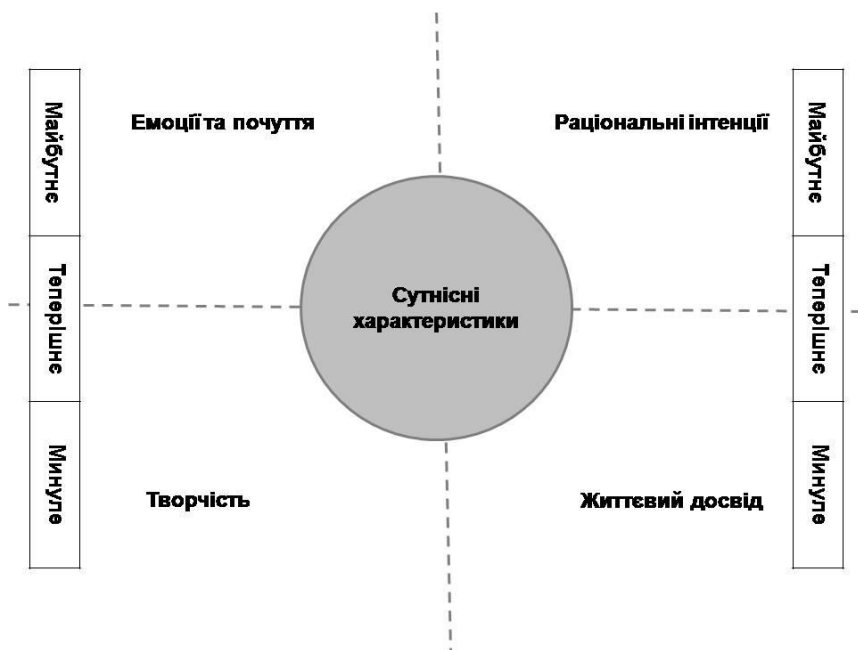
Важливим елементом аналізу та інтерпретації колажів є просторове розташування зображень, яке, на думку представників арт-терапевтичного напрямку, дає змогу визначити зв'язок використаних зображень і символів із часовою перспективою. У верхній частині колажу, звичайно, розташовуються зображення, пов'язані з планами на майбутнє; у нижній – ті, що містять у собі відбиток минулого; усередині композиції – зображення, які відображають актуальний психологічний стан і пов'язані з відчуттям себе в теперішньому часі [3].

У своєму дослідженні ми вважали доцільним застосувати проєктивну методикку “Географія візуальних образів”, що пройшла апробацію під час прикладних психологічних досліджень [4]. В основу цієї методики також покладено техніку створення колажу. Однак порівняно з традиційними методиками, розробленими в межах арт-терапевтичного підходу, використання методики “Географія візуальних образів” дає певні переваги, пов'язані з процедурними та конструктивними особливостями даної методики.

У ході створення колажу обстежуваним пропонується підписати кожний візуальний образ, спробувати, так би мовити, надати зображенням первинного індивідуального значення. Завдяки цим особливостям методики у підсумку вдається не тільки отримати інтегральні колажі, а й ідентифікувати цінності, які репрезентують візуальні образи, використані обстежуваними. Крім того, робота за цією проєктивною методикою передбачає використання спеціальної інтерпретаційної схеми, розробленої О. П. Соснюком [4] на основі ідей А. Branthwaite і L. Toiati [5]. У межах нашого дослідження це дасть змогу з'ясувати специфіку вияву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді в площинах раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

Інтерпретуючи колажі, ми спиралися на досвід представників арт-терапевтичного підходу. Ідеться передусім про врахування просторового розташування зображень як індикатора часової перспективи. Намагаючись поєднати досвід арт-терапевтів і психологів-дослідників, ми розро-

били інтегральну схему, яка бере до уваги їхні напрацювання у сфері ви-

користання цієї проєктивної техніки (рис.).

Рис. Базові елементи інтерпретації колажів

Описана методика разом з розробленою інтерпретаційною схемою була використана нами під час емпіричного дослідження уявлень студентської молоді про авторитаризм, лібералізм і демократію. Дослідження проводилося протягом 2013–2014 років серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів. Загальний обсяг вибірки становив 220 осіб (123 – жіночої, 97 – чоловічої статі).

Попередній аналіз результатів дав змогу визначити особливості уявлень молоді про владні режими.

1. Авторитаризм. *Сутнісні характеристики:* необмежена влада однієї людини, жорсткий і тотальний контроль, цензура, обмеження свободи, ідолопоклонство; для візуалізації сутнісних характеристик здебільшого використовуються такі зображення: портрети історичних особистостей і сучасних політиків (Йосип Сталін, Адольф Гітлер, Олександр Лукашенко, Володимир Путін, Віктор Янукович, Кім Ір Сен, Мао Цзедун) та монархічні символи (корона, скіпетр, держава). *Раціональні*

інтенції: обмеження вибору, прав та свобод, примус, маніпулювання, демонстрація сили; для візуалізації найчастіше використовуються такі зображення: маріонетки, кулак, вказівні символи. *Життєвий досвід*: терор, політичні репресії, утиски, фальсифікації, пропаганда; зображення для візуалізації: людина в наморднику, розгін демонстрацій, фотографії ув'язнених політиків і громадських діячів. *Креатив, узагальнений попередній досвід*: тотальний контроль за творчою активністю, безвихідь, брак альтернатив, протести; зображення найчастіше для візуалізації використовуються такі: тупик, руки за колючим дротом, протестанти. *Емоції та почуття*: страх, ворожість, агресія, підкорення, спустошеність; зображення для візуалізації: агресивні люди, чорний птах, монстри, порожнеча, недосяжні зорі, праця рабів.

2. Лібералізм. *Сутнісні характеристики*: свобода, цінність особистості, гарантія прав і свобод людини, рівність можливостей, справедливість; зображення для візуалізації: птах у небі, розірвані кайдани, люди з розкинутими руками, люди, що взяли за руки навколо планети, Феміда, державні прапори (США, Великобританії, ЄС). *Раціональні інтенції*: воля, рівність, вільний ринок, толерантність, віротерпимість, індивідуалізм; зображення для візуалізації: статуя Свободи, терези із зображенням чоловіка і жінки (рівність), об'єднання релігійних символів/прапорів країн, гроші. *Життєвий досвід*: плюралізм думок, свобода слова, збагачення, гроші як найвища цінність, експлуатація, вседозволеність як стиль життя; зображення для візуалізації: різнобарвні людські постаті, людина, що кричить у складені рупором через руки, гроші, золоті зливки, розпуні люди. *Креатив, узагальнений попередній досвід*: особиста свобода у творчості, компромісне співіснування з іншими; зображення для візуалізації: розірвані пута, рукостискання, митці, які вирізняються серед натовпу. *Емоції і почуття*: солідарність, єднання з нацією, патріотизм, насолода від життя та свободи, захищеність, терпимість; зображення для візуалізації: об'єднані люди, люди з національною символікою, благополучна родина, представники сексуальних меншин, символ ООН.

3. Демократія. *Сутнісні характеристики*: рівність, консенсус, громадянське суспільство, справедливість; зображення для візуалізації: натовп (народ), державні прапори (США, ЄС), птах, рукостискання. *Раціональні інтенції*: законність, гласність, прозорість, чесність, єдність, можливість висловити протест (альтернативні погляди); зображення для візуалізації: суддівський молоточок, символи єднання, об'єднані спільною справою люди на площах. *Життєвий досвід*: свобода волевиявлення та вибору, об'єднання людей в інформаційному просторі; зображення для візуалізації: рупор; руки, що голосують; людина, що обирає один з можливих шляхів; символи соціальних мереж та інтернету. *Креатив, узагальнений попередній досвід*: вільний простір для творчості, самовизначення, індивідуальність; зображення для візуалізації: руки, що випускають пташку; люди, які мають можливість вільно знаходити відповіді на запитання.

Емоції та почуття: відчуття свободи, повага, довіра, рішучість, відповідальність, єдність, замученість; зображення для візуалізації: звільнення маріонетки, рукостискання, дитяча долонька в дорослій руці, родина, об'єднання людей у публічних місцях.

Висновки:

1. Проективна техніка “колаж” є ефективним і чутливим діагностичним інструментом для виявлення особливостей уявлень студентської молоді про владні режими.

2. Використання проективної техніки “колаж” дає змогу виявити специфіку репрезентації уявлень про владні режими в площині раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності. Зазначені компоненти є неодмінною складовою інтерпретаційної схеми, яку можна використовувати для аналізу візуальних репрезентацій.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей вияву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді за допомогою проективної техніки “колаж” у поєднанні із психосемантичними методами.

Література

1. Вознесенська О. Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті / О. Л. Вознесенська, Л. В. Мова. – К. : Шк. світ, 2007. – 120 с.
2. Лебедева Л. Д. Практика арт-терапії: підходи, діагностика, система занять / Л. Д. Лебедева. – СПб. : Речь, 2008. – 256 с.
3. Скар О. Н. Арт-техніка “Коллаж”: діагностический и терапевтический потенциал / О. Н. Скар, Е. В. Реброва // Простір арт-терапії : зб. наук. статей. – К., 2009.– Вип. 2(6). – С. 106 – 117.
4. Соснюк О. П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. Темат. спецвипуск: “Когнітивні процеси та творчість”. 2012 – № 9. – С. 201 – 205.
5. Branthwaite A. An unusual approach to collage // Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice) / Alan Branthwaite, Luigi Toiati. – Barcelona (WorkShop ESOMAR), 2005.– P. 18 – 27.

Reference

1. Voznesenska, O. L. and Mova, L. V. (2007). *Art-terapiia v roboti praktychnoho psychologa: Vykorystannia art-tehnolohii v osviti* [Art-therapy at psychologist's work: Using art-technologies at education]. Kyiv: Shkilnyi svit (ukr).
2. Lebedeva, L. D. (2008). *Praktika art-terapii: podkhody, diagnostika, sistema zaniatii* [Art-therapy's practice: approaches, diagnostics, system of lessons]. St. Petersburg: Rech (rus).
3. Sknar, O. N. and Rebrova, K. V. (2009). Art-tekhnika “Kollazh”: Diagnosticheskii i terapeuticheskii potentsial [Art-technique “Collage”: Diagnostic and therapeutic potential]. *Prostir art-terapii* [Art-therapy's space], 2(6), 106-117 (rus).

4. Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of the visual images in researches]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201-205 (ukr).
5. Branthwaite, A. and Toiati, L. (2005). An unusual approach to collage. In *Exploring projective techniques* (Reassessing and developing current practice) (pp. 18-27). Barcelona: Work Shop ESOMAR.

Остапенко И. В. Особенности визуализации представлений студенческой молодежи о властно-подвластном взаимодействии

Статья посвящена анализу особенностей использования проективной техники “коллаж” для визуализации представлений студенческой молодежи о властно-подвластном взаимодействии. Рассмотрены арт-терапевтический и исследовательский подходы к интерпретации визуальных образов в коллажах. Предложена интегральная интерпретационная схема визуальных репрезентаций, включающая перечень опорных элементов и учитывающая особенности пространственного расположения изображений. Определена специфика использования разработанной интерпретационной схемы для изучения представлений студенческой молодежи о режимах власти (авторитаризм, либерализм, демократия). Представлен анализ результатов эмпирического исследования визуализации представлений о властно-подвластном взаимодействии в политической картине мира студенческой молодежи. Выявлены существенные характеристики и визуальные образы, раскрывающие специфику представлений молодежи о режимах власти в сферах рационального, эмоционального и жизненного опыта, творческой познавательной активности.

Ключевые слова: проективная техника “коллаж”, визуальные образы, интерпретационная схема, режимы власти.

Ostapenko I. V. The features of visualization of student's youth dominant and subordinate interaction representations

Article is devoted to analysis of features of using of projective technique “collage” for visualization of student's youth dominant and subordinate interaction representations. There are considered art-therapeutic and research approaches to interpretation of visual images in collages. The integral interpretative scheme of visual representations, which includes basic elements' list is offered. The scheme takes into consideration space location of images. There are defined specifics of its use for studying of representations of student's youth about political power regimes (authoritarianism, liberalism and democracy). Empirical research results of visualization of student's youth dominant and subordinate interaction representations in a political picture of the world are presented. There are defined essence characteristics and visual images, which reveal specific of youth' political power regimes representations in such spheres as rational, emotional and life experience, creative and cognitive activity.

Key words: projective technique “collage”, visual images, interpretative scheme, political power regimes.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ОСНОВИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ДЕЛІНКВЕНТІВ

К. В. Педько, м. Київ

Представлено результати теоретичного аналізу феномена соціального капіталу в соціальній психології. Встановлено, що соціальний капітал у групі неповнолітніх делінквентів має особливий характер: він помітно викривлений, значною мірою деформований через порушення процесу соціалізації цієї когорти неповнолітніх, зокрема пошук ними референтних зв'язків в асоціальних групах. Зроблено висновок, що соціальний капітал у таких групах не виконує своєї головної ресурсної функції, а скоріше завдає шкоди як навколишньому соціуму, так і самим делінквентам. З'ясовано, що позитивний розвиток соціального капіталу неповнолітніх делінквентів можливий за умови якісної зміни зв'язків референтних груп неповнолітніх. Обстоюється думка, що підвищення критичності мислення, рівня самоконтролю та позитивні зміни в ціннісній сфері особистості здатні істотно оптимізувати психологічні умови розвитку соціального капіталу неповнолітніх делінквентів.

Ключові слова: соціальний капітал; неповнолітні делінквенти; соціалізація; реляційний, колективний та узагальнений соціальний капітал; асоціальний капітал.

Проблема. Делінквентна поведінка неповнолітніх завжди була в центрі уваги різних галузей психологічного знання, зокрема загальної, юридичної, превентивної, соціальної психології, адже протиправне забарвлення такої поведінки призводить до деструктивного розвитку особистості неповнолітніх, їхніх соціальних зв'язків, міжособових стосунків, що може становити неабияку небезпеку для оточення. Важливо усвідомлювати, що психіка підлітків надзвичайно лабільна і гнучко реагує на зміни й впливи навколишнього середовища. Це також стосується розвитку їхнього соціального капіталу. Тому превентивні заходи щодо його формування в цієї вікової категорії будуть більш ефективними порівняно з дорослими. Підлітковий вік є періодом пошуку особистістю свого місця в житті, і дуже важливо спрямувати її пошукову активність у конструктивному, про-соціальному напрямі.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу як важливого ресурсу становлення особистості в процесі соціалізації та визначити його психологічні характеристики, притаманні неповнолітнім делінквентам.

Суперечності між прагненням неповнолітніх самоствердитися будь-яким доступним їм способом і браком потрібних для цього особистісних ресурсів та необхідного для цього розуміння з боку соціуму можуть

виявлятися в делінквентній поведінці. Як вид девіантної, делінквентна поведінка виявляється у вчиненні протиправних дій і злочинів, які не відповідають формальним соціальним та юридичним нормам. Питання девіантної і делінквентної поведінки аналізували С. О. Белічева – з позиції превентивної психології [1], Т. І. Белавіна – під кутом зору міжособистісного сприймання в групах [2], В. О. Татенко, Т. М. Титаренко – з погляду профілактики неправомірної поведінки учнів [3] та ін. Дослідники зазначають, що делінквентність тісно пов'язана з порушенням процесу соціалізації особи і виявляється в її соціальній дезадаптації, деструктивній побудові соціальних взаємин. Можна зробити висновок, що відчуження неповнолітніх від інститутів соціалізації, які виступають носіями норм суспільної моралі, є однією з причин делінквентності. Формування особистості неповнолітніх відбувається при цьому під впливом різноманітних асоціальних субкультур із власними груповими нормами та цінностями, які мають антисуспільний характер.

Зазвичай особа використовує знайомства з іншими, які мають здібності і можливості для побудови конструктивних міжособових стосунків, як один із способів розширення доступу до певних соціальних ресурсів, тому що сама не володіє ними. Але підлітки суттєво обмежують свій доступ до ресурсів набуття соціального капіталу позитивного змісту, тому що часто віддають перевагу тісним стосункам у референтній (іноді асоціальної) групі і всіляко ігнорують усі інші соціальні контакти [1–3]. Їхні ресурси стають обмеженими і збідненими, однотипність референтної групи значною мірою гальмує процес соціалізації, а зміст спільної діяльності референтної асоціальної групи детермінує формування делінквентності. Тому соціальний капітал неповнолітніх делінквентів має дещо викривлений характер. Завдання корекційного впливу – наповнити соціальні зв'язки конструктивним змістом, що й має знайти адекватне відображення в якості соціального капіталу.

Поняття “соціальний капітал” увів у науковий обіг П. Бурдье 1983 р. для позначення соціальних зв'язків, які можуть бути ресурсами, коли йдеться про отримання якихось вигод [4]. І. І. Семків виділила **функції соціального капіталу**, розглядаючи які легше зрозуміти його особливості в групі неповнолітніх делінквентів [5]. *Перша* функція – сприяння обміну інформацією між людьми, аби її потік був вільним і безперешкодним. Р. Патнам, зокрема, зазначає, що соціальний капітал ефективно формується лише тоді, коли цей процес не сковується лещатами ієрархії та конкуренції. Але в пубертатному віці самоствердження особи відбувається передусім за рахунок визнання її персони оточенням [6], і саме тому конкуренції в даній віковій групі відводиться така вагомая роль. *Друга* функція соціального капіталу, за І. І. Семків, – це забезпечення впливу. У неповнолітніх делінквентів вплив має місце, можливо, навіть більшою мірою, ніж це необхідно. Проте він спрямований не на полегшення співпраці і розвиток суспільства, а на самоствердження шляхом підпорядку-

вання собі інших, свого оточення та продукування протиправної поведінки. Це теж негативно забарвлює соціальний капітал неповнолітніх. Третью функцією є створення “соціальної репутації”. Вона також високо цінується в референтній групі. Згадаймо, наскільки яскраво у неповнолітніх виражене прагнення до самоствердження в групі однолітків. А досягти цього можна лише після того, як підліток створить для себе певну репутацію. На жаль, у групах неповнолітніх делінквентів репутація звичайно формується за рахунок антисоціальної поведінки. Небезпеку становить поширене серед підлітків негласне правило, що чим “страшніше” скоєне правопорушення, тим більшого “ореолу дорослості” набуває підліток у власних очах та очах найближчого оточення [7]. Формування позитивної ідентичності та соціального визнання – четверта функція соціального капіталу. Проте ідентичність у групі неповнолітніх делінквентів має негативне забарвлення та завдає шкоди суспільству [там само]. Соціальний капітал неповнолітніх делінквентів часто має антисоціальну спрямованість, а тому в суспільстві є потреба в здійсненні психологічної корекції його розвитку.

Дослідники звертають увагу на різні умови, які впливають на процес соціалізації індивіда. Зокрема, С. О. Белічева виділяє два рівні агентів соціалізації, спрямованих на формування особистості: *макрорівень*, на якому соціалізація здійснюється за допомогою різних видів ідеологічного впливу через засоби масової комунікації, зокрема радіо, телебачення, мистецтво, літературу, і *макрорівень*, де вона проводиться інститутами соціалізації і визначається референтністю авторитетних груп та осіб, їхньою популярністю, престижем, груповими експектаціями, стигматизацією тощо [1].

Брак чітких соціально схвалюваних орієнтирів у суспільному житті, на думку Д. Л. Виговського, наполеглива, часом навіть агресивна реклама злочинного способу життя, його “романтизація” в засобах масової комунікації, недостатня увага до соціально-виховних програм в освітньому процесі молоді, активна діяльність професійних злочинців, спрямована на залучення нових членів до спільноти носіїв кримінальної субкультури, – ці та інші чинники вкрай негативно впливають на розвиток особистості неповнолітнього, заперечуючи саму можливість нормального розвитку малолітніх осіб зі схильністю до девіантної поведінки. Адже неповнолітні часто не здатні критично оцінити власні вчинки і поведінку тих, хто їх оточує [8].

Є. Р. Чернобродов наголошує на тому, що важливою характеристикою підлітків є потреба в почутті дорослості. У неповнолітніх з проблемною поведінкою почуття дорослості проявляється в адитивності (вживання алкоголю і наркотиків, паління, сексуальні девіації). Самоствердження молодих людей проходить у субкультурах асоціальної спрямованості, де юнаки і дівчата сприймають альтернативні цінності і культуру, отримують деструктивні поведінкові настановлення та перший досвід

протиправної поведінки. Недарма протиправні дії неповнолітніх найчастіше мають груповий характер [9].

З огляду на результати проведеного аналізу можемо зробити припущення, що соціально негативна спрямованість неповнолітніх делінквентів формується в процесі побудови стосунків з оточенням за рахунок низької критичності мислення і низького самоконтролю поведінки. Низький рівень критичності мислення виявляється в тому, що неповнолітні не завжди правильно оцінюють референтних осіб, ситуацію та соціально прийнятну модель поведінки. Вони можуть піддаватися на провокації та маніпуляції оточення – суб'єктивно значущих однолітків, які підбурюють їх до протиправної поведінки. Низький рівень самоконтролю делінквентів може виявлятися у тому, що внутрішнє спонукання до протиправної поведінки переважає над внутрішнім спонуканням не чинити протиправних дій, що детерміновано негативним впливом з боку значущих однолітків.

А. Брюні поділяє соціальний капітал на реляційний, колективний та узагальнений. Реляційний соціальний капітал він розглядає як відносини актора з певною кількістю та якістю доступних ресурсів і суспільні відносини, які забезпечують доступ до цих ресурсів. Водночас дослідник вказує на відмінності в мікро- (між людьми) і мезо- (між групами) рівнях між пов'язуючим (bonding) та поєднувальним (bridging) соціальним капіталом [7]. Пов'язуючий соціальний капітал позначає внутрішньоспільнотні зв'язки та забезпечує основу для поєднання осіб. Поєднувальний соціальний капітал належить до міжспільнотних зв'язків і забезпечує доступ до нової інформації та ресурсів. Різні комбінації пов'язуючого та поєднувального соціального капіталу роблять можливим досягнення широкого діапазону результатів. Пов'язуючий соціальний капітал важливий для підтримки, щоб впоратися з особливими проблемами і примирити людей, поєднувальний спрямований на забезпечення зв'язку з важливими суспільними інституціями[10].

Якщо розглядати виділені рівні соціального капіталу в контексті соціалізації неповнолітніх делінквентів, то для цієї вікової когорти більше значення має пов'язуючий соціальний капітал. Адже він позначає горизонтальні контакти акторів, а в групах неповнолітніх переважають саме стійкі стосунки з однолітками, зокрема з тими, поведінка яких характеризується протиправною спрямованістю. Система зв'язків у такій групі досить замкнута, тобто контакти поза межами групи всіляко обмежуються. У неповнолітніх делінквентів добре розвинений пов'язуючий соціальний капітал, а об'єднавчим моментом у такій групі є протиправна поведінка як неодмінна умова належності до групи. Поєднувальний соціальний капітал характеризує вертикальні зв'язки, а тому він не є популярним серед неповнолітніх. Цей рівень соціального капіталу фактично не представлений у такій групі, точніше – він ігнорується, що, безперечно, призводить до значного збіднення соціальних ресурсів у групі неповнолітніх делінквентів.

З позицій колективного підходу соціальний капітал – це колективний ресурс, який полегшує співробітництво на рівні невеликої групи. Соціальний капітал при цьому розглядають як колективну власність і визначають відповідно до його функцій (полегшує координацію та співробітництво задля взаємної вигоди). Колективний соціальний капітал – це ресурс невеликих порівняно однорідних груп, якими і є групи неповнолітніх делінквентів. Саме в них колективний соціальний капітал і дістав максимальне вираження.

Узагальнений підхід представляє соціальний капітал як суб'єктивну власність фізичних осіб. Це стосується цінностей та настановлень, які впливають на те, як люди ставляться одне до одного і що надихає їх на співробітництво, довіру, розуміння та співпереживання. Узагальнена взаємність, норми толерантності, а іноді й довіра до державних закладів також мають місце в цьому підході. Узагальнена довіра пов'язана з безліччю позитивних результатів. Вона сприяє утвердженню спільної соціальної совісті та поширенню альтруїстичних цінностей. Проте, виходячи з розуміння сутності узагальненого соціального капіталу, можемо припустити, що цей вид не буде користуватися популярністю в групі неповнолітніх делінквентів, адже така група віддає перевагу анти-соціальним цінностям.

Р. Патнам наголошує на тому, що соціальний капітал не завжди позитивно впливає на суспільство: цінними є ті його види, що підвищують продуктивність громади та її згуртованість, а ті, що заперечують суспільні інтереси, вважаються негативним соціальним капіталом [6]. Більше того, О. Б. Демків пропонує поняття асоціального капіталу. Дослідник зазначає, що термін “асоціальний капітал” доцільно використовувати виключно для позначення дисфункціональних наслідків певного типу соціального капіталу в конкретному контексті і щодо конкретних соціальних агентів [10]. Дослідник також відмічає щільність особистісної соціальної мережі, що звичайно є ознакою високого індивідуального соціального капіталу і безпосередньо характеризує ступінь соціальної інтегрованості індивіда. Цей ступінь визначає дієвість неформального соціального контролю, під яким перебуває індивід. Отже, щільні особистісні мережі сприяють соціальному контролю і підтримують нормативну поведінку, але разом з тим обмежують дії індивіда та можливості його самовираження, адже членство в спільноті, крім усього іншого, висуває і вимоги конформності [там само]. Беручи до уваги те, що неповнолітнім (зокрема делінквентам) гостро бракує життєвого досвіду і що в них високий рівень довіри до групи однолітків, нескладно пояснити, чому вони демонструють звичайно ознаки конформної поведінки, – просто в іншому випадку їх можуть позбавити членства в референтній групі.

О. Б. Демків зазначає, що на мезорівні важливими є також питання творення колективної обмеженої солідарності в межах більшої спільноти. Соціальний капітал спільноти може набувати характеру обмеженої солі-

дарності. У таких умовах групові інтереси та внутрішньогрупові зобов'язання часто-густо заходять у конфлікт із загальносуспільними інтересами. Це стосується групи неповнолітніх делінквентів, цінності яких не тільки не збігаються із загальносуспільними, а й повністю їм суперечать [там само].

Розвиток соціального капіталу неповнолітніх делінквентів пов'язаний, на нашу думку, передусім з якісною зміною зв'язків, у просторі дії яких вони перебувають. Цього можна досягти за рахунок підвищення критичності мислення, вибіркового ставлення до близького соціального оточення, змін у ціннісній сфері особистості та підвищення рівня самоконтролю, що, власне, й окреслює умови розвитку соціального капіталу позитивного спрямування у неповнолітніх делінквентів.

Висновки. Теоретичний аналіз результатів дослідження соціального капіталу дав змогу визначити умови його формування і розвитку (наявність інститутів соціалізації), психологічні особливості та рівні (реляційний, колективний та узагальнений, пов'язуючий і поєднувальний), основні функції (полегшення обміну інформацією між людьми, забезпечення впливу, створення "соціальної репутації", формування позитивної ідентичності та соціального визнання). Розглянуто психологічні характеристики соціального капіталу, притаманні неповнолітнім делінквентам; зазначено, що соціальний капітал може бути важливим ресурсом становлення їхньої особистості в процесі соціалізації та формування соціальних зв'язків, міжособових стосунків (як просоціального, так і асоціального спрямування). Показано, що соціальний капітал неповнолітніх делінквентів має дещо викривлений характер: він часто завдає шкоди як суспільству, так і самим неповнолітнім (хоч мав би давати користь). Поділяючи норми і цінності референтної (але асоціальної) групи, максимально концентруючись на її ресурсах, неповнолітні делінквенти значно обмежують свій соціальний капітал і втрачають через це доступ до ресурсів широкого соціуму.

Дослідження проблеми соціального капіталу загалом і питання визначення психологічних умов та особливостей розвитку соціального капіталу неповнолітніх делінквентів, передусім його корекційного потенціалу, набуває сьогодні особливої актуальності, адже йдеться про можливість превенції делінквентності неповнолітніх.

Література

1. *Беличева С. А.* Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Социальное здоровье России, 1994. – 224 с.
2. *Белавіна Т. І.* Психологічні особливості міжособистісного сприймання в групах дівчаток-підлітків в умовах навчально-виховних закладів різного ступеня закритості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / Т. І. Белавіна; Ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 1996. – 23 с.
3. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся / под ред. В. А. Татенко, Т. М. Титаренко. – К. : Рад. шк., 1989. – 128 с.

4. Бурдье П. Формы капитала / П. Бурдье // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – №5. – С. 60–75.
5. Семків І. Ресурсний підхід до розуміння соціального капіталу в психології / І. Семків // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 17. – С. 501–511.
6. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
7. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital / A. Brunie // Social science research. – Amsterdam, 2009. – Vol. 38, №2. – P. 251–265.
8. Виговський Д. Л. Кримінологічна характеристика впливу кримінальної субкультури на злочинність неповнолітніх в Україні / Д. Л. Виговський // Кримінальне право та кримінологія. – 2007. – № 4(24). – С. 346–354.
9. Чернобродов Е. Р. О психологических механизмах противоправного поведения несовершеннолетних / Е. Р. Чернобродов // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2007. – № 3. – С. 45–47.
10. Демків О. Асоціальний капітал: проблеми концептуалізації та форми в сучасному українському суспільстві / О. Демків // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х., 2005. – С. 118–125.

Reference

1. Belicheva, S. A. (1994). *Osnovy preventivnoy psikhologii* [Basics of preventive psychology]. Moscow: Sotsialnoe zdorov'ye Rossii (rus).
2. Bielavina, T. I. (1996). *Psikhologichni osoblyvosti mizhosobystisnoho spryimannya v hrupakh divchatok-pidlitkiv v umovakh navchalno-vykhovnykh zakladiv riznogo stupenia zakrytosti* [Psychological characteristics of interpersonal perception in groups of adolescent girls in terms of educational institutions of varying degrees of restrictions]. Abstract Ph. D. dissertation. Ministry of Internal Affairs of Ukraine University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine.
3. Tatenko V. O and Tytarenko T. M. (Ed.) (1989). *Rannyya profilaktika otklonyayushchegosya povedeniya uhashchikhysya* [Early prevention of deviant behavior of pupils]. Kyiv: Radianska shkola (rus).
4. Burde, P. (2002). *Formy kapitala* [Forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], Vol. 3, no. 5, 60–75 (rus).
5. Semkiv, I. (2012). *Resursnyi pidkhid do rozuminnia sotsialnoho kapitalu u psikhologii* [Resource-based approach to understanding social capital in psychology]. *Problemy suchasnoi psikhologii* [Problems of modern psychology], 17, 501–511 (ukr).
6. Patnam, R. (2001). *Tvorennia demokratii: Tradytzii hromadskoi aktyvnosti v suchasni Italii* [Creating democracy: Traditions of public activity in modern Italy]. Kyiv: Osnovy (ukr).
7. Brunie, A. (2009). Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. *Social science research*, Vol. 38, no 2, pp. 251–265.
8. Vyhovskiy, D. L. (2007). *Kryminologichna kharakterystyka vplyvu kryminolnoi subkultury na zlochynnist nepovnoletnikh v Ukrayini* [The criminological characteristic of influence of criminal subculture on crime of minors in Ukraine].

Kryminalne pravo ta kryminolohiia [Criminal Law and Criminology], 4(24), 346–354 (ukr.).

9. Chernobrodov, E. R. (2007). O psihologicheskikh mehanizmah protivopravnogo povedeniya nesovershennoletnih [About psychological mechanisms of illegal behavior of minors]. *Psihopedagogika v pravoohranitelnyh organah* [Psychopedagogics in law enforcement agencies], 3, 45–47 (rus.).
10. Demkiv, O. (2005). Asotsialnyi kapital: problemy kontseptualizatsii ta formy v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Antisocial capital: conceptualization problems and forms in Ukrainian contemporary society]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva* [Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society: Compilation of Scientific Works], pp. 118–125 (ukr.).

Педько К. В. Психологические особенности социального капитала как основы процесса социализации несовершеннолетних делинквентов

Представлены результаты теоретического анализа феномена социального капитала в социальной психологии. Установлено, что социальный капитал в группе несовершеннолетних делинквентов имеет особый характер: он заметно искривлен, в значительной степени деформирован из-за нарушения процесса социализации этой категории несовершеннолетних, в частности из-за поиска ими референтных связей в асоциальных группах. Сделан вывод, что социальный капитал в таких группах не выполняет свою главную ресурсную функцию, а скорее приносит вред как окружающему социуму, так и самим делинквентам. Выяснено, что позитивное развитие социального капитала несовершеннолетних возможно при условии качественного изменения связей референтных групп несовершеннолетних. Утверждается мнение, что повышение критичности мышления, уровня самоконтроля и позитивные изменения в ценностной сфере личности способны существенно оптимизировать психологические условия развития социального капитала несовершеннолетних делинквентов.

Ключевые слова: социальный капитал; несовершеннолетние делинквенты; социализация; реляционный, коллективный и обобщенный социальный капитал; асоциальный капитал.

Pedko K. V. Psychological peculiarities of social capital as basics of socialization process of underage delinquents

The results of the theoretical analysis of the phenomenon of social capital in social psychology are presented in the article. It is established, that social capital of the underage delinquents has a distorted nature – it is deformed due to disturbance of socialization process and search for referent relations in antisocial groups. Social capital does not fulfill its core resource function in such groups, but rather harm both society and delinquents themselves.

It is established, that development of the social capital of the underage delinquents may be concluded in qualitative changes of the communications and ties in their referent group. It was proved, that psychological terms of development of the social capital of the underage delinquents can be provided by increasing their level of critical thinking and self-control, improvements of personal values.

Key words: social capital, underage delinquents, socialization, relational, collective and generalized social capital, antisocial capital.

ОСОБИСТІСНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Н. Л. Руда, м. Миколаїв

Статтю присвячено результатам дослідження особливостей мотивації лідерства серед української молоді в порівняльному розрізі: серед тих осіб, які прагнуть лідерства загалом, неполітичного лідерства, і тих, які мають потенціал політичного лідерства і прагнуть лідерства саме політичного. Визначено певні особистісно-психологічні передумови власне політичного лідерства у молоді: такі студенти виявляють значно вищу персональну особистісну зацікавленість політикою; налаштовані на героїчну боротьбу, радикальні вчинки заради змін у суспільно-політичному житті країни; виявляють активнішу позицію щодо можливості безпосереднього впливу громадян на політичне життя країни. Визначено, що лише незначна частка молоді з потенціалом політичного лідерства виявляє реальну політичну активність, яка є ситуативною і стихійною; у більшості таких студентів зафіксовано свідоме прагнення до систематичного залучення до політичної діяльності. Також визначено, що студенти з потенціалом саме політичного лідерства демонструють значно вищий рівень мотивації до політичного лідерства, але помітно нижчий рівень такої мотивації, коли йдеться про безпосереднє намагання будь-що стати політичними лідерами.

Ключові слова: потенціал політичного лідерства, мотивація політичного лідерства, мотиваційно-ціннісні орієнтації, політична поінформованість, політична активність.

Проблема. Явище політичного лідерства є важливим чинником життєдіяльності будь-якого суспільства, принаймні тих із них, політичному устрою яких притаманні ознаки демократичної політичної системи. Ця значущість зумовлюється, зокрема, тим, що діяльність політичних лідерів істотно впливає, а то й багато в чому визначає цю життєдіяльність. Особливої цінності така діяльність набуває в житті тих суспільств, які перебувають на перехідних етапах свого розвитку. Це повною мірою стосується нинішнього українського суспільства, яке, пройшовши через чергову революцію своєї новітньої історії (чи квазіреволюцію – це питання окремого наукового аналізу) – Революцію Гідності, надзвичайно гостро потребує адекватних поточній суспільно-політичній ситуації політичних лідерів, здатних відповісти на гострі виклики сьогодення.

У цьому контексті особливої ваги набуває питання, що стосується тих передумов, передовсім психологічних, які зумовлюють відбір з усієї маси суспільства осіб, зорієнтованих на власну самореалізацію саме в ролі політичних лідерів. Адже ті ж такі особистісно-психологічні передумови такого вибору, а це, зрозуміло, насамперед потребово-мотиваційні чинники конкретних осіб, значною мірою визначають якість – людську якість – лідерів суспільно-політичних процесів у відповідному суспільстві. А тому

виявлення тих чи тих особливостей мотивації обрання конкретними особами кар'єри політичного лідера є надзвичайно важливим і актуальним завданням для розуміння та передбачення процесів суспільно-політичного і загальносуспільного розвитку сучасного соціуму, а відповідно можливо-го впливу на ці процеси та подальшого поглиблення науково-психологічного пізнання феномена мотивації як такого.

Мета статті: виявити особливості мотивації лідерства (з урахуванням орієнтації на відповідні цінності) серед української молоді в порівняльному розрізі: серед тих осіб, які прагнуть лідерства загалом, неполітичного лідерства, і тих, які мають потенціал політичного лідерства і прагнуть лідерства саме політичного.

Демократизація Української держави та її інтеграція в європейський простір радикально актуалізують запит на нову генерацію молодих лідерів. Ускладнення розвитку українського суспільства в умовах докорінної трансформації передбачає активне залучення молоді – найбільш мобільної та адаптивної до змін частини суспільства – до участі в державотворчих процесах. У політичній сфері молодь здатна надати значну підтримку новообраному політичному курсу, сприйняти європейські демократичні цінності з урахуванням власних національно унікальних традицій.

Утвердження української державності вимагає нових підходів до процесів формування політичної зрілості молоді, адже її політична соціалізація відбувається в умовах соціально-політичної нестабільності в суспільстві. Суперечності та конфлікти перехідного стану українського суспільства, поширення нових політичних цінностей створюють реальну загрозу для світогляду молодої людини. Якщо трансформація суспільства проявляється на соціальному рівні як зміна соціально-політичних норм, то на індивідуальному – як зміна актуалізованих мотивів та ціннісних орієнтацій окремих осіб і соціальних груп. Дослідження актуалізованих мотивів та ціннісних орієнтацій сучасної молоді, які у своєму практично-поведінковому вияві можуть визначально вплинути на подальше майбутнє країни, покликане надати знання, що матиме як наукове, і практичне значення. Насамперед важливо дослідити специфіку зазначених мотивів української молоді, яка має певний потенціал політичного лідерства. Адже цілком можливо, що саме вона незабаром буде визначати вектор політичного майбутнього нашої країни.

Аналіз праць з проблем політичної соціалізації молодого покоління показує, що активність політичної поведінки та інші психологічні аспекти вияву молоді у сфері політики є предметом сучасних психологічних досліджень [1–6]. Так, А. О. Лісневська розкриває детермінанти політичної активності сучасної молоді [2]; предметом наукової зацікавленості Г. В. Циганенко стали чинники схильності молоді до участі в політичних організаціях [6]; І. В. Білокінь досліджує соціально-політичні настанов-

лення молоді [1]; увагу О. В. Петрунко привернули проблеми відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності [3]. Дж. Гешвендер і Л. Зурхер вважають, що вибір саме політичної діяльності і мрія про політичне лідерство починають домінувати тоді, коли має місце специфічний соціально-психологічний стан, який характеризують як стан невідповідності експектацій особистості її реальному соціальному стану. Відповідно до цієї моделі люди беруть участь у суспільно-політичних рухах тоді, коли розрив між бажаним і дійсним сягає максимально припустимих меж.

Незважаючи на значну кількість сучасних психологічних досліджень, присвячених політичній соціалізації молоді, у них, на жаль, і досі залишаються поза увагою особливості прагнення молодого покоління реалізувати себе у сфері політичного лідерства.

Ще одним важливим аспектом проблематики нашого дослідження є специфіка власне політичного лідерства в контексті лідерства як такого. У цьому сенсі що являє собою перше щодо другого? Щоб відповісти на це запитання, порівняймо сферу політичної життєдіяльності суспільства з будь-якою іншою, у кожній з яких, звісно, може виявлятися лідерська активність людини. Ті чи ті здобутки, рішення, позиції тощо, які втілюють політичну сутність, мають політичне вираження, стосуються, на відміну від аналогічних явищ з будь-якої іншої сфери суспільного життя, усіх сфер і сторін життєдіяльності відповідного суспільства. Тобто лідер, що виявляє свою лідерську роль у будь-якій сфері соціального життя, крім політичної, може здійснювати лідерський вплив обмежено, у контексті “свої” сфери. Політичний же лідер реалізує свій вплив універсально, практично на всі сфери життєдіяльності відповідного соціуму.

Власне, лідерство як соціально-психологічне явище передбачає прагнення відповідного суб’єкта до максимізації власної суб’єктності в доступному соціальному просторі. З огляду на зазначене вище маємо підстави стверджувати, що політичне лідерство через свою універсальність концентровано втілює лідерство як таке. Отже, *політичне лідерство – це найпоширеніше лідерство, лідерство у своєму найсуттєвішому вияві*. Прагнення до лідерства набуває у випадку прагнення до власне політичного лідерства свого найпоширенішого, межового вираження.

Для виявлення відмінностей щодо особливостей мотивації лідерства серед молоді нами було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь студенти 3-4-х курсів гуманітарних факультетів кількох українських вишів. При цьому були застосовані такі методики, як “Мультифакторний опитувальник лідерства” (В. Bass, В. Avolio) [7] та авторська психодіагностична анкета “Лідерські мотиви української молоді”. Процедура проведення нашого емпіричного дослідження передбачала його реалізацію у двоетапному форматі. У ході першого етапу проводилось обстеження вибірки дослідження за допомогою методики “Мультифакторний опитувальник лідерства”, а в ході другого – авторської психодіагностичної анкети “Лідерські мотиви української молоді”. Обидва етапи

дослідження були успішно зреалізовані, що дало змогу отримати відповідні дослідницькі результати.

Аналіз отриманих результатів також проводився у два етапи. На *першому* етапі було проаналізовано результати за “Мультифакторним опитувальником лідерства”. Згідно з отриманими даними, 48% досліджуваних мають високий рівень схильності до лідерства, решту – 52% студентів – можна віднести до тих, хто виявляє лідерський потенціал на середньому рівні або не має такого потенціалу взагалі (відповідно 46% і 6% опитаних). На *другому* етапі було проаналізовано результати, отримані за авторською анкетою “Лідерські мотиви української молоді”. Ця анкета містить сім діагностичних шкал. Перша шкала спрямована на визначення загальної лідерської мотивації сучасної української молоді. На основі опрацювання отриманих за цією шкалою даних для подальшого аналізу було сформовано дві групи студентів. До першої увійшли ті з них, які за тестом “Мультифакторний опитувальник лідерства” показали високий загальний лідерський потенціал та водночас за першою шкалою анкети “Лідерські мотиви української молоді” продемонстрували високий рівень мотивації до власне політичного лідерства. Загалом частка таких студентів серед усіх досліджуваних становила 29%. Цю групу респондентів ми віднесли до “потенційних політичних лідерів”, адже в них був добре виражений лідерський потенціал та високий рівень мотивації до власне політичного лідерства. Другу групу утворила решта досліджуваних (71%): ті студенти, які не мали високого лідерського потенціалу, і ті, яким була властива загальнолідерська мотивація.

Порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних дав змогу виявити важливі особливості досліджуваних груп студентів. Так, на запитання “Чи має молодь прагнути виявляти себе у сфері політики?” (перший блок запитань) переважна більшість студентів обох груп дала однакову кількість позитивних відповідей: 89% у першій групі і 82% – у другій. Власне, відповідаючи на запитання про власну мотивацію до політичного лідерства, студенти з потенціалом політичного лідерства виявили значно вищий рівень мотивації до політичного лідерства порівняно зі студентами, що не мали такого потенціалу, згідно з критерієм Фішера ($\phi = 2,28$, $p \leq 0,01$).

Аналіз розуміння студентами тих чи тих політичних процесів засвідчив, що студенти першої групи вирізняються високою обізнаністю щодо різноманітних політичних процесів (“вибори президента”, “процес ухвалення законів”, “вибори мера міста”, “вибори парламенту”, “конфлікти між політичними лідерами”). У другій групі високий рівень поінформованості щодо тих самих процесів зафіксовано лише за показником “вибори президента”, хоча і він на статистично значущому рівні нижчий за аналогічний показник у першій групі ($\phi = 2,022$, $p \leq 0,05$). Однаково невисокий рівень обізнаності було виявлено в обох групах щодо процесу “партійні протистояння”.

Другий блок запитань анкети містив запитання, що стосувалися усвідомлення молоддю необхідності брати участь у політичному житті країни. На запитання, чи має молодь брати активну участь у політичному та суспільному житті країни 55 % студентів першої групи та 41% студентів другої відповіли ствердно. Решта ж студентів обох груп також вважає, що молодь має брати участь у суспільно-політичному житті країни, але це твердження вони формулюють уже не так упевнено: “радше так, ніж ні”.

Цікавим виявився і погляд молоді на засоби, якими громадяни можуть сприяти змінам у політичному житті країни. Найбільші статистично значущі розбіжності в позиціях студентів досліджуваних груп виявлено за показником “участь у народних повстаннях” (у першій групі – 44% студентів, у другій – лише 5%) ($\phi = 2,6, p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що молодь з потенціалом до політичного лідерства налаштована на героїчну боротьбу, радикальну поведінку заради змін у суспільно-політичному житті країни, тоді як студенти з низьким потенціалом прагнення до такої радикальної політичної поведінки практично не виявляють.

Істотні відмінності між групами виявлено також за показником “участь у діяльності політичних партій та громадських рухів як засіб впливу на політичне життя країни” (про готовність до такої участі заявили 78% студентів першої групи і лише 45% – другої) ($\phi = 1,719, p \leq 0,05$). Отже, переважна більшість молоді першої групи (з потенціалом політичного лідерства) вбачає у політичних партіях та рухах той інструмент, який може змінити країну, тоді як у другій групі дотримується такої думки майже вдвічі менше студентів. Приблизно однаково молодь обох груп оцінила такі засоби впливу звичайних громадян на політичне життя країни, як “підтримка громадянами талановитого політика” (56% у першій групі і 55 % – у другій) та “участь у демонстраціях та мітингах” (відповідно 33 і 32%).

Ранжування оцінки впливовості різноманітних засобів на політику в межах двох груп студентів засвідчило таке. У групі студентів з політичним лідерським потенціалом домінує такий засіб, як “участь у діяльності політичних партій та громадських рухів” (78%), тоді як у групі студентів без такого потенціалу перевагу було віддано іншому засобу – “підтримка громадянами талановитого політика”. Отже, цілком очевидно, що молодь першої групи виявляє значно активнішу позицію щодо можливості безпосереднього впливу громадян на політичне життя країни порівняно з пасивним – опосередкованим – вибором студентів другої групи.

Третій блок запитань анкети був спрямований на з'ясування особливостей реальної участі досліджуваних студентів у політиці. Аналіз відповідей засвідчив, що жоден студент із двох вибірок не є членом політичної партії. Також спільним у двох вибірках є те, що лише незначна частка – 11% студентів першої групи та 18% студентів другої – зазначили, що беруть активну участь у політичному житті країни. Це дає підстави для висновку, що молодь виявляє політичну активність, не входячи до

політичних партій та рухів, – отже, така активність є ситуативною і стихійною. Разом з тим між студентами досліджуваних груп виявлено і відмінності: 56% досліджуваних з потенціалом політичного лідера відповіли, що хоча на даний час вони і не беруть участі в політичному житті країни, але загалом прагнуть цього, тоді як серед студентів без лідерського потенціалу таких осіб було лише 9%. Отож можна стверджувати, що мотивація участі в політичному житті країни у студентів першої групи на статистично значущому рівні перевищує таку мотивацію у студентів другої групи ($\varphi = 2,7, p \leq 0,01$).

Взаємодоповнювальними є також істотні розбіжності у виборі студентами твердження “Не беру участі в жодних політичних акціях, оскільки не вважаю це можливим”: його обрали 22% студентів першої групи і 50% – другої. Також слід зазначити, що жоден студент-лідер не згодився з тим, що участь у політиці суперечить його моральним настановленням, тоді як у другій групі частка таких студентів становила 14% ($\varphi = 1,912, p \leq 0,05$).

Вивчення специфіки участі молоді в політиці показало, що незалежно від наявності потенціалу лідерства молодь активно стежить за інформацією про політичні події (2,8 бала в першій групі і 2,4 бала – у другій при максимальних можливих 3 балах); обговорює ці події з близькими (відповідно 2,7 і 2,4 бала); бере участь у виборах (2,8 і 2,6 бала). Спільною тенденцією в обох вибірках, як уже зазначалося, є і невходження молоді до політичних партій та громадських організацій.

Істотні розбіжності було виявлено за ступенем участі молоді досліджуваних груп у політичних мітингах та демонстраціях (для першої групи середній бал становить 1,3 бала, для другої – 0,2) ($\varphi = 3,68, p \leq 0,01$). Отже, студенти з потенціалом політичного лідерства виявляють хоч і невисоку, але все ж таки значно більшу політичну активність порівняно з тими, хто не має потенціалу політичного лідерства.

Наступний, четвертий блок запитань анкети був спрямований на визначення ставлення молоді до пропозиції стати членом молодіжної політичної організації. Відповіді студентів досліджуваних вибірок на запитання цього блоку відбили статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$). Так, серед молоді з потенціалом до політичного лідерства 33% опитаних відмітили, що з радістю погодилися б на таку пропозицію, а ще 22% відповіли, що готові вступити до молодіжної політичної організації вже найближчим часом. Натомість серед студентів, що не мали потенціалу до політичного лідерства, таку готовність виявили лише 5% опитаних. Отже, можна стверджувати, що переважна більшість молодих людей з потенціалом до політичного лідерства виявляє свідоме прагнення до систематичного залучення до політичної діяльності.

Останній, п'ятий, блок запитань анкети стосувався ступеня прагнення молоді до політичного лідерства. Аналіз отриманих емпіричних даних показав, що помітне свідоме прагнення посісти лідерську позицію

виявляють якраз ті студенти, які не мають для цього належного потенціалу: у першій групі – жоден респондент(!), у другій – 17% ($\varphi = 1,912$, $p \leq 0,05$). Парадоксальність наведених даних можна пояснити, звернувшись до суб'єктно-вчинкової парадигми В. О. Татенка: справжній лідер не виявляє свідомої цілеспрямованої інтенсивної мотивації до лідерства [7, с. 6]. На думку дослідника, мотивація до лідерства в лідера загалом-то є, але виявлена вона досить помірно. Схожі результати – помірний ступінь вияву прагнення до політичного лідерства – було отримано й у нашому дослідженні: третина студентів першої групи на запитання “Чи хотіли б Ви стати політичним лідером?” обрали відповідь “радіше так, адже в мене наявні деякі важливі для лідера якості”. Водночас серед студентів другої групи такі відповіді дали лише 5% опитаних ($\varphi = 2,025$, $p \leq 0,05$). Можливо, таке “обережне” ставлення студентів першої групи до статусу політичного лідера пов'язане з усвідомленням ними високої відповідальності цього соціального статусу. Стримане прагнення студентів з наявним потенціалом політичного лідерства стати політичними лідерами можна пояснити “парадоксом самопросування”: посправжньому компетентні особи характеризуються зниженою потребою заявляти про свою компетентність [8].

У досліджуваних студентів не зафіксовано образу ідеального та авторитетного політика минулого або сучасності. Уявлення молодих потенційних політичних лідерів про видатних зарубіжних і вітчизняних політичних діячів виявилися недиференційованими та слабо обґрунтованими.

Висновки. У результаті проведеного порівняльного дослідження визначено особливості мотиваційно-ціннісних орієнтацій студентів – потенційних політичних лідерів – і студентів, що мають схильність до лідерства неполітичного. Перші з них порівняно з другими виявляють значно вищу персональну особистісну зацікавленість політикою; цікавляться широким спектром політичних процесів; налаштовані на героїчну боротьбу, радикальні вчинки заради змін у суспільно-політичному житті країни; демонструють більш активну громадянську позицію та впевненість у можливості безпосереднього впливу громадян на політичне життя країни. У більшості студентів, що мають значний потенціал політичного лідерства, зафіксовано підвищену мотивацію до активної участі в політичному житті країни.

Українська студентська молодь з потенціалом політичного лідерства, як правило, не належить до політичних партій та громадських рухів. Лише незначна її частка виявляє реальну політичну активність, яка є переважно ситуативною і стихійною. Власне політична активність потенційного політичного лідера на цьому етапі є здебільшого нерегулярною. Вона пов'язана в основному з організацією і проведенням окремих політичних акцій тими чи тими політичними силами, до яких залучають молодь. У більшості студентів з потенціалом політичного лідерства

зафіксовано мотивацію до участі в політичному житті країни: вони виявляють свідоме прагнення до систематичного залучення до політичної діяльності і погодилися б стати членом тієї чи тієї молодіжної політичної організації в разі такої пропозиції. Однак лише чверть із них поінформовані про молодіжні політичні організації, які наразі діють в Україні. На відміну від цієї групи молоді студенти із загальною тенденцією до лідерства не прагнуть до активної участі в політичному житті країни, меншою мірою впевнені у своїй спроможності впливати на суспільні процеси в країні. Прикметно, що для студентів з потенціалом політичного лідерства характерний вищий рівень мотивації до політичного лідерства, але вони при цьому безпосередньо не намагаються будь-що постати політичними лідерами на відміну від представників другої групи. Особи з виразним потенціалом політичного лідерства і більш високим рівнем мотивації до політичного лідерства демонструють гарну обізнаність щодо специфіки політичних процесів (при тому, що представники обох груп не беруть активної участі в політичному житті країни – можливо, через певну зневіру у власній спроможності кардинально змінити чинну суспільно-політичну систему як пережиток радянських часів).

Молодь другої групи (із значним рівнем мотивації до лідерства як такого, але не політичного) виявляє порівняно з представниками першої групи меншу схильність до суспільної активності. Це підтверджує наше припущення, що психологічна специфіка політичного лідерства передбачає певний рівень самодостатності, незалежності у виборі поведінкових орієнтацій та особистісних ідеалів і цінностей, оскільки політичне лідерство – це “концентроване”, максимально масштабне лідерство.

Цікавою, відмітною рисою студентської молоді з потенціалом політичного лідерства є низький рівень патерналізму (на відміну від тієї молоді, яка орієнтується на підтримку гіпотетичного “талановитого політика”). Це цілком узгоджується з наведеними вище особливостями цієї когорти молоді і тією обставиною, що політичний лідер має сам спрямовувати поведінку та програмувати активність інших, відстоювати їхні інтереси та суспільно-політичні ідеали.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням особливостей мотиваційної сфери української молоді з потенціалом політичного лідерства в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства. Слід звернути увагу на розроблення цілеспрямованої системи роботи щодо активізації вияву лідерського потенціалу сучасної української молоді у сфері політики як надзвичайно актуальне для нинішнього українського суспільства завдання.

Література

1. Білокін І. Політичні події кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді / І. Білокін // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 21–31.

2. *Лісневська А. О.* Психологічні чинники політичної активності молоді : автореф. дис. на здобуття канд. психол. наук : спец. 19.00.11 “Політична психологія” / А. О. Лісневська. – К., 2010. – 20 с.
3. *Петрунько О. В.* Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності / О. В. Петрунько // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 98–101.
4. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : монографія / ред. І. В. Жадан; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Пед. думка, 2007. – 218 с.
5. *Татенко В. О.* Лідер XXI / LIDER XXI. Соціально-психологічні студії / В. О. Татенко. – К. : Корпорація, 2004. – 198 с.
6. *Циганенко Г.* Чинники схильності молоді до участі в політичних організаціях / Г. Циганенко // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 47–57.
7. *Бендас Т. В.* Психология лидерства : учеб. пособие / Т. В. Бендас – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
8. *Сидоренко Е. В.* Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.

Reference

1. Bilokin, I. (2005). Politychni podii kintsia 2004 roku i sotsialno-politychni nastanovlennia molodi [The political events of late 2004 and the socio-political attitudes of youth] *Sotsialna psykholohiia* [Social Psychology], 4 (12), 21–31 (ukr).
2. Lisnevska, A. O. (2010). Psykholohichni chynnyky politychnoi aktyvnosti molodi [Psychological factors of political activity of young people] Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of social and political psychology of National academy of pedagogical sciences of Ukraine, In-t sots. ta polit. psihologii APN Ukrayini. – Kyiv, Ukraine.
3. Petrunko, O. V. (2006). Motyvy vidchuzhennia suchasnoi molodi vid aktyvnoi politychnoi diialnosti [Motives of estrangement of modern young people from the political activity] *Pedahohika i psykholohiia* [Pedagogy and Psychology], 1, 98–101 (ukr).
4. Zhadan, I. V. (Ed.). (2007). *Sotsialni uiavlennia molodi: osoblyvosti ta shliahy formuvannia* [Social representations of young people: characteristics and ways of forming] Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
5. Tatenko, V. O. (2004). *Lider XXI / LIDER XXI. Sotsialno-psykholohichni studii* [Leader of XXI / LIDER XXI. Social-psychological studies] Kyiv: Korporatsiia” Publ. (ukr).
6. Tsyganenko, G. (2007). Chynnyky skhynnosti molodi do uchasti v politychnykh organizatsiiaakh [Factors of propensity of young people to participate in political organizations] *Sotsialna psykholohiia* [Social Psychology], 3, 47–57 (ukr).
7. Bendas, T. V. (2009). *Psikhologiia liderstva: Uchebnoe posobie* [Psychology of Leadership: Tutorial]. St. Petersburg: Piter (rus).
8. Sidorenko, E. V. (2004). *Trening vliyaniya i protivostoyaniya vliyaniyu* [Training of influence and withstanding the influence]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).

Рудая Н. Л. Личностно-психологические предпосылки политического лидерства украинской молодежи

Статья посвящена результатам исследования особенностей мотивации лидерства среди украинской молодежи в сравнительном разрезе: среди лиц, стремящихся к лидерству в целом, неполитическому лидерству, и лиц, характеризующихся наличием потенциала политического лидерства и стремящихся к лидерству именно политическому. Установлены определенные личностно-психологические предпосылки собственно политического лидерства у молодежи: такие студенты проявляют более высокую персональную личностную заинтересованность политикой; настроены на героическую борьбу, радикальные поступки ради изменений в общественно-политической жизни страны; занимают более активную позицию относительно возможности непосредственного влияния граждан на политическую жизнь страны. Указано, что лишь незначительная часть молодежи с потенциалом политического лидерства выявляет реальную политическую активность, которая является ситуативной и стихийной; у большинства таких студентов зафиксировано осознанное стремление систематически проявлять политическую активность. Также установлено, что студенты с потенциалом именно политического лидерства демонстрируют значительно более высокий уровень мотивации к политическому лидерству, но заметно более низкий уровень такой мотивации, когда речь идет о стремлении любой ценой стать политическими лидерами.

Ключевые слова: потенциал политического лидерства, мотивация политического лидерства, мотивационно-ценностные ориентации, политическая осведомленность, политическая активность.

Ruda N. L. Personal-psychological background of political leadership of Ukrainian youth

The article is devoted to the study of specifics of leadership motivation among Ukrainian youth in a comparative perspective: among those who aspire to leadership in general, i.e. non-political leadership, and among those who have political leadership potential and aspire to political leadership. The certain personal psychological preconditions of political leadership in young people were defined. Such students show significantly higher personal interest in politics; they are aimed at the heroic struggle and radical actions for the sake of change in social and political life of the country; they reveal more proactive stance on the possibility of a direct influence on the political life of the country by its citizens. Only a small part of young people with the potential political leadership is involved in the real political activity, which is situational and spontaneous. Most of these students systematically reveal conscientious desire to exercise political activity. It was also found out that students with potential political leadership are characterized by intense level of motivation for the political leadership, but have lower level of desire at all costs to become political leaders.

Key words: potential of political leadership, political leadership motivation, motivational and value orientations, political awareness, political activity.

НАШІ АВТОРИ

Анцибор Анатолій Іванович

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки і психології Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

Белавіна Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Блинова Олена Євгенівна

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Бородчак Марина Владиславівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Григоровська Любов Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент, учений секретар Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дмитрова Тетяна Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та розвитку особистості Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

Дроздов Олександр Юрійович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Олена Іллівна

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Ольга Іллівна

доктор педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Захаров Кирило Віталійович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, директор аналітичного департаменту “Promedia Consulting”

Зеленін Всеволод Володимирович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри галузевої психології та психології управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Іванченко Світлана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Камінська Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Кияшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Климчук Віталій Олександрович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент, в. о. заступника директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Краснякова Алла Олексіївна

науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лукашевич Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьонов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьорова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувач лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти

Остапенко Ірина Віталіївна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Педько Катерина Василівна

молодший науковий співробітник Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петрунко Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Попович Ігор Степанович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та освітнього менеджменту Херсонського державного університету

Родіна Наталя Володимирівна

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Руда Наталя Леонідівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри зв'язків з громадськістю, психології і педагогіки Національного університету "Києво-Могилянська Академія"

Суший Олена Володимирівна

кандидат філософських наук, доцент, завідувач лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Траверсе Тетяна Михайлівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Фальковська Людмила Миколаївна

старший викладач кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Циганенко Галина Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шульга Вікторія Дмитрівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Попович І. С.</i> Феноменологія соціальних очікувань особистості.....	3
<i>Суший О. В.</i> Між філософією творення і мистецтвом руйнування.....	10
<i>Жовтянська В. В.</i> Функціонування і трансформації ідеологій у соціумі: теоретичний аналіз	23
<i>Траверсе Т. М.</i> Регулятивно-особистісний компонент розуміння факторами політичних задач	35
<i>Краснякова А. О.</i> Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку	45
<i>Скнар О. М.</i> Досвід створення інструментарію дослідження практик політичної взаємодії	55
<i>Лукашевич О. М.</i> Дослідження громадянського розвитку дорослої особистості в контексті сучасних психологічних теорій	64

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Петрунько О. В.</i> Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді	75
<i>Позняк С. І.</i> Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді.....	86
<i>Шульга В. Д.</i> Громадянське суспільство в Україні (виклики сьогодення у світлі суб'єктно-вчинкового підходу).....	95
<i>Родіна Н. В.</i> Копінг в умовах воєнних дій: виклики для українського суспільства	107
<i>Кияшко Л. О., Бородчак М. В.</i> Проблема політичної стабільності українського суспільства в контексті аналізу політичної культури	116
<i>Фальковська Л. М.</i> Роль конструкта справедливості в регуляції правової поведінки	127
<i>Дідук І. А.</i> Історична метафора як когнітивний механізм структурування політичної картини світу	136
<i>Ларіна Т. О.</i> Можливості оптимізації життєконструювання в контексті керування ризиками	145

Захаров К. В. Соціальні уявлення про політичне майбутнє України (на прикладі політичних програм кандидатів у депутати Верховної Ради по мажоритарних округах)	155
--	-----

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Коробка Л. М. Подолання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я: теоретико-методичні засади дослідження	173
Жорнова Олена І. Запобігання та подолання бідності в процесі самовизначення особистості у сфері освіти: до апробації соціально-психологічних засобів	182
Васютинський В. О. Цілі та способи психологічної допомоги носіям бідності як стилю життя	190
Бєславина Т. І. Психологічні питання вивчення і оптимізації правового самовизначення осіб з низьким економічним статусом	197
Вінков В. Ю. Можливості корекції труднощів у набутті соціального капіталу носіями бідності як стилю життя	206
Жорнова Ольга І. Політико-психологічне втручання в уявлення про "хороше" суспільство і "хорошу" науку, або Про комеморацію історичних розломів та формування нових схем соціально-психологічного мислення	213

ПСИХОЛОГІЯ МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН, ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ, ГЕОПОЛІТИКИ

Найдьонов М. І., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А. Геополітичний вибір: передумови та наслідки дисбалансу очікувань громадської думки і державної політики	223
Блинова О. Є. Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку	238
Горбунова В. В. Формування команд засобами ціннісно-рольової картографії	247
Дроздов О. Ю. Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українсько конфлікту 2014 року	258
Іванченко С. М. Шляхи формування консолідованої громадської думки в цільових групах	267
Анцибор А. І. Аутсайдерська психологія як наслідок ментальних відхилень у сфері мотиваційно-вольової регуляції свідомості	274
Циганенко Г. В. Теоретичні підходи до розуміння явищ конкуренції та співпраці в групі	285

Зеленін В. В. Психотехнології нейролінгвістичного програмування в інформаційно-пропагандистській війні: сучасний вітчизняний досвід	295
Суська О. О. Трансформації комунікативних взаємин у світлі нових підходів до вивчення змін в мас-медійному просторі	313
Климчук В. О. Мотиваційний дискурс сучасного рекламного простору: тематичний вимір та лінгвістичні засоби його конструювання	323

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Жадан І. В. Регіональні особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді	333
Мяленко В. В. Психологічні особливості мотиваційно-ціннісної основи вибору професії	343
Дмитрова Т. В. Психологічні особливості політичної соціалізації українського студентства	351
Камінська О. В. Соціально-психологічний тренінг як метод корекції інтернет-залежності молоді	359
Остапенко І. В. Особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію	368
Педько К. В. Психологічні особливості соціального капіталу як основи процесу соціалізації неповнолітніх делінквентів	375
Руда Н. Л. Особистісно-психологічні передумови політичного лідерства української молоді	383
НАШІ АВТОРИ	393

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

<i>Попович И. С.</i> Феноменология социальных ожиданий личности.....	3
<i>Суший Е. В.</i> Между философией созидания и искусством разрушения.....	10
<i>Жовтянская В. В.</i> Функционирование и трансформации идеологий в социуме: теоретический анализ	23
<i>Траверсе Т. М.</i> Регулятивно-личностный компонент понимания акторами политических задач	35
<i>Краснякова А. А.</i> Политическая субъектность: условия становления и признаки развития	45
<i>Скнар О. Н.</i> Опыт создания инструментария исследования практик политического взаимодействия.....	55
<i>Лукашевич О. М.</i> Исследование гражданского развития взрослой личности в контексте современных психологических теорий.....	64

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ И ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Петрунько О. В.</i> ИмPLICITные модели консолидации общественного мнения в сознании студенческой молодежи	75
<i>Позняк С. И.</i> Семантические координаты социального взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи.....	86
<i>Шульга В. Д.</i> Гражданское общество в Украине: вызовы сегодняшнего дня в свете субъектно-поступкового подхода.....	95
<i>Родина Н. В.</i> Копинг в условиях военных действий: вызовы для украинского общества.....	107
<i>Кияшко Л. А., Бородчак М. В.</i> Проблема политической стабильности украинского общества в контексте анализа политической культуры	116
<i>Фальковская Л. Н.</i> Роль конструкта справедливости в регуляции правового поведения	127

<i>Дидук И. А.</i> Историческая метафора как когнитивный механизм структурирования политической картины мира	136
<i>Ларина Т. А.</i> Возможности оптимизации жизнеконструирования в контексте управления рисками.....	145
<i>Захаров К. В.</i> Социальные представления о политическом будущем Украины (на примере политических программ кандидатов в депутаты Верховной Рады по мажоритарным округам)	155

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

<i>Коробка Л. Н.</i> Преодоление бедности как стиля жизни в контексте отношения к здоровью: теоретико-методические основы исследования	173
<i>Жорновая Е. И.</i> Предупреждение и преодоление бедности в процессе самоопределения личности в сфере образования: к апробации социально-психологических средств.....	182
<i>Васютинский В. А.</i> Цели и способы психологической помощи носителям бедности как стиля жизни	190
<i>Белавина Т. И.</i> Психологические вопросы изучения и оптимизации правового самоопределения лиц с низким экономическим статусом.....	197
<i>Винков В. Ю.</i> Возможности коррекции трудностей приобретения социального капитала носителями бедности как стиля жизни.....	206
<i>Жорновая О. И.</i> Политико-психологическое вмешательство в представления о “хорошем” обществе и “хорошей” науке, или О коммеморации исторических разломов и формировании новых схем социально-психологического мышления.....	213

ПСИХОЛОГИЯ МЕЖГРУППОВЫХ ОТНОШЕНИЙ, ПОЛИТИЧЕСКИХ КОММУНИКАЦИЙ, ГЕОПОЛИТИКИ

<i>Найденов М. И., Григоровская Л. В., Найденова Л. А.</i> Геополитический выбор: предпосылки и последствия дисбаланса ожиданий общественного мнения и государственной политики.....	223
<i>Блинова Е. Е.</i> Социальные стереотипы и идентичность: особенности взаимосвязи.....	238
<i>Горбунова В. В.</i> Формирование команд средствами ценностно-ролевой картографии.....	247

<i>Дроздов А. Ю.</i> Динамика геополитических представлений молодежи на фоне российско-украинского конфликта 2014 года.....	258
<i>Иванченко С. Н.</i> Пути формирования консолидированного общественного мнения в целевых группах	267
<i>Анцибор А. И.</i> Аутсайдерская психология как следствие ментальных отклонений в сфере мотивационно-волевой регуляции сознания	274
<i>Цыганенко Г. В.</i> Теоретические подходы к пониманию явлений конкуренции и сотрудничества в группе	285
<i>Зеленин В. В.</i> Психотехнологии нейролингвистического программирования в информационно-пропагандистской войне: современный отечественный опыт	295
<i>Сусская О. А.</i> Трансформации коммуникативных отношений в свете новых подходов к изучению изменений в масс-медийном пространстве.....	313
<i>Климчук В. А.</i> Мотивационный дискурс современного рекламного пространства: тематическое измерение и лингвистические средства его конструирования	323

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Жадан И. В.</i> Региональные особенности структурирования ценностной составляющей политической картины мира студенческой молодежи.....	333
<i>Мяленко В. В.</i> Психологические особенности мотивационно-ценностной основы выбора профессии.....	343
<i>Дмитрова Т. В.</i> К проблеме экспериментального исследования политической социализации украинского студенчества.....	351
<i>Каминская О. В.</i> Социально-психологический тренинг как метод коррекции интернет-зависимости молодежи.....	359
<i>Остапенко И. В.</i> Особенности визуализации представлений студенческой молодежи о властно-подвластном взаимодействии	368
<i>Педько К. В.</i> Психологические особенности социального капитала как основы процесса социализации несовершеннолетних делинквентов	375
<i>Рудая Н. Л.</i> Личностно-психологические предпосылки политического лидерства украинской молодежи	383
НАШИ АВТОРЫ.....	393

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS AND ACTUAL TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY AT THE CURRENT STAGE OF SOCIETY'S DEVELOPMENT

<i>Popovitch I. S.</i> Phenomenology of social expectations of individual	3
<i>Sushyi O. V.</i> Between philosophy of creation and art of destruction.....	10
<i>Zhovtianska V. V.</i> Functioning and transformation of ideologies in the society: theoretical analysis	23
<i>Traverse T. M.</i> Regulative-personal component of political tasks comprehension by actors	35
<i>Krasnyakova A. O.</i> Political subjectivity: the conditions of formation and indications of development	45
<i>Sknar O. M.</i> Experience of creating a tool for political interaction practices research.....	55
<i>Lukashyevych O. M.</i> Study of civil development of adult personality in the context of modern psychological theories	64

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEMOCRATIZATION OF POLITICAL LIFE AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

<i>Petrunko O. V.</i> Implicit models of public opinion consolidation in consciousness of student youth	75
<i>Poznyak S. I.</i> Semantic coordinates of social interaction in the political world outlook of university students	86
<i>Shulha V. D.</i> Civil society in Ukraine (today's challenges in the light of the subject-deed approach)	95
<i>Rodina N.V.</i> Coping with war: challenges for Ukraine	107
<i>Kyriashko L. O., Borodchak M. A.</i> Problem of political stability of ukrainian society in context of political culture analysis	116
<i>Falkovska L. M.</i> The role of justice construct in the regulation of legal behavior	127
<i>Diduk I. A.</i> Historic metaphor as a cognitive mechanism of structuring of the political picture of the world.....	136
<i>Larina T. O.</i> Problem of optimization possibilities of life constructing in context of risk management	145
<i>Zakharov K. V.</i> Social representations on the political future of Ukraine (based on the political programs of candidates to the Parliament of Ukraine in the majority electoral districts).....	155

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL AND ECONOMIC LIFE OF SOCIETY

<i>Korobka L. M.</i> Overcoming of poverty as a way of life in the context of attitude to health: theoretical and methodical fundamentals of the study	173
<i>Zhornova Olena I.</i> Prevention and alleviation the poverty in the process of self-identification in education: approbation of social psychological methods	182
<i>Vasiutynskiy V. O.</i> Goals and ways of psychological help to the people with a poverty as a lifestyle	190
<i>Belavina T. I.</i> Psychological questions of the study and correction capabilities of the legal identity of persons with low economic status	197
<i>Vinkov B. Ju.</i> The possibilities of the correcting difficulty in social capital acquisition by representatives of poverty as a life style	206
<i>Zhornova Olga I.</i> Political and psychological intervention into the notion of “good” society and “good” science, or Commemoration of historical breaks and formation of new schemas of social and psychological thinking	213

PSYCHOLOGY OF INTER-GROUP RELATIONS, POLITICAL COMMUNICATIONS AND GEOPOLITICS

<i>Naydonov M. I, Grygorovska L. V., Naydonova L. A.</i> Geopolitical choice: background and consequences of imbalance of public opinion expectations and state policy	223
<i>Blynova O. Ye.</i> Social stereotypes and identity: peculiarities of interconnection	238
<i>Gorbunova V. V.</i> Team building by means of value-role mapping.....	247
<i>Drozdov O.Yu.</i> Dynamics of youth’s geopolitical representations against the background of Russian and Ukrainian conflict of 2014	258
<i>Ivanchenko S. M.</i> Formation of consolidated public opinion in the target groups.....	267
<i>Antsybor A. I.</i> Outsider psychology as a result of mental disorders in the area of motiavtional and volitional regulation of consciousness	274
<i>Tsyhanenko H. V.</i> Theoretical approaches to understanding of phenomena of competition and cooperation in groups	285
<i>Zelenin V. V.</i> Psycho-technologies of the neuro-linguistic programming in the information-propagandistic war: current domestic experience.....	295

Susska O. O. Transformation of communicative relations
in the context of new approaches to studying the changes
in mass media..... 313

Klymchuk V. O. Motivational discourse of modern advertising space:
thematic dimension and linguistics tools of its construction 323

**POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH
SOCIALIZATION UNDER CONDITIONS OF SOCIAL
TRANSFORMATIONS AND EDUCATION REFORM**

Zhadan I. V. Regional features of structuring the value component
of youth political world outlook 333

Mialenko V. V. Psychological peculiarities of the motivational-value
choice of profession..... 343

Dmytrova T. V. To the problem of experimental research
of political socialization of Ukrainian students 351

Kaminska O. V. Socio-psychological training as method
of correction of Internet addiction of youth..... 359

Ostapenko I. V. The features of visualization of student's youth
dominant and subordinate interaction representations 368

Pedko K. V. Psychological peculiarities of social capital as basics
of socialization process of underage delinquents 375

Ruda N. L. Personal-psychological background of political
leadership of Ukrainian youth..... 383

AUTHORS 393

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – 408 с.

У черговому випуску збірника висвітлюються теоретико-методологічні проблеми та актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі її розвитку. Представлено результати досліджень з питань політичної стабільності, консолідації громадської думки, копінгу особистості та суспільства в умовах війни на сході країни. Аналізуються феномени, що визначають соціальні уявлення громадян про політичне майбутнє України, роль у цьому процесі геополітичних, громадських, мас-медійних та інших чинників. Презентуються здобутки теоретичного та емпіричного вивчення проблем громадянського розвитку особистості, окреслюються семантичні координати соціальної взаємодії в політичній картині світу молоді. Значну увагу приділено особливостям функціонування політико-психологічних конструктів справедливості та ідеології у сферах соціальної та правової регуляції. Розглянуто явище бідності як стилю життя та можливості корекції спричинених нею труднощів.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

В очередном выпуске сборника освещаются теоретико-методологические проблемы и актуальные задачи политической психологии на современном этапе ее развития. Представлены результаты исследований по проблемам политической стабильности, консолидации общественного мнения, копинга личности и общества в условиях войны на востоке страны. Анализируются феномены, определяющие социальные представления граждан о политическом будущем Украины, роль в этом процессе геополитических, общественных, масс-медийных и других факторов. Презентируются результаты теоретического и эмпирического изучения проблем гражданского развития личности, описываются семантические координаты социального взаимодействия в политической картине мира молодежи. Значительное внимание уделено особенностям функционирования политико-психологических конструктов справедливости и идеологии в сферах социальной и правовой регуляции. Рассматриваются явление бедности как стиля жизни и возможности коррекции обусловленных ею трудностей.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных наук, преподавателям и студентам.

Theoretical and methodological problems and actual tasks of political psychology at the modern stage of its development are covered in the next issue of the digest. The results of research on political stability, consolidation of public opinion, coping of personality and society under the conditions of war in the east of the country are presented. Phenomena that determine social ideas of citizens concerning political future of Ukraine, the role of geopolitical, public, mass-media and other factors in this process are analyzed. The achievements of theoretical and empiric study of the problems of civil development of personality are presented, semantic coordinates of social interaction in the political picture of the world of young people are outlined. Considerable attention is devoted to the peculiarities of functioning of political and psychological constructs of justice and ideology in the areas of the social and legal regulation. The phenomenon of poverty as a lifestyle and possibilities of correction of the difficulties caused by it are considered.

The papers are addressed to the scientists, teachers and students active in different branches of political psychology and related sciences..

ББК 66.07+88.8

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 1 (15)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, М. В. Матиґа, І. В. Микитенко,
І. В. Трохимець*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 31.10.2014 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 27,3.

Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
